

Emakeele Seltsi aastaraamat V

Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus
1959

Eesti Rahvusraamatukogu: PE A/33; 5 [1]

EOD - Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand EOD): miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kaheteistkümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna – vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Naudi oma EOD e-raamatut!

- Saa originaalse raamatu ilme ja tunnetus!
 - Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
 - *Otsi & leia*:* Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.*
 - *Kopeeri & kleebi teksti ning pilte*:* Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammidesse.
- *Pole kättesaadav kõigis e-raamatutes.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu

- Tingimused: <https://books2ebooks.eu/csp/et/nle/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba 40 raamatukogu enam kui 12 Euroopa riigis.

Otsi teenuse raames pakutavaid raamatuid: <https://search.books2ebooks.eu>

Lisainfo aadressil: <https://books2ebooks.eu/et>

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

1959

Joh. V. Veski oma 85. sünnipäeval. *H. Ahvena foto.*

1252
EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

V

1959

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1959

Toimetuskolleegium:

Paul Ariste (esimees), *Heino Ahven* (sekretär), *Eeva Ahven*, *Arnold Kask*.

K. A. HERMANNI «EESTI KEELE GRAMMATIKAST»

ARNOLD KASK

1959. aasta 11. jaanuaril möödus 50 aastat tuntud eesti keeleteadlase Karl August Hermann'i surmast. Et Hermann'i keeleline tegevus on õige märgatavaid jälgi jätnud eesti tänapäevagi kirjakeelde, siis ei ole vahest ülearune peatuda tema silmapaistvaimal tööil, nimelt tema «Eesti keele grammatikal», mis ilmus 1884. a. Seejuures ei püüta käesolevas kirjutises anda Hermann'i grammatika üksikasjalist analüüsi, vaid selgitatakse selle avaldamisega seoses olnud raskusi, selle vastuvõttu omaaegse kriitika poolt ja selle mõju eesti kirjakeelele.

Tõuke eesti keele grammatika kirjutamiseks sai Hermann arvata-
vastasti Eesti Kirjameeste Seltsilt. Nimelt kuulutas Selts oma koosolekul 3. jaanuaril 1880 välja auhinna ühe «Eesti keele grammatika» jaoks. Raamat oli mõeldud vallakoolide õpikuks ja pidi olema mitte üle kümne trükipoogna suur. Auhinnaks määrati 100 rubla hõbedat, mida kavatsesi Seltsi liikmetelt koguda. Lisaks märgiti protokollis, et «hinnahimustajad peavad oma töö kahe aasta sees käsikirjana sisse andma»¹.

Tegelikult kahe aasta jooksul ei laekunud Seltsile küll ühtegi grammatika käsikirja, kuid nähtavasti ergutas see mitmeid² keeleõpetuse koostamisele. Et Hermann juba 1880. a. mõtles grammatikale, sellele vihjab tema kirjutis «Natuke Eesti keele olust», mille lõpul Hermann esitab käänete eestikeelsed nimed. Raamatu eessõnas tunnistab Hermann ise, et tema grammatika on «enam kui kolme aasta töö ja uurimise vili»³. Sedasama märgib ta mitmes oma tolleaegses kirjutises⁴.

Raamatu käsikiri sai juba 1883. a. lõpuks valmis, nagu teatab Hermann oma kirjutises «Eesti keele õpetuse raamatust», mis ilmus «Eesti Postimehes» nr. 48 30. novembril. Samas kõneleb Hermann ka raskustest, mis olevat seoses raamatu trükkimisega. Et grammatika trükkimine rohkesti kulusid nõudvat ja ta kavat-

¹ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880, Tartu 1880, lk. 64.

² Peale K. A. Hermann'i keeleõpetuse ilmus 1884. a. ka J. Nebocati «Kündja», Eesti keeleõpetus.

³ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, Tartu 1884, Eessõna, lk. III.

⁴ Vrd. E. Post. 1883, nr. 48, lk. 1, v. 2; E. Post. 1884, nr. 12, lk. 1.

sevat raamatut omal kulul trükkida, avab Hermann ühtlasi ka raamatute eeltellimise ja palub saata iga raamatu eest seitsekümmend kopikat või kolme raamatu eest kaks rubla. Hermann üleskutse olevat leidnud rahva hulgas rohket tähelepanu⁵. Palvet grammatikat tellida kordab ta ka hiljem⁶. Teataval määral raamatu tutvustamiseks olid nähtavasti mõeldud ka need 1883. a. lõpul pühapäeviti «Vanemuises» korraldatud Hermann avalikud loengud eesti keele grammatikast, mis ajalehesõnumite järgi iga kord saalitäie publikut olevat kokku tõmmanud⁷.

Grammatika trükkimine on alanud juba 1883. a. detsembri algul ja Hermann avaldab lootust, et raamat juba mõne nädala pärast võib ilmuda⁸. Korduvalt informeerib nüüd Hermann «Eesti Postimehe» lugejaid grammatikast, annab ülevaate varasematest eesti keeleõpetustest jne.⁹ Raamatu trükkimine nõuab siiski rohkem aega, kui Hermann algul oli arvanud, ja alles 1884. a. märtsi keskpaiku saab Hermann teatada, et raamat on valmis saanud ja on juba köitmisel¹⁰. Müügile jõudis raamat aga märtsi lõpul¹¹, kandes pealkirja «Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida, kirja pannud Dr. K. A. Hermann» (Tartus, 1884. Trükitud Wilhelm Just'i juures). Teatades grammatika ilmunisest «Eesti Postimehes» (nr. 13) annab Hermann ühtlasi ka n. ü. retsepti, kuidas raamatut kasutada, märkides, et grammatika loetagu algusest lõpuni läbi osade kaupa, pool tundi päevas kolme kuu jooksul, siis andvat töö tulemusi.

Raamat ei levinud siiski sel määral, kui Hermann oli lootnud, hoolimata sellest, et see oli — nagu Hermann korduvalt märkib — esimene eestikeelne eesti keele grammatika. Et raamatut levitada, korraldati pühapäeval, 16. detsembril 1884 kell pool üheksa «Vanemuise» saalis «suur pidu laulu ja muusiku lõbus-tusega», millele pääsemiseks tuli pileti asemel osta Hermann grammatika. Raamatu hinnaks oli 80 kopikat¹². Nähtavasti peeti pileti hinda aga liiga kõrgeks, sest osavõtt kontserdist oli vähene. «Olevik» kirjutab selle kohta järgmiselt: «Eile õhtu andis hra Dr. Hermann Vanemuises kontserdi. Kuulajatele anti pileti asemele Hermann Eesti keele grammatik. Kuuljaid oli nii vähe,

⁵ Vrd. E. Post. 1883, nr. 51 ja 52, lk. 2.

⁶ Vrd. E. Post. 1884, nr. 1, lk. 3; E. Post. 1884, nr. 11, lk. 1.

⁷ Vrd. E. Post. 1883, nr. 42, lk. 3 (19. X 1883).

⁸ Vrd. E. Post. 1883, nr. 49, lk. 3 (7. XII 1883).

⁹ Vrd. E. Post. 1883, nr. 51 ja 52, lk. 5; E. Post. 1884, nr. 1, lk. 3; nr. 2, lk. 3.

¹⁰ Vrd. E. Post. 1884, nr. 11, lk. 1 (14. III 1884).

¹¹ Vrd. E. Post. 1884, nr. 13, lk. 3 (28. III 1884); Olevik 1884, nr. 13, lk. 1 (26. III 1884).

¹² Vrd. E. Post. 1884, nr. 50, lk. 2 ja E. Post. 1884, nr. 13, lk. 3.

et mitte paari kümmend piletit ei saanud ära müüdnud. See on aruldane, aga mitte rõõmustav asi»¹³. Teiste ajalehtede andmeil olevat kontserdi puhul ainult 12 raamatut piletite näol müüdnud. Seega ei andnud Hermannini katse oma raamatut sel teel levitada mingeid märgatavaid tulemusi, vaid tekitas ainult pilget ja nalja¹⁴.

Hermannini grammatika sai ilmunisel haruldaset rohke arvustuse osaliseks, kusjuures see kriitika oli siis kas mahategev või ülistav, sõltuvalt sellest, missugune oli Hermannini suhe ühe või teise tolleaegse ajalehega ja selle toimetajaga. Huvitav on, et see kriitika algab isegi enne, kui raamat on ilmuda jõudnud. Nii avaldab tagurliku saksameelse «Kündja» toimetaja Nebo-cat, kes ka ise sel ajal Ahrensi ja Wiedemanni alusel uut eesti keele grammatikat koostas, oma ajalehes juba 1883. a. detsembris teate, et keegi ei tahtvat Hermannini grammatikat trükkida, sest Hermannini keel olevat vilets. Ta ütleb: «Nagu teada, ei kirjuta keegi Eesti ajaleht Hermannini kirjaviit. «Eesti Postimees» kubiseb Viru ja Tartu keelemurdest, Saksakeele kõnekäänidest ja trükivigadest»¹⁵. Kui Hermannini grammatika ka samasuguse keelega on, siis ei kõlbavat see muuks kui ahju heitmiseks. Tegelikult kujunes küll olukord hiljem niisuguseks, et Nebocati enese grammatikale sai osaks see saatust, mida Nebocat ennustas Hermannini keeleõpetusele.

Hoopis kaaluvam oli Hermannini tolleaegse vastase Mihkel Veske seisukoht. Nagu teada, erinesid M. Veske ja K. A. Hermannini ning nende pooldajate seisukohad mitte ainult ühiskondlik-poliitilistes, vaid ka keelelistes küsimustes. See seisukohtade erinevus avaldub küllaltki ilmekalt M. Veske pikemas arvustuses, mis ilmus Veske poolt toimetatavas ajakirjas «Oma Maa», kusjuures Veske oma viiest numbrist läbikäivas arvustuses kritiseerib ainult Hermannini grammatika algusosa (lk. 1—27).

M. Veske kriitika on terav ja mahategev. Juba arvustuse algul ütleb Veske Hermannini grammatika kohta: «Suurt lootust mull tema headuse kohta küll ei olnud, sest ma olen Dr. Hermannini grammatikalisi töösid lugenud, tunnen tema teaduse piiri ja tema aru saamise järke grammatika asjus, aga seda ma sugugi arvata ei võinud, mis ma juba tema grammatika sisse sinna ja tänna vaadates nägema pidin; ma leitsin sealt kohe enamiste igal kohal, kuhu vaatasin, vigu, mida keegi teha ei või, kes ka paljalt lihtsaid, ammu tuttavaid ja kindlaid Eesti ja Soome keele healte seadusi on tundma õppinud...»¹⁶

Hermann vastab Veske arvustusele mitte vähem teravalt. Et saada kujutlust sellest sagedasti isiklikuks minevast vaid-

¹³ Olevik 1884, nr. 51, lk. 4 (17. XII 1884).

¹⁴ Vrd. Meelejahutaja 1885, nr. 2, lk. 9; Virulane 1885, nr. 1, lk. 2 jt.

¹⁵ Kündja 1883, nr. 50, lk. 592 (14. XII 1883).

¹⁶ Oma Maa 1884, nr. 2, lk. 60—61 (5. V 1884).

lusest, olgu siin toodud ka Hermannii vastus, mille ta avaldab «Eesti Postimehes» pärast Veske arvustuse esimese osa ilmutumist. Siin toob ta ära kogu Veske arvustuse ja ütleb muuseas Veske kohta järgmist: «Dr. Veske on siis uhke oma tarkuse pääle, et ta minuga ümber käib, nagu pisikese kooli-Jütsiga. Tema tahab sellega näidata, kui kõrgel tema keeleteaduses seisab ja kui madalal mina. Mina ütlen siin tõe põhjal, et mina Dr. Veske «arusaamise järke» viis kord paremini tunnen kui tema minu oma, ja ma tean, et temal seda väga vähe on.»¹⁷ Ja ta lõpetab oma vastuse, öeldes: «Minu otsus on: Dr. Veske ärgu tungigu üleüldse kirjakeele loomise ja sünnitamise sekka. Midagi luua ehk teha, millel kindel põhi oleks, selleks ei ole temal andi ega osavust. Dr. Veske saab ikka täna nii ja homme teisiti kirjutama ja ühte sõna 5 viisil üles panema, nagu tema «Healte õpetus» näitab. Tema saab ikka keelemurrete sõlmis kinni jääma»¹⁸. Sellega tahtis Hermann väita, et Veske võib küll hästi tunda eesti murdeid, kuid kirjakeele normeerimise küsimustes ei ole tal kindlust.

Mis puutub sisuliselt Veske arvustusse, siis juhib ta siin tähelepanu nii mitmetelegi vigadele, mis esinesid Hermannii grammatikas. Nii ütleb ta päris õigesti, et eesti keeles pole vähematki põhjust saksa keele eeskujul vokaale *ä*, *ö*, *ü* nimetada ümberhäälikuteks, sest eesti keeles pole nad *a*-st, *o*-st ja *u*-st tekkinud¹⁹. Samuti polevat põhjust kõnelda, et homorgaansete häälikute vahelduse puhul *g*-st saab *k* (sõnast *ränga* saab *ränk*), *d*-st saab *t* (sõnast *niidu* saab *niit*) ja *b*-st saab *p* (sõnast *hoobi* saab *hoop*), vaid olukord olevat just vastupidine²⁰.

Huvitav vaidlus tekib Veske ja Hermannii vahel pikkade vokaalide ja diftongide küsimuses sel korral, kui pikale vokaalile või diftongile järgneb tugev klusiil *p*, *t*, *k*, näiteks juhtudel, nagu *hoopi*, *taati*, *eite*, *lauku*. Hermann arvab, et astmevahelduse puhul sellistes sõnades pikk vokaal või diftong jääb tugevas astmes niisama pikaks, kui see on nõrga astme vormides, Veske arvates olevat aga tugevas astmes vokaalolulus alati kolmandavärteline, sõltumatult sellest, kas sellele järgneb *l*, *m*, *n* või *p*, *t*, *k*. Veske põhjendab oma seisukohta murretega, viidates asjaolule, et diftongide esinemus on täiesti samasugune nii sõnades *laulma*: *laalan* kui ka *kaupa*: *kaaba*²¹. Ometi on hilisemad mõõtmised näidanud, et vaheldus sellistes sõnades esineb peamiselt klusiilides, mitte aga diftongis või pikas vokaalis. Seega selgus, et sel-

¹⁷ E. Post. 1884, nr. 20, lk. 3.

¹⁸ E. Post. 1884, nr. 22, lk. 3.

¹⁹ Vrd. Oma Maa 1884, nr. 2, lk. 61. Olgu märgitud, et sellele veale varasemais eesti keele grammatikais oli juhtinud tähelepanu oma loenguis juba F. R. Faehlmann.

²⁰ Vrd. K. A. Hermannii «Eesti keele grammatik», lk. 4 ja M. Veske arvustus «Oma Maa» 1884, nr. 2, lk. 61.

²¹ Vrd. Oma Maa 1884, nr. 3, lk. 87–88; Hermannii vastus E. Post. 1884, nr. 34, lk. 3.

les küsimuses oli Hermann tõele lähemal kui Veske. Nõus ei ole Veske ka Hermannii seisukohaga, et igal sõnal on kaks painet ehk astet, näit. *lepa : leppa, mulla : mulda, toa : tuba, käe : käte* jne. Veske märgib, et mõnedel sõnadel olevat kolm, neli, isegi viis painet, näit. *vesi, vee, vette, vete, kõrss, kõrre, kõrtt, kõrde, kõrte* jne. Halb on Hermannil muidugi see, et ta Ahrensi eeskujul lähtub vastavast käändest või pöördest, mitte aga astmest. Nii on tal näiteks 1. painde vormideks nii *mulla* ja *kännu* kui ka *kolde* ja *ande*, sest need on omastava vormid. Sel puhul on Veskel täielik õigus öelda, et küsimus pole selge²².

Üldiselt on Veske keeleajaloo küsimustes kindlam kui Hermann ja teeb sel alal rea õigeid märkmeid. Alati ei saa aga öelda, et Veske poolt vigadeks peetud vormid tõeliselt vead oleksid, vaid sageli on siin tegemist eri seisukohtadega, millele ka Hermann oma vastuses tähelepanu juhib²³. Nii näiteks ei poolda Veske ülipika hääliku märkimist jämendatud tähega, nagu seda teeb Hermann²⁴. Samuti ei pea Veske õigeks tarvitada nõrga astme vormides madaldunud vokaale, vaid soovitab astmevahelduse puhul vokaalid säilitada, seega siis tarvitada mitte *viga : vea, uba : oa, süsi : sõe*, vaid *viga : via, uba : ua* jne.²⁵ On ilmne, et Veske arvustus Hermannii grammatika kohta on tendentslik. Lohutuseks Hermannile on see, et Veske arvustuse lõpul märgib: «Vigade seas olen ma ka palju õigeid mõtteid leidnud»²⁶.

Palju asjalikum eelmisest on «Virulases» ilmunud arvustus. See on avaldatud ilma allkirjata, kuid toimetuse märgib, et see on kirjutatud «ühe osava asja tundja poolt». Et «Virulase» toimetaja J. Järv üldiselt pooldas M. Veske seisukohti, siis on ka siin avaldatud kriitika küllaltki terav. Nii heidetakse arvustuses Hermannii grammatikale ette, et selles puudub süntaks, et raamatu alguses ei ole ülevaadet eesti keele arenemisest ja uurimisest, et ei ole nimetatud Veske «Healte õpetust», et Hermann olevat ennast lasknud mõjustada võõrkeelte grammatikaist, et lisades on esitatud palju ebakindlaid seisukohti jne. Arvustaja ei ole rahul Hermannii selliste eestikeelsete terminitega, nagu *kurguhääled, ninahääled, isikulised* ja *siduvad asesõnad, alg-, võrrel- ja ülivõrre, pööramine, ebakohene* (s. o. kaudne) *kõneviis, erasõnad* (s. o. partiklid) jm. Talle ei meeldi ka Hermannii poolt soovitatud vormid *kenasti, valjem, sandem*, sest üldiselt tarvitatavat *kenaste, valjum, sandim*. Täiesti õigesti märgib arvustaja, et verbi aegade käsitusel on Hermannil eeskujuks olnud võõrkeelte grammatikad, sest rahvakeelele on võõrad sellised ajad, nagu need esinevad Hermannii grammatikas. Samuti

²² Vrd. Oma Maa 1884, nr. 6, lk. 141—142.

²³ Vrd. E. Post. 1884, nr. 50, lk. 2.

²⁴ Vrd. Oma Maa 1884, nr. 2, lk. 61.

²⁵ Vrd. Oma Maa 1884, nr. 7, lk. 163.

²⁶ Sealsamas, nr. 8, lk. 190.

ei poolda arvustaja lühemaid asesõnade vorme, nagu *muga* 'minuga', *suga* 'sinuga', *muni*, *sun*i, *muna*, *suna*.

Teiselt poolt leiab aga kriitik Hermanni töös rea õigeid ja hinnatavaid seisukohti. Nii näiteks pooldab arvustaja — vastupidiselt Veskele — pikkade vokaalide tarvitamist (näit. *hää*, *pää*, *rõõm*, *süü*), peab käänamise käsitlemist ja käänete eestikeelseid nimetusi õnnestunuks, on rahul verbi peatükiga ja soovib lõpuks Hermannile õnne lauseõpetuse kirjutamiseks. Seda au, et Hermann esimese eestikeelse grammatika kirjutas, ei saavat keegi Hermannilt ära võtta²⁷.

Hermann ei ole kaugeltki rahul «Virulases» ilmunud arvustusega ja peab seda sihilikult laitvaks. Ta kirjutab arvustusele vastuse «Eesti Postimehes», kus ta püüab põhjendada oma seisukohti ja märgib, et Veske jälgedes olevat ortograafiaküsimustes raske käia, sest Veske kirjaviis muutuvat tihti²⁸. Ka Hermanni seisukohti pooldav «Olevik» peab «Virulase» arvustust parteilikuks ja liiga nõrkadel jalgadel seisvaks²⁹. «Virulane» omalt poolt aga vaidleb sellele vastu ja peab kriitikat täiesti asjalikuks, viidates sellele, et M. Veske arvustus on palju teravam³⁰. Nagu eespool märgitud, on see arvustus hoolimata teatavast tendentslikkusest siiski parimaid raamatu kohta avaldatud sõnavõttudest.

Vastukaaluks eelmistele Hermanni «vastaste» poolt avaldatud arvustustele ilmub «Olevikus» sõbramehelik ülistav kriitika, mille Hermann ka «Eesti Postimehes» ära toob. Selles öeldakse näiteks: «Mis Stahl alganud ja Hornung alustanud, Ahrens arendanud ning Wiedemann vara kogunud, sellest on Hermann osava käega kauni grammatika-hoone ehitanud»³¹. Järelopõlved ütlevat Hermanni kohta: «Tema pani esimese mõjuva kivi ühise ning õige kirjakeele ehitamiseks paigale». Ta ei toetuvat ühele kitsale murdele, vaid olevat «kõige seaduselisemad keelekujud välja otsinud ning kirjakeele tarvis omas grammatikas avaldanud»³². Raamat olevat keelelt ühtlane, sobiva terminoloogiaga. «Iga sõna, iga sõnamuude, iga täht on kuldvaie peale pandud.» Vigu töös ei olevatki. Üldiselt pooldab arvustaja grammatikas esitatud seisukohti, näit. alaleütleva lõppu *-le*, alalütleva vorme *mul*, *sul*, nimetava vorme *sõber*, *ader*, *ladev* (mitte *sõbr* jt.), *sti*-liidet jne., kuid mõnel korral on tal ka eriarvamusi, näiteks ei pea ta sobivaks illatiivis tarvitada *päha* (pro *pähe* e. *pähä*), ei poolda vormi *peidmees* (pro *peig* e. *peigmees*) jne. Hermanni keeleõpetus olevat kõige tähtsam eesti keele raamat, mis viimase kümne aasta

²⁷ Vrd. Virulane 1884, nr. 18, lk. 3 (4. V 1884) ja nr. 20, lk. 3 (15. V 1884).

²⁸ Vrd. E. Post. 1884, nr. 36, lk. 3.

²⁹ Vrd. Olevik 1884, nr. 21, lk. 2.

³⁰ Vrd. Virulane 1884, nr. 21, lk. 2.

³¹ Olevik 1884, nr. 42, lk. 2 (15. X 1884), vrd. E. Post. 1884, nr. 45, lk. 3.

³² Olevik 1884, nr. 42, lk. 2.

jooksul on ilmunud. Arvustaja lõpetab oma kirjutise sooviga, et Hermannini grammatika saaks aluseks kirjakeelele, mida kasutatakse koolis ja kirikus, samuti ajakirjanduses³³. Vastasleeri ajakirjanduses tekitab seesugune ühekülgne arvustus ainult pilget³⁴.

Nagu eelnevast selgub, põhjustas Hermannini grammatika ilmumine omal ajal suurt elevust. Hermannini poliitilised vastased eesotsas M. Veskega püüdsid grammatikas esile tõsta eelkõige selle vigu ja puudusi, Hermannini sõbrad «Oleviku» leerist aga ülistasid grammatika autorit taevani. Grammatikale osaks saanud arvustused äratasid üldist tähelepanu ja seda jälgisid ka teised ajalehed³⁵.

Kuigi Hermannini grammatika kohta ilmunud kriitika oli sageli ühekülgne, tõsteti siin siiski raamatu kõige olulisemad puudused küllaltki teravalt esile. Hermannini «Eesti Postimees» ja Grenzsteini «Olevik» omalt poolt püüdsid aga grammatikat kui ainukest sobivat eesti keele õppimise vahendit kõigiti soovitada. Seoses grammatikaga hakatakse mainitud ajalehtede juhtkirjades rõhutada vajadust eesti keelt õigesti, haritult ja peenelt rääkida. Nii märgib Hermann juba raamatu ilmunisel juhtkirjas «Kas oskad hästi eesti keelt?», et õiget kirjakeelt peavad eelkõige oskama õpetajad, kirikuõpetajad, kohtuametnikud, vallakirjutajad, kirjanikud, lastevanemad ja üldse kõik haritud eestlased³⁶. Oma hilisemas juhtkirjas «Mõtelge Eesti emakeele pääle» rõhutab ta uuesti samu mõtteid, juhtides ühtlasi tähelepanu sellele, et tema grammatika olevat võetud juba Valga ja Kuuda seminaris, samuti Riia vene õigeusu vaimulikus seminaris tarvitusele³⁷. Soojalt soovitab Hermannini grammatikat ka Grenzstein «Oleviku» juhtkirjas «Eesti keele edenduseks», milles ta rõhutab vajadust eesti keelt teiste kultuurkeelte tasemele tõsta³⁸.

Huvitav on märkida, et viis aastat hiljem näib Grenzstein mõnevõrra kahetsevat oma liiga heatahtlikku suhtumist Hermannini grammatikasse ja «Olevikus» avaldatud kriitikat, mida Grenzstein nüüd nimetab ühe austatud suguvenna pikaks kiituskirjaks. Nüüd leiab Grenzstein, et Hermannini grammatika keel ei olevat korras, sest Hermann andvat «ühele asjale mitu nime», näit. *tähekogu* ehk *tähestik*, *täht* ehk *pookstav*, *umbhäälik* ehk *kaashäälik*, *täishäälik* ehk *ümberhäälik* jne. Seesugune mitme termini tarvitamine tekitab segadust. Pealegi olevat ka mõned meetodilised seletused väärad³⁹. Need märkmed Grenzsteini juhtkirjas vihastavad aga Hermannini põhjalikult. Hermann kirjutab sellele vastuseks järgmiselt: «Eesti keele gramma-

³³ Vrd. sealsamas.

³⁴ Vrd. Oma Maa 1884, nr. 9, lk. 227.

³⁵ Vrd. Valgus 1884, nr. 28, lk. 3; Sakala 1884, nr. 22, lk. 2.

³⁶ Vrd. E. Post. 1884, nr. 12, lk. 1.

³⁷ Vrd. E. Post. 1884, nr. 49, lk. 1.

³⁸ Vrd. Olevik 1884, nr. 37, lk. 1.

³⁹ Vrd. Olevik 1889, nr. 4, lk. 1, juhtkiri «Kuhu sõuda!».

tiik, mis selle lehe toimetaja viie aasta eest kirjutanud, on hiljuti «Olevikus» ära laidetud. Mina pean siin avalikult nimetama, et Eesti keele esimene grammatik ei ole niisugust vastuvõtmist, nagu talle ajalehtede poolst on osaks antud, milgi kombel ära teeninud. Kui ta kõigest vaenust hoolimata siiski on jõudnud Eesti koolidesse jääda ja eesti keele tundmist laiali laotada, siis on see vististi selle läbi sündinud, et kooliõpetajad laitust on ülekohtuse leidnud olevat ja ära tundnud, et see raamat oma ülesannet jõuab täita»⁴⁰. Täiesti õigesti leiab ta, et Grenzstein on lihtsalt vigu otsinud. Tekkinud sõnavahetus Grenzsteiniga näitab, kui hell oli Hermann igasuguse kriitika suhtes.

Et paremini mõista Hermann'i grammatika vastuvõttu, olgu lühidalt peatutud põhimõtteil, millest Hermann lähtus oma grammatika koostamisel. Nagu teada, oli rahvuskeele kujunemise perioodil põhiliseks küsimus, millele peab toetuma kirjakeel. M. Veske väitis, et kirjakeele aluseks saab «teaduse põhjal» olla ainult põhja-eesti keskmurre ehk «Kesk-Tallinna keel», mis tuleb võimalikult foneetiliselt kirja panna. Seega tuleb kirjakeeles soovitada vorme, nagu *siume* (: *siduma*), *tua* (: *tuba*), *tansin* (: *tantsima*), *leitsin* (aga: *leidma*), *raamatulle* jne.⁴¹ Vastupidiselt M. Veskele rõhutas J. Hurt vastavate vormide ajaloolist vanemust, pidades silmas ühelt poolt ühisjooni soome keelega (näit. *pää*, sõnaalgulise *h* küsimuses) ja teiselt poolt eesti kirjakeele traditsioone (näit. Hornungi ja Ahrensi seisukohta *ää* ~ *ea* küsimuses jne.)⁴². Samal seisukohal asub ka Hermann. Vastates «Virulases» ilmunud arvustusele märgib ta, et ta võtvat «igast sõnast kõige vanema näo», ja kui seda vanemat vormi veel murretes esineb, siis tarvitavat ta seda kirjakeeles, sest «see üksi on õige ja seisab kindlal põhjal». Ei tulevat kergemeelselt esivanemate keelt muuta⁴³. Seda seisukohta kriipsutab ta korduvalt alla ka oma grammatikas. Näiteks selle põhjenduseks, miks ta soovib kirjakeeles tarvitada pikki vokaale ja mitte diftonge, ütleb ta: «Selle pärast on kirjakeelele kõige parem nõnda kirjutada, nagu muiste kõik rahvas rääkis ja nagu veel nüüd suur hulk rahvast räägib, see on: kõik pikad täishäälikud üteldagu puhtalt: hää, pää, rääkima, rööm, süü, nüüd j. n. e., aga ei mitte: hea, pea, reakima, rõem, süi, nüid»⁴⁴. Peale keeleajaloolise külje rõhutab Hermann oma grammatikas aga ka vajadust luua kirjakeeles mingi süsteem, mis võiks olla normiks ja kindlaks aluseks keele tarvitamisel. Ta ütleb: «See keel, mis selles grammatikus leida, ei ole mitte minu välja arvatud ega leitud, vaid ta on rahva keel,

⁴⁰ Postimees 1889, nr. 17, lk. 3.

⁴¹ Vrd. M. Veske, Reisi aruanne 1878. — Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lk. 26—35 ja protokoll samas aastaraamatus, lk. 21—24.

⁴² Vrd. J. Hurda keeletele ettepanekute põhjendusi Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus 1873, lk. 74—77.

⁴³ Vrd. E. Post. 1884, nr. 36, lk. 3.

⁴⁴ K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 8.

mis Eestlaste maal igal pool kuulda on. Ta on üksnes teaduse abil puhastatud ja seletatud. Kõige suurem püüdmine oli mul ühte kindlat kirjakeelt ja kirjaviisi rahva keele põhjusel üles seada»⁴⁵. Nagu siit selgub, püüdsid nii Hermann kui ka Veske rajada kirja-keelele teaduslikke aluseid, kusjuures nad lähtusid eri seisukoh-
tadest. Et neil aastail M. Veske oli Eesti Kirjameeste Seltsi esi-
mehena juhtivaks keelemeheks, siis esialgu Hermanni seisukohad
jäid tagaplaanile, kuid juba 1886. a. vaidlustes «üleüldiselt pruu-
gitava kirjaviisi» puhul kerkis rida Hermann poolt soovitatud
seisukohti enam esile ja järgneval aastakümnel levisid Her-
manni ettepanekud veelgi laiemalt.

Hermann grammatika, nagu juba pealkirjas märgitud, oli
ühelt poolt määratud koolidele keeleõpikuks, teiselt poolt aga ka
iseõppijaile keeleliseks käsiraamatuks. Seega oli Hermann oma
raamatule seadnud avaramad ülesanded, kui neid oli omal ajal
ette näinud Eesti Kirjameeste Selts. Et üht ja sama raamatut
oleks võimalik kasutada nii koolis kui iseõppimiseks, on raa-
mat trükitud mitmesuguses kirjas. Hermann ütleb selle kohta
oma grammatika eessõnas, et jämedama trükiga osa on määratud
külakoolile, osalt ka kihelkonnakoolile, peenema trükiga osad
aga kihelkonnakoolile ja iseõppijaile, kes soovivad sügavamalt
eesti keelt tundma õppida. Nagu juba arvustustes sellele viida-
tud, olid just peenemas kirjas trükitud lisad tunduvalt puuduli-
kumad, kui seda olid jämedamas kirjas trükitud osad. Eriti palju
oli sellistes lisades keeleajaloolisi selgitusi, mis aga sageli olid
ekslikud ja naiivsed. Nii oli Hermann veendunud, et kõik lõpud,
tunnused ja liited on varemalt olnud iseseisvad sõnad. Sellepä-
rast näeb ta nii mõnigi kord asjatut vaeva, et selgitada, mis-
sugusest sõnast üks või teine lõpp, liide või tunnus on tekki-
nud. Näiteks kõrvutab ta *nud*-kesksõna asesõnaga *nood* ja *tud*-
kesksõna asesõnaga *too*, arvab, et saava käände lõpp *-ks* on
tekkinud sõnast *kes* jne. Isegi nähtused, mis Hermann eelkäijate
poolt juba õigesti olid selgitatud, lahendab ta omamoodi. Näiteks
selgitab ta mitmuse osastava lõppu *-sid* järgmiselt. «Et *-i*- selles
lõpus seesama on, mis lõpus *-i*-da, see on kindel ja tõendab
kaunis selgesti, et *-i*-da, veel enamalt on *-di*-da olnud; viimane
-a langes ära ja esimene *-d*- sai *-s*-ks, ja seda viisi sündisgi
lõpp *-sid*... ; nõnda sai siis sõnadest: maja-dida, koda-dida,
ilma-dida, laulu-dida etc. pikka mööda: maja-sid, koda-sid, ilma-
sid, laulu-sid. — See *-da*, mida siin igal pool leiame, ei ole vist
muud midagi, kui meie tuttav sõna *ta* = *tema*; ja ka mitmuse
osastava *-i*- ehk endine *-di* ei või muud olla kui mõne asesõna
juur, mida aga enam selgesti ei või ära tunda.»⁴⁶ Ometi oli

⁴⁵ E. Post. 1884, nr. 12, lk. 1.

⁴⁶ K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 36.

J. Hurt juba kaheksa aastat enne Hermannii selle küsimuse õpetatud Eesti Seltsi ettekandes õigesti lahendanud, näidates, et *sid*-lõpp on pärit sõnadest, mille tüve lõpul oli -s-, näit. *ne*-sõnadest⁴⁷.

Eespool seoses Hermannii grammatikale osaks saanud kriitikaga oleme vaadelnud peamiselt raamatu puudusi, nagu seda on keeleajaloolise külje nõrk käsitus, mõningate joonte ülekandmine teiste keelte grammatikast eesti keeleõpetusse, näiteks *ä*, *ö*, *ü* käsitus umlautidena ehk ümberhäälikutena, mitmesuguste tulevikuvormide esitus verbi puhul jne. Ometi ei hinda meie üht või teist teost ainuüksi selle järgi, missugused on selle puudused, vaid peamiselt selle põhjal, mis on teos andnud uut, edasi viivat, mis on teoses väärtuslikku ja püsivat, mida on võinud kasutada järelepõlved, missugune osa on ühel või teisel teosel vastava ala ajaloos. Lähenedes sellelt seisukohalt Hermannii keeleõpetusele peame tunnistama, et Hermannii töö täidab siiski küllalt väärikalt esimese eestikeelse grammatika aukoha.

Juba grammatika koostamisele asudes tundis Hermann muret grammatilise terminoloogia pärast. Nagu mainitud, esitas ta oma kirjutises «Natuke eesti keele olust» (1880) ettepaneku tarvitada käänete eestikeelsete nimetustena sõnu: *nimetav*, *sihitav*, *sisse-*, *sees-*, *seestütlev*, *kaasa-* ja *ilmaütlev*, *rajav*, *saav* ja *olev*⁴⁸. Ebaõnnestunuks osutusid aga käändenimetused *seletav* (gen.), *lõpetatav* (part.), *alla-*, *all-* ja *altütlev*, mis ta hiljem oma grammatikas asendas terminitega *omastav*, *osastav*, *alale-*, *alal-* ja *alaltütlev*. Seega on kogu praegune käänete nimestik pärit Hermannilt. Püsima on jäänud ka terminid *ainsus* ja *mitmus*, mille üle omal ajal ägedalt vaieldi (vrd. M. Veske termineid *üksikus* ja *paljus*). Häälikuõpetuse alalt võib nimetada selliseid Hermannii poolt tarvitusele võetud sõnu, nagu *häälik* (vrd. Veske *heal*, «Healte õpetus»), *täishäälik*, *kaksiktäishäälik*, *lõpphäälik* jne., vormiõpetuse alalt *käänamine* ja *kääne*, *pööramine* ja *pööre*, *võrdlemine* ja *võrre*, *asesõna* ja selle liigid, näit. *isikulised*, *näitavad*, *siduvad* ja *küsivad asesõnad*, *alg-* ja *ülivõrre*, *liht-* ja *liitajad*, *täis-* ja *enneminevik*, *kesksõnad*, mitmete sõnaliikide nimetused jne. Rida Hermannii poolt tarvitatud grammatika oskussõnu on hiljem tulnud mõnevõrra teisendatult tarvitusele, näit. *määrasõna* asemel *määrsõna*, *tegijaütlev* ja *teoütlev* asemel *tegijanimi* ja *teonimi*, *käänatus* ja *pööratus* asemel *käändkond* ja *pöördkond*, *enesekohalised* asemel *enesekohased* (pronoomenid, verbid) jm. Et suur hulk Hermannii poolt tarvitusele võetud keeleõpetuse oskussõnu on kuni tänapäevani tarvitusel, võime Hermannii pidada eestipärase grammatilise terminoloogia isaks. Kuigi mõnikord Hermannii terminitele — nagu eespool nägime —

⁴⁷ Vrd. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat 1876, lk. 148.

⁴⁸ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880, lk. 28.

vastu on vaieldud, on nad siiski õige suurel määral sobivaks osutunud ja tarvitusele tulnud. See on tingitud sellest, et ta püüdis «need nimed nõnda seada, et nad ära ütlevad, mis muude tähendab»⁴⁹.

Järgnevalt peatugem mõningail Hermannii grammatika sisulistel küsimustel.

Et viis aastat enne Hermannii grammatikat oli ilmunud M. Veske «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis» (1879), siis ei too Hermannii häälikuõpetus kuigi palju uut. Ometi olid mõned Hermannii seisukohad, nagu märgitud Veske arvustuse puhul, tõele märksa lähemal kui Veske omad, näit. diftongide vältel küsimus sõnades nagu *kaupa*, *eite*, kahe astme ehk painde esinemine eesti keeles jne. Märkimist väärib, et Hermann seoses rõhu käsitlemisega peatub lähemalt ka värsistamisküsimustel, eelkõige värsimõõdul, aga ka alliteratsioonil, assonantsil ja lõppriimil, kuigi viimased ei taha mahtuda grammatika raamidesse.

Omaette vormiõpetuse peatükina on Hermann vaadelnud astmevaheldust, mida ta nimetab painutamiseks. Selle põhjalikum vaatlemine omaette nähtusena on täiesti õigustatud, sest sel puhul ei tarvitse käänamis- ja pööramisõpetust teha astmevahelduse ripatsiks, vaid astmevahelduse nähtusi, nagu sisehäälikute kvantiteedi muutusi, assimilatsiooni, elisiooni jne. saadakse vaadelda omaette. Kahjuks ei ole aga Hermann, toetudes eelkõige Ahrensile, suutnud astmevaheldusnähtuste käsitlelusest lähtuda astmest, vaid on lähtunud vormidest, võttes näiteks käändsõnade omastava või pöördõnade oleviku 1. paindeks, sõltumatult sellest, kas see on tugevas või nõrgas astmes, kuigi juba Faehlmann ja Wiedemann olid lähtunud tugeva astme vormidest. Hermannii teeneks on, et ta kindlalt soovitas klusiilide väljalangemise puhul nõrgas astmes madaldada kõrgeid vokaale ja tarvitada *viga*: *vea*, *tuba*: *toa*, *süsi*: *sõe*, *kaduda*: *kaon* jne., kuigi Veske oli sellele vastu.

Küllaltki põhjalikult on Hermann läbi töötanud käändsõnade küsimuse. Oma käänamistabelis esitab ta 15 käänet, nende hulgas ka sihitava, mis Ahrensil ja Wiedemannil puudus, mille aga Veske oli uuesti tarvitusele võtnud. Kõik käändsõnad rühmitab ta kümnesse käändkonda, kusjuures esimesse nelja paigutab lihttüved, viimasesse kuude aga sufiksilised sõnad. Kõik käändkonnad jagunevad omaette liikidesse, milliseid on kokku 42. Vastavasse käändkonda on püütud koondada ühteviisi käänduvaid sõnu, sõltumatult astmest, näit. esimesse käändkonda kuuluvad nii *sõna* kui *sõda*, seitsmendasse nii *ase* kui *liige*. Üldiselt ei saa Hermannii deklinatsioone siiski päris õnnestunuks pidada, sest mõnevõrra oleks olnud võimalik käändkondade arvu koondada.

Hoopis väärtuslikumaks on osutunud mitmed Hermannii seis-

⁴⁹ K. A. Hermann, Natuke eesti keele olust. — Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880, lk. 28.

kohad, mis avalduvad käändsõnade käsitlese puhul. Et Hermann oma grammatikaga tahtis anda normatiivset keeleõpetust, siis on ta püüdnud vältida paralleelvorme ja esitanud kindlalt soovitatavad vormid. Nii on ta käändsõnade puhul soovitanud ja oma grammatikas esile tõstnud ainult *de*-mitmuse, mida ta nimetab omastavaliseks mitmuseks. Osastavalise ehk *i*-mitmuse vorme ta ei soovita ja kõneleb neist ainult lisades (vrd. § 73 lisa). Mitmuse osastavas eelistab Hermann lühema vormi kõrval *sid-lõpulisi*, näiteks *sõdasid, sadasid, ridasid, haavasid* e. *haavu, kannisid* e. *kanna, maksusid, leppasid, mõisnikkusid* e. *mõisnikka, kuubesid* jne., aidates sellega kõrvale tõrjuda varemalt tarvitatud *si-lõpulisi* vorme (näit. *sõdasi* jt.). Alla tuleks kriipsutada ka seda, et *keel-tüüpi* sõnades Hermann soovitas *sse-lõpulise* sisseütleva kõrval tarvitada ainult *de-lõpulisi* vorme, näit. *keelde, joonde, hoolde, juurde, meelde, äärde*, mitte aga *e-lisi* vorme, nagu soovitas Veske⁵⁰.

Alaleütlevas soovitas Hermann tarvitada ainult *le-lõpulisi* vorme, kuigi ta tunnistas, et rahvakeeles sagedasti tarvitatakse ka *lle-lõpulisi*. Lisaseletustes annab ta isegi reeglid, kus oleks võimalik tarvitada *lle-lõppu*, kuid et need reeglid on küllaltki keerukad, siis arvab ta, et kui ei mõisteta neid reegleid õigesti rakendada, siis kirjutatagu parem alati *-le*⁵¹. Ainult sõnades nagu *mulle, sulle* jt. tarvitab ta *-lle*. Teatavasti oli *lle-lõpu* tarvitamise küsimuses M. Veske teisel arvamisel. Samuti esitas Hermann ka oleva käände erinevalt Veskest. Nimelt olid Ahrens ja Veske soovitanud olevat käänet *jalg-tüüpi* sõnadest tarvitada tugevaastmelisena, nagu see esineb ka meie kirde-eesti rannikumurdes (vrd. Veskel: *palkina, kuüdena, jõgena* jne.⁵²). Hermann aga peab loomulikuks olevat käänet tarvitada samas astmes kui teisi ainsuse käändeid, näit. *pojana, poisina, kojana, lauana* jne.⁵³ ja nii on see kääne meil tarvitusele tulnudki. Alalütlevas käändes soovitas Hermann ka sõnades *mul, sul, tal, kel* jt. tarvitada sõna lõpul ühte tähte, kuigi Veske siin vastavalt hääldusele oli soovitanud neid sõnu kirjutada kahe *l*-iga. Hermann põhjendab hiljem ühe *l*-i tarvitamist sellega, et alalütleva käände lõpp eesti keeles on ainult *-l*⁵⁴. *kse*-noomenites soovitas Hermann tarvitada ainult *-se*, mitte *-kse*, näit. *harjase, jänese*⁵⁵.

Mainida võib ka seda, et Hermann nõuab omadus- ja nimi-sõna kongruerimist⁵⁶, missuguse nõude vastu varemalt oli roh-

⁵⁰ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 64 ja M. Veske, Eesti keele healte õpetus, lk. 61.

⁵¹ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 38 jj.

⁵² Vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus, lk. 60, 63.

⁵³ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 42.

⁵⁴ Vrd. K. A. Hermann J. Hurdale 9. VI 1902. Kiri ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

⁵⁵ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 84.

⁵⁶ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 86.

kesti eksitud. Erinevalt Ahrensisist ja Wiedemannist soovitab Hermann *tu*-liitelistes adjektiivides ära jätta *-ma* ja tarvitada näit. *õnnetu mehe, õnnetut meest* jne., mitte aga *õnnetuma mehe* jne., nagu varem oli tarvitatud. Ta märgib päris õigesti, et «selle läbi tõuseb selge vahe algvõrde ja võrrelvõrde käänamise vahel», sest *õnnetumad mehed* on juba komparatiivi vorm⁵⁷. Huvitav on mainida, et seoses komparatsiooniga Hermann esmakordselt juhib tähelepanu ka lühemale *im*-superlatiivile, näit. *suur, suurem, suurim*, avaldades arvamust, et «Eestlased, kui nad kõik oma emakeelt sügavamalt tundma saanud, seda ilusat esivanemate viisi jälle elule äratavad».⁵⁸

Vähem õnnestunud on Hermannil verbide käsitus. Kaudset kõneviisi nimetab ta ebakoheseks ja soovitab sellena tarvitada *da*-infinitiivi vorme, näit. *mina paluda, sina paluda*, kuigi nende kõrval võivat esineda ka vormid *mina paluvat, sina paluvat* ja *mina paluma, sina paluma*, minevikus *mina palunud, sina palunud*. Neid vorme oli relatiivi nime all märkinud juba Wiedemann, kuid suuremal määral olid need kirjakeeles tarvitusele tulnud just sajandi viimasel veerandil⁵⁹. Hilisemas kirjakeeles osutus sobivamaks *vat*-tunnuseline lõuna-eestiline vorm, mida soovitas Hermann. järglane H. E i n e r.

Nii nagu Hurt soovitab ka Hermann selguse pärast tarvitada lihtmineviku ja tingiva kõneviisi oleviku mitmuse 3. pöördes tunnust *-sivad, -ivad* ja *-ksivad*, pidades viimaseid vanemaks, näit. *tulivad, palusivad, tuleksivad*⁶⁰. Hurda ja Hermann soovitusel püsisid need vormid meie kirjakeeles kuni käesoleva sajandi teise aastakümneni.

Märkida võib, et *kõnelema*-tüüpi sõnad Hermannil pöörduvad nagu *armastama*, seega ka *kõnelema, kõnelenud*. Kuid umbisikulisest tegumoes soovitab Hermann siiski tarvitada *kõneldakse, kõneldi* jne.⁶¹

Hinnatav on, et Hermann oma grammatikas pöördkondi püüab seostada käändkondadega. Nii vastavad näiteks *sõna* ja *sõda* tüüpi käändsõnadele *tänama* ja *siduma* tüüpi tegusõnad, *koi* ja *maa* tüüpi käändsõnadele *käima* ja *tooma* tüüpi pöördõnad jne. Esimesed neli pöördkonda on lihttüved ja vastavad esimesele neljale käändkonnale. Et aga verbide tüüpe vähem on kui käändsõnade omi, on kõik tegusõnad rühmitatud seitsmesse pööratusse e. pöördkonda, mitte aga kümnesse nagu käändsõnad. Kuigi Hermann poolt antud sõnade rühmitamisel on veel puudusi, on sõnade rühmitamise üldised alused antud siiski paremini kui ta eelkäijail. Käänd- ja pöördõnu ühistel alustel on teatavasti püüd-

⁵⁷ Vrd. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 68 ja 93.

⁵⁸ Sealsamas, lk. 93.

⁵⁹ Vrd. sealsamas, lk. 99, ka F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 473 jj.

⁶⁰ Vrd. K. A. Hermann, op. cit., lk. 104.

⁶¹ Vrd. sealsamas, lk. 127.

nud rühmitada ka mitmed hilisemad eesti grammatikud, ja seda täiesti põhjendatult.

Määrsõnade alalt väärrib esiletõstmist Hermannini ettepanek tarvitada kirjakeeles *i*-lisi adverbide sufikseid, mida ta peab keeleajalooliselt õigemaks (endine *-in*). Nii soovib ta senise üldisemalt esineva *ste*-liite asemel *sti*-sufiksiti (mitte *armsaste*, *julgeste*, *kindlaste*, vaid *armsasti*, *julgesti*, *kindlasti*), samuti *-te* asemel liidet *-ti* (*ajuti*, *kaksiti*, *õieti*, *viimati*), *-le* asemel liidet *-li* (*laiali*, *vallali*, *põlvili*) ja *-lde* asemel liidet *-ldi* (*korraldi*, *loogeldi*, *meeleldi*). Hermannini ettepanekul pääsesidki need sufiksiti *-sti*, *-ti*, *-li*, *-ldi* kujul kirjakeelde, kuigi eriti *-sti* ja *-mini* ümber ka hiljem oli veel korduvalt vaidlusi.⁶²

Nagu eelnenud ülevaatest selgub, ei ole sugugi vähe seda, mida Hermann oma grammatikaga eesti tänapäeva kirjakeelele on andnud. Hermannini teeneks on, et ta töötas välja esimese puhtnormatiivse grammatika, mis oli mõeldud õpperaamatuks koolidele ja mis pidi olema aluseks kogu eesti kirjakeele tarvitamisele. Tema poolt soovitatud normide tarvituselevõttu soodustas suuresti asjaolu, et ta oma seisukohtades oli võrdlemisi püsiv ja järjekindel. See avaldub kas või selles, et kui autor 21 aastat hiljem (1905. aastal) oma grammatika teise trüki välja andis, siis säilitas ta esimese trüki teksti peaaegu sõna-sõnalt, jättes välja ainult keeleajaloolist külge selgitavad ebaõnnestunud ptiikirjalised lisad ja täiendades raamatut 8-leheküljelise lühiülevaatega lauseõpetusest. Teiselt poolt soodustas Hermannini poolt soovitatud normide tarvituselevõttu ka see, et ta neid ise järjekindlalt rakendas nii oma ajalehes kui teostes, samuti Hermannini väljaandel ilmunud raamatuis. Kõige selle tulemusena hakkasid Hermannini keelelised ettepanekud juba möödunud sajandi 80-ndate aastate lõpul jõudsamalt levima ja möödunud sajandi viimasel aastakümnel ning käesoleva sajandi esimesel aastakümnel olid need valdavalt tarvitusel.⁶³

Muidugi ei ole kõik Hermannini seisukohad meie kirjakeeles tänini püsinud. Nii on tulnud küll tarvitusele pikad vokaalid *ää*, *õõ* ja *üü* üldiselt, näit. *pääsema*, *võõras*, *müüa*, kuid kõige enam vaidlusi tekitanud sõnades *hea*, *pea*, *peal*, *seal* on tänapäeval siiski põhjaeestiline diftong pääsenud normiks. Kõrvale on tõrjutud ka Hermannini poolt soovitatud *gi* ~ *ki*-liite tarvitamine ainult *-gi* kujul (*siisgi*, *seppgi* jne.), kaudse kõneviisi oleviku tarvitamine *da*-infinitiivi kujul (*ta paluda*) jm. See kõik ei vähenda aga Hermannini grammatika väärtust, sest Hermannini grammatika oskussõnu tarvitame suurel määral veel tänapäevalgi

⁶² K. A. Hermann, Eesti keele grammatik, lk. 137; vrd. E. Ahven, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900—1917, Tallinn 1958, lk. 71 jj.

⁶³ Sajandi vahetuse kirjakeele tarvitusviisi kohta lähemalt vt. E. Ahven, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900—1917, Tallinn 1958, lk. 13 jj-d.

ja paljud Hermannil poolt soovitatud vormid püsivad tänini kindlalt meie kirjakeeles. Hermannil keeleõpetusest on nii või teisiti olnud mõjustatud paljud meie hilisemaist eesti keele grammatikaist. Liialdamata võime ütelda, et hoolimata omaaegsest mahategevast arvustusest on vähe ilmunud eesti keele grammatikaid, mille mõju on olnud eesti kirjakeelele nii suur, kui seda oli 85 aastat tagasi ilmunud Hermannil grammatikal.

О «ГРАММАТИКЕ ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА» К. А. ХЕРМАННА

АРНОЛЬД КАСК

Резюме

В связи с 50-летием со дня смерти эстонского языковеда К. А. Херманна в статье рассматривается его важнейшая работа по языку, его «Грамматика эстонского языка» (1884 г.).

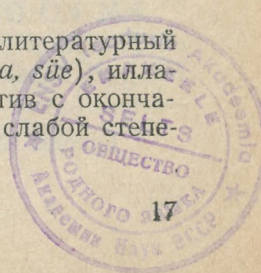
Херманн поступил к составлению своей грамматики в 1880 году и окончил работу к концу 1883 года. Грамматика вышла из печати в марте 1884 г.

Опубликованная грамматика была встречена с живым интересом. К сожалению книга подверглась односторонней критике, в зависимости от того, какие были отношения Херманна к издателям того или другого журнала или газеты. Например в журнале «Ома Маа» была напечатана острая критика языковеда М. Веске, недооценивающая значение работы Херманна. С другой стороны в газете А. Гренцштейна «Олевик» была опубликована чрезмерно восхваляющая критика грамматики. Несмотря на тенденциозность критики здесь всё же были отмечены основные недостатки и достоинства книги. Правильно было указано, что слабой стороной грамматики является разработка вопросов исторической грамматики.

Книга Херманна является первой эстонской грамматикой на эстонском языке, где систематически рассматриваются вопросы фонетики и морфологии. Эта грамматика имеет значительное влияние на последующие грамматики эстонского языка. Из положительных черт грамматики Херманна можно отметить, что эстонские грамматические термины, введенные им, употребляются и в настоящее время.

Его книга имеет характер нормативной грамматики и в значительной мере способствовала внедрению единых норм эстонского литературного языка.

Благодаря его работе внедрились, например, в литературный язык такие формы, как *vea*, *toa*, *sõe* (вместо *via*, *tua*, *süe*), иллатив с окончанием *-de* (*keelde* вместо *keele*) и аллатив с окончанием *-le* (*hobusele* вместо *hobuselle*), формы эссива слабой степени (*rojana* вместо *poegana*) и др.

VANASÕNAD J. CH. CLARE EESTI-SAKSA SÕNARAAMATUS

ERNA NORMANN

ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsi-
kirjade osakonnas (edaspidi KM KO) säilitatakse neli oktaav-
kaustas lõunaeestilist eesti-saksa sõnaraamatu käsikirja, millede
koostajana nimetatakse Johann Christoph Claret (oli Otepää
pastoriks 1723—1743). Käsikirjad on järgmised:

KM KO ÕES M. A 31. «*Vocabularium Esthónico-Teutonicum
et Teutonico-Esthonicum Dorpatensi dialecto accommodatum
curante Joanne Christophoro Clare, Pastore Odenpaeensi*». Teist-
suguse käekirjaga on juurde kirjutatud (lk. 2), et ärakirja on tei-
nud praost H ö v e l¹; lõpus, lk. (315) «*Specimen Esthonicae Gram-
maticae Theoretico-practicum Dorpatensi dialecto Accommodatum*.
[Erineva käekirjaga:] Verfertiget vom sel[igen] Past[or]
Johann Christoph Clare.» Käsikiri koosneb 309 + (69) lehe-
küljest ja on dateerimata. Lk. 308 ja 309 leiduvad vanasõnad
pealkirjaga *Proverbia*. (Edaspidi Cl I.)

KM KO ÕES M. A 32. «*Cellarius Esthónico Teutonicus Dor-
patensi dialecto accom[m]odatus* oder Esthnisch-Deutsches Wör-
ter-Buch. Zum Gebrauch derer in denen Dorpatischen Districten
und Kirchspielen lebenden Liebhabern einer reinen Land-Sprache
und accuraten Orthographie nach der nützlichen Cellarianischen
Art verfasst und mit dem deutschen Register versorget von
J[ohann] C[hristoph] C[lare]. P[astore] O[denpaeensi]. Anno
Christi 1734». Koosneb 310 + (262) leheküljest. Grammatikaosa
puudub. (Edaspidi Cl II.)

KM KO ÕES M. A 33. «*Cellarius Esthónico-Germanicus* oder
Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache und zwar Dörptischer
Mund-Art, nebst dem deutschen Register, wie auch einer kurtzen
Ehstnischen Grammatica aufgesetzt von Johann Christoph Clare,
P[astore] O[denpaeensi]. 1730.» Käsikirja maht 310 + (254) lk.
(Edaspidi Cl III.)

KM KO ÕES M. A 34. «*Vocabularium Esthónico Teutonicum
et Teutonico Esthonicum Dorpatensi Dialecto accommodatum.*»
Käsikiri koosneb 828 + (264) leheküljest. Lõpus, lk. 829—831 on

¹ Ephraim Dietrich Hövel, Hargla pastor 1724—1758.

vanasõnad pealkirjaga *Proverbia*. Grammatikaosa puudub. (Edaspidi Cl IV.)

Iga sõnaraamatu variant on kirjutatud eri käekirjaga, neist ei näi ükski kuuluvat Clarele². Kõigile käsikirjadele on hiljem tehtud juurdekirjutusi erinevate isikute poolt. Clare sõnaraamat ja grammatika on Lõuna-Eestis olnud muulastest pastoreitele väga vajalikuks vahendiks, seda on rohkesti kasutatud ja korduvalt kopeeritud. Nii kaebabki A. W. Hupel oma keeleõpetuse «Ehstnische Sprachlehre» sissejuhatuses, et Clare grammatika käsikiri on sagedase kopeerimise tagajärjel muutunud vigaseks³. Oli ju Hupelilgi grammatika tartukeelse osa koostamisel aluseks Clare käsikiri.

Sõnaraamatu variantide võrdlus näitab, et nende sisus ja materjali esitamises on mõningane erinevus. Nii puudub grammatikaosa käsikirjades Cl II ja IV, lahkuminekuid on ka vanasõnalises ainekust. Üksteisele kõige lähemad nii sisult kui ka ülesehituselt on Cl II ja Cl III. Neis on korraldatud ainekust samal põhimõttel nagu S. H. Vestringi sõnaraamatu käsikirjaski⁴ — esitatakse märksõna ja selle juures ka vanasõnu, kõnekäände ja muud rahvapärast fraseoloogiat, samuti vähesel määral mõistatusi. Variantides Cl I ja Cl IV leidub vanasõnu küll märksõna all, aga ka käsikirja lõpus eri jaotusena, mis kannab pealkirja *Proverbia*. Sedagi osa on hiljem täiendatud vanasõnadega.

Vaadeldes Clare sõnaraamatut vanasõnade poolest, tekib küsimus selle ainekust pärilolust. Teatavasti pärineb samast ajast, s. o. XVIII sajandi esimesest poolest, veel teisigi vanasõnade üleskirjutusi. Niisugused on eeskätt A. Thor Helle grammatika «Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache» (1732) ja käsikirjaline S. H. Vestringi «*Lexicon Esthono Germanicum*». On neil allikatel midagi ühist Clarega ja mil määral, seda näidaku alljärgnev Clare sõnaraamatus leiduvate vanasõnade kõrvutamise A. Thor Helle ja S. H. Vestringi ainekustiga.

1. *Aig annap hääd Nauwo* (~ *Nouwo*, ~ *nouwo*). — Kom(m)t Zeit, kom(m)t Rath (Cl I 9, 308, II 6, III 5, IV 829).

² Käekirja võrdlusmaterjaliks oli ainult kaks Clare allkirja (ENSV RAKA fond 1197, sü 551a), mille iseloomulikke tähekujusid ei leidu üheski sõnaraamatu käsikirjas.

³ A. W. Hupel, *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte*, Mitau 1818, lk. V.

⁴ E. Laugaste, *Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas*. — *Ajaloo-Keeleteaduskonna töid* (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised nr. 38), Tallinn 1955, lk. 167 jj.; A. Kask, *S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias*. — *Ajaloo-Keeleteaduskonna töid* (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised nr. 38), Tallinn 1955, lk. 181 jj.

- Aeg annab hea nou* (Helle 1).
Et anna aega, aeg annab hä Nou (Vestring 2)⁵.
2. *Aja möda* (~ *Ajamöda*, ~ *Ajamödä*) *afja* (~ *Afja*)
keuwa (~ *käüwa*, ~ *käüwa*). — Mit der Zeit gibt es
sich (~ gibt sichs) (Cl I 9, II 6, III 5).
Aega möda asjad käiwad (Helle 2).
Aega möda afjad käiwad (Vestring 2).
3. *Anna Pill hullo kätte, hul ajap Pilli lahki*. — Kindern dient
nichts zu geben (Cl II 11, III 208).
Anna pil hullo kätte, hul aiab pilli lõhki (Helle 5).
Anna Pil Hullo kätte, Hul ajab Pilli lõhki (Vestring 19).
4. *Auw masfap* (~ *massap*) *Rahha* (~ *rahha*). — Zu
(~ Zum) Staat gehört (~ gehört) Geld (~ etwas)
(Cl I 19, 308, II 15, III 14, IV 829).
Au maksfab rahha (Helle 14).
Au maksfab Rahha (Vestring 7).
5. *Eggäl* (~ *Eggäl*) *Linnul* (~ *linnul*) *effi* (~ *esfi*, ~ *esfi*)
laul (~ *Laul*). — Ein jeder (~ Einjeder) redet, wie er
kan (~ kann) (~ wie ihm der Schnabel gewachsen
ist) (Cl I 25, 308, II 19, III 20, IV 829).
Igga linnul isfe laul (Helle 104).
6. *Eggäl* (~ *eggäl*) *Mehhel* (~ *Mihhel*, ~ *mehhel*) *effi*
(~ *esfi*) *wiis* (~ *Wiis*). — Viele (~ Viel) Köpfe, viele
(~ viel) Sinn (~ Sinnen) (Cl I 25, 308, II 19, III 20,
IV 829).
Igga mehhel isfe wiis (Helle 106).
7. *Egga* (~ *Eggä*) *Mees* (~ *Eggamees*) *ommaga, fant waine*
(~ *waine fant*) *Kottiga* (~ *kottiga*, ~ *kattega* [!]). —
Ein jeder (~ Einjeder) bleibe bey seines gleich
(~ gleichen) (~ seinesgleichen) (Cl I 25, 308, II 19,
III 19, IV 829).
Igga mees ommaga, fant waene kottiga (Helle 109).
8. *Ei Illo* (~ *illo*) *Patta panta* (~ *panna*). — Von Schönheit
wird mann (~ man) nicht satt (Cl II 60, III 60).
Ei illo panda paiasse, kaunist ei panda katlasse (Helle 22).
Ei illo panta Pajasse, ei kaunist panta katlasse (Vest-
ring 24).

⁵ Nagu varem mainitud, tähendab Cl I — OES M. A 31, Cl II — OES M. A 32, Cl III — OES M. A 33, Cl IV — OES M. A 34. Rooma numbri järgnev araabia number märgib käsikirja lehekülge, nii siis Cl I 9 ~ OES M. A 31, lk. 9. A. Thor Helle grammatikas (edaspidi Helle) leiduvaid vanasõnu märgitakse nii, et number tähendab vanasõna järjenumbrit nimetatud raamatust. Vestringi nimele järgneb lehekülje number käsikirjas (KM KO OES M. B 69). — Sama vanasõna esinemisel Clare mitmes variandis on lähtutud käsikirjast Cl I, kui selles aga vastav näide puudub, käsikirjast Cl II. Erinevused lähtetekstist on toodud sulgudes. Saksakeelne vanasõna tõlge või vaste antakse ainult Clare sõnaraamatu variantidest kui käesoleva vaatluse peamise tähelepanu osalistest.

9. *Ei Kaarna (~ Kaarne) pista Kaarfe Silma (~ filma).* — Ein (~ Eine) Krähe hackt der andren (~ andern) (nicht) die Augen nicht aus (Cl II 74, III 75).
Ei kaarn pista kaarna filma (Helle 26).
10. *Ei kik Kanna sa Orrele.* — es haben nicht alle (~ Nicht alle haben) gleiches Glück (Cl II 85, III 85).
Ei keik kannad sa örrele (Helle 27).
11. *Ei märjale (~ märjale) Male (~ male) olle wet tarbis.* — betrübte (~ Betrübte) muss man nicht mehr betrüben (Cl II 302, III 302).
Ei märjale male polle wet tarwis (Helle 33).
12. *Ei olle Wäe-Kaupa (~ wäekaupa), kui ei olle Mele-Kaupa (~ melekaupa).* — Mit Gewalt kan man nichts thun (Cl II 95, III 95).
Ei olle wäkaupa, kui ep olle melekaupa (Helle 41).
13. *Ei olle ütlike (~ ütlike, ~ ütlike, ~ ütlike) ammet (~ Ammet) ni fant, et (omma) meest (~ Meest) ei toita (~ toitas).* — Wer etwas (~ was) kan (~ kann), der hat was (Cl I 13, 308, II 10, III 9, IV 829).
Ei polle ükski ammet ni fant, et ei meest toida (Helle 45).
14. *Ei omma Silm (~ film) pettä (~ pettä) ärrä (~ ärrä).* — eigen (~ Eigen) Auge trägt nicht (Cl II 238a, II 240).
Ei omma film pettä ärrä (Helle 42).
15. *Ei peä (~ pea) hendä (~ hennast) lajemballe laotama, kui Inniminne om.* — man (~ Man) muss sich strecken nach der Decke (~ nach der Decke strecken) (Cl II 135, III 136).
Ei pea ennast laiemale la-utama kui innime on (Helle 43).
16. *Pörgo haud ei (~ Ei pörgo haud) sa eäle täüs.* — Geitz wird nimmer satt (Cl II 211, III 213).
Ei pörgo-haud sa ellades täis (Helle 47).
17. *Ei Surm (~ furm) wötta ängatu last (~ Last).* — Die liebsten Kinder sterben am ersten (Cl II 248, III 251).
Ei furm wötta pakkutud last (Helle 56).
18. *Ei Talwe (~ talw) üttega tulle, ei ka kattega lä.* — Es wird so bald nicht Sommer (Cl II 255, III 257).
Ei talwe ühhega tulle, egga kahhega lähkä (Helle 57).
19. *Ei Tö (~ tö) enne löppe, kui kats Kät (~ kät) Rinna (~ rinna) päle saap.* — Der Tod(t) macht Feyerabend (~ Feyrabend) (Cl II 263, III 265).
Ei tö enne löppe, kui kaks kät rinde peale saab (Helle 59).
20. *Ei wanna Kahro oppe tantzma (~ tantfma).* — alte (~ Alte) Hunde synd (~ sind) übel zu bändigen (Cl II 77, III 78).
Ei wanna karro öppi tantfima (Helle 66).
21. *Ei Warras (~ warras) lä ütte Nari perräst Aida (~ aida).*

- * — ein (∼ Ein) Dieb geht nicht um eine (∼ einer) Sache aus (CI II 295, III 296).
- Ei warras lähhä ühhe naire parrast aeda* (Helle 67).
22. *Ei woi lind* (∼ *Lind*) *körgemballe lendädä* (∼ *lendada*), *kui Siwa* (∼ *siwa*) *Kandwa* (∼ *kandwa*). — Man kan nicht höher fliegen, als die Flügel gewachsen (∼ *seyn*) (CI II 148, III 148).
- Ei woi lind körgemale lenda kui tiwad kannawad* (Helle 72).
23. *Ei woi wanna kaiwo fittu ennekui wastne valmis om.* — Man darf das Alte nicht wegwerfen, ehe man was Neues hat (CI IV 831).
24. *Ei üts Päfokenne* (∼ *päfokenne*) *te Suwwe* (∼ *suwwi*). — eine (∼ *Eine*) Schwalbe macht keinen (∼ nicht den) Sommer (CI II 198, III 200).
- Ei üks päfoke te suit* (Helle 63).
25. *Ennamb* (∼ *Ennamb*) *Kassfi* (∼ *kassfi*) *fillitetas* (∼ *sille-tetas*), *körgemballe* (∼ *körballa* [!]) *Kas hendä* (∼ *handä*) *toftap* (∼ *töftap*). — Je mehr man nachgiebt, je ärger es wird (CI II 89, III 240). *Sillitse Kassfi, Kafs nöftap hanna weel korgemba.* — streichle die Katze, die Katze hebt den Schwanz noch höher (CI IV 200).
- Ennam kas fillitakse, körgemale kas jabba töstab* (Helle 79).
26. *Esfi* (∼ *Esfi*, ∼ *kummestap*) *Hobbone* (∼ *hobbone*) *neljä* (∼ *nälljä*, ∼ *nelja*) *Jalla* (∼ *jalla*) *pähl* (∼ *päält*, ∼ *pääl*) *ehk Inniminne* (∼ *inniminne*) *ütte Sönnä* (∼ *Sönnä*) *pääl* (∼ *päält*, ∼ *pääl*). — Stolpert doch (wohl, ∼ *wol*) ein Pferd mit (∼ *auf*) 4 Füßen (∼ *das 4 Füsse hat*) (CI I 31, 308, II 24, III 25, IV 830).
- Eksib obbone nelja jalla peäl, sedda eksib innime ühhe kele peäl* (Helle 75).
27. *Habbäne Mehhe* (∼ *mihhe*, ∼ *Mihhile*) *Auw* (∼ *Au*, ∼ *auw*), *Kübbär* (∼ *Kübbär*) *Mehhe* (∼ *mihhe*, ∼ *Mihhele*) *Körjus* (∼ *Körgus*, ∼ *Korjus*). — Der Bart zieret (∼ *ziert*) den Man (∼ *Mann*) (CI I 33, 308, II 26, III 27, IV 830).
- Habbe mehhe au, kübbär mehhe körgus* (Helle 85).
28. *Harrak ei fittu kunnaki omma hanna päle.* — Jeder Kaufmann lobt seine Ware (CI IV 831).
29. *Herrits kittap hennast, öige mees töist.* — Eigen Ruhm stinckt (CI IV 246).
30. *Häddä* (∼ *Häddä*) *ajap Härja* (∼ *härjä*, ∼ *härja*) *Kaiwo.* — (Die) Noth bricht Eisen (∼ *Eysen*) (CI I 35, II 27, III 28).
- Hädda aiab härja kaewo* (Helle 86).
31. *Hä om Hiril elläda* (∼ *ellädä*), *kui Kas ei olle Kottun.* — Wenn die Katze nicht zu Hause (ist), so tantzen die Mäuse (auf den Bänken) (CI II 40, III 42).

- Hea on hiridel ellada, kui kas ei olle koddo* (Helle 97).
32. *Hä Sönnä* (~ *fönnä*) *jööp wõra Wäe* (~ *wäe*). — ein gut Wort findet eine gute statt (~ Stelle) (Cl II 243, III 245).
Hea fanna jööb woõra wäe (Helle 99).
33. *Inniminne lät wannambas* (~ *wannembas*), *tõbbi lät norem-bas*. — mit (~ Mit) dem Alter nimt die Krankheit zu (Cl II 263, III 265).
Innimenne lähhäb wannemaks, tõbbi lähheb noremaks (Helle 112).
Iffi läks wannemaks, Tõbbi läks noremaks (Vestring 191).
34. *Jota Meeft, kül Mees* (~ *temma*) *näutap* (~ *näütap*) *omma Tabba*. — Trunken Mund redet aus Hertzens Grund (Cl II 67, III 68).
Joda meeft, kül mees näitab omma tabba (Helle 114).
35. *Jummal lasko Sõa Wäkke* (~ *jõawäkke*) *ikkese kuulda, ei eäle nättä* (~ *nätta*). — Gott bewahr (~ bewahre) uns für Krieg, anderswo mag er immer hin (~ immer) seyn (Cl II 241, III 243).
Jummal lasko jõawägge ikka kuulda, ei ellades nähha (Helle 128).
36. *Jä kärriſap* (~ *kärriſep*) *ni kawwa, kui ta wimatelt* (~ *wimält*) *fisse* (~ *fisse*) *murrup*. — Der Krug gehet (~ geht) so lange (~ lang) zum Brunnen, bis er den Henckel verliert (~ bis er bricht). (Cl II 52, III 52).
Jäa kärriſeb ni kaua, kui ta wimaks murdub (Helle 105).
37. *Kats kõwwa Kiwwi* (~ *kiwwi*) *ei te mitte hääd Jahho*. — Zwey harte Steine mahlen schlecht (Cl II 110, III 110).
Kaks kowwa kiwwi te mitte häid jahhud (Helle 131).
38. *Kä* (~ *Ke*) *enne Weskile* (~ *weskile*) *jouwap* (~ *jõwap*), *ſe enne* (~ *ennege*) *järge* (~ *Järge*) *ſaap*. — Wer eher kommt, mahlet (~ der mahlt) eher (Cl II 302, III 302).
Kes enne weskile jouab, ſe jahwatab enne (ſe enne järge ſaap) (Helle 152).
39. *Kä* (~ *Ke*) *Koort päält ärräſoop* (~ *ärräſööp*), *ſe ſõgo Pima* (~ *pima*) *alt ka*. — Wer das Fleisch gegessen, mag die Knochen auch essen (~ mag auch die Knoch[en] essen) (Cl II 118, III 119).
Kes jööb kore peält ärra, ſe ſõgo pima alt ka (Helle 174).
40. *Kenne Käßfi* (~ *käßfi*) *ligup, temmä* (~ *temma*) *Su* (~ *ſu*) *matſutap*. — Wer arbeitet, (der) hat Brodt (Cl II 89, III 89).
Kelle käßfi ligub, ſelle ſu matſutab (Helle 144).
41. *Kes kinkitu hobboſe Suhhe* (~ *ſuhhe*) *kajeb* (~ *kaep*)? — Einem geſchenckten Gaul ſieht man nicht ins Maul (Cl II 43, III 45).
Kes anni hobboſe ſuhho watab (Helle 149).

42. *Keäke ei woi katte Isfandat orjata.* — niemand kan zweyen Herren dienen (Cl IV 222).
43. *Kä kibbedat kannatap, se maggusat maitſap.* — Nach Trauren komt (∼ kommt) Freude (Cl II 83, III 83).
Kes kibbedat kannatab, se maggusat maitſeb (Helle 158).
44. *Kä (∼ Ke) tenga ei hoya (∼ hoija), se ei ſa eäle Taalrit (∼ taalrid) kokko.* — Wer den Heller nicht achtet, komt (∼ kommt) nimmer zum Thaler (Cl II 254, III 256).
Kes weringit ep hoia, se ep ſa ellades taalrit kokko (Helle 184).
45. *Kä (∼ Ke) Tööd (∼ tööd) teep, se mustas (∼ mustas) ſaap.* — Wer arbeitet, kan (∼ kann) nicht schön ſeyn (Cl II 263, III 265).
Kes tööd teeb, se mustaks ſaab (Helle 176).
46. *Kik omma aja (∼ Aiga, ∼ aiga) ajab (∼ ajap).* — Es will (alles seine) Zeit haben (∼ Alles will seine Zeit haben) (Cl I 9, II 6, III 5).
Keik omma aega aiab (Helle 140).
47. *Kui Jummal ei awwita, ei awwita meye (∼ meije) teggeminne (∼ Teggeminne).* — An Gottes Segen (∼ Seegen) ist alles geleg[en] (∼ gelegen) (Cl I 5, II 2, III 2).
Kui Jummal ep aita, ep aita meie teggeminne (Helle 201).
48. *Kui Kanna läwa Orrele, ſis läwa laiſa (∼ laiſa läwa) töle (∼ Töle).* — wenn (∼ Wenn) andre (∼ andere) ſchlafen gehen, ſo fangen die Faulen (∼ fangen Faule) an zu arbeiten (Cl II 85, III 85).
Kui kannad lähhäwad örrele, ſiis laiſad lähhäwad töle (Helle 202).
49. *Kui ma enne ülle penni ſa, ülle hanna lähha (∼ ſa) ma ammogi.* — Wer (∼ wenn ich erſt) über den Hund kömt (∼ komme), kömt (∼ ſo komme ich) auch über den Schwanz (Cl IV 831, 895 [= 489]).
50. *Kui Tamm, ni Wösſo, (∼ wösſo).* — Der Apfel fällt (∼ fällt) nicht weit vom Stamme (∼ Stamm) (Cl II 309, III 308).
Kui tam, ni wösſud (Helle 211).
51. *Kui Wak (∼ wak), nida Kaas (∼ kaas).* — auf (∼ Auf) ſolchen Topf gehört eine ſolche Stürtze (Cl II 289, III 291).
Kui wak, ni kaas (Helle 217).
52. *Kus (∼ Kun) ei olle Alleſtus (∼ alleſtus, ∼ alluſtuſt, ∼ Alleſtuſt), ſääl ei olle Löppetuſt (∼ löppetuſt, ∼ löppetuſt).* — Wo (∼ wo) kein Anfang (iſt), da iſt auch kein Ende (Cl I 11, 308, II 9, III 8, IV 829).
Kus ei olle hakkaſtuſt, ſeäl ei olle löppetuſt (Helle 247).

53. *Kun ei olle Hirmo (~ hirmo), sääl ei olle Armo (~ armo).*
— Wo kein (~ keine) Furcht ist, da ist (auch) kein (~ keine) Liebe (Cl II 42, III 44).
Kus ei olle hirmo, seäl ei olle armo (Helle 248).
54. *Kun ei olle Waſta Wötjat (~ waſtawötja), sääl ei olle Wijat (wijat).* — Wo kein Heler ist, da ist (auch) kein Stehler (Cl II 298, III 298).
Kus ei olle waſtowötjat, seäl ei olle wijat (Helle 249).
55. *Kun härg tappetas, sääl werri zilgus.* — Wo Holz gehauen wird, fallen Spähne (Cl IV 831).
56. *Kun Kits kinni, sääl (kits) kiſſup ikkes.* — Gelegenheit macht Diebe (Cl II 109, III 109).
Kus Kits kinni, seäl kits kiſjub ikka (Helle 253).
57. *Kunninga Meel nink Jennefe Jalla olgo ſelle, ke wannambid taht orjada* (Cl III 54).
58. *Kun puid rajotas, sääl ſattas laſt möllembi poli.* — wo Streit ist, ist auf beiden Seiten Verlust (Cl IV 529).
59. *Kurri Zigga, mönda Wigga (~ wigga).* — ein (~ Ein) fauler hat mancherley Ausrede (Cl II 303, III 302).
Kurri ſigga, monda wigga (Helle 244).
60. *Kurri tullep kutſmatta.* — Unglück komt (~ kommt) von ſich ſelbſt (~ von ſelbſt) (Cl II 133, III 133).
Kurri tulleb kutſmata (Helle 245).
61. a) *Kus Arm om, ſääl om film.* — Wer was Liebes hat, der gehet darnach (Cl II 11).
b) *Kus haige om, ſääl om käſſi (~ Käſſi), kus arm om, ſääl (~ Sääl) om film.* — Wer was Liebes (~ liebes) hat, der gehet darnach (Cl I 15, III 11).
c) *Kus haige om, ſääl om Käſſi.* — Eigen Schorf lehrt ſich ſelbſt kratzen (Cl II 12).
Kus haige on, ſeäl on käſſi; kus arm on, ſeäl on film (Helle 250).
62. *Kus (~ Kun) om teggia (~ teggija), ſääl om Näggija (~ näggija).* — (Der) Verräther ſchläſt nicht (Cl II 173, III 173).
Kus on teggiad, ſeäl on näggiad (Helle 261).
63. *Kus Penni Koddo (~ Kodda), Herritſe (~ Härritſe) Ömaja?* — Einem Buben iſts gleich viel (~ gleichviel), wo er zu Hauſe iſt (Cl II 39, III 42).
Kus koera kodda, herrikſe ö-maia (Helle 254).
64. *Kus Suffi (~ ſuſſi) Talwel (~ talwel) Peſſä (= peſſa) teep?* — Wer im Sommer faul iſt, muſs im Winter darben (Cl II 255, III 257).
Kus hunt talwel peſſa teeb? (Helle 251).
65. *Kuſt (~ Kuſ) tühhi Kot piſti ſaiſap, kui ei olle Warrandufſt (~ warrandufſt) ſiſſen (~ ſiſſen).* — mit (~ Mit) leer

89. Käs:

Käsa Rahha mitgabe.

Kasix, xo. Jussit Tängrin.

Kasitama, jingon der Jussit weibow.

Käsi gen. Käe, di Land.

— Kiwri Land müßer.

— Pu, di Esen an der Tragger.

— Pöfil istna, Land unter Käsi, jingon, kühn.

— Ramat Landbief.

Kuis Käsi Käüp? wir goßt rō?

Käsi Käüp häße, rō goßt gut.

— Kant Käüma Taggen.

— Kenne Kütze heitma, an jinnom Landlog.

Käpufan, jän" Rungan. Lattolstolz.

Käsi möslep töst, jō sawa möllemba puhtas:
fins Land wir ist di anderr.

Keene Käsi ligup, dema fu matshutap wir arbr.
fat, fat brodt.

Käsinix, xo vel Käe Mees Lirger, goßel.

Käexene, se, Landfan.

— andminze. Warlobuip.

— andjasse, warlobte.

— Kirti, ja, jandjfridt.

— jingon, gold Land fan Land

Pach, a. Armband

— päle paneminne. Jund anflögan

— päle wätma. Gut jingon wir jinnom.

I Rahha, Land fan Land

I pider an Käsi kette bay der Land

Proverbs

Omna aut omnia hanc. Ligan Lobstun
parremb om agganinne kui waras selge leib

Ligeu Enst Jhuoel Cofters aer foemdel
 aiy annap Raad Naurao tomt Enst Enst Raaf
 Huf ei olle allestus Jaal ei olle lippelust
 Ei olle utzine annet ni lant et omme Meed
 ei toitar

ei toetas
 Typa mot tun, ere jet mot
 Ann maslap Kakhha zu Maal golowid gold
 Egga mees omnaga, sand waine Kothya
 finjidos Deiba boy samol glaisus
 Eggal Liannul esfi Laul, finjido andet mo
 Eggal mekkel esfi wis, ^{er tun} Hiele loyff, nide tun
 parremb om omma Emma Witz Kuri woona
 Emma waifeme Leib Lyann Mudo
 yf nigon Mutho

Esip kottore? nättjä lalla pääll, ehk inmin
kummeslaps ne ütke lonna pääll

Thygodt det walt in Hord sub 4

Habane meke du, ^{füß} kubber meke korjus
voo ^{loos} zissel van Min

Kül Hadda Nours annap Hoff Brühl Pisin

Üüb' lusli toist ei lö

(u)z waras ei pista toise filma

Lin. Hab. With our vendors will

ut^h war nas om ni hā kui saljaja so

Leben ist so gut als das Thierleben

Kui Haro Dennet tappay, kui ei enny iir

Kathman. 4px long Sam fruit, cont ainf.

(~ leerem) Magen ist schlecht zu arbeiten (Cl II 122, III 123).

Kus tühhi kot püsti seifab, kui ep olle warrandust sees?
(Helle 264b).

66. *Kusft* (~ *Kuft*) *üts hä Pu tähhap sünnitada, se annap hääste* (~ *hennast*) *painotada*. — ein (~ Ein) gut Hääckgen (~ häkgen) beugt sich in der Jugend (Cl II 212, III 214).

Kuft üks hea pu tahhab sünnitada, se annab ennast painutada (Helle 265).

67. *Kässi mößsep² toist* (~ *töist*), *sis sawa möllemba puhtas*. — Eine Hand wäscht die andere (Cl II 89, III 89).

Kässi pesjeb teist, siis sawad mollemad puhtaks (Helle 135).

68. *Kül Häddä* (~ *häddä*, ~ *hädä*, ~ *Hädä*) *Nauwo* (~ *Nouwo*, ~ *nouwo*, ~ *nauwo*) *annap*. — (Die) Noth bricht Eisen (~ Eysen) (Cl I 35, 308, II 27, III 28, IV 830).

Kül hädä nou annab (Helle 221).

69. *Kül härg* (~ *Härg*) *Jennest* (~ *Jennist*, ~ *Jänneft*) *tappap, kui ei enne, sis Kattlan* (~ *Katlan*). — Wer langsam komt, komt auch (Cl I 45, 308, II 33).

Kül härg jenneft tabbab, kui ep enne, siis katlas (Helle 222).

70. *Kül Keleto* (~ *keleto*) *peäp weddämä* (~ *weddama*), *mes meleto päle pannep*. — ein (~ Ein) armes Thier muss schleppen, was ein Unverständiger (~ unvernünftiger Mensch) aufladet (Cl II 164, III 164).

Kül keleto peab weddama, mis meleto peale panneb (Helle 227).

71. *Küll(äb)⁶* (~ *Külläb*) *aig* (~ *Aig*) *wälja näütap* (~ *näütap*, ~ *näütap*). — Die Zeit w[ird] es (~ wirds) lehren (Cl I 9, II 6, III 5).

72. *Kül Suffi wöttab loetu lamba* (~ *Lammaft*). — Der Wolf frisst die gezehlten Schaaf auch (~ Gezählt Schaf [...]) (Cl II 249, III 252).

Kül hunt wöttab loetust (Helle 224).

73. *Laina Perse Külla, nink* (~ *n[ink]*) *fittu läbbi Külle Luid* (~ *Külgeluid*). — leyhe (~ Leihe) aus und darbe selbst (Cl II 137, III 138).

Laena perse küllasse, ja fittu läbbi külge luud (Helle 268).

74. *Laiw ei woi henda Tule wasta jäda*. — Das Schiff (~ Schiff) kan (~ kann) sich nicht wieder den Wind richten (Cl II 138, III 139).

⁶ Originaalis Cl I 9 -äb maha kriipsutatud.

75. *Lats, ka* (~ *ke*) *ülleskafwap* (~ *ülles kafwap*) *hirmota, se kolep Auwota* (~ *auwota*). — Wer sein Kind nicht unter der Ruthen (~ in Zucht) hält, erlebt Schand und Schimpf an ihm (~ Schande an ihm) (Cl II 42, III 44).
Laps, mis kaswab hirmota, se surreb auta (Helle 269).
76. *Libbe Keel* (~ *keel*), *Herritse* (~ *herritse*) *Meel*. — Honig im Munde, Gall im Hertzen (Cl II 145, III 146).
Libbe keel, herrikse meel (Helle 271).
Libba keel Herritse meel (Vestring 68).
77. *Mes norus kokko pannep, jeddä* (~ *jedda*) *Wannaus* (~ *wannaus*) *löwwap* (~ *löwwep*). — Was (~ was) man in der Jugend samlet (~ sammlet), findet man im Alter (Cl II 181, III 182).
Mis noordus kokkopanneb, se wannadus leiab (Helle 291).
Mis noornal kokko panneb, se wannumis fööb (~ *se pääb Wannumis föma*) (Vestring 96, 191).
78. *Mes Sep* (~ *fep*) *Pihhi* (~ *pihhi*) *peäp?* — Wovor hat der Schmiedt (~ Schmied) seine Zange? (Cl II 237, III 239).
Miks fep pihhid peab (Helle 287).
79. *Minna härrä* (~ *Herrä*), *sinna härrä* (~ *Herrä*), *kes Kottikandja* (~ *Kotti Kandja*)? — Wenn jeder will ein Herr (~ Juncker) seyn, wer soll denn arbeiten (~ Wenn jeder ein Juncker, wer soll arbeiten) (Cl II 34, III 36).
Minna härra, sinna härra, kes pörgel kotti kandja (Helle 288).
80. *Nida kui Hind* (~ *hind*), *nida Kaup*. — Kupfern Geld, kupfern Seelmessen (~ kupferne Waare) (Cl II 95, III 95).
Nenda kui hind, nenda kaup (Helle 317).
81. *Nida kui linno hääl om, nida temmä* (~ *temma*) *laulap*. — Den Vogel kennet (~ kennt) man an seinem Gesange (Cl II 148, III 148).
Nenda kui linno heäl on, nenda ta laulab (Helle 318).
82. *Nida kui minna Mötsfale* (~ *mötsfale*), *fis Möts* (~ *möts*) *mulle*. — Wie man in den Wald schreyt, so schalt (~ schalts) es zurücke (~ zurück) (Cl II 169, III 169).
Nenda kui minna metsfale, fiis mets mulle (Helle 319).
83. *Ni kui metsa heikat, ni hella mets wasta*. — So wie man in den Wald ruft, so halt es wieder (Cl IV 119).
84. *Omma auw* (~ *Auw*), *omma hais*. — Eigen Lob stincket (Cl I 19, 308, IV 829).
85. *Omma Silm* (~ *film*) *om Kunningas*. — eigen (~ Eigen) Auge trügt nicht (Cl II 238a, III 240).
Silm on kunningas peas (Helle 405).
86. *Padda narap Katla*. — ein Esel heisst den andern einen Sackträger (Cl II 192, III 194).

Padda naerab katla (Helle 339).

87. *Paksemb Werri* (~ *werri*) *kui Wessfi* (~ *wesfi*). — Das Hemd ist (mir) näher als der Rock (Cl II 195, III 197).
Paksem werri kui wesfi (Helle 343).

88. *Parremb* (~ *Paremb*, ~ *Parrämb*) *om* (*omma*) *agganinne*, *kui wöras* (~ *waras*) *selge* (~ *puhhas*) *leib* (~ *Laib*). — Eigen Brodt (~ Brot, ~ Brod) ist (~ schmeckt, ~ schmecket) besser als fre[mdes] (~ fremdes) (Cl I 7, 308, IV 829). — Eigen Heerd ist Goldes (~ Gold) werth (~ wehrt) (Cl II 4, III 4).

Parrem on omma haggane, kui woöra selge leib (Helle 357).

89. *Parremb om omma Emmä* (~ *Emma*) *Wits* (~ *Witz*, ~ *wits*, ~ *Witsf*) *kui wöra* (~ *wööra*) *Emmä* (~ *Emma*) *Woifeme* (~ *woiseme*, ~ *woisme*) *leib* (~ *Leib*) (~ *Woismeleib*) (~ *Laib*). — Eigen (~ Eigene) Mutter ist eigen (~ eigene) Mutter (Cl I 29, 308, II 22, III 23, IV 830).

Parrem on omma emma wits, kui woöra emma woileib (Helle 356).

90. *Parremb* (*om*) *pool Munna, kui tühhi Koor* (~ *koor*) (*kog-gona*). — besser (~ Besser) ichts als nichts (Cl II 210, III 212).

Parrem pool munna, kui tühhi koor koggoniste (Helle 360).

Parräm on pool munna kui tühhi Koor (Vestring 54, 89).

91. *Penni om Söbber* (~ *föbber*), *fenni kui Päd* (~ *päd*) *fillitsetas*. — Topf-Freundschaft währt nicht lange (Cl II 238, III 240).

Koer on föbber fenni kui pead sillitad (Helle 191).

92. *Pohhas* (~ *Puhhas*) *Su* (~ *su*), *pohhas* (~ *puhhas*) *Kässi* (~ *kässi*) *käüp Ma Ilma* (~ *ma ilma*) *läbbi*. — Reiner Mund und treue Hand wandert durch das gantze Land (Cl II 214, III 216).

Puhhas su, puhhas käsfi käib ma-ilma läbbi (Helle 369).

93. *Rebbäfel om ennämb kui üts hauk*. — Der Fuchs hat mehr als ein Loch (Cl II 222, III 224).

Rebbäfel (hiril) on ennam kui üks auk (Helle 374).

94. *Se om rummal Kits, kä* (~ *ke*) *ei moista Puud korida, kui Pu een om*. — Man muss sich der Gelegenheit bedienen (Cl II 109, III 109).

Rummal kits on se, kes ei moista puud korida, kui pu ees on (Helle 377).

95. *Se om waine lind, kä* (~ *ke*) *omme* (~ *omma*) *fulge ei kannä*. — Das ist ein (~ Ein) faul Schaaf (~ Schaf), das seine Wolle nicht tragen kan (Cl II 247, III 250).

Se on waene lind, kes omma fulge ep kañna (Helle 399).

96. *See wiis, mes norelt oppep, seddä* (~ *fedda*) *Wannaus* (~ *wannaus*) *peäp* (~ *peap*). — Jung gewohnt, alt gethan (Cl II 181, III 182).

- Se wiis, mis norelt öppib, se wannalt peab* (Helle 402).
97. *Essi* [!] (~ *Susfi*) *heidap* (~ *heitap*) *kül karwa* (~ *Karwa*), *ei mitte Wifi*. — Wolf bleibt Wolf (Cl II 88, III 88).
Hunt heidab kül karwa, agga mitte wisi (Helle 103).
98. *Sikkal omma iks Sarwe henne pole kasfunu*. — Jeder ist sich selbst der Nächste (Cl IV 831).
99. *Sut lät Pakko* (~ *pakko*), *löwwep* (~ *löwwap*) *Kahro eest*. — aus (~ Aus) dem Regen in die Traufe (~ Träufe) (Cl II 249, III 252).
Sut lähhäb pakko, leiab karro eest (Helle 424).
100. *Sögge ei woi föggedale teed juhhatada*. — Kein blinder kann den andern leiten (Cl IV 614).
101. *Sörme jäwa Jaggajalle* (~ *jaggajale*). — Der Vorschneider behält nichts (Cl II 245, III 247).
Sörmed jäwad jaggajale (Helle 412).
Sörmed jäewat jaggajalle (Vestring 21).
102. *Tabba kelap Majaft* (~ *majaft*). — verschlossen (~ Verschlossen) läst nicht naschen (Cl II 252, III 254).
Tabba kelab maia (Helle 425).
103. *Tullel om lai Käsfi*. — Feuer macht arm (Cl II 271, III 273).
Tullel on lai-käsfi (Helle 468).
104. *Täämba Kuld, hommen Muld* (~ *muld*). — Heute roht (~ roth), morgen todt (Cl II 251, III 254).
Tänna kuld, homme muld (Helle 431).
Tänna Kuld, home Muld (Vestring 59).
105. *Tüttär* (~ *tüttar*) *Pölwe* (~ *pölwe*) *körge, Wak* (~ *wak*) *Wasfa* (~ *wasfa*) *körge*. — Vor (der) Töchter Aussteuer muss man bald sorgen (Cl II 273, III 275).
Tüttar pölwe körgus, wak wakfa körgus (Helle 469).
106. *Wagga Zigga* (~ *Zikka*) *Kotti Naber* (~ *naber*). — stille (~ Stille) Wasser seind (~ sind) tief (Cl II 286, III 288).
Wagga figga kotti naber (Helle 489).
107. *Waine Sant* (~ *sant*) *om se, kä* (~ *ke*) *Ilma* (~ *ilma*) *kottita kerjap*. — Das ist ein schlecht (~ Ein schlechter) Schmidt, der keine Zange hat (Cl II 288, III 290).
Waene sant on se, kes ilma kottita kerjab (Helle 487).
108. *Wai Taud tühjast Tarrest* (~ *tarrest*) *middäke wöttap?* — Da ist alles leer (Cl II 258, III 260).
Mis taud wöttap tühjast toast (Helle 298)?
109. *Warras jättäp* (~ *jättap*) *Warna* (~ *warna*) *Saina* (~ *faina*), *ei Tulli* (~ *tulli*) *jätte* (~ *jätta*) *ütteke*. — Feuer macht arm (Cl II 271, III 273).
Warras jättab warna seina, ei tulli jätta ühtegi (Helle 508).
110. *Warras warrastap ni kawwa kui liig* [= *löög?*] *täüs faap*. — Der Dieb stiehlt so lange bis sein Maas voll wird (Cl IV 341).

111. *Warratse Asja* (~ *asja*) *wasta ei sa ütteke* (~ *ütsike*).
— Morgenstund hat Gold im Mund (Cl II 295, III 296).
Warratse asja wasto ei sa ükski (Helle 510).
112. *Wask Waese* (~ *waise*) *Kuld, Tinna Kõhwa* (~ *kõhwa*)
Hõbbe (~ *hõbbe*). — arme (~ *Arme*) Leute, schlechte
Sachen (Cl II 297, III 297).
Wask waese kuld, tinna kehwa hõbbe (Helle 511).
Wask on waese mehe kuld (Vestring 193).
113. *Wiis ammetit* (~ *Ammetit*), *kuus Näljä* (~ *Nälgä*). —
Vierzehn (~ 14) Handwerck (~ *Handwerk*), fünfzehn
(~ 15) unglück (~ *Unglück*) (Cl II 10, III 9).
Wiis ammetit, kuus nälja (Helle 520).
114. *Wõlsil om* (~ *omma*) *lühhikesse Jalla*. — mit (~ *Mit*)
Lügen kommt man nicht fort (Cl II 307, III 307).
Wallel on lühhikesfed jallad (Helle 495).
Wallel on lühhikeffet Jallad (Vestring 190).
115. *Wõras Hobbone* (~ *hobbone*), *omma Pits* (~ *Piits*). —
Fremd Pferd, eigen (~ *eigene*) Peitsche macht kurtze
Meilen (Cl II 43, III 45).
Woõras obbone, omma piits, sega woib hästi sõita (Helle
523).
116. *Ärrä* (~ *Ärra*) *arwa penni* (~ *Penni*) *Karwast* (~ *kar-*
wast), *enge hambast* (~ *hambast*). — Das Ansehen
machts nicht aus (Cl I 17, II 14, III 13).
Ärra arwa koera karwast, waid hambast (Helle 6).
Ärra arwa Koera Karwast, waid Hambast (Vestring 49).
117. *Ärrä kitta hennäst* (~ *hennast*) *effi* (~ *esfi*), *lasse*
(~ *lasfe*) *muud kitta*. — eigen (~ *Eigen*) Lob stinckt
(Cl II 109, III 109).
Ärra kida isfe-ennast, lasfe muud kita (Helle 7).
Ärra kita issi ennast, lasfe muud kita (Vestring 45).
118. *Üts ammeti* (~ *Ammeti*) *Mees* (~ *ammetimees*) *Jaap eggän*
(~ *eggäl*) *paiwan* [!] (~ *Päiwal, Paigan*) *Leiba*
(~ *leibä*). — Ein Handwerk (~ *Handwerck*) hat e[inen]
(~ *einen*) gülden[en] (~ *gülden*) Boden (Cl I 13,
309, II 10, III 9).
Üks ammeti-mees Jaab iggas paikas leiba (Helle 473).
119. *Üts* (~ *Kui üts*) *lammas maag* (~ *määg*), (*fis*) *kik tah-*
hawa (~ *tahtwa*). — Wenn eine Gans trinckt, so wollen
sie alle (Cl II 157, III 157).
Üks talleke määh, keik tahhawad (Helle 483).
120. *Üts lind pillap Pessä* (~ *pesfa*), *kats kogguwa*. — Zwey
ist besser denn (~ *als*) eines (~ *eins*) (Cl II 148,
III 148).
Üks lind pillab pesfa, kaks kogguwad (Helle 477).

121. *Uts pahha Lammaš fittup* (~ *fittus*) *kik hulka ärrä* (~ *ärra*). — Ein reudig (~ räudig) Schaaf (~ Schaf) verdirbt die gantze Heerde (Cl II 139, III 139).
Uks pahha lammaš fittub keik hulka ärra (Helle 479).
122. *Utz* (~ *Uts*) *susfi* (~ *Susfi*) *toist* (~ *töist*) *ei sõ, ütš* (~ *üts*) *warras* [*warres?*] *ei pistä* (~ *pista*) *toife filmä* (~ *Silma*). — Ein Rabe hackt den andern nicht (Cl I 308, IV 830).
123. *Utz* (~ *Uts*) *warras* (~ *Warras*) *om ni hä kui saljaja* (~ *Salgaja*). — Der Hehler ist so gut als (~ wie) der Stehler (Cl I 308, IV 830).

Nagu ülalesitatud ainestikust näha, sisaldavad vanasõnu kõige arvukamalt Clare sõnaraamatu koopiad Cl II ja Cl III, esimene 111 ja teine 109 vanasõna, kusjuures sisulist erinevust on nende vahel üksnes 3 vanasõna võrra. Koopiates Cl I on 24 ja Cl IV — 28 vanasõna. Käsikirjadest Cl II ja III erinevaid vanasõnu on koopias Cl I — 3⁷ ja Cl IV — 14⁸. Näib nii, nagu väidab A. Kask⁹, et Clare esialgseks käsikirjaks võib pidada varianti Cl III, dateeritud aastaga 1730. Sellest tegi oletatavasti E. D. Hövel lühendatud ära kirja¹⁰. Koopiaid aga tehti nii täielikust variandist kui ka lühendatud *Vocabularium*-nimelisest sõnaraamatu teisendist (nagu siinkäsitletud Cl I ja IV). Üksikute vanasõnade lisandamist jätkati hiljemgi, neid on kõige rohkem tehtud koopiale Cl IV.

Mis puutub Clare vanasõnade päritollu, siis pealiskaudnegi tutvumine näitab, et vanasõnad on suures enamuses samad, mis A. Thor Helle grammatikaski¹¹, ainult Clare sõnaraamatu variantides esinevad need lõuna-eestiliste murdejoontega. Ons need Põhja-Eesti või Lõuna-Eesti vanasõnad, seda aidaku selgitada võrdlús Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna käsikirjaliste üleskirjutustega, mis enamasti küll on kirja pandud alates XIX sajandi teisest poolest, niisiis enam kui 100 aastat peale Claret.

Osa Clare vanasõnu näib olevat tuntud ülemaaliselt (muidugi mõninga murdelise või murrakulise erijoone ja sõnastusliku varieerumisega), nagu näit. «*Ei tö enne lõppe, kui kats kät rinna päle saap*» (Cl III 265), «*Ei wanna Kahro oppe tantfma*» (Cl III 73), «*Habbäne Mehhe Auw*» (Cl I 33), «*Inniminne lät wannembas, többi lät norembas*» (Cl III 265), «*Kurri Zigga, mõnda wigga*» (Cl III 302), mille sõnastus Lõuna-Eesti idaosas on «*Kärnätsel* (~ *vingjal*) *tsial iks mitu vika*», «*Kus om teggija, sääl om näggija*»

⁷ Vanasõnad 84, 122, 123.

⁸ Vanasõnad 23, 28, 29, 42, 49, 55, 58, 83, 84, 98, 100, 110, 122, 123.

⁹ A. Kask, J. C. Clare eesti keele grammatikast. — Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II, Tallinn 1958, lk. 53–54.

¹⁰ Vrd. sealsamas lk. 54.

¹¹ Sellele on tähelepanu juhtinud ka A. Kask artiklis «Ülevaade eesti leksikograafiast 1917. aastani». — Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I, Tallinn 1956, lk. 144.

(Cl III 173), «*Kus tühhi Kot pifti fairsap, kui ei olle warranduft sisfen*» (Cl III 123). «*Kässi mössep töist, sis sawa möllemba puhtas*» (Cl III 89), kaks viimati nimetatud rahvusvahelist vanasõna on Eestis tarvitataavad tavaliselt lühemal kujul, ilma lõpuosata; «*Omma film om Kunningas*» (Cl III 240), «*Padda narap Katla*» (Cl III 194), mis sagedasti esineb pikemalt — «...ühed mustad mõlemad»; «*Paksemb werri kui wesfi*» (Cl III 197), üleskirjutustes rahvasuust «*Veri on paksem kui vesi*»; «*Effsip hobbone nelja jalla pääl, ehk Inniminne ütte sõnna pääl*» (Cl III 25), «*Parremb om pool Munna kui tühhi Koor koggonas*» (Cl III 212); «*Ei Kaarne pifta Kaarse filma*» (Cl III 75), sõna *kaarne* : *kaarse* on taandunud kitsale alale Põhja-Eestis Vaivaras, Tormas ja Kodaveres ning Lõuna-Eestis Nõos, Puhjas¹² ja Rannus¹³; «*Hädda ajap härja Kaiwo*» (Cl III 28), Lõuna-Eesti idaosas tavaliselt «*Hädä a'ab härjä kaivu, nälg soe küllä (~ karja)*», «*Ke tenga ei hoija, se ei sa eäle taalrid kokko*» (Cl III 256), kus oludele vastavalt on muutunud ka rahanimetused, näit. veering ja taaler, kopik ja rubla, penn ja mark, sent ja kroon. Samuti üleskirjutusi kogu Eesti ulatuses (peale setu ala) on vanasõnast «*Kats kõwwa kiwwi ei te mitte hääd Jahho*» (Cl III 110). Selle rahvusvahelise vanasõna (saksa kirjanduses leidub see juba XIII sajandi alguses¹⁴) leviku puhul tuleb arvestada selle rohket esinemist trükisõnas¹⁵ kui ka vanasõna tabavat piltlikkust. Tänapäevani sagedalt kasutatav on ka «*Kes kinkitu hobbose suhhe kaep?*» (Cl III 45). See üldeuroopaline vanasõna, mille esinemine on teada juba XI sajandil¹⁶, sisaldab Clare sõnastuses põhja-eestilist sõnakuju *hobbone* (Lõuna-Eesti idaosas aga: *(h)obene, hobõnõ, (h)opõn*). Vanasõnas «*Susfi heitap kül Karwa, ei mitte Wifi*» (Cl III 88) on põhja-eestiline *hunt* asendatud sõnaga *susi*. Tegelikult on olemasolevail andmeil lõuna-eestiline kuju «*Susi heit karva, ei heidä moodu.*»

Clare sõnaraamatu käsikirjas, eriti variantides Cl II ja Cl III, on hulk sääraseid vanasõnu, mis on levinud küll ülemaaliselt, omavad aga sõnastuslikku erinevust Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel. Järgnevalt esitatakse mõned näited: Clare sõnastusele «*Tüttar*

¹² A. Saareste, Eesti murdeatlas II, Tartu 1941, kaart 35.

¹³ Suuline teade H. Tamperelt.

¹⁴ S. Singer, Sprichwörter des Mittelalters III, Bern 1947, lk. 91; K. F. W. Wander, Deutsches Sprichwörter-Lexicon IV, Leipzig 1876, vg. 817 (202 jj.).

¹⁵ A. Thor Helle, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Halle 1732, lk. 335; A. W. Hupe l, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818, lk. 155; F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St. Petersburg 1876, lk. 46; Eesti-ma rahwa Kalender (Gressel) 1855, lk. 53; J. Kurrik, Kirjutamise õpetus, Tartu 1882, lk. 7; K. Malm, Laulud ja Loud I ja II⁹, Tallinn 1886, lk. 17; M. Kampmann, Kooli Lugesimeraamat I⁴, Tartu 1910, lk. 26; ka mujal veel.

¹⁶ S. Singer, tsit. teos I, Bern 1944, lk. 43 ja 134; В. Даль, Пословицы русского народа, Москва 1957, lk. 579; K. F. W. Wander, tsit. teos I, Leipzig 1867, vg. 1362 (25).

pölve kõrge, wak wasfa kõrge» (CI III 275) on lähem põhja-ees-tiline «Tütär põlvekõrgune, vakk vaksakõrgune», kaugem aga lõuna-eesiline «Tütär põlvõkorgu, kirst rindu korgu». Samuti «*Sut lät pakko, lõwwap Kahro eest*» (CI III 252) esineb Lõuna-Eestis — «Sutt läät pakku, lõvvät kahru kate pojaga eest». Põhja-Eestile lähemad on ka: Clarel — «*Warras jättap wärna jaina, ei tulli jätta ütteke*» (CI III 273), Põhja-Eestis — «Varas jätab varna seina, tuli ei jäta ühtegi (~ tukkigi)», Lõuna-Eestis — «Varas jätt vaja saina, tuli ei jätä todaki (~ midäki, või kuidagi teisiti)»; Clarel — «*Wölsil omma lühhikesfe Jalla*» (CI III 307), Põhja-Eestis — «Valel on lühikesed jalad», Lõuna-Eestis — «Völsil omma lühkese jäl'e». Vanasõnas «*Ärra arwa Penni karwaft, enge hambast*» (CI III 13) on Clare asendanud sõna *koer* sõnaga *peni*, tegelikult aga on see Lõuna-Eestis levinud kujul «Kae koera hambast, mitte karvast» (siin on *koer* kasutatud tähenduses 'kelm'). Teistsugune on Lõuna-Eesti idaosas ka Clare «*Waggä Zikka Kotti naber*» (CI III 288), nimelt «Vaga tsiga (~ tsika) kotilahkja», Põhja-Eesti redaktsioon — «Vaga siga koti naaber». Üldisest pruugist lahkuminev on Clarel «*Wiis Ammetit, kuus Nälgä*» (CI III 9), mida ülemaaliselt kasutatakse kujul «Üheksa ametit, kümnes nälg».

Clare sõnaraamat sisaldab neidki vanasõnu, mis näivad rahvapärastena ükspäinis Põhja-Eestis, nagu «Ei kõik kanad saa orrele» (CI III 85 — «*Ei kik Kanna sa Orrele*»), «Ei märjale maale ole vett tarvis» (CI III 302 — «*Ei märjale male olle wet tarbis*»), «Papikott ja põrguhaud ei saa iial täis» (CI III 213 — «*Ei pörgo haud sa eäle täüs*»), «Ei või (~ saa) lind kõrgemale lennata kui tiivad kannavad» (CI III 148 — «*Ei woi Lind kõrgemalle lendada, kui siwa kandwa*»), «Kül Härg Jänneft tappap (s. o. 'tabab'), kui ei enne, fis Katlan» (CI II 33) jt.

Osa Clare vanasõnadest, võib arvata, on tõlgitud ning peamiselt saksa keelest, tõenäoliselt mitme isiku poolt eri aegadel ja levinud muulastest pastorite seas kopeerimise teel, hiljem aga trükisõna vahendusel. Näit. «*Kun ei olle allustust, fäält ei olle lõppetust*» (CI III 8) ¹⁷. KM rahvaluulekogudes leidub see ainult niisugustel üleskirjutajatel, kes on kasutanud oma korjanduste koostamisel trükiallikaid — A. Thor Helle ja A. W. Hupeli grammatikaid, J. H. Rosenpläneri ajakirja «Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache», F. J. Wiedemanni «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten», M. J. Eiseni vanasõnade kogumikke «Eesti vanadsõnad» (1914), «Eesti vanasõnad» (1929), mitmesuguseid kooliraamatuid jm. — «*Kun ei olle hirmo, sääl ei olle armo*» (CI III 44) on korduvalt ilmunud trükistes alates A. Thor Hellest. Ka saksakeelsena on seda avaldatud juba

¹⁷ Selle esinemist saksa keeles vt. K. F. W. Wander, tsit. teos I, vg. 82 (77).

XVII sajandi algusest peale¹⁸. «Täämba Kuld, hommen muld» (Cl III 254)¹⁹, «Mes jep pihhi peäp?» (Cl III 239)²⁰, «Auw massap rahha» (Cl III 14)²¹, «Kus haige om, säääl om Käsfi, kus arm om, Säääl om film» (Cl III 11)²², «Puhhas ju, puhhas kässi käüp ma ilma läbbi» (Cl III 216)²³, «Se wiis, mes norelt oppep, jedda wannaus peap» (Cl III 182)²⁴, vististi ka «Ei üts Päfo-kenne te Suuwe» (Cl II 198)²⁵ on kirjanduse abil saanud populaarseks.

Tagasi vaadates Clare vanasõnade võrdlusele nii A. Thor Helle ainekutega kui ka kirjapanekutega Kirjandusmuuseumis, ei ole kahtlust, et Clare vanasõnad langevad ühte A. Thor Helle vanasõnadega ja pärinevad Põhja-Eestist. Nähtavasti on Clare neid oma keeletundmist mööda teisendanud lõuna-eestilisteks. Selleks on ta kasutanud häälikulistest ja sõnavormilistest joontest näit.: *Üts* (eespool vanasõna nr. 118), *üttega* (nr. 18), *masfap* (nr. 4), *käüwa* 'käivad' (nr. 2), *kinkitu* (nr. 41), *siwa* 'tiivad' (nr. 22), *Lats* (nr. 75), *Kahro* (nr. 99), *Paigan* 'paigas' (nr. 118), *Kottun* 'kodus' (nr. 31), *om, omma* 'on' (nr. 114), *Orrele* 'õrrele' (nr. 10), *Nari* 'naeri' (nr. 21), *Möts* 'mets' (nr. 82) jm.

Lõuna-eesti murde erinevustest sõnavara alalt on Clarel: *penni* 'koer' (nr. 116), *handa* 'saba' (nr. 25), *Woismeieib* 'võileib' (nr. 89), *waftne* (nr. 23), *tarrest* 'toast' (nr. 108), *Wölsil* 'valel' (nr. 114), *möffsep* 'peseb' (nr. 67), *kolep* 'sureb' (nr. 75), *Suffi* (nr. 64), *Sut* 'hunti' (nr. 99) jt. Nimetatud näidetest esineb *susi* ka A. Thor Hellel, küll ainult vanasõnas «*Sut lähhäb pakko, leiab karro eest*» (Helle 424). Selle vanasõna toob juba H. Göseken oma lääne-eestilist keeleainestikku sisaldavas grammatikas «*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*» (1660)²⁶. Sõna *susi* näib varematal aegadel olnud Põhja-Eestis kaunis üldiselt kasutatav. Seda tõendavad ka G. Mülleri ja H. Stahli tekstid²⁷. Nüüd esineb *susi* Põhja-Eestis harva (Kodaveres ja Torma lõunaosas siiski sagedamini), peamiselt mõnes traditsioonilises väljenduses või sõnaühendis: «Suus susiagi, pesäkunnas perkeliä» (Lüganuse)²⁸, «Sugus on susiagi...» (Kuusalu)²⁹, mõnel puhul

¹⁸ K. F. W. Wander, tsit. teos I, vg. 1276 (114); III, vg. 163 (806); IV, vg. 888 (61).

¹⁹ K. F. W. Wander, tsit. teos I, vg. 1793 (131).

²⁰ S. Singer, tsit. teos I, lk. 122.

²¹ K. F. W. Wander, tsit. teos I, vg. 736 (85).

²² S. Singer, tsit. teos I, lk. 57; K. F. W. Wander, tsit. teos III, vg. 174 (2).

²³ K. F. W. Wander, tsit. teos III, vg. 771 (140).

²⁴ S. Singer, tsit. teos I, lk. 170.

²⁵ K. F. W. Wander, tsit. teos IV, vg. 412—413 (12, 15).

²⁶ H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval 1660, lk. 474.

²⁷ A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I, Stockholm 1958, vg. 545.

²⁸ Eesti Keel 1929, lk. 115.

²⁹ KM RO ERA II 261, 125.

tähenduse kustumise tõttu isegi moondunult — «Sugukonnas soota...» (Viru-Nigula)³⁰, «...sugukonnas sottaagi» (Haljala)³¹, «Soos on sotta...» (Simuna)³², «Sooseltsis ikka suttarid...» (Kadrina)³³, «kurätti susi sa olõd!» (Kihnu); teatud püstandaia nimetuses — *susiaed* (Kose), *susijalg* (Rapla), *suejalgaed* (Märjamaa) ja mujal³⁴.

Lõuna-eestilises Clare sõnaraamatus ei ole järjekindlalt teostatud. Nähtavasti oli see tingitud puudulikust keeleoskusest. Põhjaeestilised on näit. «*märjale Male*» (pro *ligedale* või *vesitsele*), *hobbone* (pro (*h*)*obene*, *hopõn*), *sant* 'halb', *kerjap* jt. Mõnel korral on üks Clare sõnaraamatu teisend rahvakeelele lähem, teisel korral teine. Nii on märgitud vokaalharmooniat teistest enam variandis Cl II. Samas variandis on vahel ka õigemad väljendused, nagu «*Kül Suffi wõttap loetu l a m b a*» (Cl II 249), aga «...*loetu Lammaft*» (Cl III 252), «*Ei üts Päfokenne te Su w e*» (Cl II 198), «...*fuwwi*» (Cl III 200). Mõnel juhul aga «*kuus Näl jä*» (Cl II 10), «*kuus Näl g ä*» (Cl III 9), «*om lühhikesfe Jalla*» (Cl II 307), «*o m m a lühhikesfe Jalla*» (Cl III 307). Keeleliselt paremaid leidub just nende vanasõnade seas, mis on hiljem juurde lisatud ja arvatavasti lõuna-eesti murret kõneleva rahva suust kirja pandud, enamasti kõik variandis Cl IV, näit. «*Kui ma enne ülle penni fa, ülle hanna lähha (~ fa) ma ammogi*» (Cl IV 831, 895 [= 489]), «*Kun härg tappetas, sääl werri zilgus*» (Cl IV 831), «*Sikkal omma iks Sarwe henne pole kasfunu*» (Cl IV 831), «*Ei woi wanna kaiwo fittu ennekui wastne walmis om*» (Cl IV 831), «*Kun puid rajotas, sääl fattas last möllembi poli*» (Cl IV 529), «*Sillitse Kasfi, Kafs nõstap hanna weel korgemba*» (Cl IV 200).

Clare ja A. Thor Helle vanasõnade ühtelangemise põhjust võiks ehk nii arvata, et oli mingi vanasõnade käsikiri, mida kasutas nii Clare kui ka Helle, või õigemini see «kristlik sõber», kellelt Helle ütleb vanasõnad saanud ja ise hiljem redigeerinud³⁵. Helle vanasõnade käsikirja, sel kujul, nagu see on trükitud tema grammatikas, ei ole Clare-ega tema sõnaraamatu kopeerijad vististi näinud, sest muidu oleks ära kirjutatud kõik vastavas peatükis leiduvad 413 vanasõna³⁶. Helle vanasõnadele on Clare variantides tehtud lisandusi 17 vanasõna võrra³⁷.

³⁰ E 44970.

³¹ H IV 1, 22.

³² H III 2, 811.

³³ E 39463.

³⁴ Vrd. A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes, Tartu 1924, lk. 62–64. Kasutatud näidete transkriptsioon on siin lihtsustatud.

³⁵ (A. Thor Helle), Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, Vorrede, lk. 33.

³⁶ A. Thor Helle keeleõpetuse peatükis *Proverbia* esineb küll 525 numbrit, nende seas aga on 112 kõnekäändu ja muud väljendust, mida ei saa pidada vanasõnaks.

³⁷ Vanasõnad 23, 28, 29, 42, 49, 55, 57, 58, 71, 74, 83, 84, 98, 100, 110, 122, 123.

Vestringi ja Clare vanasõnades on ühiseid 15³⁸, mis kõik esinevad ka Hellel (mõned küll erinevas sõnastuses). Näib nii, et otsest kokkupuutumist Vestringi ja Clare vahel ning ühiste allikate kasutamist ei ole olnud.

Võrreldes Clare sõnaraamatu vanasõnade keelt Helle grammatika vanasõnadega, selgub, et Clare oma vanasõnade keele poolest tugineb neile vanema kirjakeele traditsioonidele, mis valitsesid enne A. Thor Helle grammatika ilmumist 1732. a., suurel määral ka nn. tartukeelse kirjakeele pruugile. Näit. suure algustähe kasutamine substantiivide puhul (Clare ja tema sõnaraamatu kopeerijad ei ole selles küll mitte järjekindlad), siduva asesõna esinemine kujul *kä* (või *ke*): *kenne* (vt. näiteid nr. 38 jj.), komparatiivi vormid *wannamb*, *parramb*, vokaalharmonia, sõnad *keäke*, *kik*, *ütteke*, *inniminne* jm.

Olid Hellel kasutada olevad vanasõnad mistahes kirjaviisis, tema kohandas need vastavalt oma, tol ajal uudsetele grammatikareeglitele. Clare käsikirjade kopeerimine aga jätkus vanemate traditsioonide kohaselt, sest uuenduste tarvitusele võtmine ja tunnustamine näis aega võtvat aastaid.

Kui vaadelda Clare sõnaraamatu käsikirjades esitatud vanasõnade kajastust sellekohastes trükiväljaannetes, siis tuleks arvesse lõuna-eestiline materjal A. W. Hupeli³⁹, F. J. Wiedemanni⁴⁰ ja V. J. Steini raamatutes⁴¹.

Hupeli grammatika tartukeelsed vanasõnad pärinevad kõik Clarest, erandi moodustab üksnes kümmekond vanasõna, mis on saadud mujalt. Clare vanasõnadest on Hupel jätnud kasutamata ühe kolmandiku põhjusel, et 1) erinevus A. Thor Helle tekstidest, mis ongi peaaegu terves ulatuses Hupeli vanasõnade ainestikuks, on vähene ja esinevad niikuinii Põhja-Eesti murdes (näit. nr-d 20, 22, 24, 30, 37 jt.), ning 2) Hellest erinevad vanasõnad on Clare sõnaraamatu variantidesse (peale ühe) juurde kirjutatud nähtavasti peale A. W. Hupeli keeleõpetuse 1. trüki valmimist (1780). Juurdekirjutamise tõttu Hupelist väljajäänud vanasõnu on 10⁴².

Clare vanasõnad esinevad enamasti kõik Wiedemannigi teoses «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten». Teatavasti on Wiedemann liitnud oma raamatusse ka vanasõnad A. Thor Helle grammatikast, A. Thor Helle ainestikuga aga, nagu eespool tähendatud, langeb ühte suures enamuses samuti Clare ainestik. Clare vanasõnadest puudub Wiedemannil 8⁴³.

³⁸ Vanasõnad 1, 2, 3, 4, 8, 33, 76, 77, 90, 101, 104, 112, 114, 116, 117.

³⁹ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte. Mitau 1818.

⁴⁰ F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St.-Petersburg 1876.

⁴¹ V. J. Stein, Üks kubu Vanu-sõnu ja vanu kõnekombeid, Tartu 1875.

⁴² Vanasõnad 23, 28, 42, 49, 55, 58, 74, 98, 100, 110.

⁴³ Vanasõnad 6, 35, 42, 57, 74, 83, 100, 110.

Nagu näitab võrdlus, on Wiedemann kasutanud Clare sõnaraamatu koopiaid, ja nimelt variante Cl II, III ja IV. Viimasega (s. o. Cl IV) näib Wiedemann tutvunud peamiselt *Proverbia*-osa ulatuses (lk. 829—831), sest sõnaraamatuossa vahelekirjutatud vanasõnu leidub Wiedemanni materjalikogus ainult 2 (nr-d 25, 58), välja on jäänud 4 vanasõna (nr-d 42, 83, 100, 110). Lõuna-eestisel kujul toob Wiedemann Clare vanasõnu 7 juhul ⁴⁴, 9 juhul on Wiedemann muutnud lõunaeestimurdelised vanasõnad põhja-eestilisteks ⁴⁵, nagu ta muudki Lõuna-Eestist pärinevat vanasõnalist ainestikku on paljudel puhkudel muutnud kirjakeelseks (näit. V. J. Steini materjal).

V. J. Steini poolt koostatud raamatukeses leidub küll ka lõunaeestilisi vanasõnu, need aga on Steini enda poolt kirja pandud reisidel end. Võrumaal ja Setus, «Pihkva piiril», nagu öeldakse raamatu eessõnas.

Kuigi Clare sõnaraamatu koopiad pakuvad vanasõnade alal vähe uut, iseloomustavad need ometi vanasõnade kogumisviisi XVII ja XVIII sajandil, aga ka hiljem. Kõnealuse sõnaraamatu variandid on illustreerivaks näiteks selle kohta, kuidas neil aegadel üksikud isikud täiendasid oma kogusid nii vanasõnade kui ka muude rahvaluuleainete ja keele ainestiku alal üksteiselt mahakirjutamise teel, sündis see siis samas keelemurdes või muude tult soovitavasse murdesse, nagu näit. tegid Clare ja Wiedemann.

Samuti peaksid need read selgitama, et trükitud vanasõnadest tuleb päritolu poolest kriitiliselt suhtuda nii Hupeli lõuna-eestilistesse kui ka Wiedemanni põhja-eestilistesse vanasõnadesse.

ПОСЛОВИЦЫ В ЭСТОНСКО-НЕМЕЦКОМ СЛОВАРЕ И. Х. КЛАРЭ

ЭРНА НОРМАН

Резюме

В литературном музее АН ЭССР им. Ф. Р. Крейцвальда, в отделе рукописей хранится четыре рукописи южноэстонского эстонско-немецкого словаря ин-октаво, составленного, как предполагают, Иоганном Христофом Кларэ. Самый старый экземпляр этой рукописи «Cellarius Esthónico-Germanicus ...», согласно указанной на нем дате, относится к 1730 году. Все варианты словаря написаны разными почерками, и ни один из них не похож на почерк Кларэ. Варианты словаря имеют некоторые различия в содержании и в изложении материала.

⁴⁴ Vanasõnad 23, 49, 91, 99, 114, 119, 122.

⁴⁵ Vanasõnad 25, 41, 55, 58, 61, 72, 98, 105, 123.

В эстонско-немецком словаре Кларэ представлены также пословицы; все варианты вместе содержат 123 пословицы. Большинство из них приводится также в грамматике А. Тор Гелле («Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache»).

Разница заключается лишь в том, что в вариантах словаря Кларэ в написании этих пословиц заметны черты южноэстонского диалекта. Однако несомненно и то, что эти пословицы имеют северозэстонское происхождение. По-видимому, Кларэ сам переделал их на южноэстонский лад, как подсказало ему чутьё языка. Вполне возможно, что оба автора (Кларэ и Гелле) пользовались одним и тем же источником, какой-нибудь рукописью пословиц.

Часть пословиц Кларэ, очевидно, была переведена с немецкого языка несколькими лицами и в разное время и распространялась среди пасторов-неэстонцев, сначала переписанная от руки, а потом и в напечатанном виде.

Пословицы, приведенные в словаре Кларэ, впоследствии были частично использованы А. В. Хупелем в его труде «Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte» (1818) и почти полностью Ф. И. Видеманом в книге «Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten» (1876).

Некоторые пословицы Кларэ Видеман приводит в южноэстонском написании, а некоторые переделаны им согласно правилам северозэстонского написания.

И хотя копии словаря Кларэ содержат для исследователей старинных пословиц мало нового, тем не менее они характеризуют способ собирания пословиц в XVII и XVIII веках и позже.

LAUSE PEALIIKMETE INVERSIOONIST EESTI KIRJAKEELES

EDUARD LEPPIK

Lauseliikmete järjekord läänemeresoome keeltes on suhteliselt vaba, nagu seda osutab oma spetsiaalses uurimuses rohke materjali varal ka L. Kettunen¹. Üks lause võib olla üles ehitatud õige mitmeti, ilma et lauseliikmete erinev paigutus muudaks oluliselt lause sisu, kuigi võib konstateerida ka niisuguseid juhtumeid.

See suhteline vabadus ei tähenda aga sugugi lauseliikmete meelevaldset paigutamisevõimalust siia ja sinna, vaid allub teatavatele seaduspärasustele, kuivõrd ta seisab lause mõtte, rütmi ja muude komponentide varieerimise teenistuses. On ju ka arusaadav, et sõnade erinevat paigutust tähenduse varieerijana mõistavad inimesed üht moodi ainult siis, kui see paigutus kujutab endast nende inimeste omavahelises suhtlemisprotsessis väljakujunenud süsteemi. Läänemeresoome keeltest on see süsteem kõige ilmekam eesti keeles, s. t. et eesti keeles on üksiku lauseliikme erinevaid paigutusvõimalusi ühes ja samas lauses mõnevõrra vähem kui teistes läänemeresoome keeltes.

Eesti kirjakeele lauseehitus kujunes kuni möödunud sajandi keskpaigani täiel määral saksa keele mõjude ja eeskuju tähe all. Uuriti rohkem morfoloogiat, süntaksiga tegeldi hoopis harvemini. Rahvakeelse süntaksi juurde asusid põhjalikumalt alles E. Ahrens ja F. J. Wiedemann². Viimane neist näitas predikaatverbi asendit jälgides, et eesti keeles on nii pea- kui kõrvallauseis täiesti üldine otsene sõnajärjestus. Järjekindlat inversiooni konstateeris ta küsilauseis, kus küsimus moodustatakse küsiva sõnata, predikaadi paigutamisega lause algusse, kuid pidas seda moodust germanismiks³.

XIX sajandi lõpus ja XX sajandi alguses jäid süntaksi küsimused hoopis tagaplaanile. Samal ajal eksisteeris teatav erine-

¹ Vrd. L. Kettunen, Über die Wortfolge im Finnischen und Urfinnischen, Helsinki 1953.

² Vrd. E. Ahven, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900—1917, Tallinn 1958, lk. 24.

³ Vrd. F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 577.

vus kõne- ja kirjakeele lauseehituses⁴. Kirjakeele sõnajärjestuses leidis ilmseid saksapärasusi. Inversiooni esinemus oli ebaühtlane. Süntaksi uurimine elustus alles J. Aaviku keelealase tegevuse intensiivistumisega 1912. aastast alates. Koos sellega sattusid kõne alla ka mõned inversiooniprobleemid. Aavikust saigi inversiooni ulatuslikem käsitleja. Tema seisukohtade kokkuvõtteks võib pidada sel alal süntaksile pühendatud paragrahve 1936. aastal ilmunud «Eesti õigekeelsuse õpikus ja grammatikas». Neis on soovitatud võrdlemisi tänapäevalähedast uusust. Ainult nn. «kolmanda saksapärasuse» piirkonnas eelistab ta inversioonita järjestust mõnevõrra tänapäevasest enam⁵.

K. Leetberg «kui äge sõnajärjestuse-reformi vastane ja saksalaadse sõnajärjestuse kaitsja», nagu Aavik teda tituleeris⁶, on inversiooni osas, nii kummaline kui see ka pole, Aavikuga kaunistesti ligilähedastel positsioonidel. Ta ei ole küll oma seisukohti sõnastanud, sest ta on käsitlenud inversiooni kaudselt, kuid niisuguse järelduseni jõuame tema muid sõnajärjestuse küsimusi analüüsides. Erinevusena torkab silma see, et Leetberg teeb mõningatel juhtudel inversiooni sõltuvaks sellest, kas subjekt on tuntud või tundmatu⁷. Selles on teatavat analoogiat Saari-
ma'a printsiibiga kasutada öeldise laiendiga algavas lauses inversioonita sõnajärjestust ainult siis, kui subjekt on tuntud, kui temast on enne juttu olnud.

A. Saareste leiab, et «Üldiselt meie kirjakeeles, paremaid ja eestilisemaid autoreid silmas pidades, pole sõnade järjekord olnudki halb... Tõsi küll, ... on olnud autoreid ja ajajärke (läinud sajandi teine pool ja käesoleva algus), kellel ja kus meie vaba sõnajärjestus on kippunud kalduma, olgu saksa või hiljem vene ja soome mõjul, puiste normide poole»⁸. Nn. puiste normide all mõistab A. Saareste ühe või teise asendi ainuvõimalikuks normeerimist. Siit on arusaadav, et ta pooldab paralleelselt nii inversiooniga kui inversioonita võimaluste esinemist. Sellest lähtudes hindab ta Aaviku tegevust kui väljaastumist vaba sõnajärjestuse tardumiskalduvuse vastu mõne saksapärasuse suunas, kuid pole Aavikuga nõus seal, kus viimane peab mõningaid inversioonitüüpe ebasoovitavaks saksapärasusteks, näit. inversiooni öeldise laiendiga algavais lauseis.

Kolmekümnendate aastate lõpuks eesti keele sõnajärjestuse küsimustest inversiooni osa üldjoontes stabiliseerus ning seda teiste läänemeresoome keeltega võrreldes õige inversioonirikkana.

⁴ Vrd. E. Ahven, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900—1917, lk. 115.

⁵ Vrd. J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 173.

⁶ Sealsamas, lk. 173.

⁷ Vrd. K. Leetberg, Eesti sõnade järjekorrast. — Eesti Kirjandus 1933, lk. 69.

⁸ A. Saareste, Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest. — Eesti Kirjandus 1937, lk. 149.

Seda kajastavad nii sõjajärgseil aastail ilmunud kooligrammatikad kui ka keeleteadlaste sõnavõtud perioodikas ja kogumikes.

Näiteks kirjutab J. V. Veski: «Eesti lauses on juurdunud reegel, et kui pealausele eelneb mõni kõrvalliige või kõrvallause või kui pealause enese öeldis on tingivas või käskivas kõneviisis, siis esineb pealauses esmalt öeldis ja seejärel alus. Selle juhise vastu eksitakse viimasel ajal õige sagedasti; nimelt jäetakse need pealiikmed ümber paigutamata, ja selle tagajärjel muutub lause ebaselgeks või omandab hoopis teise sisu.»⁹

E. Elisto kirjutab: «Öeldis astub harilikult aluse ette eesti keeles järgmistel juhtudel: 1) kui lause algul on öeldise laiend: ... 2) kui vastava pealause ees on määruslause...». Järgneb veel neli punkti, kusjuures kõik on varustatud näidetega. Autor lõpetab märkusega: «Aluse ja öeldise inversioon ehk pöördjärjekord pole igas kirjeldatud punktis kategooriliselt nõutav (sest esineb vahel põhjendatud erandeid), kuid massiline eksimine näiteks 1. ja 2. punkti vastu, mida viimasel ajal rohkesti esineb, kaotab eesti keele omapära ja muudab eesti lauset võõrapäraseks»¹⁰.

Peale inversioonirikkuse võib sedalaadi mõtteavaldustest teha veel kaks järeldust:

1) inversioonireeglid pole päris kindlad, esineb kõrvalekalandumisi ja

2) mõnedes inversioonitüüpides on tekkinud ilmne otsese, s. o. inversioonita sõnajärjestuse eelistamise tendents.

Millest tuleneb inversioonireeglite ebastabiilsus, millele lühikäsitlustes viitavad sõnad *harilikult*, *tavaliselt* (vt. näiteks kas või ülalesitatud tsitaati E. Elistolt), seda näeme N. Remmeli artiklist «Eesti keele sõnajärjestuse küsimusi»¹¹. Artikli väärtuseks ongi see, et seal käsitletakse mitmesuguseid hälbimusi inversioonireegleis juba hoopis üksikasjalisemalt ning näidatakse, et peale traditsiooniliselt mainitud põhjuste, nagu lause teatav struktuur, rõhutamine jne., on veel rida teisigi tegureid, millest sõltub sõnade järjekord ja järelikult ka inversioon.

Mis puutub otsese järjekorra suuremasse levikusse viimasel ajal, siis tuleb siin põhjust otsida peamiselt tõlkijate tegevusest, kes kas vähesest keeleoskusest, eesti keele grammatika nõrgast tundmisest, eesti ja vene keele struktuuri erinevuste mitteamrvestamisest või lihtsalt vastutustundetusest oma töös on sellele tendentsile (eeskätt massiliselt ilmuva ajakirjanduse kaudu) aluse pannud.

*

⁹ J. V. Veski, Märkmeid eesti ajalehtede keele kohta. — Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 75.

¹⁰ E. Elisto, Vähem vigu, rohkem õiget keelt! — Kalenderteatmik 1959, Tallinn 1958, lk. 297.

¹¹ Keel ja Kirjandus 1958, lk. 543—555 ja 160—619.

Eesti keeles sõltub inversioon õige mitmesuguseist tegureist, mis on nii pea- kui kõrvallauses üldjoontes samad, kuid toimivad kummaski teatavate eripärasustega. Nende tegurite rohkusest ja nendevaheliste seoste komplitseeritusest tulenebki, et inversioonireeglid pole absoluutsed. Erandi näib siiski moodustavat otsesele kõnele järgnev saatelause (s. o. autori kõne), kuna predikaat on seal ikka subjekti ees.

Üldse ongi kõige stabiilsemad just lause struktuuriga seotud inversioonireeglid. Seda stabiilsust (mitte aga vastavaid inversioonijuhtumeid endid) võib seletada saksa keele mõjude ja eeskujudega, sest saksa keeles esineb inversioon vastavat tüüpi lauseis päris süstemaatiliselt.

Seega tuleb ühest või teisest inversioonireeglist rääkides vastavat reeglit mõista kui samadel tingimustel mitmesuguste võimaluste hulgas kõige sagedamini esinevat võimalust.

Pealauseist võib leida inversiooni järgmistel juhtudel:

1. Kui lause algab öeldise laiendiga (sihitise või määrusega): *Vidriku meele tegi see*¹² õige mõrudaks... (MR 111). *Nüüd võis Porovardja end täielikult välja paista lasta* (JK 80). *Äkki sähvatas rätsepa silmis kollakas tuluke* (JS 250).

Sageli näeme siin aga ka otsest sõnajärjestust, eriti kui

a) pealause algul olev öeldise laiend on küsiv ase- või määr-sõna: *Kelle mõisa me võtsime üle?* (MM 228). *Kuhu ma lähen, kui mu elu jääb siia?* (RS 431). Ent vrd. *Ent kuhu, kuhu viid sina kõrd selle talu ja rahva...?* (RS 431). *Kus on nende põrm ja tuhk?* (LK 368);

b) mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid satuksid vahetult öeldise järele ja tekiks reduplikatiivne silp (*tule me me, tulete te*). Selle vältimiseks¹³ jäetakse tavaliselt asesõnaline alus ära: *Enne olite orjad, nüüd olete ise peremehed...* (MM 243). Teiseks põhiliseks võimaluseks on siin inversioonist loobumine: *Lapsed, nüüd me oleme täiskasvanud ja haritud naisterahvad, nüüd me võime huuli värvida ja mehele minna!* (LK 254). Inversiooni säilitamisel aga rakendatakse asesõna pikemat vormi (meie, teie): *«Kuulge,» ja pagar Zupsman ajab enese voodis istukile, «säärase jutuga julgete teie tulla haige inimese juurde...»* (EK 18);

c) alus on lauserõhuta ja ta satuks inversiooni tõttu lause lõppu, muutudes seega rõhuliseks. *Sinna ma ei sobi* (MM 201). ...*seda meest Üril juba tundis* (EK 13).

Lõpuks kuulub siia veel rida võimalusi, mida on raske seletada muuga kui autori keeleuususe, stiili ja isikupäraga, ent

¹² Näitelauses on antud sõrendatult parajasti kõne all olev alus, kuid öeldisest üksnes selle pöördeline osa, kuna ainult viimane võtab osa inversioonist.

¹³ Vrd. seda vältimise tendentsi ka mujal: *mineraloogia* pro *mineraloogia*, rahvakeelne *kirjutakse* pro *kirjutatakse*, *karulane* pro *karulalane* (s. o. Karula elanik).

mõnes osas ka selgusenõude, rütmi, intonatsiooni ja võib-olla veel muudegi nähtuste kompleksse mõjuga: *Kodu minust nagunii midagi kasu ei ole...* (MM 305). *Rahva naeruks ma seda last surmaga pooleks küll siia ilma ei sünnitanud* (LK 36).

2. Kui saatelausele (autori sõnadele) eelneb otsene kõne: «*Ei midagi iseäralist,*» *vastas Alma ükskõikselt* (MM 246). See on kõige stabiilsem inversioonireegel. Kaasaegses kirjakeeles ei kohta me pealiikmega algavas saatelauses mitte kuskil otsest sõnajärjestust. Otsese kõne järel asuvas saatelauses võib esineda inversioonita sõnajärjestus ainult siis, kui saatelause algab side-sõnadega ja, ning: «*Ei lähe, löri...!*» ja *Üril heitis käega* (EK 151), vrd. «*Ei lähe, löri!*» *heitis Üril käega*.

3. Kui lause algab kõrvallausega, mis laiendab öeldist: *Et asjas päris kindel olla, valgustas ta paar ümbrikku kiire korras läbi...* (RS 419). *Kui rätsep pööningult alla jõudis, kuulis ta oma väikese tütre häält*. Vrd. aluslausega algavaid lauseid. *Ei, ei, kes on teinud, see andku ka vastust!* (MM 247). *Mis on aga selle põhjuseks, see on meil igaühel vist päevaselge* (EK 57). Muudel juhtudel on inversiooni puudumine selles tüübis võrdlemisi haruldane ja esineb peamiselt niisuguseis lauseis, nagu: *Mida enam naised keelavad, seda enam mehed hoogu satuvad*. Millest süda täis, sellest suu räägib. *Mispärast mind karistati, seda ma sulle ei ütle*. *Kui vaja on, okkaid on temal omalt poolt kaasas, külakostiks...* (LK 364).

4. Kui lause algab lauselühendiga või *da*-tegevusnimelise konstruktsiooniga, mis täidab lauselühendi või kõrvallause ülesandeid: *Kõigest hoolimata võis Tiit endaga siiski rahul olla* (MR 110). *Kõrvetavat janu tundes astub ta nurka veepange juurde, kuid see on tühi* (EK 35). *Võtnud varnast oma pisut narmendava palitu, toppis ta selle enesele selga...* (EK 14) ... *nõud pestud, tõmbas ta kähku helelillelise pühapäevakleidi selga...* (MR 128). *Kõigi teada pidi ta juba aastaid tühi seisma...* (AT 5).

5. Kui lause on käskivas kõneviisis. Tavaliselt käskivas kõneviisis alus puudub, kuid aluse esinemisel näeme inversiooni 3. pöörde puhul. *Olgu su nimi Mihkel Pigi* (LK 360). Ent vrd. *Järgmine neiu ke jutustagu mulle nüüd seda lookest...* (LK 234). *Inimene austagu maja puhtust* (RS 430). Esimeses ja teises pöördes (neil harvadel juhtudel, kui seal alus esineb) on tavaline just otsene sõnajärjestus, kuid esineb ka inversioonijuhtumeid: *Jäta nüüd sina oma sotslik poliitikamanamine* (AJ 194). Käskiva kõneviisi konjugeeruv eitusverb on üldiselt enne alust: *Ära sa nüüd sellest mõtle, katsu parem magama jääda* (MM 322). ... *ärge te põrnitsege midagi...* (LK 69). Vastupidiseid võimalusi on mõnevõrra vähem. Põhiverb on aga neis lauseis alati alusest tagapool.

6. Kui lause algab lauselaiendiga: *Nähtavasti on nad*

haisu ninasse saanud... (JS 395). Paraku jäi ta isamaalisus siinkohal hüüdjaks hääleks kõrbes (AH 168). Võib-olla on see ainult ettekujutus... (OT 119). Õieti oli Rommi Kirret üsna halb teoreetik (OT 34). Torkab silma, et ühenduses mõningate lauselaienditega (enamusega neist) on inversioon täiesti üldine, aga teiste puhul (näit. sõna küllap) jällegi minimaalne: ...no küllap nad juba oskavad (EM 243). Ent Küllap kõike on põhjustanud mingi eksitus või suur arusaamatus (OT 158). Mõnikord paigutatakse lauselaiend pealiikmete vahele või veelgi pisut tahapoole. See võimaldab organiseerida tavalise, inversioonita sõnajärjestuse: Tõnis kuuldavasti sõitvat (vrd. kuuldavasti sõitvat Tõnis) ise veel viimaseid reise (AH 256). Tiit oli tõepoolest ühel hommikul maja seinalt mingi sedalaadi paberi leidnud... (AH 215).

7. Kui küsimus moodustatakse ilma küsiva sõnata kas: «Oled sa (vrd. Kas sa oled) viimati ise ka nuuskuriks hakand?» ühmas Tore Juhan... (AH 232). Näed sa (vrd. Kas sa näed), kuhu see sõnakuulmatute tütarlaste elu välja viib! (LK 423). Ent vrd. Sa näed ju, kuhu see... Sedasama sa siis norima tulidki? (AJ 586).

8. Kui lause algab iseseisva nimetava või osastavaga: Tiidul liiv turjal ning kott kaelas ja Vidrikul käes kaks mütti, laksid nad oma ripendavais räbalais üle pastla all lirtsuva soo jõe poole (MR 221).

9. Kui lause algab olevas käändes oleva lisandiga: Üksijäetuna rõõmustab ta isegi vangivahi üle (FT 68).

Esitatud üheksa punkti hõlmavad esinemissageduselt kõige olulisemaid võimalusi, kus pealause inversioon on tingitud lause struktuurist, antud juhul konkreetset selle või teise lauseosa lausealgulisest asendist.

Teiseks oleneb pealause inversioon lauserõhust. Seda ei tule aga mõista kitsalt ainult dünaamilise rõhuna, vaid sõna iga-suguse esiletõstmisena, olgu siis kas intonatsiooniga, dünaamilise rõhuga, rõhutatavate sõnade või liidetega (ju, just, ka, liide -ki, -gi), sõna kordamisega (epitseuksis), positsiooniga (sõna paigutamise ebatavalisse¹⁴ asendisse) või nende võimaluste kombinatsiooniga. Rõhutamise iseloomulisemaks nähtuseks ongi rõhutatava sõna positsiooni muutumine lauses, kusjuures positsiooniga esiletõstetud sõnale langeb tavaliselt veel dünaamiline rõhk. Muidugi on mõlema võimaluse puhul ka erandeid, mida võimaldavad kõige sagedamini just rõhutatavad sõnad ja liited ning intonatsioon. Rõhutamisest tulenevad muutused sõnade järjekorras on sõltumatud lausestruktuurilisist inversioonireegleist. Küll sõltub aga lause struktuur rõhutamisest. Seega võib

¹⁴ Tavalise asendi all tuleb mõista sõna asetust neutraalses lauses, s. o. niisuguses lauses, kus mõtte ükski komponent pole teiste suhtes esile tõstetud.

rõhutamine annulleerida lause struktuuri poolt esilekutsutud inversiooni ja vastupidi — võib põhjustada inversiooni neis lauseis, kus lausestruktuuriliste reeglite põhjal peaks olema otsene sõnajärjestus. Rõhutamine ei mõju siiski kõigile lausestruktuurilistele seadustele võrdselt. Nii on tema mõju täiesti ilmne öeldise laiendiga, kõrvallausega ja lauselaiendiga algavais lauseis ning soov- ja käsklauseis (vt. erandeid vastavate punktide lõpus), kuid esineb harva või puudub peaaegu täiesti lauselühendiga, iseseisva nimetava või osastavaga kui ka olevas käändes oleva lisandiga ja küsimust moodustava inversiooniga algavais lauseis ning saatelauseis, millele eelneb otsene kõne.

Rõhutamise toime on erinev veel ka lauseliikmeti. See tuleb sellest, et neutraalseis lauseis on lauseliikmeil oma tavalised, kindlakskujunenud kohad, mistõttu on arusaadav, et harilikult lause alguses olevaid lauseliikmeid saab rõhutada rohkem taga-poolse positsiooniga ja lõpus olevaid lauseliikmeid jällegi ette-poolse paigutamisega. Rõhutamise keerukas mehaanika ja seal rakendamist leidvad mitmesugused vahendid võimaldavad siiski ka vastupidist paigutust ja isegi neutraalses lauses esineva positsiooni säilitamist.

Kui on rõhutatud alust, siis saame tavaliselt inversiooni: Näitetrupi kõige säravamaks täheks oli Hilje Rutas (OT 51). Vrd. neutraalset lauset *Hilje Rutas oli näitetrupi kõige säravamaks täheks*. Positsiooniga rõhutamist võib aga asendada esiletõstmisega rõhutava sõna abik: *Just Hilje Rutas oli näitetrupi kõige säravamaks täheks*. Rõhutatavat sõna on aga võimalik kasutada ka koos positsioonilise rõhutamisega: *Näitetrupi kõige säravamaks täheks oli just Hilje Rutas*. Vrd. rõhutamise võimaluste rohkust järgmises lauses: *Tuli sel päeval peremehigi...* (MM 247). *Tuli sel päeval isegi peremehi. Peremehigi tuli sel päeval. Ka peremehi tuli sel päeval. Isegi peremehi tuli sel päeval. Sel päeval tuli peremehigi. Sel päeval tuli ka peremehi. Sel päeval tuli peremehi ka. Sel päeval tuli isegi peremehi*. Millist neist variantidest just kasutada, see oleneb suuremalt osalt juba stiilinõuetest. Seejuures tuleb siiski silmas pidada, et lause lõppu paigutamisel kaasneb rõhutamisega teatav uudsuse, ootamatuse või üllatuse moment: *Praegu tõusis just tema ees suitsusambast vaenlase tank* (EM 217). *Ja seda rääkis talle tema poeg!* Lõpupositsioon esineb veel tugeval vastandamisel: *sed a ütleb sulle mees, mitte mõni naiste seelikusabas tolkneja*.

Öeldise rõhutamisel on kaks põhilist võimalust. Esimesel juhul viiakse öeldis aluse kõrvalt (resp. tema lähimast naabrusest) lause lõppu: *Kere sul veel käiks, Vana, aga pea on päris läbi*. Teisel juhul tuuakse ta lause algusse, millega tekib inversioon: *Ei ripne tal enam salgud otsaes ega sihi teine vurr üles, teine alla!* (MM 242). Öeldis võib sattuda lause algusse ja

põhjustada inversiooni ka ilma rõhutamata, kui temaga tahetakse toonitada tegevuse või olemise fakti primaarsust lause muude seikade suhtes (näiteks tihedalt üksteisele järgnevate või rea samaaegsete sündmuste konstateerimisel), seda just eriti lihtsa-koelistes partsiaalsubjektiga lauseis: *Langeb õrna lund. Kostab leinamarsi aeglasi helisid. Lähenevad lohisevad sammud. On olemas terve rida sääraseid väljendeid*. Ka rütmitegurid räägivad öeldise lause algusesse sattumisel kaasa. *Lõppes seegi, nagu lõpevad kõik pühapäevad...* (LK 142). Sõna *seegi* on siin lauserõhuline ja kuna tal on vormiline rõhutunnus (liide *-gi*), siis ta võiks olla ka lause alguses, kuid sel juhul saaksime kuni sõnani *kõik* seitse ühtlase madala intonatsiooniga silpi ja lause jääks rütmilt monotoonseks. Seda sama võime näha ka järgmises lauses *Oli ta ju seitsmeliikmelise õdede-vendade perekonna esmasündinu...* (OT 21). Selles variandis on pidevalt langev intonatsioon kuni sõnani *seitsmeliikmelise*, millega on perekonna suurust iseloomustav sõna selgelt uue intonatsioonitõusuga esile tõstetud. Kui aga asetada alus esimesele kohale, siis saame lähestikku kolm enam-vähem võrdse kaaluga sõna (*ta, oli, seitsmeliikmelise*), mida väike langus sõna *ju* juures ei suuda ilmetada. Veel pahem on aga see, et sellega kaob lause algul teravalt esileküündiv sõna (O. Toominga variandis lause alguses asuv, muust lausest intonatsiooniga intonatsiooniga eraldatud lauserõhuline öeldis), millega lause kaotab oma vaheldusrikka $\frac{3}{4}$ -rütm, sest kaks esimest tõusu (*óli, seitsme-*) satuvad peaaegu kõrvuti, sulades üheks lamedaks tõusuks ning lamendades ahelreaktsioonina ka järgmise

languse ja juba niigi tagasihoidliku tõusu silbis *õ[dede]*. Sellega saame täiesti arütmilise lause ühe ebamäärase liittõusuga (*óli ju seitsme-*) alguses ja ühe ilmeka tõusuga (*eśma-*) lõpus. Samal ajal on aga O. Toominga lauses neli küllaltki ilmekat tõusu (*óli, seitsme-, õdede-, eśma-*), mis on jaotatud üle kogu lause.

Öeldistäite rõhutamisel paigutatakse öeldistäide tavaliselt lause algusse. Sel puhul domineerib inversioon, kuid üksikutel juhtudel võib alus olla ka koopula ees (näit. juba aluse juures käsitletud küsiva ase- ja määrsõnaga algav lausetüüp). Vahel satub öeldistäide lause algusse ka siis, kui lauselõpulise positsiooniga rõhutatakse mõnd teist lauseliiget: *Punaliivane oli ju kogu see maa kocht* (LK 41).

Sihitis on neutraalses lauses asendilt üks viimaseid. Ainult langeva intonatsiooni saavutamiseks (öeldise käändelised vormid, mõned määruseliigid jmi.) ja rõhutamiseks (ükskõik missugune lauseliige) lause lõppu paigutatud sõnad võivad teda pisut ettepoole suruda. Seepärast oleks loomulik otsida lauserõhulist sihitist lause algusest ja eeldada inversiooni, kuid sealt leiame teda harva. Rõhutatavad sõnad ja sihitisega kaasnev loomulik rõhk

(püsiv või isegi tõusev intonatsioon) tõstavad teda piisavalt esile isegi tema tavalises asendis, sest sihitisele juhib tähelepanu ootusepärase intonatsioonilanguse äramääramine lause lõpus: *Nüüd mõistis tüürimees kõik* (EM 89).

Lausealgulist, inversiooni põhjustavat sihitist võime näha rohkem eitavais lauseis: *Maksu ei ole mina küsinud* (RS 549). Sihitise säärast paigutust nõuavad paiguti veel lauserütm ja ilmekus: *Hõlpu ja rõõmu oli elu Hiljele kindlasti väga kitsilt jaganud* (OT 56). Sedasama võib öelda ka konteksti kohta: *Ta tõusis püsti, vahtis tükk aega Sõoruküngast oja kaldal, kuhu Allik oli lasknud palgid maha panna. Koht oli hea. Seda küngast oli ta ise ka ehitaja silmaga sihtinud* (RS 549). Sõna küngast on selles positsioonis ühelt poolt sellepärast, et temast on eespool juttu ja siin on nagu kokkuvõte, missugust küngast; teiselt poolt aga tingib seda teise tugevasti rõhutatud sõna (*ise ka*) olemasolu lauses.

Inversiooniga seotud määruse probleemides on rohkesti analoogilist sihitisega. Ka siin on lausealguline positsioon seotud sageli mitte niivõrd otsese rõhutamisega kui stiililiste kaalutlustega, teatava tundevarjundi või teatava kujundi esiletõstmisega, kontekstiga, teiste lauseliikmete rõhutamisega jne.: *Nagu sügisesed lehed varisesid temalt sel ööl mõnedki illusioonid* (Ot 53). *Selle kiusliku mõttega uitas Vidrik tükk aega karjamaal ringi...* (MR 209). Tuleb veel märkida, et aja- ja kohamäärus on lause alguses sageli ilma lauserõhuta ning nende rõhutamiseks, eriti aga neile erakordsuse, üllatuse jne. varjundi andmiseks tuleb nad paigutada lause lõppu, millega lauses tekib inversioonita sõnajärjestus: *Juba mõnda aega skitseerisid nad «Rongaisa»* (OT 23). Vrd. *«Rongaisa» skitseerisid nad juba mõnda päeva. Nad skitseerisid «Rongaisa» juba mõnda päeva.* Eriti ilmne on vahe näiteks niisuguseis lauseis: *Täna skitseerisid nad «Rongaisa».* *Nad skitseerisid «Rongaisa» täna.*

Nagu esitatud materjalist selgub, ei sõltu pealause inversioon mitte ainult lause struktuurist ja rõhutamisest, vaid sõltub ka intonatsioonist, rütmist ja veel reast muudestki vähemärgatavatest teguritest nende keerukais seoses.

Kõike seda võime näha ka kõrvallauseis, kuid jällegi oma-moodi. Tuleb juba alguses märkida, et kõrvallauseis, eriti siduva sõnaga algavais, on inversiooni vähe, seda võime leida peamiselt järgmistel juhtudel.

1. Kui kõrvallause algab sidesõnaga, millele järgneb öeldise laiend: *Kui enne kipitas jalas kitsas king, siis nüüd nõõrib raudne säarik nagu hispaanlaste piinariist...* (LK 29). *Ta ütles, et venelaste hulgas olevat häid inimesi* (MM 324). Ent vrd.: *... ta aimas, kui valusalt ta oli oma sõbra hinge*

tabanud (OT 141). Kui Aavot midagi vaeuab, tõmbub ta ikka üksildusse (OT 115).

2. Kui kõrvallause algab sidesõnaga nagu (niikui, otsekui, justkui) ja on tingivas kõneviisis: *Kõik ta pöördumised koosoleku poole tulid nii valjult, nagu karjaks ta eemalolijaile* (RS 214). *Nüüd Tiit märkas, et Vidriku näol liikus närvlikke tõmbusi, nagu segaksid nii lähedal mõeldavad mõtted tema und* (MR 67). Vrd. kõrvallauseid kindlas kõneviisis. Ent ka koduvalla inimesed kippusid püsima ta silmade ees sellistena, nagu ta neid enne kroonusseminekut oli näinud (AH 337).

3. Kui kõrvallause algult tingiv kui ära jätta: *Hülgab üksik kollektiivi, hülgab kollektiiv parajal ajal ja parajas kohas ka selle üksiku* (AJ 242). Vrd. *Kui üksik hülgab kollektiivi, hülgab kollektiiv...*

Muudel juhtudel esineb kõrvallauseis inversiooni juba võrdlemisi harva ning see sõltub peamiselt rütm, intonatsiooni ja rõhutamise vastastikustest mõjudest, millele mõnikord ka lause struktuur, s. o. teatavate vormide tarvitamine, teatava lauseliikme esinemine või mitteesinemine, korduvate lauseliikmete olemasolu (eriti nende paigutus lauses), pea- ja kõrvallause ning muude lauseosade omavaheline asend jms. sõnakese kaasa räägib. Sellistest paralleelselt inversiooniga ja inversioonita või vähese inversiooniga võimalustest võib mainida järgmisi:

a) Kui siduv sõna on määrus ja kõrvallause öeldis väljendab eksisteerimist, asumist, omamist: *Olen inimene, kellel pole õigust eladagi* (OT 79). Vrd. *Olen inimene, kellel pea töötab vajalikul momendil. Ta astus eesruumi, kus üks noormees sõi. Ta astus eesruumi, kus viibis (oli) üks noormees.*

b) Kui kõrvallause on otsesest kõnest moodustatud kaudne kõne, mis väljendab soovi, käsku: *Sealsamas käratas ta poemehele, et tulgu see ainult jahiseltsi...* (RS 370).

c) Kui kõrvallause algab sidesõnaga, millele järgneb öeldistäide: *Ta tunneb elu ja teab, kui igapäevased on kiiresti mööduvad vahekorrad...* (OT 209). Vrd. *Tema ju teab, kui hell ma mõnikord olen* (OT 184).

d) Kui siduv sõna on öeldistäiteks: *Kõik ootasid põnevusega, missugune on järgmine pala.*

e) Kui siduv sõna on täiendiks sihitisele või määrusele. *Oma kiretu, «kantseleiliku» keelega jutustavad dokumendid meile sellest, milliste julmusteni võisid klassivõitluse käigus minna valitsevad klassid* (Tr 11). Ent: *Aga see oli Almale täiesti ükskõik, missuguste riistade abil vaenlane peale tungib...* (MM 311).

Peale nende, struktuuriga seotud võimaluste (a — e) on veel rida pisiseiku, kus kõrvallause struktuur arvesse ei tule, kus inversiooni reguleerivad ainult rõhk, intonatsioon, rütm. Kuna

see grupp hõlmab kõigist inversiooniga kõrvallauseist vaid õige väikese protsendi ja kuna varieerimisvõimalusi on seal palju, siis pole selle detailsemal liigitamisel erilist mõtet, pealegi võib niimoodi saadud liigitus näidete vähesuse tõttu puudulikuks kujuneda. Seepärast võiks käsitluse lõpetada paari põgusa näitega: *Nad ... jõudsid ... rannakarjamaale, kus ei t un g e l n u d enam päikesevannivõtjaid ...* (OT 89). *Kõik vaikisid, kui sisse astusid Rommi Kirret, teatri peanäitejuht Tubnik ja Heldur Link...* (OT 129). *Hugo märkas küll, et Aavo tööhoog kahanes, et sõber oli sõnakehv ja tõsisevõitu, korda paar pärisi, kas õn midagi halba juhtunud...* (OT 112). *Kaarel vaatas üle järve, milles peegeldus tuhm t a e v a s pikkade kuivade pilvekaartega* (MM 316).

Kõike käsitletut arvesse võttes võime öelda, et pealiikmete inversioon on eesti keeles küllaltki tavaline nähtus. Kõige süstemaatilisemalt esineb ta lausestruktuurilistest teguritest tingituna (eriti pealauseis). Struktuurilise inversiooni aluseks on asjaolu, et lause mõte on paremini tabatav, kui laiendid on võimalikult oma põhisõna läheduses. Siit on ka arusaadav, et mitmesugustel põhjustel lause algusse paigutatud sihitised, määrused ning kõrvallauseid ja konstruktsioonid, mis oma olemuselt on taandatatavad sihitise ja määrase funktsioonidele, nõuavad öeldise siirdumist alusest ettepoole, oma laiendite juurde.

Lauserõhk, mille ülesandeks on varieerida lause mõtet (ent ka rütmi), saavutatakse lauseliikmete ebatavalise paigutusega, dünaamilise rõhuga, rõhutatavate sõnade ja liidetega, sõna kordamisega jne. Seejuures on tavaline, et mitu mainitud nähtust esineb korraga ja enamasti alati on nende hulgas positsioonikomponent. Kui nüüd niimoodi rõhutatud sõna on öeldise laiend ja ta satub lause algusse, siis tekib inversioon juba lausestruktuuriliste seaduste alusel. Ent inversioon võib johtuda ka sellest, et öeldist rõhutatakse aluse-eelse positsiooniga, või jällegi alust öeldisejärgse positsiooniga.

Edasi on inversiooni moodustamisel oma osa ka intonatsioonil. Eesti keeles valitseb langev intonatsioon nii üksikutes sõnades kui ka lauses tervikuna. Seepärast ei olegi tavalise, neutraalse lause lõpus rõhulist sõna. Kui aga mõni säärane sõna sinna paigutada, siis omandab see ootamatuse aspekti. Siit järeldus: kui alust tahetakse esile tõsta mingi ootamatuse, üllatuse või erakordsuse seisukohalt, siis tekib inversioon.

Ka lause rütm mõjustab vähesel määral pealiikmete omavahelist asendit, kuid nagu intonatsioonigi — juba koostöös teiste teguritega (põhiliselt intonatsiooni ja dünaamilise rõhuga). Rütmilisus tuleneb esiletõstmist vajavate sõnade jaotumisest üle kogu lause, vaheldumisi rõhutute silpide ja sõnadega. Sellega osutub võimalikuks anda lauses peale pearõhulise sõna pisut suuremat kaalu veel mitmele teisele sõnale. See tõstab märgatavalt lause ilmekust ja varieerib mõnikord mõtetki.

On veel muidki seiku, millest võib oleneda pealiikmete inversioon, kuid need on omavahel nii tihedalt põimunud ning nii või teisiti lause struktuurist, rõhust, rütmist ja intonatsioonist sõltuvad, et nende iseseisva mõju kohta polegi õieti midagi esile tuua ja neid tuleb vaadelda kui esitatud võimaluste sekundaarseid varieerijaid.

Mis puutub lõpuks inversiooni tarvitamisse või ärajätmisse selles või teises lauses, siis tuleks igal konkreetisel juhul lähtuda kaalutlusest, kas lause mõtteline selgus, rütmiline ilmekus, keeleline nõtkus ja stiililine omapära sellest võidavad või mitte. Mõningatel juhtudel ei tohiks unustada ka väljakujunenud traditsiooni.

NÄIDETE ALLIKAD JA LÜHENDID:

- AH = A. Hint, Tuuline rand I, Tallinn 1955
 AJ = A. Jakobson, Valitud teosed IV, Tallinn 1954
 AT = A. H. Tammsaare, Põrgupõhja uus Vanapagan, Tallinn 1946
 EK = E. Kippel, Kuldvasikas, Tallinn 1957
 EM = E. Männik, Üle mägede, Tallinn 1955
 FT = F. Tuglas, Teosed I, Tallinn 1957
 JK = J. Kärner, Pidu kestab, Tartu 1938
 JS = J. Semper, Punased nelgid, Tallinn 1955
 LK = L. Kibuvits, Soomustüdruk, Tallinn 1957
 MM = M. Metsanurk, Punane tuul, Tallinn 1955
 MR = M. Raud, Kirves ja kuu, Tallinn 1958
 OT = O. Tooming, Perekond Kirretid, Tallinn 1958
 RS = R. Sirge, Maa ja rahvas, Tallinn 1956
 Tr = 1858. aasta talurahvarahutused Eestis, Tallinn 1958

Lühendile järgneb lehekülje number.

ИНВЕРСИЯ ГЛАВНЫХ ЧЛЕНОВ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ЭСТОНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

ЭДУАРД ЛЕППИК

Резюме

Эстонскому языку свойственен относительно свободный порядок слов в предложении, особенно по сравнению с такими языками, в которых порядок слов выполняет важные смысловые функции (напр. французский и английский языки¹). Однако это еще не означает, что в эстонском языке можно произвольно размещать слова в предложении, поскольку расстановка слов тоже выполняет свои определенные задачи (позволяет добиться большей ясности, избежать двоякого понимания, подчеркнуть известное обстоятельство, варьировать стиль и т. д.).

Ср. В. Г. Адмони. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва, 1955, стр. 366.

Таким образом, в эстонском языке порядок слов свободен в том отношении, что данный член предложения можно поместить в начале, в середине или в конце предложения, но эта свобода ограничена определенной грамматической задачей, которая определяет место соответствующего члена предложения в начале, середине или конце предложения, или тем, что соответствующий член предложения оттесняется на это место другими членами предложения, которые также, выполняя какие-либо грамматические задачи, должны занять его положение.

Обычный порядок слов в предложении в эстонском языке требует, чтобы из главных членов предложения первым составилось подлежащее и только после него сказуемое. В противном случае мы имеем дело с так наз. инверсией главных членов предложения.

В главном предложении инверсия зависит прежде всего (и к тому же почти всегда) от структуры предложения. Так, например, инверсии требуют (за некоторыми исключениями) различные слова и конструкции в начале предложения, которые относятся к сказуемому. Кроме того, инверсия наблюдается в предложениях, сопровождающих прямую речь, и в предложениях, стоящих в повелительном наклонении или начинающихся без вопросительного слова *kas?* 'ли'.

Во-вторых, инверсия в главном предложении зависит от логического ударения, которое, однако, не следует понимать узко, только как динамическое ударение, — в данном случае под логическим ударением надо подразумевать всякое подчеркивание, осуществляемое или посредством динамического ударения, или применением усилительных слов или частиц (*ju, just, ka*, частица *-ki, -gi*), или повторением слова, или постановкой слова в необычное положение, или комбинацией этих возможностей.

Третьим достаточно значительным фактором, регулирующим необходимость применения инверсии или отказа от нее, является интонация. И уже реже инверсия зависит от ритма предложения, от стилистических требований и прочего.

Причины инверсии в придаточных предложениях те же, что и в главном предложении, только ввиду других условий они действуют там несколько по-иному. Но в общем инверсия в придаточном предложении встречается редко.

Итак, мы можем сказать, что инверсия главных членов предложения — довольно обычное явление в эстонском языке. Наибольшая последовательность в употреблении инверсии наблюдается в тех случаях, когда инверсия бывает обусловлена факторами структуры предложения (особенно в главных предложениях). Основой структурной инверсии является то обстоятельство, что смысл предложения приобретает большую ясность, если второстепенные члены предложения находятся возможно ближе к своему главному слову.

Логическое ударение, задачей которого является варьирова-

ние смысла, а также ритма в предложении, достигается перестановкой членов предложения, нарушающей обычный порядок их в предложении, а также применением динамического ударения, употреблением усилительных слов и частиц и т. д.

Кроме того, в некоторых случаях инверсия бывает обусловлена интонацией.

Ритм предложения тоже в некоторой степени влияет на положение главных членов предложения по отношению друг к другу, но так же, как и интонация, только в сочетании с другими факторами (главным образом с интонацией и динамическим ударением).

Имеются еще и другие обстоятельства, которые могут обусловить инверсию главных членов предложения, но поскольку они очень тесно переплетаются друг с другом и всегда так или иначе зависят от структуры предложения, от ударения, ритма и интонации, то особо говорить об их действии, в сущности, не приходится, и их следует рассматривать как второстепенные факторы в варьировании вышеизложенных возможностей.

SEESÜTLEV JA ALALÜTLEV AJAMÄÄRUSE KÄÄNETENA

LEHTE RANNUT

Seesütlev ja alalütlev on mõlemad kohakäänded, millel kujunes lokaalse funktsiooni kõrvale õige varakult juba ka temporaalne funktsioon. Nimetatud käänded võivad eesti keeles esineda ajamääruse käänatena, nagu see on kajastunud ka vastavas grammatilises kirjanduses. Nii näiteks leidub juba 1732. a. ilmunud A. Thor Helle grammatikas märkus selle kohta, et küsimusele *millal?* vastatakse daativiga (s. o. alalütlevaga)¹. Alalütleva käände aega märkivale tähendusfunktsioonile on tähelepanu juhitud «Beiträge'de» IV numbris². Seesütleva käände puhul on esimesena E. Ahrens oma lauseõpetuses kirjutanud, et see märgib ajavahemikku, millal miski toimub³. Millal aga kasutada ajamäärusena seesütlevalist, millal alalütlevalist käändevormi? Selle probleemiga on üsna mitmedki keelemehed mõnel määral kokku puutunud. Nii näiteks pakub siinkohal huvi O. W. Masingu kirjutis «Beiträge'de» XIII numbris. Selles tõstatatakse probleem — kas küsimusele *millal?* vastata sünteetilise alalütlevaga või analüütilise seesütlevaga. Masing pooldab esimest, sest teine olevat saksapärase. Seejuures ei heida Masing analüütilist seesütlevat täiesti kõrvale, vaid soovib seda tarvitada erineva tähendusvarjundi esiletoomiseks. Nimelt sünteetiline alalütlev, nagu *neil päewil* 'An jenen Tagen' näitab millegi toimumist teatud kindla päevade-rea esimesel või teisel või kolmandal jne. päeval; analüütiline inessiiv, nagu *nende päwade sees* 'In jenen Tagen', näitab millegi toimumist kõigi mainitud päevade vältel⁴. F. J. Wiedemann käsitleb oma teaduslikus grammatikas alalütleva ja seesütleva tarvitamist ja leiab, et need esinevad ajamääruse

¹ A. Thor Helle, Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, lk. 71.

² Ueber den Gebrauch der beiden Dative. — Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache IV, Pernau 1815, lk. 176.

³ E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweiter Theil: Satzlehre, Reval 1853, lk. 75.

⁴ O. W. Masing, Anmerkungen ... zu einigen ehstnischen Predigt-Dispositionen des Herausgebers. — Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache XIII, Pernau 1821, lk. 163.

funktsioonis niisama kangekaelselt vaheldumisi nagu sise- ja väliskohakäänded kohanimele puhul⁵. Ühtlasi juhib Wiedemann tähelepanu sellele, et alalütlevaga väljendatakse aega, mis näib, kui kaua aja eest millestki on lahnutud⁶. Käesoleval sajal on kõnealust probleemi käsitletud J. Jõgever, E. Muuk ning M. Tedre ja J. Aavik. Nii juhib J. Jõgever tähelepanu sellele, et seesütlev ja alalütlev võivad ajamääruse puhul teineteist asendada, kuid «... mõtte vahe on ikkagi olemas: ütles viimsel surmatunnil (siis kui surmatund käes oli); ütles viimses surmatunnis (viimase surmatunni alguse ja lõpu vahel) ...»⁷. Kahjuks aga Jõgeveri seletusest ei ilmne antud käänete erinev tähendus, sest laused *siis kui surmatund käes oli* ja *viimase surmatunni alguse ja lõpu vahel* on sisuliselt identsed. Järgnevalt nõuavad asjaomase probleemi valgustamise seisukohalt tähelepanu E. Muugi ja M. Tedre grammatikas esitatud reeglid, mille järgi kuude nimetused, vastates küsimusele *millal?*, on seesütlevas käändes; kui aga kuu nimetuse ees on järgarv, siis tuleb tarvitada alalütlevat⁸. See seisukoht on eesti keele grammatikates püsinud tänaseni⁹. J. Aavik on peatunud sõnapaaridel *lõpul* ~ *lõpus* ja *alul* (ehk *algul*) ~ *alguses* ning soovitanud vastavaid seesütlevalisi vorme kasutada ruumilises tähenduses, alalütlevalisi esinemiskujusid aga aja suhete väljendamisel¹⁰. Sellega piirdubki kõnealuse probleemi valgustamine eesti grammatilises kirjanduses.

Nagu esitatust näha, on seesütlevalise ja alalütlevalise käändevormi kasutamise kohta ajamääruse funktsioonis sõna võetud üksnes üksikküsimuste kohta ja kogu probleem on seni jäänud õieti lõpuni lahendamata. Sellest olenevalt valitseb antud küsimuse piirides segadus ja nimetatud käändevorme kasutatakse sageli tähendusliku vaheta läbisegi. Et selles paralleelvormide kaoses õigesti orienteeruda ja selgusele jõuda, missugust vormi — kas seesütlevat või alalütlevat — igal antud juhul rakendada, selleks on kõigepealt vaja põhjalikult läbi uurida mõlemate käänete tähendusfunktsioonid ajamäärusena, pidades tänapäeva kirjakeele kõrval silmas ka vanemat kirjakeelt ja eesti murdeid. Alljärgnevalt võtamegi vaatluse alla seesütleva ja alalütleva käände ajamäärusena.

⁵ F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 642.

⁶ Sealsamas.

⁷ J. Jõgever, Eesti keele grammatika III, Tartu 1920, lk. 81—82.

⁸ E. Muuk ja M. Tedre, Lühike eesti keeleõpetus II, Tartu 1930, lk. 82.

⁹ Vrd. näiteks K. Kure ja J. Valgma, Eesti keele grammatika IX klassile, Tallinn 1955, lk. 65; N. Remmel, J. Valgma, E. Riikoja, Eesti keele grammatika keskkooli VIII—X klassile, Tallinn 1957, lk. 177.

¹⁰ J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 108.

Seesütlevaline ajamäärus

Erinevate tähendusvarjundite järgi võime seesütlevalise ajamääruse puhul eristada mitmesuguseid rühmi. Vaatleme neid lähemalt.

1. Tegevus- või esinemisaega märkiv ajamäärus. Kõnealune ajamäärus näitab, millal esineb mingi olukord või toimub tegevus. Vastavalt asjaomase ajamääruse esinemise produktiivsusele eesti tänapäeva kirjakeeles võime siin eraldada sõnade erineva leksikaalse tähenduse alusel kolm alarühma.

a. Rühm, kus ajamäärus on produktiivne eesti tänapäeva kirjakeeles, samuti ka vanemas kirjakeeles ja murretes, eriti põhja-eesti murretes ja kirde-eesti rannikumurdes. Seesuguseks ajamääruseks on kõigepealt seesütlevaline vorm eluiga märkivatest sõnadest (*laps põlves*, *nooruses*, *keskeas*, *vanaduses* jne.), näit.: *Lüg meije põlves*¹¹ *eij-ge setä aika viel eld* (ÜS); *Käi tittεbõlvez õñ ikkv nõr ja rumäl* (A); *Lai mišsā nōres põlves külvan, sevā vanaduzes leikkad* (KKI MT 143, 53); *Iis kudā minā /vanās/ iās /ližrīs kāsīn* (ES MT 238, 34); *Plv vanah põlveh maštaš penšsijõni* (A); *Räp mis siš vanah ijäh iks müd om teitā?*... (TRÜ T 19, 6); *Kui nemmad ei olleks mitte sinno peäle so nõdra lapse põlves hallastanud*... (Luce 12); *Jäge Jummalaga rõõmsad kohhad, kus ma nores põlves mängisin ja murreta kaswasin* (LL, 27); *Olin poisikesepõlves kirjutanud oma «Hundi» loo* (Tuglas T, 55); *Ja häda korral ta võib õppida kas või apteekriks, nagu tegi sõber Mere-siga veel oma võrdlemisi vanas eas* (Luts M 20); *Noorespõlves oli minu isa, võiks öelda, ärimees* (Sikemäe L, 1519).

Kõnealune ajamäärus võib moodustuda ka sõnast, milleks on kuu nimetus ilma kuupäevata (*küünlakuus*, *juunis*, *lõikuskuus*, *aprillikuus* jne.), näit.: *VNg ennemalt käidi jo päästugūs* (A); *Khk miškli-kūs jubā sügisənə aēg* (KKI ÜS); *Lai októbris akkas jo piäle jaht* (KKI MT 143, 1); *Võn seäl tullē sügis ennemppa kui sīn, agā kevät naikkaš jobā vēbruwari-kūn* (TRÜ T 22, 18); *Järgmise aasta veebruaris vanglast vabanedes tahtsin kohe Laikmaad näha*... (Tuglas L, 1499); *Oktoobrikuus ootas ta Tartu vanglas edasisaatmist Riiga* (Krusten 668); *Aprillis viiakse Moskvas läbi suur nõukogude muusika festival* (SV 1956, 2); *Niisamasuguse iseloomuga leheküljed avaldas märtsikuus ka Elva rajooni ajaleht*... (RH 1956, 2); *Ületunde on tehtud ka juunis* (ÖL 2). Samasse rühma kuulub ajamäärus sõnakujude olevikus,

¹¹ Kõnealuse ajamääruse sõrendus näitelausetes minult. — L. R.

minevikus, tulevikus näol, näit.: Lüg minevikkus elen keikki nähänt, äit ja alpu päivi elen nähänt (A); Kāi olevikkus ikkv ē, polē vėl nī vanā (A); Koe minevikku z oļļ muļ parēmao pāvēvāo (A); Ma tahaksin, et sell ajal Ateenas, ehk tuhat aastat tulevikus oleksin elanud... (Bornhöhe 68); Varandusi on ka tulevikus vaja... (Tuglas T, 17); Tublid sellid — just nõnda jätkake ka tulevikus (A. Jakobson 35); Selles kõnes palus Vladimir Iljitš... et meid tulevikus vabastataks üldse sellistest juubelipidustustest (RH 1956, 2).

Siinkohal vaadelgem veel adverbideks kivistunud inessiivivorme ilmas, eluilmas, millas ja millaski, näit.: VNg ei minā olē tādā nähnuo mitte eluilmaski (ÜS); Mar millās neil ō rāgiituo (ÜS); Kad pelē ilmas aēga (ÜS); Krk sevā ma elū, ilman ei tī, et ma kūmliē kakku (ÜS); Puh ei ilmas ma sevā tī (US); Se ma tule, ei elō-itmahki ināp (US); Ārgo kaswago eņam ilmaski siņo peäle wilja... (Helle 28); ... siis ei tohita millasgi nii kaua oodata... (C. R. Jakobson A, 3); Ja ei olnud Kāba Teele veel eluilmaski ette võtnud ühtegi käiku oma Antsu nii agaral pooldamisel kui seda (Krusten, 662).

Järgnevalt peatume ajamäärusel, milleks on ajavahemiku alg-, kesk- või lõpuperioodi märkiv sõna (alguses, hakatuses, keskpaigas, lõpus jne.), näit.: Jōe sūgise akkus olī (ÜS); Hāa alomeses lēi jumāl taēva ja mā (ÜS); VJg akkatuses läks keik āšti (US); Avi silmū pūkki ehne ei, eluo kui aūgustigū keskpaigāz (KKI MT 21, 63); Krk epiotsa saī sūšvā ja jūšvā kül... vīmātse oīsān es sā kevāi ānāp (ÜS); Har alostusen ku sījā tullī (ÜS); Se wana Patriarch Jacob on sel samal kombel oma Jowlo Pōha kaas pohitzanut, kuss tāma ninda oma wimbse otzas on kulutanut (Müller 10); Sest temma olli algkmisses Jummal jures... (Stahl 53—54); ... ja aasta lõppes ei olle sest ühtegi järrel (Holtz 13); torm oli hakatuses maa poolt olnud... (Saal 25); Tartu tegelaste protsess jõudis aga Tallinna sõjaringkonna kohtusse alles 1910. a. lõpus (Tuglas T, 77); Mäletatavasti külastasid Tallinna veebruari alguses pianist Emil Gilels ja dirigent Kurt Sanderling (SV 1956, 1). Eesti tänapäeva kirjakeeles kohtab õige ohtrasti vaatlusalususes tähendusfunktsioonis sõnavormi kvartalis, näit.: Kolmandas kvartalis on kavas organiseerida loenguid ratsionaliseerimise teemadel... (ÖL 2); Vabariigi tööstus tervikuna täitis III kvartalis kogutoodangu plaani... (NH 1).

b. Rühm, kus ajamäärus on eesti tänapäeva kirjakeeles ebaproduktiivne. Üksikuid asjaomaseid

näiteid võidi täheldada peamiselt kirjakeeles, põhja-eesti murdeis ja kirde-eesti rannikumurdes. Siia rühma kuuluvad sõnad tähistavad kas ajaühikut, näit. *sekundis*, *tundides*, *päevades*, *aastas* jne.; ajaühiku osa (välja arvatud kuude nimetused ja sõna *kvartal*), näit. *õhtus*, *suves*, *öödes*, *pühis*, *küünlapäevas* jne.; mingit täpselt määramata pikkusega ajavahemikku (välja arvatud eluea etappe ja ajavahemiku alg-, kesk- ning lõpuetappi märkivad sõnad), näit. *lõunavahes*, *eluajas*, *sõomavahes*, *silmapilgus* jne., või kindla ajaga seotud sündmust, nagu *päevaloojas*, *päevatõusus*. Toome nende kohta mõned näitelauseid: Lüg kui tämä juttu külin, sīs esimese sekkuntis sain aru, et tä eijele eikusemies mitte (A); Emm lapsen sõvæn vahest sõmavahes kâ (A); Lih lämmed keskpävas palavaga kõijē otsvz (A); Pee kaš lähäv vanâ pāvavez inime vël targemaks (A); VMr kâcū tulī ja kukkus sīn kazēs ... ja sīs sellēs uastas suri temâ jētlust ärâ (V); Lai no kišsī käsīl enâm, neid olī vähē kui neid minū mälestuses aetti (KKI MT 143, 27); Äks kaks pāva, jānibās ja suvistes, sai pühâ, sīs olīd lapsen karjās (KKI MT 155, 44); SJn meijē elū-aēges sevâ kül änâm ei olnd (ÜS); Krk ku kũndlebävæn sâ ärg jũvõvâ vet ilmast (sēs mārībävæn) ei sâ miitti kuk ka jũvõvâ (KKI MT 227, 36); Võn es teitâ sũvõvâ suvæn toâ mañ ... omâle teiti sũkki ghtan (TRÜ T 22, 33); Suur Tenno peät sa Kristusselle ilmjätmätâ andma, nink omman Ello kũgin, Hääd Teggo nink kombid üllesnäütmâ (Wilkoks 33); ... agga kũtimised, mis pũhhapawiti ehk pũhhis juhtuwad, jãwad rentnikude sadetawaks ... (Kontraht Beitr. XV, 164); Jenowewa werri panni jooksmâ ja ei teãdnud essimeses silmapilkus mis piddi teggema ... (Jenoveva 14); ... kibbedaste kaebas ta isse ennesse ũlle neis pitkas õdes (Koidula 63); ... vist valinud ta eluajas liig palju ja jãanud viimaks ilma (Vilde K 3); Rahaga on midagi nende pãevades teha (Pärn 17); Ja nõnda on ta ka pãrastistes aastates perekonna pulmapidudel alati esimesel kohal seisnud (Mändmets 12); Kord lõunavahes manades mu juurde tuli vanamees ja ütles ... (Beekman 1497).

C. Rühm, kus ajamäärus puudub eesti tänapäeva kirjakeeles. Vastavaid näiteid on registreeritud vanemast kirjakeelest ja murretest peamiselt põhja-eesti murde ning kirde-eesti rannikumurde alalt. Seesuguseks ajamääruseks on sõnaühend, mille järelkomponendiks on ainsuse või mitmuse seesütlev sõnast *aeg*, esikomponendiks nimetatud aega lähemalt määrav sõna või sõnaderühm. Näit.: NVg tämä aikuis laulasid kül (A); Jaa polē minū aēgvs ũhti pulmā-lauluzi laulttud (KKI MT 83, 8); Mar sē olī nī koīdō aēgaz (ÜS); Ris

teà kas siè olì nüüd rukkilikkuze aegaz veì olì siè rehebeksu aegas (ÜS); Ann meijè aeges meisnikkud tegid iänd (ÜS); VMr minù aeges kül ei old (V); ... kui Preestrid Jummal Kojas tahtsid walmistada / mis Pühha de Aegus tarwis olli... (Hornung 269—270); ... koiaissand tulleb, õhto ehk kesk õ aeges... (UT 60); ... nüid õ aeges kirriko aea peale minna, ja sealt surno pea luud tua, sinna on ennam kui mehhe julgust tarwis... (LL 29); Kello wie aeges läks ta kõige omma wöeraste ja pealikutega... (LL 19).

Siia rühma kuuluvad ka saarte murdest noteeritud adverbivormid praegas, igakordas, eesotsas, näit.: Khk *ēs-õtsvs* ... [ei olnud] *mettə nõñdā ullud* (ÜS); Ans *miš praēgus kã on* (ÜS); Muh *mā jušt kut vainplane ā igā kordas peäle* (ÜS); kirde-eesti rannikumurdest ja põhja-eesti murdeist kirja pandud adverb eespidi, näit.: Vai *nūd on kül raske aõga, voib olla et iēspite tulõ parēm̃ aõga* (ÜS); Khk *sãb ēspidi nãha, miš sãb* (ÜS); Avinurme murrakust ja lõuna-eesti murdeist registreeritud adverb lapses ~ lapsen ~ lapseh, näit.: Avi *meš ma laψsēz nãõin, siē eiĵ-ēlñ ñ sūr eoā pik* (KKI MT 21, 216); Plv *miš laψsēn uṁ olnu?*, *tū uṁ hõppis teištē* (A); Se *laψsēh kãvè karah, kõlh es k'äü?* (KKI MT 18, 1); lõuna-eestiline adverb pãran, näit. Võn *katk sedā ol̃ nüid perãn ka vil* (ÜS); Har *tõ om iks perãn ilmunu nūd* (ÜS); ja vanemast kirjakeelest märgitud adverb kukes, näit.: Sepärrast *walwage, sest teie ei tea, millal koiaissand tulleb, õhto, ehk kesk õ aeges, ehk kukkes, woi warra homiko* (UT 60).

2. Töö- või tasunormile vastavat ajahulka väljendav ajamäärus. Ajamäärus, mis märgib ajaühikut, mille ulatuses korduvalt antakse toetust, raha jms., teenitakse tasu, palka jms. või tehakse tööd, võib väljenduda ajaühikut tähistava substantiiviga seesütlevas (nädalas, aastas, kuus jne.). Säärane esinemus on eesti kirjakeeles kui ka murdeis produktiivne. Näit.: VNg *seitsesata rupla sãb kũs palkka* (A); Emm *kãlz meil lól, vettis kaksküm̃end ṽis kilj̃ rucijahu p̃evvz* (A); Mar *kaksteišt tuhat sãb äštvs* (KKI ÜS); Pee *sãb vilja kã nãttukke ja põl liitrid pãvaz, ṽisteišt liitrid p̃ima kũz* (A); Plv *sãzē kolmzada rublã kũs* (A); Kui *sedda kindlad kãsku peaks antama, et igga koggokond ... üht hundi pead aas-tas kui maksu peaks toma...* (MNL 19); ... ja et ta nüüd pãäle muu 50 rubla kuus palka saab (Liiv 24); ... ega siis ta ometi muidu see 200 rubla meie käest aas-tas palka ei saa (Särgava 51).

3. Küsimusele kui pika aja vältel? vastav kestust

märkiv ajamäärus. Ajamäärus, mis näitab, missuguse ajavahemiku vältel miski kordub või korduvalt esineb, võib väljenduda ajaühikut või ajaühiku osa tähistava substantiivi seesütlevalse vormiga (*päevas, nädalas, kevades, aastas* jne.). Säärane esinemus on omane põhja-eesti murretele, kirde-eesti rannikumurdele ja kirjakeelele. Näit.: *Lüg talvisel ajal sãd kã oma kolm vopso sũ pãivãs* (US); *Vai siñnẽ mã otsõ leñtã üks liñtu üks kertãstas* (US); *Krj kolm pãivõ tegime nãdãlis* (KKI MT 82, 18); *Nis me kãlmẽ kaks ja kolm korda kũs saunaz* (A); *Lai temã emã aõda nelĩ lĩtrid pĩma pãvas* (KKI MT 143, 51); *Sõnniko weddamise ajal 4 pãwa nãddalas* (Kontraht Beitr. XV, 154); ...*üks assi mis agga kolm kord aastas sũndis* (Koidula 17); ...*tegi lauad nii siledaks, et neid mårja lapiga kord kuus pesta võis* (Pärn, 27); *Olgal on tũkike riiet, mida peseb ja kuivatab kũmneid kordi pãevas* (Luts V, 46); *Linnas nad korda kolm aastas tũõkohta muuta jõudsid* (Schmuul 91).

4. Küsimusele *kui pika ajaga?* vastav kestust märkiv ajamäärus. Ajamäärus, mis näitab, kui pika ajaga miski toimub, muutub jne., midagi sooritatakse, saavutatakse, teha suudetakse jne., võib väljenduda ajaühikut või ajaühiku osa tähistava seesütlevalse substantiiviga (*tunnis, päevas, õhtus, söömavahes* jne.). Säärane ajamäärus on laialt levinud kogu kirjakeeles, kirde-eesti rannikumurdes ja põhja-eesti murretes. Lõuna-eesti murdeis esineb see harvemini. Näit.: *VNg kårme kutuja kuob ikke sukka pãivãs valmis* (A); *VII jõudsin kũmmẽ versta tuñdis* (TRÜ T 1, 13); *Hag pidõd kũl sõmavahes vačkãma mahã nũtma* (A); *VMr omã vĩskũmmend vihkũ leikkazid sũẽmavahẽs vãlla* (V); *Lai tuhat vĩssada pihũ pidõd arã kãmmima pãvis* (KKI MT 143, 7); *Plv sãl lãts pãivãn miñi tuhat inemist lãvi* (KKI MT 61, 8); *Rõu makũkaks jeũdõzẽ kãdvũ vĩz versta tuñniñ* (A); *Sedda jo iggaũks omãs meles arra wõib arwata, et... pãwas Mustwette ei wõind jõuda* (Faehlmann 53); *Nisuggused tuleõhhust eddasi aetud wankrid jooksewad igga tunnis 45 kunni 90 wersta...* (Kreutzwald 91); *Jakobi hawad said Anna ning Lisa murre al pea parremaks ja nãddala pãwades aias ta, kui ka nõddralt ja waewalt, jãlle wodist õllesse* (Koidula 67); *Sm. Talvi ratsionaliseerimisettepanek annab aastas 26 000 rubla kokkuhoidu* (ÕL 1).

5. Ajalist sagedust märkiv ajamäärus. Kõnealune ajamäärus näitab millegi esinemist süstemaatiliselt korduva ajaperioodi igal kordumisel ja võib eesti keeles väljenduda sõnaühendiga, mille esikomponendiks on pronoomen *iga*, järelkomponendiks seesütlevaline vorm ajaperioodi tähistavast sõnast.

Seesugust esinemust täheldati kirde-eesti rannikumurdes, põhja-eesti murretes ja XIX sajandi kirjakeeles. Näit.: VNg *ikas sekkuntis sureb üks ja sünnib kaks* (A); Mar *igä ästns märitsa korð ahjõ* (ÜS); Nis *iza kälz meizas kolm pāba igä nädäliz* (A); Juu *linast kõtti igä õastas, vahest vîskümmend kõenari ja kudäs kellegil lejou oli* (ÜS); Lai *igä nädalas tuli ikke korð kälja* (KKI MT 143, 54); Igga *näddalis piddi pimamees, kui ta liinna läks, ni ja ni mitto pütti «Soli proua» jure wima...* (Jannsen 16—17); ...*ta olli naabri küllas sullaseks ja satis emmale iggas näddalas postimehhega palju terwisid* (Koidula 29).

Alalütlevaline ajamäärus

Eesti keeles võib alalütlevaline ajamäärus märkida tegevus- või esinemisaega, ajalist kordumist, kestust, ajalist sagedust ja ajalist pidevust.

1. Tegevus- või esinemisaega märkiv ajamäärus. Selle järgi, kas vaatlusalune ajamäärus esineb tänapäeva kirjakeeles või puudub sealt, võime eraldada kaks erineva leksikaalse tähendusega alarühma.

a. Ajamäärus puudub tänapäeva kirjakeeles. Seesuguseks ajamääruseks on alalütlevaline vorm eluiga märkivatest sõnadest (*poisikesepõlvel, vanal eal, meie põlvel* jne.). Säärane esinemus on omane peaaesjalikult lõuna-eesti murdeile ja vanemale kirjakeelele. Kirde-eesti rannikumurdest ja põhja-eesti murretest noteeriti vastava esinemuse kohta vaid üksikuhtumeid. Näit.: Lüg *eka vanal ial änämp tühjät juoksu ekä lepuasja taka ei ajaki* (A); VMr *minù kazù peļvēl leļvā pūvust ei olð* (V); Kod *meļjē peļvēl ei elē ellūd* (ÜS); Krl *vanal iāl lāt iks külmine ār? ... laīsebeļvel kenēli todā vañnu kīlt* (A); Miks *teie ep olle siis norel põlvel õppind* (Helle, 383); Kui *ta laulis norel eal...* (Peterson, 132); Ni *palju olli Rõdal õigus, et ta Annat lapsepõlvel omma jure olli wõtnud...* (Koidula, 45); Suur mõttetark Immanuel Kant *ohkas vanal eal sagedasti...* (Hermann, 33); Noorel põlvel *Jurjevi universitetis õppimise ajal, oli ta küll paberossisid suitsetanud...* (Särgava, 43). Siia rühma kuuluvad veel ajaadverbi *praegu* alalütlevalsed rööpvormid (*praegal, praila, prilla, pirla, pörõhõlla, parhalla, prõlla* jt.), mis oma enamuses lokaliseeruvad just lõuna-eesti keelealal; samuti lõuna-eesti murretest märgitud adverbikujud *edeotsal 'algul'* ning *igavel* (viimast täheldati ka lõuna-eesti kirjakeeles) ja üksnes vanemast kirjakeelest registreeritud adverbivorm *viimatel 'viimati, lõpuks'*. Näit. HJn *ei mā peļē siāl praēgul känd* (ÜS); Trv

me ei jēvā igāvel lōmage veidū jōštā (US); Vōr pere-
gella ikka vēdikene pelcāt (US); Krl ede,otsal inemine
om ruūmal' (A); Har is jāttā perhe-lla enāmb mahā (US);
Rāp ta jo parha-lla om sārne (US); On tāma wimatel sūdda-
mest hinganut... (Müller 16); Nūhd erra sōhgo sinnust igga-
wel keake ennāmb wilja... (VT, 92); Echh / kas sinna mōtlet /
et minna es woib parhella omma Essā pallelda... (VT, 59).

b. Ajamäärus esineb tänapäeva kirjakee-
les. Seesuguseks ajamääruseks on ajavahemiku alg-, kesk- või
lõpuperioodi märkiv sõna (algusel; keskel, lõpetusel, lõpul jt.).
Vastav esinemus on produktiivne nii eesti murdeis kui kirjakee-
les. Näit.: Lüg āsta keskel tulep ikka jupa (A); Krj sē oli
kolmeoūmne ezimezel āstal teise mbri alguzel (KKI
MT 82, 80); Mār alomisel lei jumal taēva ja mā (US); Juu
sellē nāpālā ačkatsel tahaks ikke pañna teiza (US);
Amb ainult sōma ačkūl lauldi (US); Plv vanast pūhiiti
iks vanācū leppūl (A); Rōu maigū leppūl omma
keivū lehēl (A); nenda peab se ka sesinnatse ma-ilma
aia lõppetussel ollema (UT, 19); Kōne lõppusel oli
Tōnn kuulates sala ligi tulnud (C. R. Jakobson A, 10); Ūhel
päeval hakkas ta sōnu rāakima, milledest meie hakatusel
hāsti aru ei saanud... (Vilde R, 52); Ōhtu lõpul esitasid
NSV Liidu Suure Teatri kunstnikud stseene ooperitest... (RH
1956, 1); Mōödunud nādala keskel vōidi siiski panna
tähele... (OL, 3).

Produktiivne eesti murdeis ja kirjakeeles on ka ajaühikut või
ajaühiku osa (välja arvatud kuu rahvusvahelist nimetust ilma
kuupäevata) tähistav substantiiv alalütlevalise ajamäärusena
(päeval, tundidel, minutil, aastal, kuul, hommikutel, kevadel,
ōhtul, maikul, mihkkipäeval jt.). Näit.: Kuu vanal aeal kūiti...
kala_būs kevättiel (TRÜ T 21, 10); Lüg tānavuode
āstal gli sue sūkis (US); Krj jānibāval sīs oli jānibulī
(KKI MT 82, 24); Kul līkkumine oli rohkem talvel (US); Juu
tēzēl āastal saī tehtud... (US); Rak nuōrēl kūl eite
veettud aš'sād edenevad eašte (TRÜ T 8, 11); Iis mārja-
bāval sūēni kuīva aūsi (ES MT 238, 22); Vōn siāl ma olē
tōd teñnū talvegūdēl (US); Har tezēl nāpālil tullī kikka-
rahā massa? (KKI MT 72, 21); Se suviste pūhil ol rava-
jit kiirmaš (KKI MT 50, 11); ... kolmandel peywel yelles
ūlles tōysnut surnust... (WK, 51); Meñewal Pōhapeiwall
ollet teye kulnut, eth se Pōha Risti Kirck laulab (Müller 75);
Selābbi siis Herm suwwel keik omma murred... wois kanda
(Arvelius 58); Lätti Hindrik rāagib ka nende vanemate kokutule-

mistest, keda naad iga aasta Lõikuse kuul Harjumaal... pidanuvad (C. R. Jakobson K 11); Nõnda oli 17. aastajaal ja enne seda Saksamaal oma «Vanapoisiseadus»... nende tarvis, kes Jumala seaduse ja käsu vastu abieltu põlgavad (Hermann 27); Olgu nad kes nad on, aga sel minutil ma küll oleksin valmis musutama neid... (Luts V 113); Tema seekordne tähtaeg lõppes just jaanuari kuul (Tuglas T, 68); Aprilli- ja maikuul ületas käitis kogutoodangu plaani peaaegu niisama palju kui esimeses kvartalis (ÕL 1); Pehmetel talvedel talvituvad nad sageli Eesti NSV ranniku lähedal (ÕL 3).

Siia rühma kuulub ajamäärus sõnaühendi näol, mille järelkomponendiks on alalütlev sõnast aeg, esikomponendiks aega lähemalt määrav sõna või sõnade rühm. Selline esinemus on eesti keeles täiesti üldine. Näit.: Jõe koidu äärel saad nuudaga välja minnud (ÜS); Vai mil ajal täna lähed (ÜS); Ans kas ne nõred tüdrukud pidavad nüütsel aegal midagi (ÜS); Pär ällil aegal meeste sukkad olid üle põlve (ÜS); Jär ennemal ää üitti riie lahasted (ÜS); Pai ennemppizil aigul olliva ikki iluza rēva (ÜS); Kan pulma sõgi? olli? tül aol... (TRÜ T 15, 17); Rāp tū ol tolla aegol ku vanajūdaš vīl poiskeng ol (ÜS);... tema on kannatanut sen sundyan Pontio Pylatussen ajal... (WK, 53); Ent üttetöist kümne Tunni Ajal lätz temmā wälja / nink löis muid tūchja saiswat... (VT, 41); Oh, kuidas teutakse meie aegal seda nime... (C. R. Jakobson A, 19); Jah, sedaviisi nad nüüdsel ajal kirjutavad (Särgava 42); Nendes küsimustes peaks Kirjanike Liit juba lähemal ajal astuma tõsiseid samme (SV 1956, 1).

Nii eesti murdeis kui kirjakeeles on produktiivne ajamäärus, milleks on alalütlevas käändes esinev substantiiv, mis märgib ebamäärase pikkusega ajavahemikku või selle etappi, välja arvatud eluea etappi (ajajärgul, perioodil, korral, hetkel, silmapilgul, ajastul, tänapäeval jt.). Näit.: Lüg sel keerral mā ei sā tulla (ÜS); Käi sā tulid just vīmpšal mome-ndil (A); Lih tuli paraegal silmabiloul (A); VMr nūd nimeitettakse rištik-ein, praegazel južtil (V); Hls lösittemine olli sel keerral (ÜS); Har ekva tūza-mal mome-ndil seiž hār nellā hobēze tellāga tūd mūdā (KKI MT 42, 32—33); Oiete selsammal silmapilgul tulli... (Willmann 4);... et temma wäggi sel korral mitte kõik kous ei olnud... (LL 9); Neil silmapilgel ta ei meeldi mulle sugugi... (Luts V 20); Tartu Ülikool andis sel perioodil palju revolutsioonitegelasi (SV 1944 8);... käidi aina kohut nagu tänapäeval käiakse spordivõistlustel (Sikemäe 1526); Nā dala vahe-

tusel asetati kolhoosi klubi seinale Hans Valli mälestustahvel (RH 1958, 1).

Alalütleva käände abil antakse eesti keeles edasi kuupäevi ja aastaarve. Kuupäeva märkiv ajamäärus võib eesti keeles väljenduda sõnaühendiga, mille järelkomponendiks on alalütlev sõnast päev, esikomponendiks vastav arvsõna koos kuu eestipärase nimetusega (esimesel mihklikuu päeval jt.). Näiteid selle kohta leidub peamiselt meie vanemas kirjakeeles, nagu: *Süggise allustab 9 mal Mihkli ku päwal* (Kreutzwald 7); *Seal ollid mehed 2. Aprilli ku päwal raismikus puid raiumas...* (EPM 127). Eesti murretes ja uuemas kirjakeeles esineb kuupäeva märkiv ajamäärus harilikult sõnaühendina, mille üheks komponendiks on kuu rahvusvaheline nimetus alalütlevas, teiseks komponendiks vastav arvsõna. Näit.: VNg *kahegümne üheksantal septe-mpril oli mihklikpäev* (A); Krj *vīje-deišmendvīl ābrillil pidvī sa lačsis olema...* (KKI MT 82, 55); Tõs *vījendal mārčsil soāv aēg tāiz* (A); Nis *ūz oašta kohē, ezimezel jānuwaril oñ süñnibāēv* (A); Võn *nī eēimeze jūlil načkas vāhjä-Būik* (TRÜ T 22, 23); Plv *kātsadal mārčzil vanā kallendre peērā ol mul süñnibāiv* (KKI MT 61, 8); Se *meijē külāh om kiřmaš kūbāivā jārēi, kaš kātsadal mail vai kudā tute* (KKI MT 50, 11); *Kuikatze jamas... tunti 24^{mal} Januaril öse kello 12 kaunist ma pōrrutust...* (MNL, 43); *Eilses kirjas teatas ta mulle, ... et ta... 26. mail... jälle Peterburisse jõudvat...* (Vilde R, 6); *... ja rongid anti pūhapäeval, 26. juunil randasōitjatele vabaks* (Krusten 1411); *Nōukogude ũldsus tähistas 28. mārčsil M. P. Mussorgski 75. surma-aastapäeva* (RH 1956, 1). Vahel jäetakse seesugusest ajamäärusest sõnaühendi järelkomponent ära, nagu näiteks Kāi *vīje-deišmāmāl sūñdiz? ja vīje-deišmāmāl kōlīd saiv kā priks* (A); Lih *ezimezel oñ ũz āšta* (A); Har *mihklikāiv ol vanā arū peērā kačtegūmne ũtsāndāl* (KKI MT 41, 40).

Aastaarvu märkiv ajamäärus väljendub eesti keeles harilikult sõnaühendiga, mille järelkomponendiks on alalütlevaline sõnavorm *aastal*, esikomponendiks vastav arvsõna. Mitmesõnalise arvu viimane sõna esineb alalütlevas, eelnevad omastavas; murdeti ja vanemas kirjakeeles osalt ka nimetavas või alalütlevas. Näit.: Lüg *tuhač ũeksasada vījendel āštal eli māš sīn* (ÜS); Kāi *mā olē sūñdind ũks tuhač kaheksada ja kaheksmāgūmnāmōl āštōl* (A); PJg *sē olī nellagūmnendal āštal* (TRÜ T 3, 46); VMr *neilladeišt küm-mēmal āštal olī nī kaņge peūō* (V); Plv *tū ol kātsadeišt kümnedāl āštal* (KKI MT 61, 1); Har *kikkē nōrēmēv nāge-*

mine ol' tuhat ütsäsäl nelläl kümnel ajastal (KKI MT 42, 34); ... kumb neljalkümnel Aastal parrast Kristusse Taewa minnemist on sündinud (Hornung 269); Keiser Peter I hakkas tedda 1703 aastal ehitama... (MNL, 15); ... kes 1812^{mal} aastal, ... paljo au ja kido wäärt teggusid teggi... (LL, 4); Pealegi — sai kah viiendal aastal veidi nalja tehtud (A. Jakobson 126). Mõnikord jäetakse seesugusest ajamäärusest sõnaühendi järelkomponent ära, nagu näit.: Tõs tuhat kaessada kaessagümnenal olèn süündin (A); Koe tuhat kaeksada kaeksagümne kolmanädal olèn süündin (A).

Ja lõpuks mainime ajamääruse kõnealuses funktsioonis veel eesti keeles produktiivseid alalütlevalisi adverbivorme, nagu *eal* ~ *iaal*, *ealgi* ~ *iaalgi*, *mil*, *millal*, *millalgi*, *vahepeal*, *alul* ~ *algul*, *esialul* ~ *esialgul*¹², *öösel*, *kesköösel*, *südaöösel*¹³, *tollal*, *sellal*, näit.: Kuu vai sis akkata sütä, öösel meluma (TRÜ T 21, 9); Lüg mil verouga kala sãb (ÜS); Vai millal tulèb meille (ÜS); Khk kul tõksime selje esi, algul tuhliid (ÜS); Krj kolmoümmeid kanà oli alul... (KKI MT 82, 25); Mus ei millalgi ta enam tulè (ÜS); Kul ärgè ijalgi laiska petke (ÜS); Iis sepä ei sã ijalgi kätte (ÜS); Võn ezjalgoel ikka vèdikene pelgät (ÜS); Nynda / Sel öszell... wõth tema sen leiban... (WK, 69); Agga kesk Ösel tehti üks Hääl... (Hornung 30); Arm ei wässi eal ärra (Hornung 39); Millal ons ta hakkand (Helle, 379); Sa ei tea mitte, armas wend! mit sinna siit ilmast pead ärra minnema (Masing Beitr. XIII, 163); ... mis millalgi suuremaks ei kasvanud... (Liiv, 10); Just sellal... ronib ta hekkai nurgast maanteele... (Luts V 40); ... keegi oli vahepeal tuppä tulnud... (A. Jakobson 110);

¹² Kirjakeele normimise seisukohalt on varematal aastatel korduvalt üles tõstatud küsimus, kas lugeda õigeks nõrgaastmelised kujud *alul*, *esialul* või tugevaastmelised *algul*, *esialgul*. Kui «Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu» I osas (1925. a.) esitati normipäraste sõnakujudena nõrgaastmelised vormid, siis hakati ajakirjades peatselt sõna võtma tugevaastmeliste adverbikujude kasuks. Põhjendati sellega, et sõnavormi *algul* puhul pole tegemist sõnaga *alg* : *alu*, vaid sõnaga *algus* : *algu* (vt. A. Saareste, *Algul ja alul*. — Eesti Kirjandus 1927, lk. 284—285) või *o-* (*u-*) teonimega *algu* (vt. J. Mägist, *Eesti algu, lõiku, korju, magu-* (= magamis-) seletuseks. — Eesti Kirjandus 1928, lk. 653—655). Osa autoreid soovitas mõlemaid rööpvorme (vt. J. V. Veski, Märkuseks «Algul ja alul» asjus. — Eesti Kirjandus 1927, lk. 285—286; J. V. Veski, Keelelist nipet-näpet. — Eesti Kirjandus 1933, lk. 383). Tänapäeval on normina fikseeritud üksnes tugevaastmelised kujud *algul*, *esialgul*.

¹³ Kirjakeele normimisel on kokku puutunud küsimusega, kas tunnistada ainuõigeks üksnes adverbivormid *öösi*, *südaöösi* põhjendusel, et seesugused adverbid ei vaja käändelõppu (vt. V. Tauli, Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. — Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XVII. Tartu 1938, lk. 99) või jätta eluõigus ka nende alalütlevalistele vastetele *öösel*, *südaöösel*, *kesköösel*. Tänapäeval on normina lubatud mõlemad rööpvormid.

...et ta enam ealgi oma jalga Kulinale ei too... (Krusten 650); ...olgugi et ma tollal temast just poole noorem olin (Tuglas L, 1498); Algul takerduti sobiva projekti, nüüd aga finantseerimise allika leidmiseks (RH 1956, 3).

2. Küsimusele *mitu korda?* või *mitmel korral?* vastav kordumist märkiv ajamäärus. Kõnealune ajamäärus võib väljenduda sõnaühendiga, mille järelkomponendiks on kordumist tähistava substantiivi alalütlevaline vorm (*korral, puhul* jt.), esikomponendiks umbmäärane asesõna või põhiarv-sõna alalütlevas (*mitmel, mõnel, kolmel* jt.). Sellise esinemuse kohta on registreeritud üksikuid näiteid põhja-eesti murretest ja kirjakeelest. Näit.: *Käi kolmël puhul käizima nehdal võrvaks* (A); *Tõs ühül koŗrål jo vill tulaŗtud* (ÜS); *Juu izi rēa-givan mitmel koŗrål, et maŗnergu veŗtame, maŗnergu veŗtame — kedagi! neŗnā ilusti maŗnerg kodõ* (US); *Koe mā kēizīn mitmel koŗrål, agā ei sānd* (A); *Marret tulletas mele, et Mart tedda mitmel korral pallunud, temmale pea san-numed tua* (Mannteuffel 46); *Vana suur lambakoer, keda ta õli kavatsenud juba mitmel korral maha lasta...* (A. Jakobson 111); *Paaril korral kutsusid sellisedki «allahinnatud» artiklid esile äravalitud autoriteetide vihase reageeringu...* (Tooming 277).

3. Küsimusele *kui pika aja vältel?* vastav kestust märkiv ajamäärus. Ajamäärus, mis näitab, missuguse ajavahemiku vältel miski kordub, võib väljenduda ajaühikut või ajaühiku osa tähistava substantiivi alalütlevaga (*aastal, nädalal, sügisel* jt.). Säärane esinemus on omane lõuna-eesti murretele. Näit.: *Hel sis ollē pūneŗtu kaŗs keŗrā āŗstal* (ÜS). *Kan lambiŗ pōettās āŗstal miŗi kolm-neli vūŗi* (ÜS); *Kŗl väikkest laŗt meŗstaŗsē kaŗs keŗd nāŗālil* (A); *Har meil kēūdās kaŗs keŗd lauwagerikkun ajastajal, kevājelt ja sūkkūzelt* (ÜS).

Kestust märkiv ajamäärus, mis näitab, kui pika aja vältel miski ei ole esinenud, väljendub eesti keeles alalütlevalise sõnaühendiga, mille järelkomponent tähistab aega, ajaühikut, ajaühiku osa (*ajal, aastatel, hommikul* jt.), esikomponendiks on kvantiteeti märkiv noomen (*kolmel, mitmel, tükil, hulgal, tervel* jt.). Sellise ajamääruse põhisõnaks on verbivorm eitavas kõnes. Näiteid ajamääruse vaatlusaluse tüübi kohta on noteeritud kõigist eesti murretest ja kirjakeelest. Näit.: *Jõe tūkkēil aeal pelē...ōld* (ÜS); *Vai kaŗgel üōsel ei sānd silmā kiŗni* (ÜS); *Khk polē nūld mitmāl aeal kōbinŗt kūldā olnd* (ÜS); *Kāi ja āl polē mūtmāl āŗstvl nāŗnd meŗta* (A); *Mar nūld pelē meŗnēl āl kūldā olnd* (ÜS); *Juu mitmel ajal pelē akkizi nāhā olō* (ÜS); *VMŗ pelē kümmeŗ vījedeist-*

kümmel aastal seännikkud sändoi piäle (V); *Lai ulgal aastattel eijolè teind enàm linà ega kebrand ...* (KKI MT 136, 11); *Krl mã eijolè kolmël aastel linal käännü?* (A); *Rõu haige inemine ei vetta? süvva? mitmel päväl sühte* (A); *Ais polle ... Kümmel aastal mada künnud ...* (Peterson 160); *... ja olli temma poeg ni raskeste haige, et Jenowewa mitmel aial temma jurest kōpast ei woinud likuda* (Jenoveva 13); *Siis ei lausunud ta tükil ajal enam sõna* (Vilde R 9); *Viimasel sajal aastal ei ole valjult selle pääle vaadatud, kas keegi naist võttis või ei* (Hermann 27); *Onu ei lausunud hulgajal ajal sõnagi ...* (A. Jakobson 138); *Tõnis aga, kes Pime-Kaarlit tükil ajal polnud näinud ...* (Hint, 83).

4. Kõsimusele kui pika ajaga? vastav kestust märkiv ajamäärus. Ajamäärus, mis näitab, kui pika ajaga midagi sooritatakse, tehakse jne., miski muutub, kujuneb jne., võib väljenduda ajaühikut või mingit ebamäärase pikkusega ajavahemikku tähistava substantiivi alalütlevalise vormiga (*aastal, tunnil, söömavahel* jt.). Vastavaid näiteid on kirja pandud peamiselt lõuna-estli murretest; üksikjuhtumeid on registreeritud vanemast kirjakeelest. Näit.: *Krl nūrelt kävè vīs verštē tuñnil* (A); *Rõu trakturica veljeva mehe? tuñnil kiik pu? ar?* (A); *Minna woi sedda Jummal Kotta maha kisku / nink kolmel Peiwal sedda ülles tettä* (VT, 60); *Kessa kündi künnab teomes 15 raudsülda iggapiddi söma wahhel* (Kont-raht Beitr. XV, 157); *Se sündis kõik silmapilgul* (Kreutzwald 11).

5. Ajalist sagedust märkiv ajamäärus. Eesti murretes ja kirjakeeles on produktiivne seesugune sagedust märkiv ajamäärus, mis väljendub sõnaühendiga, kusjuures sõnaühendi esikomponendiks on pronoomen *iga*, järelkomponendiks ajaühikut või ajaühiku osa tähistav substantiiv alalütlevas käändes. Näit.: *Lüg ikal kül pesen oma pesu puhtast* (A); *Vil ega kevadel õppeäga tuli kõlimajase* (TRÜ T 1, 35); *Vig ma igä varä omigul peän tõle minemä* (ÜS); *Nis igal päeväl peävõ tegema* (A); *Kod tämal ega!l uas-sal laps* (ÜS); *Krl igä äribäväl tettäs tūd* (A); *Se kuläñja om ... ega!l pühäväväl ...* (KKI MT 50, 8); *Ning temma Wannemad läksid iggal Aastal Jerusalemma Paasja Pühhal* (Hornung, 19); *... ja temma läkkitas neile iggal kuul rahha ...* (Arvelius, 36); *... annad iggal õddangul kallist rahho jälle* (Teadus. Beitr. XVII, 52); *Sest et õnsa Masingi suggusi mehhi igga aasta kümmel ei sünni ...* (Kreutzwald 2); *... habe, mida ta iga laupäeval ... pussiga maha ajab* (Mändmets 7); «Part», *keda oleme kohanud igal suvel oma poegade vaikes tiigivees ujumas ...* (ÖL, 3).

6. Ajalist pidevust märkiv ajamäärus. Kõne-

alune ajamäärus võib esineda alalütlevalise sõnaühendina. Sõnaühendiks on sel puhul kas teineteisele järgnevaid ajaühiku osi tähistavate substantiivide alalütlevalsed vormid, mis seostuvad omavahel mingi sidesõnaga (*suvel kui talvel, ööl ja päeval* jt.) või sõnaühend *igal ajal* 'alati, pidevalt'. Vastavaid näiteid leidub eesti murretes ja ka kirjakeeles, nagu: Lüg *el̄n s̄n suvel kui talvel* (A); VII *valgeid pallisi s̄b igal ðl* (TRÜ T 1, 29); Lih *pel̄e poest igal ael̄l s̄vð* (TRÜ T 2, 3); VMr *neiv ol̄i igal ael̄l osta* (V); Har *eḡl aol̄ s̄ osta?* (ÜS); ... *et meye Jumala igka ayal se eddest tennama* (Müller, 30); *Meije peame igkal ajal walwama...* (Stahl, 26); ... *et noorik väga tige olla, kes temale ööl ja päeval rahu ei anda...* (Hermann, 36). Ajalist pidevust märgib kirde-eesti rannikumurdes, samuti põhja-eesti murretes alalütlevaline adverbivorm *paigal* 'pidevalt'. Näit.: Jõh *ikke paigal s̄l* (ÜS); Khk *m̄š, s̄a pl̄aks̄iv paigal raš̄imv* (ÜS); Muh *sell̄l ühn̄a paigal piz̄arad silmas* (ÜS); Rei *p̄šsim̄s k̄ib paigal p̄šsiga* (ÜS); Mar *eñni oll̄a paeḡal ol̄nd neit, sur̄i vaim̄oziv* (ÜS); Mih *mis̄a si ul̄gõd paeḡal* (ÜS); PJg *lařb̄id paeḡal keija* (ÜS).

*

• Eespooltoodud materjali põhjal saame teha mõningad üldistused ja järeldused. Kõigepealt ilmnes asjaolu, et mõlemad käänded — nii seesütlev kui ka alalütlev — on eesti keeles ajamääruse käänetena produktiivsed, kusjuures seesütlev prevaleerib kirde-eesti rannikumurdes, põhja-eesti murretes ja kirjakeeles; alalütlev lokaliseerub enam lõuna-eesti keelealal. Ootuspäraselt võis põhja-eesti murretes ja kirde-eesti rannikumurdes kohata ka rohkem seesütlevalisi ajaadverbe, lõuna-eesti murretes aga enam alalütlevalisi adverbe. Edasi võisime tähele panna, et nii seesütlevaline kui ka alalütlevaline ajamäärus väljendasid kumbki terve rea erineva varjundiga tähendusi, mis mõnes osas kattusid, mõnes osas erinesid. Järgnevalt peatumegi kokkuvõtvalt igal tähendusfunktsioonil, mida väljendati seesütlevalise või alalütlevalise ajamäärusega. Seejuures püüame anda küsimuse olukorrast resuleteruva üldpildi, seda võimaluse korral põhjendada ja keeleliste ebakohtade puhul esitada ka ettepanekud nende likvideerimiseks.

Küsimusele *millal?* vastav tegevus- või esinemisaega märkiv ajamäärus väljendub nii seesütleva kui ka alalütleva käändega, kusjuures kindlalt domineerib alalütlev.

Kui ajamääruseks olev sõna tähistab mistahes ajaühikut, nagu *minut, tund, päev, kuu, aasta* jt., ajaühiku osa (välja arvatud kuu rahvusvahelist nimetust ilma kuupäevata või sõna *kvartal*), näit. *suvi, kevad, hommik, õhtu, jaanipäev* jt., mingit ebamäärast

pikkusega ajavahemikku või selle osa (välja arvatud ajavahemiku alg-, kesk- või lõpuperioodi ja eluea etapp), nagu *silmapiilk*, *hetk*, *periood*, *ajajärk*, *ajastu* jt., või kindla ajaga seotud sündmust, nagu *päevaloe*, *päevatõus* jt., siis on ajamääruseks enamasti alalütlevaline esinemisvorm. Asjaomaseid seesütlevalisi esinemiskujusid märgiti alalütlevaliste vormide kõrval eelkõige kirde-eesti rannikumurdest ja põhja-eesti murretest, samuti vanemast kirjakeelest. Tänapäeva kirjakeelest võidi seesütlevalise esinemuse kohta registreerida vaid üksikjuhtumeid, mis pole kuigi kaaluvad ega mõjusta siin valitsevat kindlat joont alalütlevaliste vormide osas. Et nii rahvakeele enamusprintsip kui ka kirjakeele tendentsiprintsiip räägivad vaatlusaluses rühmas alalütlevalise vormi kasuks, siis peaks eesti kirjakeel keelelise selguse huvides siin edaspidi täielikult vältima seesütlevalisi rööpvorme, millede funktsiooniks jääks ajamääruse muude tähenduste esiletoomine.

Mis aga puutub võrdlemisi hiljuti keelde tulnud sõnasse *kvartal*, siis on hakatud seda ajamääruse funktsioonis täiesti üldiselt rakendama seesütlevalisena. Süsteemipärasuse seisukohalt ei saa sellega nõustuda, sest see on ajamääruse kõnealusel rühmas asjatuks erandiks, mis ei ühti keelest väljaselgitatud normidega. Et tõhustada keele reeglilist ehitust, tuleb taotleda erandite lülitamist järjekindluse süsteemi, s. t. antud juhul hakata ajamäärusena kasutama sõnavormi *kvartalil* pro *kvartalis*.

Kui ajamääruseks on ajavahemiku alg-, kesk- või lõpuperioodi märkiv sõna, siis esinevad kirde-eesti rannikumurdes ja põhja-eesti murretes, samuti nii vanemas kui tänapäeva kirjakeeles mõlemad — alalütlevalsed ja seesütlevalsed — esinemiskujud võrdse sagedusega; üksnes lõuna-eesti murretes prevaleerivad alalütlevalsed vormid. Keel oma arenemises püüab aga selle poole, et iga keelevormi funktsiooniks oleks erineva tähenduse või tähendusvarjundi esiletoomine. Sellega saavutatakse keeles selgus ja täpsus. Et paralleelkujudest võib kasvada keele uusi arenemisvõimalusi, siis tuleb kirjakeele ühtlustamise huvides siingi eelistada ajamäärusena alalütlevalisi esinemiskujusid (*algul*, *hakatusel*, *keskel*, *lõpul* jt.) ja nende seesütlevalistele rööpvormidele (*alguses*, *keskpaigas*, *lõpus* jt.) jätta ruumiliste suhete esiletoomine. See on õieti J. Aaviku poolt omal ajal tehtud sõnapaare *lõpul* ~ *lõpus* ja *alul* (ehk *algul*) ~ *alguses* puudutava ettepaneku avardamine ka kõigi teiste alg-, kesk- või lõpuperioodi tähistavate sõnade suhtes. Ühtlasi on see ettepanek analoogiline sõnapaari *eel* ~ *ees* tähenduse diferentseerimisega, mis ongi juba keeles juurdunud.

Eluiga märkivate sõnade puhul (*lapsepõli*, *keskiga*, *noorus*, *vanadus*, *noorpõli* jt.) esineb ajamäärus nii murdeis kui kirjakeeles enamasti seesütlevalises vormis. Vastavaid alalütlevalisi rööpvorme kohtame üksnes lõuna-eesti murdeis ja vanemas kirjakeeles. Et see eluiga märkivate sõnade rühm on tänapäeva kirjakeeles täiesti usuaalseks saanud üksnes seesütlevalisena, siis

võib seda vaadelda tegevus- või esinemisaega märkiva ajamääruse esimese erandrühmana.

Teise erandrühma moodustavad ajamääruse kõnealuses rühmas sõnakujud *olevikus*, *minevikus*, *tulevikus*, mis tulid möödunud sajandil ajamääruse funktsioonis käibele kohe seesütlevalistena ning on sellistena eesti keeles täiesti juurdunud.

Kolmandaks erandrühmaks on ilma kuupäevata esinev kuu rahvusvahelist nimetust märkiv ajamäärus (*jaanuaris*, *veebruaris*, *märtsis* jt.). Ka see ajamääruse tüüp on eesti keeles seesütleva kujul täiesti juurdunud. Ühtlasi on see viimase mõnekümne aasta vältel kajastunud ka keeleõpikuis, nagu eespool juba tähendatud. Siinkohal tuleb aga tähelepanu juhtida kõnealuse keelereegli liiga avarale mahule, mis hõlmab kuude kõiki nimetusi — nii rahvusvahelisi (*jaanuar*, *veebruar* jt.) kui ka eestipäraseid (*talvekuu*, *küünlakuu* jt.). Et tänapäeva kirjakeel sellest reeglist kuu eestipäraste nimetuste puhul niikuinii kinni ei pea ja et kuupäevad moodustatakse neist termineist mitte alalütleva, vaid hoopis omastavalise vormi abil, ega vaja seetõttu enam teist eraldavat tunnust, siis tuleks ka eesti keeleõpikus kõnealust keelereeglit vastavalt korrigeerida.

Töö- või tasunormile vastav ajamäärus väljendub eesti keeles seesütleva käänevormiga, mitte alalütleva. Tõenäoliselt ongi seesütlev antud tähendusfunktsioonis primaarne, sest see esineb eesti murretes ja kirjakeeles üldiselt ning sellele leidub vasteid ka soome keeles¹⁴.

Küsimusele *mitu korda?* vastav kordumist märkiv ajamäärus väljendub eesti keeles alalütleva käänega, mitte seesütleva. Tuleb kohe tähendada, et ka alalütlev pole antud tähendusfunktsioonis eesti keeles produktiivne. Üksikuid sellekohaseid näiteid täheldati vaid põhja-eesti murdeis ja kirjakeeles. Oletatavasti on siin tegemist vastava alaleütleva ajamääruse kuluvormiga.

Küsimusele *kui pika aja vältel?* vastav kestust märkiv ajamäärus esineb eesti keeles nii seesütleva kui ka alalütleva kujul. Siinjuures on selgesti eraldatavad kaks rühma:

a) Ajamäärus, mis näitab, missuguse ajavahemiku vältel miski kordub või korduvalt esineb. Kõnealune ajamääruse tüüp esineb põhja-eesti murretes, kirde-eesti rannikumurdes ja kirjakeeles seesütleva sisena. Et seesütleva esinemiskuju on küllaltki vana, sellele osutavad ka sugulaskeelte vasted¹⁵. Alalütleva

¹⁴ Vt. A. Kannisto, Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta. — Suomi. Kolmas Jakso. 20 Osa, Helsinki 1902, lk. 98.

¹⁵ Vt. F. J. Petersen, Lauseopillinen esimerkki-kokoelma. Suomen vanhemmasta kansanrunoudesta kerätty. — Suomi. Toinen Jakso. 18 Osa, Helsinki 1885, lk. 93; U. T. Sirelius, Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. — Suomi. Kolmas Jakso. 10 Osa, Helsinki 1894, lk. 78; L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — SUST LXXXVI, Helsinki 1943, lk. 277.

valisena pole see ajamääruse tüüp tunginud üle lõuna-eesti murde piiride.

b) Ajamäärus, mis näitab, kui pika aja vältel miski ei ole esinenud. Kõnealune ajamäärus esineb eesti keeles täiesti üldiselt alalütlevalisena.

Küsimusele *kui pika ajaga?* vastava kestust märkiva ajamääruse esinemisvormidena eesti keeles on nii seesütlev kui ka alalütlev võrdlemisi vanad, nagu järeldub sugulaskeelte vastetest¹⁶. Tänapäeval on kirjakeeles selles tähendusfunktsioonis ainuõiguse võitnud seesütlevaline ajamäärus, mis esineb küllaltki produktiivselt ka eesti murretes (eriti põhja-eesti murretes ja kirde-eesti rannikumurdes). Alalütlev selle tähendusfunktsiooni kandjana on tuntud üksnes lõuna-eesti murretes ja vanemas kirjakeeles.

Ajalist sagedust märkiv ajamäärus esineb seesütlevalisena ja alalütlevalisena täiesti analoogiliselt tegevusvõi esinemisaega märkiva ajamäärusega, kusjuures neid kahte asjaomast ajamääruse tüüpi eristab vormilt ainult see asjaolu, et sagedust märkiva ajamääruse puhul on alati tegemist sõnaühendiga, mille esikomponendiks on pronoomen *iga*, tegevusvõi esinemisaega märkiva ajamääruse puhul aga nimetatud pronoomen puudub. Seega kõik see, mis eespool öeldi tegevusvõi esinemisaega väljendava ajamääruse kohta seesütlevalise ja alalütlevalise esinemuse suhtes, kehtib ka antud juhul.

Ajalist pidevust märkiva ajamääruse esinemisvormidena täheldatakse eesti kirjakeeles ja murretes mõnesuguseid alalütlevalisi sõnaühendeid. Kõnealuse ajamääruse seesütlevalisi vasteid eesti keelest ei ole noteeritud.

NÄIDETE ALLIKAD JA LÜHENDID

A. Jakobson = A. Jakobson, Lumi sulab, Tartu 1940.

Arvelius = Arweliuſ, Üks kaunis Jutto- ja Oppetusse-Ramat, Tallinn 1782.

Beekman = V. Beekman, Kibepõllu kolhoosis. — Looming 1955, nr. 12.

Bornhöhe = E. Bornhöhe, Tasuja. Jutustus Eestimaa vanast ajast, Tallinn 1880.

C. R. Jakobson = C. R. Linnutaja (Jakobson), Arthur ja Anna ehk Vana ja uue aea inimesed, Tartu 1872.

¹⁶ Kõnealuse seesütlevalise ajamääruse vasteid võib täheldada näiteks soome, vepsa ja vadja keelest (vt. A. Kannisto, Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta. — Suomi. Kolmas Jakso. 20 Osa, Helsinki 1902, lk. 98; S. Latvala, Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä. — Suomi. Kolmas Jakso. 12 Osa, Helsinki 1895, lk. 30; L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — SUST LXXXVI. Helsinki 1943, lk. 277; P. Ariste, Vadja keele grammatika. — Nõukogude Soome-Ugri Teadused 9. Tartu 1948, lk. 29), alalütlevalisi vasteid leidub soome murretes (vt. E. Pajusalu, Läänemere keelte väliskohakäänded (käänete funktsioonid). Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tallinn 1957, lk. 265).

- C. R. Jakobson K = C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet, St. Peeterburg 1870.
- EPM = Eesti Postimees ehk Näddalaleht, Tartu 1864.
- Faehlmann = F. R. F[aehlmann], Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik. — Tarto- ja Wörroma Kalender ehk Täht-ramat 1842 ajastaja päle, Tartu.
- Helle = A. Thor Helle, Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732.
- Hermann = K. A. Hermann, Rikka ja vaese pulmad. Külajutukene, Jurjev 1899.
- Hint = A. Hint, Tuuline rand, Tallinn 1951.
- Holtz = O. R. Holtz, Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks, Tallinn 1817.
- Hornung = J. Hornung, Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat. Riga 1695.
- Hurt = J. Hurt, Pildid isamaa sündinud asjust, Tartu 1879.
- Jannsen = J. Jannsen, Neljas Sannumetoja aastal 1851. Ehk: Uut ja wanna Ma-rahwa rõmuks ja õppetusseks, Tartu.
- Jenoveva = Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggeminne, Pernu 1853.
- Koidula = L. Jannsen (Koidula), Ojamõlder ja temma minnia. Üks jut Estirahwa rõmuks ja õppetusseks, Tartu 1863.
- Kontraht. Beitr. XV = Kontraht. Von Hrn. Propst. OE Ass und Ritter O. W. Masing. — Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache XV, Pernau 1822.
- Kreutzwald = F. R. Kreutzwald, Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikkuks aeawiteks. Ma-rahwale, Tartu 1848, 1849.
- Krusten = E. Krusten, Noorte südamed, Tallinn 1958.
- Liiv = J. Liiv, Vari. Lugu lähemast minevikust, Tallinn 1894.
- LL = Suwwe Jaan (J. Sommer), Luige Laus, Perno 1843.
- Luce = J. W. L. Luce, Sarema Juttorammat. (1807—1812).
- Luts M = O. Luts, Mälestusi VIII. 1911—1914, Tartu 1936.
- Luts V = O. Luts, Mälestusi I. Vanad teerajad, Tartu 1930.
- Mannteuffel = P. Mannteuffel, Aiawite pero walgussel, Tallinn 1839.
- Masing Beitr. XIII = O. W. Masing, Anmerkungen ... zu einigen ehstnischen Predigt-Dispositionen des Herausgebers. — Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache XIII. Pernau 1821.
- MNL = O. W. Masing, Marahwa Näddala-Leht, Perno 1823.
- Mändmets = J. Mändmets, Isa talus, Tallinn 1913.
- Müller = G. Müller, Neununddreißig Estnischen Predigten ... aus den Jahren 1600—1606. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat XV, Dorpat 1891.
- NH = Noorte Hääl 1958, nr. 245.
- Peterson = K. J. Peterson, Laulud, päevaraamat ja kirjad, Tartu 1922.
- Pärn = J. Pärn, Oma tuba, oma luba ehk Lahvardi Kristjani ja metsayahi Leenu armastuse lugu, Tartu 1879.
- RH 1956 = Rahva Hääl 1956, nr. 76.
- RH 1958 = Rahva Hääl 1958, nr. 249.
- Saal = A. Saal, Aita. Jutustus Liivi- ja Eestirahva vabaduse võitlustest 12. aastasaja lõpul, Tallinn 1891.
- Schmuul = J. Schmuul, Luuletused. Poemid, Tallinn 1953.
- Sikemäe L = I. Sikemäe, Kirjad Vargamäelt. — Looming 1958, nr. 10.
- Stahl = H. Stahl, Leyen Spiegel, Revall 1641.
- SV 1944 = Sirp ja Vasar 1944, nr. 7.
- SV 1956 = Sirp ja Vasar 1956, nr. 14.
- Särgava = E. Peterson (Särgava), Paised. Juhtumised ja jutustused Eesti elust, Rakvere (1899).
- Teadus. Beitr. XVII = (H. J. Rosenplänter), Teadus Halliste- ning Karksi-Kiriko-ramatust. — Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache XVII, Pernau 1825.

- Tooming = O. Tooming, Luigeland. Kolm jutustust, Tallinn 1956.
 Tuglas L = F. Tuglas, Ants Laikmaa seltsis. Katke memuaaridest. — Looming 1955, nr. 12.
 Tuglas T = F. Tuglas, Toompea vanglas. Mälestisi 1905 ja 1906 aastast, Tartu 1930.
 UT = Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament ehk Ue Seädusse Ramat, Tallinn 1739.
 Vilde K = E. Vilde, Kõtistamise kõrred, Tallinn 1888.
 Vilde R = E. Vilde, Rõuge-armid, Tartu 1889.
 Wilkoks = T. Wilkoks, Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest. Ehk üts lühhikenne Mannitsusse Sõnna Kiki Pühhide nink Pattatside wasta, Dorpat 1814.
 Willmann = R. W. Willmann, Juttud ja Moistatussed kui ka monned oppetussed maja piddamisse pärrast, Tallinn 1804.
 WK = H. Weiss ja P. Johansen, 400-aastane eesti raamat. Wanradtkoell'i katekismus 1535. aastast, Tallinn 1935.
 VT = Meie Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament / Echh Jummalapõhä Sõnna, Riga 1686.
 OL = Ohtuleht 1956, nr. 150.
 Käsikirjalised tekstid ja muud allikmaterjalid (sulgudes olev esimene number osutab vastava materjali märknumbrit, teine lehekülge):
 A = Autori poolt 1955. a. või 1956. a. kogutud murdematerjalid.
 ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstid.
 KKI MT = Keele ja Kirjanduse Instituudi murdetekstid.
 TRU T = Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri murdetekstid.
 V = H. Viirese poolt 1956. a. kogutud murdematerjalid.
 ÜS = Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvakeele sõnavara üldkartoteek.

ИНЕССИВ И АДЕССИВ КАК ПАДЕЖИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ВРЕМЕНИ

ЛЕХТЕ РАННУТ

Резюме

Инессив и адессив оба являются такими падежами, у которых уже очень давно наряду с локальной функцией образовалась также временная функция. Оба указанные падежа могут в эстонском языке быть падежами обстоятельства времени. Но вопрос о том, когда в качестве обстоятельства времени следует употреблять инессивную падежную форму и когда адессивную, не получил еще до сих пор окончательного решения. Для того, чтобы внести в этот вопрос некоторую ясность, в настоящей статье подвергнуты подробному рассмотрению функции значений инессива и адессива в обстоятельстве времени. При этом, кроме современного литературного языка, принимается во внимание также литературный язык раннего периода и эстонские диалекты.

Анализ показал, что оба падежа — как инессив, так и адессив — являются в эстонском языке продуктивными падежами обстоятельства времени, причем инессив превалирует в северо-восточном диалекте северного побережья, в северозэстонских диалектах и в литературном языке; адессив имеет распространение

большей частью в южноэстонских диалектах. Инессивно и адессивно оформленное обстоятельство времени и в том и в другом случае имеет целый ряд значений с различными оттенками; иногда значение инессивно оформленного обстоятельства времени полностью совпадает со значением адессивно оформленного, а иногда в этих значениях имеется различие. На основании различия в оттенках значения мы можем в рассматриваемом обстоятельстве времени различить семь групп.

1. Обстоятельство времени, отвечающее на вопрос *когда?* и обозначающее время действия или пребывания в каком-нибудь состоянии.

Рассматриваемое обстоятельство времени бывает выражено и инессивом и адессивом, причем определенно преобладает адессив.

Когда слово, являющееся обстоятельством времени, обозначает какую-либо единицу времени, как например *minut* 'минута', *tund* 'час', *päev* 'день' и др., часть единицы времени (за исключением международного названия месяца без указания числа или слова *kvartal* 'квартал'), напр. *suvi* 'лето', *hommik* 'утро', *jaani-päev* 'иванов день' и др., какой-либо промежуток времени неопределенной длины или часть его (за исключением начала, середины и конца известного промежутка времени и возрастных этапов), напр. *hetk* 'миг', *periood* 'период', *ajastu* 'эпоха' и др., или событие, связанное с определенным временем, напр. *päevaloe* 'закат', *päevatõus* 'восход', — в этих случаях обстоятельство времени большей частью бывает оформлено адессивно. Инессивно оформленное обстоятельство времени рассматриваемой группы, наряду с адессивными формами, встречается прежде всего в северо-восточном диалекте северного побережья и в североэстонских диалектах, а также в староэстонском литературном языке. И поскольку принцип большинства в народном языке и принцип тенденции в литературном языке в рассматриваемой группе обстоятельства времени говорят в пользу адессивной формы, то эстонский литературный язык должен был бы впредь, в интересах ясности языка, в данном случае полностью избегать параллельных инессивных форм, предоставляя им функцию выражения других значений обстоятельства времени.

Недавно вошедшее в язык слово *kvartal* 'квартал' употребляется в функции обстоятельства времени в общем в инессиве. Но поскольку оно в рассматриваемой группе обстоятельства времени является лишь ненужным исключением, то в данном случае следовало бы в качестве обстоятельства времени ввести в употребление форму *kvartalil* вместо *kvartalis*.

Когда обстоятельством времени является слово, обозначающее начальный, средний или конечный период промежутка времени, то в северо-восточном диалекте северного побережья и в североэстонских диалектах, а также в литературном языке число

случаев употребления адессивных и инессивных форм одинаково. В южноэстонских диалектах превалируют адессивные формы. Однако язык в своем развитии стремится к тому, чтобы функцией каждой формы языка являлось выражение одного определенного значения. Таким образом, и в данном случае следовало бы предпочесть употребление адессивно оформленного обстоятельства времени (*algul* 'вначале', *keskel* 'в середине' и др.), а параллельным инессивным формам (*alguses* 'в начале', *keskpaigas* 'посередине' и др.) предоставить обозначение пространственных отношений.

Когда обстоятельством времени является слово, обозначающее возрастные этапы (*lapsepõli* 'детство', *keskiga* 'зрелый возраст' и др.), оно в большинстве случаев бывает оформлено инессивно. Соответствующие параллельные адессивные формы наблюдаются лишь в южноэстонских диалектах и в староэстонском литературном языке. Поскольку эта группа слов, обозначающих возрастные этапы, употребляется в современном литературном языке в данном случае, как правило, только в инессиве, то ее можно рассматривать, как первую группу исключений в группе обстоятельства времени, обозначающего время действия или пребывания в каком-нибудь состоянии.

Вторую группу исключений образуют формы *olevikus* 'в настоящем', *minevikus* 'в прошлом', *tulevikus* 'в будущем', вошедшие в прошлое столетие в употребление функции обстоятельства времени уже сразу инессивными и в таком виде прочно укоренившиеся в эстонском языке.

Третьей группой исключений является обстоятельство времени, обозначающее международное название месяца без указания числа (*jaanuaris* 'в январе', *märtsis* 'в марте' и др.). Этот тип инессивно оформленного обстоятельства времени тоже прочно вошел в эстонский язык.

2. Обстоятельство времени, указывающее норму работы или оплаты, выражается в эстонском языке инессивной формой, а не адессивной.

3. Обстоятельство времени, отвечающее на вопрос *сколько раз?* и обозначающее повторение, стоит в эстонском языке в адессиве, а не в инессиве. Однако и адессив в данной функции не продуктивен. Очевидно, тут мы имеем дело с формой аллативного обстоятельства времени.

4. Обстоятельство времени, отвечающее на вопрос *в течение какого времени?* и обозначающее продолжительность, встречается в эстонском языке как в инессиве, так в адессиве. При этом можно отчетливо различить две группы:

а) Обстоятельство времени, показывающее, в какой промежуток времени что-либо повторяется или повторно наблюдается.

Рассматриваемый тип встречается в североэстонских диалектах, в северо-восточном диалекте северного побережья и в литературном языке как инессивно оформленный. В адессивной форме этот тип обстоятельства времени наблюдается лишь в пределах распространения южноэстонского диалекта.

б) Обстоятельство времени, показывающее, в течение какого времени что-либо не наблюдалось. Это обстоятельство времени встречается в эстонском языке всюду в адессиве.

5. Обстоятельство времени, отвечающее на вопрос *за какое время?* и обозначающее продолжительность. В современном эстонском языке в этой функции употребляется исключительно лишь инессивно оформленное обстоятельство времени, которое достаточно часто наблюдается и в эстонских диалектах (особенно в североэстонских диалектах и в северо-восточном диалекте северного побережья). Адессив в этой функции известен только в южноэстонских диалектах и в староэстонском литературном языке.

6. Обстоятельство времени, обозначающее частоту явлений во времени, бывает оформлено и инессивно, и адессивно, совершенно аналогично обстоятельству времени, обозначающему время действия или пребывания в каком-нибудь состоянии.

7. Обстоятельство времени, обозначающее непрерывность во времени, встречается в эстонском литературном языке и в диалектах в виде некоторых адессивно оформленных словосочетаний. Инессивно оформленных соответствий рассматриваемого обстоятельства времени в эстонском языке не наблюдается.

KAHESILBILISTE *e*-TÜVELISTE VERBIDE IMPERFEKTIST EESTI MURRETES

ELLEN TURU

Imperfekti käsitlemisel eesti murretes väärib tähelepanu rühm kahesilbilisi astmevahelduseta *e*-tüvelisi verbe, nimelt *tulema-pesema*-tüüp. Mainitud rühm erineb teistest samatüvelistest verbidest sellega, et siia kuuluvad verbid on reas vormides konsonanttüvelised. Peale selle on *tulema-pesema*-verbidel erinevusi ka imperfektivormides: üht osa verbe iseloomustab peaaegu eranditult ainult *i*-tunnuseline minevik, teist osa aga nii *i*- kui *si*-minevik. Mõnel määral tuleb nende kõrval arvestada ka *e*-lisi vorme. Veelgi huvitavam on asjaolu, et selles tüübis on *si*-tunnus tunginud sageli just nendesse murretesse, kus imperfekti põhiliseks tunnuseks on üldiselt *i*.

Erinevate imperfekti tunnuste kõrval mainitagu veel tüvekonsonandi iseloomulikku gemineerumist paljudes murretes. Geminatsiooniliste minevikuvormide vaatlemisel kerkib paratamatult küsimus ka nende vältest ja *i* kaost ainsuse 3. pöördes.

*

Käsitletav verbirühm pole kuigi arvukas, siia kuulub vaid 8 tegusõna: *olema, tulema, surema, purema, pesema, kusema* ja *minema*. Lõuna-eesti murretes lisandub neile veel *tõsema* ~ *nõsema* 'tõusma' (E. T.)¹.

Nagu teada, tarvitatakse *tulema*-rühma verbidest tänapäeva keelenormide kohaselt *i*-tunnuselist imperfekti. Erandi moodustavad küll *purema* ja *minema*, kuid esimene neist kuulus varem samuti *tulema*-tüüpi (tüüpsõnaks *surema*)². Alles VÕS-i ilmutamisega, kus verbi *purema* lubatakse muuta kahel viisil (nagu *surema* või *põlema*)³, leiab *si*-minevik selles sõnas tee kirjakeelde. Hiljem fikseeritaksegi *purema* tüüpsõnaks *valama*⁴, millega kirjakeeles pääseb maksvusele *si*-imperfekt. Seega jääb ainsaks erandiks vaid *minema*.

¹ Vt. ka F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 521.

² Sealsamas, lk. 521; Eesti õigekeelsuse sõnaraamat, II köide, Tartu 1930.

³ E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat, Tartu 1933.

⁴ Väike õigekeelsuse sõnaraamat, Tallinn 1953.

Verbi *purema* vaatlust käesolevas rühmas õigustab tema esinemus murretes. Märkimisväärt, et murdeti on sel *tulema*-tüübiga tunduvalt rohkem ühiseid jooni kui näiteks *elama*-tüüpi tegusõnadega.

Lähtudes murretest, kus *tulema-pesema*-verbide imperfektivormide esinemus pole sugugi nii sirgjooneline kui kirjakeeles, võime eraldada kahte põhilist verbide gruppi.

Ühelt poolt on siin tegemist ainult *i*-imperfektiga, mis iseloomustab verbe *olema* ja *tulema*. Põhiliselt kuuluvad samasse rühma ka *panema* ja *surema*, kuid murdeti kuuleme neist ka *si*-imperfekti. Nimetatud verbides tuleb esile ka üksikuid *e*-lisi minevikuvorme.

Teiselt poolt, nimelt verbide *purema*, *pesema*, *kusema* ja lõunaestilise *tõsema* ~ *nõsema* puhul kasutatakse nii *i*- kui *si*-imperfekti, sõltuvalt murdealast. Küllalt tavaline on ka nende paralleelne esinemus. Esitatud verbidest moodustab *purema* teatava erandi just *i*- ja *si*-tunnuselise mineviku levikualalt, mis kattub teiste sama alarühma verbide vastavate minevikuvormidega vaid osaliselt.

Omaette käsitlust nõuaks verbi *minema* imperfekt, mida ei saa seostada mitte kummagi rühma verbide imperfektiga. See tõttu ei võetagi seda käesolevas kirjutises kõne alla.

Sõltuvalt imperfekti murdelistest joontest käsitletakse vaatlusaluseid verbe kahes suuremas rühmas, millest oli juttu eespool. Niisiis peatume kõigepealt tegusõnade *olema*, *tulema*, *surema*, *panema* imperfektil eesti murretes.

A. Lähtudes *tulema*-verbide keeleajaloolisest taustast, olgu juba alguses märgitud, et imperfekti oodatavaks tunnuseks on *i*. *i* imperfekti tunnuseksena ulatub tagasi kaugemale minevikku, soome-ugri ühisaega⁵. Nii kirjakeelsed kui ka murdeomased *i*-lised vormid *tuli*, *pani* jt. lähtuvad ilmselt varasematest **tuli*-, **pani*-. *si*-imperfekt selles verbirühmas pole kuigi ulatuslik, esineb vaid verbide *panema*, *surema* puhul. On selge, et *si*-liste minevikuvormide levikut teatavalt murrakuis võis põhjustada ainult nende verbide analoogia, kus *si*-imperfekt on häälikusaduslik.

1. Ootuspärane *i*-imperfekt verbidest *olema*, *tulema*, *panema*, *surema*, mis kattub täiel määral praeguse kirjakeelse imperfektiga, on levinud kirde-eesti rannikumurdes ja põhja-eesti murretes peale läänemurde lõunaosa, Pühalepa, Muhu ja Kolga-Jaani. Näit.:

eR: Jõh ta panì, elìn, tulivad, mies surì vällä (E. T.); VNg olin, panìn, ta suri (ÜS); Kad ta tull (TRÜ T 81, 6), ta surì (TRÜ T 81, 1), elìvad (TRÜ T 81, 3), panìvad (TRÜ T 81, 11).

⁵ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка 1, Москва 1953, lk. 228.

eP: Iis *surivad* (ÜS), *ta panì* (TRÜ T 96, 5), *tulid ~ tulivad* (TRÜ H 167, 49), *elid* (TRÜ H 167, 14); Juu (nad) *olid, tulid* (KKI MT 3, 20), *panin* (KKI MT 3, 11), *suri ä* (ÜS); Pal *tulime, ta eli* (KKI MT 225, 2), *surivad* (KKI MT 225, 1), *panitte* (TRÜ K 38, 72); PJg *tulin, olin, surigi ä* (TRÜ T 3, 20); Rid *panivad, tulivad* (TRÜ K 44, 59), *suri ä* (TRÜ T 200, 2), *olime* (TRÜ K 43, 83); Emm (nad) *tulid* (KKI M 83, 245), *ta oli, suri, panì ~ panin* (ÜS); Pha *ta oli, tuli* (KKI MT 141, 11), *ta suri* (KKI MT 141, 7), (me) *panim* (KKI MT 141, 28); Khn (nad) *olid* (ES MT 105^b, 14), *ta tuli* (ES MT 105^b, 15), *panimõ* (ES MT 105^b, 18).

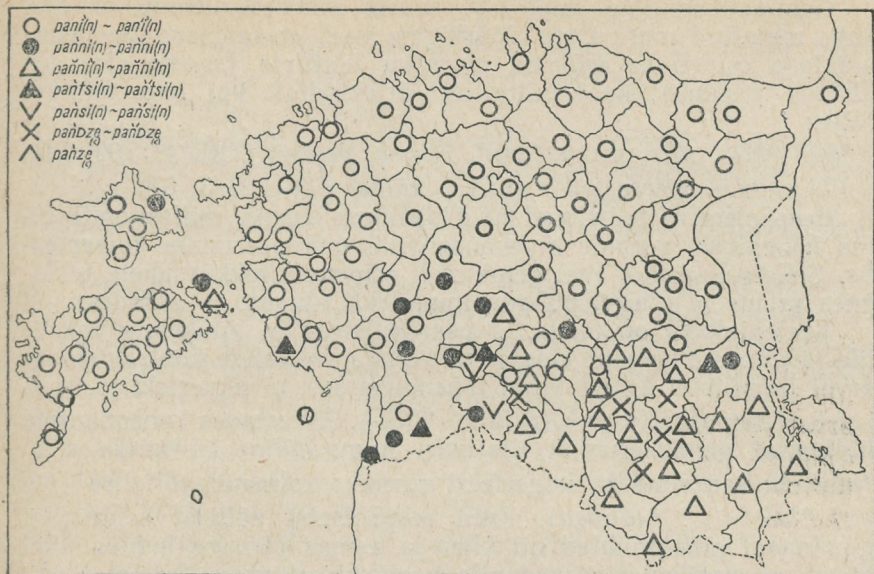
Eespool vaadeldud kirjakeelepärase esmavärtelise imperfekti esinemisala lõpeb Pärnu-Jaagupi ja Tori murraku piirjoonel, kust on juba andmeid geminatsioonilise imperfekti kohta. Vändrast on märgitud esmavärtelist imperfekti ainult Kärust — *panin, tulin, oli* (TRÜ H 49, 40). Siit kulgeb esmavärtelise ja geminatsioonilise imperfekti piir Pilistvere kaudu Kolga-Jaani ning jätkub põhja- ja lõuna-eesti murderühmade piiril. Pärnu ja Pilistvere kuuluvad üldiselt esmavärtelise imperfekti piirkonda. Kumbagi murrakut esindavad vaid järgmised geminatsioonilised vormid: Pär *ollin* (KKI MT 102, 11), Pil *ta oli* (TRÜ T 124, 4).

Taalise piiri tõmbamisel on lähtutud geminatsiooniliste minevikuvormide levikust. Esmavärteline imperfekt ulatub siiski kaugemale Lõuna-Eestisse, nimelt mulgi ja tartu murde põhjapoolseisse murrakuisse (Hls, Pst, Trv, Rõn, Ran, Nõo, TMr, Võn), kus seda tarvitatakse kõrvuti geminatsioonilise imperfektiga. Tüüpiliseks neile aladele on siiski gemineerunud tüvekonsonandiga imperfektivormid. Kirjakeelepärasest imperfektist leidub järgmisi näiteid:

eL: Hls *oli ~ ol' ~ olli* (ÜS); Pst *tulive, oliva* (MMT 156), *panime* (MMT 168); Trv *olive, panì, tulive* (ÜS); Rõn *ta oli* (TRÜ T 14, 6); Ran *panin* (TRÜ K 46, 69); Nõo *oliva* (TRÜ T 178, 16), *ta tuli* (TRÜ T 178, 28); TMr *panitte, tulime* (TRÜ K 45, 63), *ta oli* (TRÜ T 110, 2); Võn *ta tuli* (TRÜ K 11, 43), *oliva* (TRÜ K 11, 14).

Segaesinemuse poolest paistavad silma ka Kõpu, Viljandi ja Suure-Jaani murrak.

Eespool käsitletud esmavärteline imperfekt on vanem kui gemineerunud tüvekonsonandiga imperfekt. Vaatamata sellele ei saa pidada esmavärtelisi minevikuvorme algsemaks neil murdealadel, kus põhiliseks esinemuseks on geminatsiooniline imperfekt. Antud juhul on esmavärtelise i-mineviku levik seletatav nii naabermurrite kui ka kirjakeele mõjuga. Õeldu tõestamiseks piisab kasvõi märkusest, et enamikul juhtudel on neid kuuldud noorema või keskmise põlvkonna keelepruugis.

Joon. 1. Imperfekti ainsuse 1. pööre verbist *panema*.

Kirjeldatud minevikuvormide kõrval moodustavad võrdlemisi suure rühma niisugused vormid, kus tüvekonsonant on gemineerunud, nagu *tul'(l)li ~ tul'(l)li*, *pañ'(n)ni ~ pañ'(n)ni* jt. Nende põhiliseks baasiks on lõuna-eesi murded ja läänemurde lõunamurrakud. Et geminatsioonilise imperfekti täpsemast piirist oli juttu eespool, piirdume siinkohal mõningate näidete toomisega.

eL: Lut (ma, me) *tull'i*, *sa olli*, *pañnim* (E. T.); Lei (nad) *tulli* (TRÜ T 258, 2); Röp *sa tullit* (KKI M 74, 27), *mä pañni*, *ta surri* (KKI M 79, 32); San *tullimi* (TRÜ M 34, 30), *ta tull'i*, *o'lli* (TRÜ H 94, 83); Kam Lõ *o'llime*, *tullit*, *pañnime* (TRÜ H 129, 18), *o'lliva*, *tullit* (TRÜ T 43, 1); Trv *surrive* (ÜS); Hls *ta olli*, *tulli*, *pañnime*, *surrive* (AES 133, 51); Pst *o'llime* (MMT 158), *ta tull'i* (MM T 169), *pañnime* (MMT 168).

eP: Saa *surrid ä* (ES MT 70, 37), *pañnin* (ES MT 70, 28), *tullid*, *o'llid* (TRÜ K 28, 32), *o'llime* (KKI, MT 118, 8); Vän *ta surri* (TRÜ T 120, 8), *pañnin*, *tullin*, *o'lli* (TRÜ H 49, 40); KJn *o'llime*, *pañnid*, *surri ä* (ÜS).

Ainult geminatsioonilist imperfekti kuuleme samuti Muhus — *ma pañni*, *ta olli*, *pañni*, *surri ä*, *tullid* (ÜS) ja Pühalepas — *tullittä* (KKI M 81, 205), *ma olli* (KKI M 81, 215), *ta pañni* (KKI M 81, 213), *ta surri* (KKI M 81, 214).

Geminatsiooniline imperfekt saarte murdes piirdub rangelt kahe mainitud murrakuga. Märkigem veel, et samasugune geminatsioon esineb ka mõlema murraku illatiivis (saarte alal see üldiselt puudub), kuid mitte nii järjekindlalt kui imperfektis⁶. Näit.:

Muh *sülle, ülle, meire* (haril. *kerase, perese*) (TRÜ H 160, 14);

Phl *sülle ~ sülese, külla* (hr.) ~ *külase* (TRÜ H 3. 64).

Eespoolsed näited viivad meid küsimuse juurde, millest on tingitud kõnealuste verbide tüvekonsonandi gemineerumine imperfektis. Sellele lisandub veel geminaadi erinevate pikkussuhete tekkimise probleem ning lõpukadu imperfekti ainsuse 3. pöördes.

Keeleajaloost on teada, et paarõhulise silbi lühikesele vokaalile järgnev konsonant võis gemineeruda vokaalide kontraktiooni arvel järgsilbis. Antud juhul tähendaks see, et imperfekti tunnus *i* pidi olema algselt pikk (*tulli* < **tulī*-). Arvestades konsonantide üldtuntud gemineerumist illatiivis, nagu *külla* < **külān* << **külāhen* saaksime ka imperfekti vormiks kolmandavärtelise *tulli* (< **tuli* << **tulihen*). Kuid eespoolseist näiteist selgus, et geminaadi pikkussuhted nii ühes ja samas pöördes kui ka ühel ja samal murdealal võivad olla hoopiski erinevad. Sellest tingituna on tekkinud mõningaid arvamusi ka järgsilbi *i* suhtes.

Uhelt poolt oletatakse, et pikk *i* järgsilbis on kuulunud algselt kinnisesse silpi, lühike lahtisesse silpi⁷. Nii saaksime näiteks verbi *olema* imperfekti läänemeresoomeliseks vormiks **olīn, -īt, -i, -ima, -ida, -īt*⁸. Oodatav imperfekt oleks siit *ollīn, ollīv, oli* jne.

See hüpotees oleks rakendatav 1. ja 2. pöörde teisevärteliste minevikuvormide osas, nagu Rõu *sa pañni*⁹, *ma oli, tuli* (E. T.). Geminaadi pikkussuhe neis on võrreldav teiste analoogiliste juhtudega, kus tüvekonsonandile järgnev pikk vokaal pole tingitud *h*, vaid mõne muu konsonandi kaost⁹. Siia alla ei mahu aga samade pöörete kolmandavärtelised vormid ja ainsuse 3. pööre. Ka Tunkelo leiab eesti murrete analüüsimisel, et need ei paku arvukaid positiivseid tõendeid selle kohta, et isikulise tegumoe kindla kõneviisi imperfekti *i* oleks olnud algselt kinnises silbis pikk, kuigi ta ei pea seda ka täiesti võimatuks¹⁰.

Teiselt poolt, tuginedes murretes esinevale kolmandavärtelisele geminatsioonilisele imperfektile osutatakse, et *i* on koosnenud kahest vokaalist, millede vahel võis olla ainult *h* ja mitte mingi muu konsonant. Niisiis *i* oleks läbinud järgmise arengutee:

⁶ Vt. ka H. Vihma, *Muhu murraku häälikuline ja morfoloogiline ülevaade*. Diplomitöö, Tartu 1957, lk. 132. (Käikiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris.)

⁷ Tietosanakirja X, lk. 949; E. A. Tunkelo, *Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i:n vaihtelusta itämeren-suomalaisissa kielissä*, Helsinki 1938, lk. 116.

⁸ E. A. Tunkelo, *sealsamas*, lk. 117.

⁹ L. Kettunen, *Eestin kielen äännehistoria*, Helsinki 1929, lk. 193.

¹⁰ E. A. Tunkelo, *mainitud teos*, lk. 124.

-i < -in < -ihin < -ihen¹¹. Kettunen, sidudes lõpu -hen (< *-zen resp. *-zen) Setälä poolt viidatud 3. pöörde üldise sufiksiga¹², leiab, et see on õigustatud ainult 3. pöördes (*tuili* < **tuilin* < **tulihin* < **tulihen*)¹³.

Kolmandavältelise geminatsioonilise imperfekti esinemus teistes pööretes, kus me ei saa kõnelda enam **hen*-lõpust, on ilmselt ainsuse 3. pöörde analoogia tulemus¹⁴, sest keel ei allu mitte üksnes häälikulistele, vaid ka morfoloogilistele seaduspärasustele.

Õeldust järeldeb, et imperfekti 1. ja 2. pöörde ainsuslikes ja mitmuslikes vormides ning mitmuse 3. pöördes oleks ootuspärane teisevälteline geminaat. Tegelikult on aga kõikuvused geminaadi välte osas võrdlemisi suured, sest murdeti esineb kõikides pööretes nii teise- kui kolmandavälteline geminaat.

Oodatav teise ja kolmanda välte suhe imperfekti geminatsioonilistes vormides, kuivõrd seda lubavad järeldata suhteliselt lünkliku ja ebaühtlase märkimisviisiga allikmaterjalid, esineb üldiselt võru ja tartu murdes. Näit.:

eL: Rāp *tuili*, *tuilit*, *tuļ*, *tuļime*, *tuļiite*, *tuļiva*? (KKI M 74, 27); Rōu (ma) *pañni*, (sa, te, nad) *pañni*?, (ta) *pañv*, (me) *pañni* ~ *pañnimi* (E. T.); Kam *tuili*, *tuilit*, *tuļ*, *tuļime*, *tuļiite*, *tuļiva* (KKI M 30, 84); Ran *pañniv*, *pañv*, *pañnime*, *pañniva* (TRÜ K 46, 69); Nōo (ta) *suñri* (TRÜ T 178, 31).

Mõlemast murdest on märgitud ka teise- ja kolmandavältelisi paralleelvorme, eriti kolmandavältelist mitmuse 3. pööret, nagu Vōn *tuļiva* (TRÜ M 35, 7), (ma) *pañni* (TRÜ M 36, 46); Ran *oļiva* (TRÜ T 51, 32); Urv (ta) *tuili* (TRÜ T 135, 2); Rōu *tuļiva*?, *pañniva*? (E. T.) jt. Tundub, et reeglipärase esinemuse kõrval jäävad need siiski tagaplaanile.

Kõige järjekindlamalt esineb kolmas välde Hargla murraku mitmuse 3. pöördes, nagu (nad) *tuili*, *oļi* (KKI MT 1, 16). Võiks mainida, et Hargla murraku mitmuslikud vormid on üldiselt kolmandas vältes, nagu *mī'läsi* (TRÜ M 64, 58), *mī'kütsi* (TRÜ M 64, 57), (nad) *lauli* (TRÜ M 64, 67) jt., mistõttu see nähtus ei iseloomusta ainult kõnealuseid verbe.

On tähelepanuvääriv, et Harglas verbi *panema* minevikuvormid, nagu *mī'pañdi villä kokku* (TRÜ M 64, 58), (te) *pañdi* (TRÜ M 64, 67), *teze pañdi hobèze ette* (TRÜ T 155, 13) kattuvad vormiliselt umbisikulise tegumoe minevikuga. Tundub,

¹¹ L. Kettunen, Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferischen dialekt. II. Vokalismus, Helsinki 1912, lk. 181–182.

¹² E. N. Setälä, Zur Geschichte der Tempus- und Modustambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen, Helsingfors 1887, lk. 37.

¹³ L. Kettunen, mainitud teos, lk. 182.

¹⁴ Sealsamas, lk. 182.

et sisuliselt pole *pañdi* siiski umbisikulise tegumoe minevik. Kui arvestada, et oleviku 3. pööre on *d*-line (*pañdava*), s. o. kolmandas vältes (verb *panema* on siirdunud *andma*-tüüpi), siis on täiesti usutav, et sama *d*-aines esineb ka isikulise tegumoe lihtminevikus, mille tulemuseks ongi viimase kokkulangevus umbisikulise tegumoe minevikuga.

Üleminekuala eespool käsitletud geminaadi pikkussuhetelt (ainsuse 3. pöördes kolmas valde, teistes pööretes teine valde) kas teise- või kolmandavältilisele geminaadile kõikides pööretes moodustavad tartu läänemurrakud (San, Rõn, Ran, Ote). Veel enam on see nähtus omane läänepoolseile murdeile, nimelt mulgi ja läänemurdele.

Kõigis läänemurde lõunamurrakuis¹⁵, Halliste, Kolga-Jaani, Muhu ja Pühalepa murrakus on 3. pöörde kolmandavältiline geminaat üldistunud teistesse pööretesse. Näit.:

Vän *pañnin*, *tullin* (TRÜ H 49, 40); Saa *suñrið á* (ES MT 70, 28); Hls *pañnime*, *suñrive* (AES 133, 51); KJn *oñlin*, *oñlid*, *oñli*, *oñlime*, *oñlitte*, *oñlid*, *pañnin*, *suñrið* (ÜS); Muh (sa) *tullid*, (nad) *pañnid* (ÜS); Phl (ma, ta) *tullj*, (sa, nad) *tulljð*, *tullima*, *tullitja* (KKI M 81, 205).

Teisevältilistest vormidest mainitud murrakuis pakuvad murdematerjalid ainult üksikuid näiteid, nagu Muh (ma) *pañni* (ÜS); Phl (nad) *tullid*, *oñli* (TRÜ T 159, 4); Saa *oñlid*, *oñlime* (KKI MT 118, 8); KJn *oñlime* (TRÜ T 36, 8).

Mulgi murre, Viljandi ja Suure-Jaani murrak moodustavad omapärase segaala, kus koonduvad kõik *tulema*-verbide lihtmineviku iseärasused. Siin võime kohata nii kirjakeelepärast esmavältilist kui ka teise- ja kolmandavältilist geminatsioonilist imperfekti.

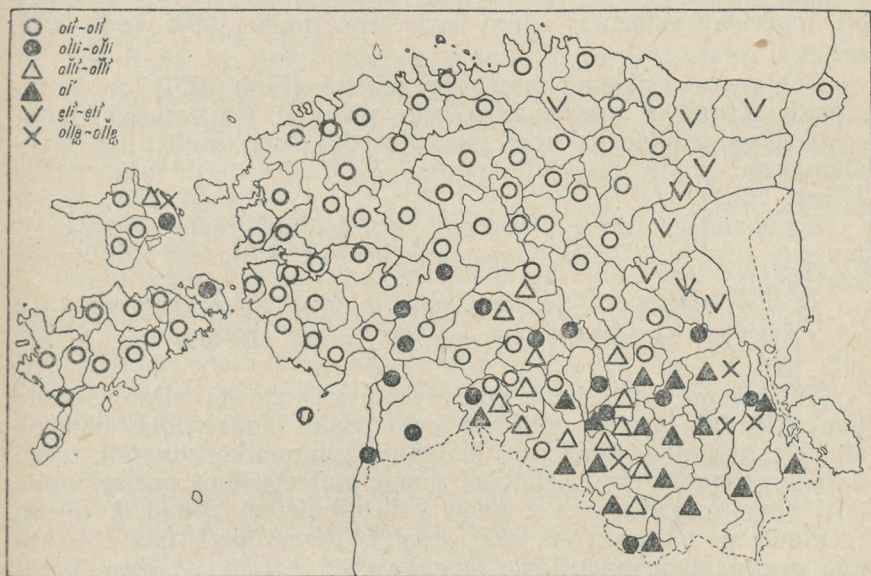
Mainigem, et ebareeglipärast kolmandavältilist geminaati võib kohata ka läänemurde mitmuse partitiivis, nagu SJn *süssa* (< **süsidä*) 'süsi', *lüssa* 'lusi', *kässa* 'kasi' (TRÜ Ü 14, 29); PJg *süssa*, *kässa* (TRÜ K 6, 19).

Ei saa jätta aga märkimata, et kõikuvused teise- ja kolmandavältilise geminatsioonilise mineviku tarvitamisel on küllalt suured, eriti just lõuna-eesti murderühmas. Paralleelvormid ühe ja sama keelejuhi kõnepruugis pole sugugi haruldased, rääkimata siis veel erinevatest keelejuhtidest¹⁶. Kõik see raskendab nende nähtuste kindlat ja selget piiritlemist, mistõttu ka eespoolne teise- ja kolmandavältiliste imperfektivormide rühmitamine murdealade järgi on võrdlemisi suhteline.

¹⁵ Kõpu kohta vt. ka O. Loorits, Kõpu murde häälikutelugu, Tartu 1939, lk. 80.

¹⁶ Autori tähelepanekud murdekogumismatkalt 1956. a. suvel võru murde alale.

Verbide *tulema*, *olema* puhul tuldagu veel kord tagasi ainsuse 3. pöörde juurde, mida iseloomustab lõpuvokaali, s. o. imperfekti *i* kadu lõuna-eesi murretes. Varasema *i* olemasolu tõendavad kahtlemata nii paralleelkujude *tu⁽ⁱ⁾li* ~ *tu^l*, *ol⁽ⁱ⁾li* ~ *ol^l* olemasolu reas murrakutes kui ka konsonandi palataliseerumine, mis ilmneb paiguti vaid ainsuse 3. pöörde lõpukaolisest vormis, nagu Se (ma, me) *o^lli*, aga (ta) *ol^l* (TRÜ M 28, 89); Vas (ma) *ol^li*, *tu^lli*, (ia) *ol^l*, *tu^l* (E. T.).

Joon. 2. Imperfekti ainsuse 3. pööre verbist *olema*.

Lõpukaoline imperfekti ainsuse 3. pööre (*tu^l*, *ol^l*) haarab kogu võru murde¹⁷, välja arvatud läänemurrakud (Urv, Krl), kus tuleb ette ka üksikuid *i*-lisi vorme. Tartu murdest kuulub siia vaid Võnnu murrak. Tartu murre (Nõo, Kam, Ote, San) ja mulgi idamurrakud (Trv, Hel) paistavad silma paralleelvormide *tu⁽ⁱ⁾li* (*tu⁽ⁱ⁾li*) ~ *tu^l*, *ol⁽ⁱ⁾li* (*ol⁽ⁱ⁾li*) ~ *ol^l* poolest. Näit.:

Nõo *tu^lli* (TRÜ K 50, 63), *tu^l* (TRÜ T 178, 17), *ol^l* (TRÜ T 178, 20), samuti *tu^li* (TRÜ T 178, 28); Ote *tu^lli* ~ *tu^l* (TRÜ M 16, 20); Urv *tu^lli* (TRÜ T 125, 2), *tu^l* (TRÜ T 135, 1); Krl *tu^lli*, *ol^l* (ÜS).

¹⁷ Võru murde kohta vt. ka F. J. Wiedemann, Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt, St. Petersburg 1864, lk. 49.

Nimetatud alad ongi vahelülks kagupoolse lõpukaolise ning põhja- ja läänepoolse lõpukaota esinemuse vahel. Peale selle on lõpukaolisi vorme *tuļ, ol* kirja pandud veel Kõpu (TRÜ H 101, 193) ja Halliste murrakust (ÜS).

Leivu keelesaarel domineerib lõpukaota esinemus, nagu *uolli* (TRÜ M 24, 65), *uolli* (TRÜ T 227, 40), *uol* (TRÜ T 227, 41), *tulli* (TRÜ T 227, 45). Lutsis seevastu on tänapäeval elujõulised *tuļ, uol ~ ol*, mida allakirjutanu kuulis murdekogumismatkal 1955. a. suvel. Varasemate tähelepanekute järgi (1893. a. suvest) oli imperfekti esinemus siingi üsna kirju, nagu *tulli, tulli, tuli, tul'*¹⁸.

Põhja-eesti edelamurrakuis ja saartel (Muh, Phl) on geminaadile järgnev *i* ainsuse 3. pöördes püsinud. Ka varased lõuna-eestikeelsed allikad pakuvad meile järjekindlalt ainult *i*-lisi minevikuvorme, nagu (ta) *olli* (Ross. 76, Hup. 104), *tulli, panni* (Ross. 76).

Lõpukaolised minevikuvormid on tuntud peale lõuna-eesti murrete muudiski läänemeresoome keeltes, välja arvatud vadja keel. Näit.:

lv *vo'l* (LS 25), *tu'l* (LS 26); sm *tuļ, ol* (SM I, 92); krj *ol'* (TAK 4), *tuļ* (TAK 5); vps *tuļ, män'* (LVHA 54); is *tuļ* (ID 106).

Siit näeme, et *i* kadu lõuna-eesti murrete ja sugulaskeelte imperfekti ainsuse 3. pöördest pole siiski tagasiviidav ühistele alustele, sest ühel juhul on *i* kadunud geminaatkonsonandi, teisel üksikkonsonandi järelt. Näiteks soome murrete lõunapoolses osas, eriti savo murretes, on *i* kadu kahesilbilistest sõnadest täiesti reeglipärane nähtus (*tuļ, sus', män', ol', lens'* jne.), mis ei haara aga geminaatkonsonantidele järgnevat *i*-d¹⁹. Lõuna-vepsas, kus *i* on vastavas asendis püsinud (*uñi, veži* jne.), peetakse vorme *pan'* 'pani', *tuļ* 'tuli', *män'* 'läks' kas teiste lõpukaoliste minevikuvormide analoogiamoodustisteks (näit. *ot'in*: *ot* = *pañin*: *pañ*) või ka lauserõhust tingitud nähtuseks²⁰.

Saarde ja Kõpu murrakus tuntakse *i* kadu veel mujalgi, nimelt 2. ja 3. pöörde minevikuvormides, nagu Saa (nad) *tuļb ~ tullib, olb* (TRÜ H 12, 102); Kõp sea *ollib ~ olb* (TRÜ H 101, 193); vrd. lv *pañttä* (LS 100); *tulttā* (LS 27); sm *ne ol'vat* (SM I, 27), *mānvāt* (SM I, 103). *i* kadu kinnisest silbist iseloomustab siiski põhiliselt *si*-lisi imperfektivorme²¹.

¹⁸ O. Kallas, Lutsi maarahvas. — Suomi III:12, Helsingi 1895, lk. 21.

¹⁹ L. Kettunen, Suomen murteet II, Helsinki 1930, lk. 118.

²⁰ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu II. Vokaalid, Tartu 1922, lk. 54—55.

²¹ O. Loorits, Kõpu murde häälikutelugu, lk. 79.

Erandliku imperfekti ainsuse 3. pöörde poolst paistab silma verb *panema*. Lähtudes *tulema*, *olema* vastavast esinemusest, millest oli juttu eespool, saaksime ka verbi *panema* ainsuse 3. pöörde võimalikuks vormiks *pañ(')ni* või *pañ'*. Neist oodatav *pañ(')ni* esineb põhja-eesti murrete edelarühmas, Muhus ja Pühalepas, seega meile üldtuntud *ol(')li*, *tul(')li* aladel. Murrete lõunarühmas ja Kõpus eeldaks minevikuvormi *pañ*, mida toetavad samuti sugulaskeeltes esinevad näited, nagu lv *pan* (LS 37), sm *pañ'* (SM I, 85), vps *pañ'* (LV HA 54). Kuid lõuna-eesti murretest on selle kohta vaid paar näidet — Räp *tû pañ'* (TRÜ T 160, 17) ja Kõp *pañni ~ pañ'* (TRÜ H 101, 193).

Tavaliselt on eesti murrete lõunarühmas imperfekti ainsuse 3. pöörde vormiks *pañd*, mis osutab, et kõnealune verb on siirdunud teise tüüpi, ilmselt *andma*-tüüpi, kus *d*-element kuulub otseselt tüvesse. *pañd*-kujulist minevikku (oleviku vastav vorm *pañd*) on registreeritud kõikidest lõuna-eesti murretest, kusjuures kõige üldisem näib see olevat võru murdes. Selle kohta leidub näiteid ka Hupeli grammatikas — *pand* (Hup. 78).

Mainitagu, et verbil *panema* on imperfekti ainsuse 3. pöördes veel *si*-tunnuselisi vorme, mistõttu neil peatume pisut allpool.

Verbist *surema*, kuivõrd sellest tarvitatakse geminatsioonilist *i*-minevikku, on 3. pööre alati *i*-line.

2. Omapärast *e*-list imperfekti, mille kohta allakirjutanul ei õnnestunud leida ühtki näidet varasemaist kirjalikest allikatest, välja arvatud rahvalaulud, kus seda esineb tunduvalt rohkem kui murretes²², on märgitud *tulema*-rühmas vaid üksikuist lõuna-eesti murrakuist (Plv, Võn, San, Trv, Hls) ja Pühalepast. Niisiis *e*-mineviku murdeline keskus, nagu osutab ka J. Peegel oma uurimuses, paikneb Kagu-Eestis²³. Näit.:

Plv *ezäl olle säidzè poica* (TRÜ T 108, 1), *olle*, *tulle* (E. T.); Võn (ta) *olle* (TRÜ M 36, 41), *tulle* (TRÜ M 36, 36), *pañde* (TRÜ M 36, 46); San (nad) *ollevē* (TRÜ T 98, 1), *ollemi* (TRÜ T 98, 26); Trv (ta) *suñre*, *suñreve ~ suñrive* (US); Hls (ta) *suñre* (US); Phl (ta) *olle*, *tulle* (TRÜ H 3, 64), (ta) *surre* (TRÜ H 3, 66).

e-line minevik, mis ainsuse 3. pöörde vormides on tagasiviidav varasemale *i*hen-lõpule (mineviku tunnus + *hen*-sufiks)²⁴ ja mis praegugi esineb peamiselt 3. pöördes, jääb neis murrakutes siiski tagaplaanile üldtuntud *i*-liste vormide kõrval. Paistab, et *tulema*-

²² J. Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia. Kandidaadiväitekirj, Tartu 1954, lk. 421. (Käsikirj Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris.)

²³ Sealsamas, lk. 421.

²⁴ N. Ikola, Eteläviron verbien persoonapäätteistä. — Suomi V:13, Helsinki 1932, lk. 22.

tüübile on *e*-element üldiselt võõras. Pole vist kahtlust, et antud juhul on tegemist *õppima* või mõne muu verbi analoogiaga, kus *e* on murdeti tavaliseks imperfekti tunnuseks (*õpse*).

3. *si*-imperfekti võib kuulda verbidest *panema* ja *surema*. Lõuna-Eestis tarvitatakse viimase asemel harilikult verbi *koolma*, kuid selle kõrval esineb mõnikord ka *surema*, mis äratav tähelepanu just oma *si*-tunnuselise mineviku poolest.

Ka Wiedemann märgib oma grammatikas, et verb *panema* võib pöörduda murdeti nagu *andma* (*pandma*)²⁵. Hiljem juhib Aavik tähelepanu sellele, et Tartus ei osata õigesti muuta sõnu *pesema*, *surema*, *panema*, sest siin tarvitatakse *pesesid*, *sures*, *pandsin* pro *pesid*, *suri*, *panin*. Ta kirjutab: «Need vead tulevad sellest, et ehtsas lõuna-eeesti keeles need verbid puuduvad ja et lõunaeestlased, omandades need ühiskeelsed verbid, ei osanud siiski omandada nende õiget muutmist.»²⁶

Siinkohal lisagem, et *si*-imperfekt eeltoodud verbidest pole omane mitte ainult lõuna-eeesti murretele, vaid ka reale põhja-eeesti lõunamurrakuile.

Territoriaalselt ei moodusta *si*-minevik kompaktselt tervikut, on aga pigem tartu murret iseloomustav nähtus (San, Ote, Kam, Nõo, Rõn), nagu San *surèsi mahà* (TRÜ T 54, 33), Kam *surèz àrà* (KKI M 30, 37). Tartu murdest jätkub *si*-imperfekt ühelt poolt põhja-eeesti keskmurde (Ksi, Äks) ja idamurde alale (MMg, Kod), teiselt poolt mulgi murde põhjaosa (Trv, Pst) kaudu Kõpuni. Vormi (*velì*) *sureš* on märgitud veel Räpina murrakust (KKI M 79, 34). Kodaveres ja Maarja-Magdaleenas on *si*-line imperfekt verbist *surema* üksnes ainsuse 3. pöörde paralleelvormiks — Kod *suri* ~ *surès* (KKI M 19, 16), MMg *sur'i* ~ *surès* (TRÜ T 85, 6).

Nimetatud murrakud moodustavad üldjoontes segaala, sest peale *si*-imperfekti tõime verbist *surema* juba eespool näiteid nii *e*- (Trv, Hls) kui ka *i*-minevikust (Nõo, MMg, Kod, Trv, Hls). On huvitav, et *i*- ja *e*-tunnuse puhul allub *surema* geminatsioonile võrdselt teiste *tulema*-tüüpi verbidega.

Varasemaid andmeid murdelise *si*-imperfekti kohta verbist *surema* leiame Gösekeni grammatikast, nagu *furrin* ~ *furrifin* (Gös. 99), *surris* (*erra*) (Gös. 315).

Kõige komplitseeritumaks osutub vaatlusalustest verbidest *panema*. Juba eespool selgus, et *panema* on siirdunud paiguti *andma*-tüüpi, mida *i*-tunnuselise imperfekti puhul võis järeldada *d*-lisest vormist *pañd* ainsuse 3. pöördes. *andma*-tüübiga sarnanev *si*-imperfekt, mida tuntakse väga mitmesugustes kombinatsioonides, nagu *pañsid*, *pañdze*, *pañdsime* jt., haarab osaliselt

²⁵ F. J. Wiedemann, Grammatik der Ehstnischen Sprache, lk. 525.

²⁶ J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 75.

üksnes geminatsioonilise imperfektiga alasid, esinedes siingi paralleelselt *tulema*-tüübile omase *i*-minevikuga.

si-imperfekti põhiliseks esinemiskohaks on mulgi murde lääne-osa (Pst, Krk, Hls) oma naabermurrakutega (Kõp, Vil, Saa), Varbla, Kursi ja Võnnu. Näit.:

Pst *pañdzime* (MMT 168), ka *pañdzeve* (TRÜ T 176, 11); Hls *pansi*, *pañsid*, *pañd*, *pañdsime*, *pañdside*, *pañdsive* (ÜS); Krk *pañdz* (ÜS); Saa *pañtsin* (KKI MT 104, 7), *pañdis* (ES MT 70, 28); Kõp (*pañnin*) ~ *pañsin*, mурdeti *pañtsin*, *pañdis* (TRÜ H 101, 126); Vil *pañdz* (TRÜ T 175, 33); Var (*ma*) *pañtsi* (TRÜ H 37, 16); Ksi *pañdz* (TRÜ T 173, 67); Võn *ta pañtsi* (TRÜ T 22, 31).

Nagu näha, on mulgi murdes *d*-aines püsinud meediana, mujal aga *s*-i mõjul pikenenud ($d > t$). Halliste ja Kõpu murrakus leidub ka *d*-elemendita minevikuvorme. Mulgi murde iseärasus, võrreldes teiste kõnealuste murretega, seisab ainsuse 3. pöörde sisekaolises vormis *pañdz*, mis on ühine kogu murdele²⁷.

Vähesed näited tartu murdest peale Võnnu viitavad *ze*-lisele imperfektile, nagu Nõo *ta pañze* (TRÜ T 178, 6); Rõn *pañdzeva* (TRÜ T 14, 5), vrd. *ta añdze* (TRÜ T 14, 5); Ote *pañdze* (TRÜ T 16, 2).

Võru murdes asendab *ze*-d viimasele lähedane *-ze* (*-se*). Näit.: Kan (*ta*) *pañdze* (TRÜ T 15, 13) ~ *pañze* (TRÜ T 78, 14), *pañdzeva*? (TRÜ T 15, 15); Urv (*ta*) *pañdze* (TRÜ T 32, 10) ~ *pañdse* (TRÜ T 101, 13); Plv (*ma, ta*) *pañdze*, *mi^p pañdzeme*? (E. T.).

Peale käsitletud verbide, s. o. peale *surema* ja *panema* pakuvad varasemad trükised *si*-lisi vorme ka verbist *tulema*, nagu *tullifin* ~ *tullin* (Stahl 80, Gös. 262), *tullifit* (Ross. 137), *tullefi* ~ *tulli* (Gutsl. 27). Vaevalt usutav, et verbi *tulema* *si*-lisel minevikul oleks midagi ühist murdelise taustaga. On ju teada, et puuduliku keeleoskuse tõttu kasutasid tolleaegsed keelemehed sageli päris vigaseid sõnu ja vorme, mille hulka kuuluvad ilmselt needki näited.

B. Verbide *pesema*, *kusema*, *purema*, *tõsema* ~ *nõsema* imperfekt erineb mõnel määral eelmise rühma verbide omast nii *si*-tunnuseliste ja geminatsiooniliste vormide levikualalt kui ka ulatuselt. Seda võib ütelda eriti *purema* suhtes, millest tarvita-takse üldse enam *si*- kui *i*-imperfekti. Sellest tingituna jääb nime-tatud verb teiste samatüveliste verbide hulgas erandiks, mida vaadeldaksegi hiljem omaette.

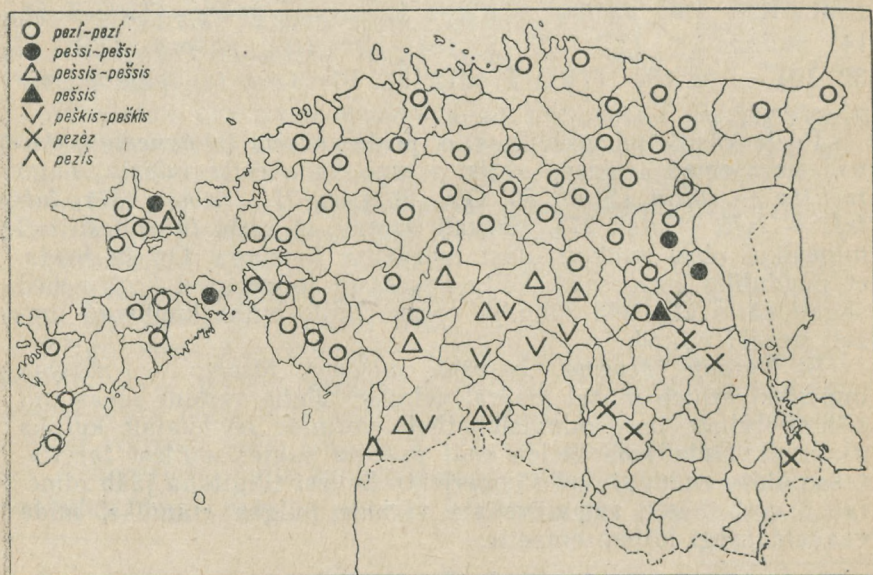
²⁷ S. Tanning, Eesti mурded. I. Lõuna-eesi läänemurde (mulgi) tekste. Tartu 1951, lk. 46. (Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris.)

1. Reeglipärase *i*-imperfekti (*pezìn, pezìb, pezi* jne.) põhiliseks baasiks on põhja-eesti murderühm. Näit.:

Lüg *pesin, kusivad* (ÜS); Kuu (nad) *pesib, kusib* (ÜS); Koe *pesin, kusin* (ÜS); Nis *peziitte* (KKI M 94, 55); Ris *kusib* (ÜS); Tõs (ma) *pesi, kusi* (ÜS); Kul (nad) *pezib* (ÜS); Khk (ma) *pesi, kusi*, (nad) *pesib, kusib* (ÜS); Rei *pesi(n), kusi(n)*, (nad) *pesib, kusib* (ÜS); vrd. vdj *pezimme* (NVK 114), krj *pezi* (TAK 4), sm *pesin* (SM I, 47).

Esmavärtelise ja geminatsioonilise imperfekti piir, arvestades siingi just viimase levikut, kattub üldiselt A-rühma verbide omaga. Niisiis algab see geminatsioonilise imperfektiga *pešsin* (ÜS) Pärnu ja Tori murrakus, kust jätkub paralleelvormidega *kušsis* ~ (Käru) *kusi* (TRÜ H 49, 32), *pešsin* (ÜS) Vändra murrakus. Mõlema rühma verbide geminatsiooniliste minevikuvormide ühine esinemisala põhja-eesti murretes lõpeb Pilistvere ja Kolga-Jaani murrakuga.

Käsitletavaist verbidest ulatub aga geminatsiooniline imperfekt pisut kaugemale, sest idas lisanduvad eespool nimetatud murdealadele veel Põltsamaa, Äksi, Torma ja Kodavere. Neist kolm esimest murrakut on esindatud kahesuguste vormidega, kusjuures eelistatuks osutub esmavärteline imperfekt, ainult Kodavere kuulub üksnes geminatsioonilise imperfekti valdkonda. Näit.:

Joon. 3. Imperfekti ainsuse 3. pööre verbist *pesema*.

Plt. Raasna *kusin*, *pesin*, *kusi* Pajusi *peššivad* (ÜS); Äks *pezime* (TRÜ K 48, 66), *peššivad* (TRÜ K 13, 26); Trm *pesin*, *peššid* (ÜS); Kod (ta) *pešši* (< **pesihen*), *kušši*, (nad) *kuššid*, *peššimä* (ÜS).

Ka lõuna-eesti murderühmast on märgitud paari esmavältelist vormi — Se *kuzi* (TRÜ H 48, 89), *peziit* (ÜS); Urv (ta) *kusi* (ÜS).

Kõigil aladel, mis jäävad eespool tõmmatud piirjoonest lõuna poole, on olemasolevate andmete järgi esimese silbi lühikesele vokaalile järgnev *s* gemineerunud, olgu imperfekti tunnuseks *i* või *e*. Geminatsioonilist *i*-imperfekti kuuleme kogu kõnesoleva keeleala ulatuses, kuid mõnikord seguneb see *si*- või *e*-tunnuselise imperfektiga. Näiteid *i*-imperfektist:

Lut (ma, ta) *nešši*, (sa, te, nad) *nešši*, (me) *nešsim* (E. T.); Lei (ma) *nešši* (TRÜ T 227, 62); Plv, Väs (ma, ta) *kušši* (ÜS); Ráp (ta) *tešši* (KKI M 74, 54); Rõu *päiv nešši varä* (E. T.); Puh *kuššiva* (ÜS); Krk (ta) *kušši* (ÜS); SJn *peššitte* (TRÜ K 39, 77); Saa *peššin* (KKI MT 116, 10); Hää *peššime*, (nad) *pešsid* (ÜS).

Näeme, et geminatsiooniline imperfekt on kõigis pööretes enamasti kolmandavälteline. Reeglipärast esinemust (ma) *kušši*, (ta) *kuš*, (nad) *kuššiva* (ÜS) on registreeritud ainult Puhjast. Mõningaid teisevältelisi vorme leidub veel Kanepi, Kodavere, Äksi ja Saarde murrakus, nagu Kan *peššimi*?, *mi pešši* (TRÜ T 76, 31); Kod, Saa *peššin* (ÜS); Äks *peššivad* (TRÜ K 13, 26).

Geminatsioonilise imperfekti puhul pole ka ainsuse 3. pööre kõikides murretes ühesugune. Üldiselt on siin lõpuvokaal *i* säilinud, peamiselt tartu ja võru murdes, kuigi selle kadu oleks täiesti loomulik. Ainsaks näiteks lõpukaolisest vormist on Puh *kuš* (ÜS).

Teiselt poolt on aga geminatsioonilise *i*-imperfektiga aladel ainsuse 3. pööre *is*-lõpuline (*peš⁽ⁱ⁾sis*). Niisugust imperfekti tuntakse esmavältelise ja geminatsioonilise imperfekti läänepoolsel piirialal (Tor, Vän, SJn, Pil, Plt) ning Pühalepas, nagu Tor, Vän *kušsis* (ÜS); SJn, Pil, Plt *pešsis* (ÜS); Phl *pešsis* (ÜS).

Näib, et nimetatud murrakuis on see tingitud *si*-tunnuseliste verbide imperfekti mõjust, nagu Tor *laššin*, *lašsis* (ÜS) või Vän *küššin* (TRÜ T 120, 3).

2. Peale *i*-tunnuselise imperfekti tarvitatakse verbist *kusema* ka *e*-list imperfekti, mille levik piirdub üldiselt mulgi murdega, nagu Trv (ma) *kušše*, *kušseva* (ÜS); Hls *kušševe* (ÜS); Krk *temä kušše* (ÜS).

Analoogilist imperfekti on kirja pandud veel Sangastest ja Harglast — San (ma) *kušse* (ÜS); Har Koikküla (ta) *kušse* (ÜS).

Omapärane on aga selle verbi ainsuse 3. pöörde vorm *kušk* Tarvastu, Halliste ja Sangaste murrakus. Arvestades vormi *kuš* (Puh) on põhjust oletada, et *k*-element tuli ainsuse 3. pöördesse alles pärast *sk* > *ss* verbi *laskma* mõjul.

3. *si*-imperfekt on levinud põhiliselt tartu murdes (Võn, TMr, Rõn, Ote), läänemurde lõunapoolseis murrakuis (Saa, Kõp, Vil) ja Kolga-Jaanis. Vaatamata ühisele tunnusele läheb tartu murde imperfekt teiste alade omast tunduvalt lahku. Tartu murdes on *si* liitunud gemineerumata verbitüvele (*peze*) nagu verbi *surema* puhul. Näit.: Võn *pezezime* (TRÜ T 22, 44); TMr *pezèzin*, *pezèz*, *pezeziŋte* (TRÜ K 45, 163); Rõn *pezeziivä* (TRÜ K 14, 29).

Analoogilisi minevikuvorme on registreeritud peale tartu murde ka läänemurdest, Karula ja Iisaku murrakust, nagu:

Saa *pezeziid* (TRÜ K 29, 31); Hää (ma) *kusesi*, (nad) *kusesid* (ÜS); Kõp *pesesin*, *peses*; *kusesin*, *kuses*²⁸; Krl *kusešive*? (ÜS); Iis *kusisivad* ~ *kusid* (*i* + *si*-tunnus) (ÜS); vrd. lv *pezizmā* (LS 60), *peziz* (LS 146).

Esitatud näited pole neis murretes ainsaks esinemuseks, sest Saarde ja Kõpu murrak pakuvad veel mitmesuguseid variante geminatsioonilisest *si*-minevikust, teistes murrakutes domineerib aga *i*-minevik.

Läänemurdes ja Kolga-Jaanis on verbide *pesema*, *kusema* imperfektivormidesse tulnud *k*-element (*pešk*-, *kušk*-). Olemasolevate andmete järgi haarab see nähtus kõige täielikumalt Saarde ja Kõpu murrakut, kus *k* tuleb esile kõigis pööretes, nagu Saa *peškid* (ka: *pešsid*) (TRÜ K 5, 26); Kõp *pešsin* ~ *pešksin*, *pešsid* ~ *pešksid*, *pešsis* ~ *peškis*; *kušsin* ~ *kušksin*, *kušsis* ~ *kuškis*²⁹.

Viljandi ja Kolga-Jaani murrakus piirdub taoline imperfekt vaid ainsuse 3. pöördega (*peškis*). Kuid A. W. Hupeli grammatika järgi esines see veel Põltsamaal. Ta märgib, et *pesfis* kõrval võib kuulda siin ka vormi *peskis*³⁰. Neist esimene vorm, millele viitasime juba eespool, on nimetatud murrakus praegugi üldtuntud, viimane mitte. See pidi siit küllalt varakult kaduma, sest *peškis* kohta ei leidu hilisemais murdematerjalides mitte mingisuguseid andmeid.

²⁸ O. Loorits, Kõpu murde häälikutelugu, lk. 80.

²⁹ Sealsamas, lk. 80.

³⁰ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, Mitau 1818, lk. 38.

Kõikuvused verbi *pesema* puhul ilmnevad ka varasemates kirjalikes allikmaterjalides, kuivõrd neis kajastub murdeline omapära. Nii annab J. Gutsloff oma lõunaeestikeelses grammatikas paralleelselt *si-* ja *i-*imperfekti: *peffesime* — *peffime*, *peffis* — *peffi* jne.³¹ Kahesugust esinemust kohtame samuti Gösekeni põhjaeestikeelses grammatikas — *peffin* — *peffesfin*³². Esitlust järeldeb, et verbist *pesema* tarvitati juba sel ajal murdeti kord *i-*, kord *si-*tunnuselisi minevikuvorme.

Kui varasemad kirjakeelsed allikad võimaldavad teatava pildi saamist mineviku tunnustest, siis geminatsiooni küsimustes, sõltuvalt tolleaegsest ortograafiast, võib teha ainult oletusi. On üsna tõenäoline, et *si*-lised imperfektivormid *peffesfin* (Gös. 121), *peffesite* (Gutsl. 36) esindavad üksikkonsonanti (*s*), aga *i*-lised *peffin* (Gös. 121), *peffit* (Gutsl. 36) võivad esindada nii üksikkonsonanti kui ka geminaati (*ss*).

Lõpuks peatuksime verbi *purema* imperfektil. Mainigem juba alguses, et sellest verbist on kindlalt ülekaalus *si*-line minevik. Võrdlemisi laialt tuntakse ka *i*-imperfekti, kuid *e*-imperfekt jääb *purema* puhul täiesti kõrvale.

1. Häälikuseadusliku *i*-imperfekti (*purì* ~ *purì*) keskseks esinemiskohaks on võru murre, kust see ulatub ka tartu murdesse (Kam, San, Rõn). Näit.:

Rõu, Vas (ta) *purì* (E. T.); Lut *purim* (E. T.); Plv *puriva?* (E. T.); Urv *tià purì, purimi?* (ÜS).

Tegelikult moodustab tartu murre segaala, sest siin kohtame niihästi *i-* kui ka *si-*imperfekti, nagu Kam (ma) *purri*, Kärevere (ma, ta) *puresi* (ÜS); San *purrive, peni puresi* (van.), (ma) *puresi* (ÜS); Rõn *peni pures, purri* (ÜS).

Võru murdest kuuluksid siia Sangaste vahetud naabermurrakud, s. o. Karula ja Urvaste murrak. Näit.: Urv *puriva?* ~ *pure-siva?* (ÜS), Krl (ta) *puresi* ~ *purì* (ÜS).

Peale lõuna-eesti murrete leidub *i*-imperfekti samuti kirde-eesti rannikumurdes (Lüg, VNg, Kuu) ja Reigi murrakus. Näit.:

VNg (ta) *purì* (ÜS); Lüg *unt purì* (~ *pures*) (ÜS); Kuu (ta) *purì*, (nad) *purid* (ÜS); Rei Eistesoo (nad) *purid* (ÜS).

Neist Kuusalu ja Reigi murrakut esindavad samuti *si*-lised minevikuvormid *puresin, pures*.

Sarnaselt kogu *tulema-pesema*-tüüpi verbidele on ka *purema* tüvekonsonant (*r*) paiguti gemineerunud, kuid tunduvalt väiksemas ulatuses. Geminatsioon esineb vaid tartu murdes ja Harglas. Näit.:

³¹ J. Gutsloff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*, Dorpat MDCXLVIII, lk. 36.

³² H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval, Anno 1660, lk. 100.

Kam (ta) *puuri* (ÜS); San Tagula (ma, ta) *puuri* (ÜS); Rõn *peni puuri* (ÜS); Har Mõniste *negezer-puuri mul kätte*, aga (ta) *puuri*, Koikküla *puuri* (sing. ja pl.) (ÜS).

Imperfekti ainsuse 3. pöördes on *i* harilikult püsinud. Oodatavat kadu, kui konsonant on gemineerunud, kohtame Sangastes, kust on kirja pandud (ta) *puur* (ÜS). Huvipakkuvaks vormiks on samuti Nõo *puuga*, mille lähtekujuks on ilmselt samatüveline *ma*-infinitiiv *puuma* (ÜS).

2. *si*-imperfekt verbist *purema* on levinud kogu põhja-eesti murderühmas, mulgi ja osaliselt tartu murdes (Kam, Puh, Rõn, Ote, San) ning Urvaste ja Karula murrakus. Näit.:

eP: Trm *pures*, *puresid* (ÜS); Plt *pures*, *puresivad* (ÜS); Mär *puresin* ~ *purisin*, *puresid* ~ *purisid*, *ma*-infinitiiv *purema* ~ *purima* (ÜS); Jäm (ma) *puresi*, (nad) *puresid* (ÜS).

eL: Trv, Hls *puresive* (ÜS); Puh (ma) *puresi* (ÜS); Ote *peni puresi*, *peni pures* (ÜS).

Kõige ülaltoodu põhjal, kuivõrd seda võimaldas lünklik ja ebaühtlase märkimisviisiga allikmaterjal, võiks *tulema-pesema*-verbide imperfekti käsitlemisel rõhutada järgmisi momente.

1. Häälikuseaduslik esmavärteline *i*-imperfekt esineb kirde-eesti rannikumurdes ja kogu põhja-eesti murderühmas, välja arvatud läänemurde lõunamurrakud (Vändrast ja Pärnu-Jaagupist lõuna poole jäävad murrakud) ning Kolga-Jaani murrak.

2. Geminatsiooniline *i*-imperfekt, mida võib pidada sekundaarseks nähtuseks, on levinud lõuna-eesti murderühmas, läänemurde lõunapoolses osas, Kolga-Jaanis, Muhus ja Pühalepas.

3. *si*-lisi imperfektivorme on registreeritud verbidest *surema*, *panema*, *pesema*, *kusema* peamiselt ainult nendelt aladelt, kus tüvekonsonant on gemineerunud.

4. *e*-imperfekt pole eriti produktiivne, seda tuntakse lõuna-eesti murretes ja Pühalepas.

ALLIKATE LÜHENDID

1. Guts. — J. Gutsclaff, *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*, Dorpat MDCXLVIII.
2. Gös. — H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval 1660.
3. Hup. — A. W. Hupel, *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte*, Mitau 1818.
4. ID — V. Porkka, *Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte*, Helsingfors 1885.
5. LKN — Lyydiläisiä kielennäytteitä. Koonneet H. Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen. *Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia*. LXIX, Helsinki 1934.

6. LS — L. Kettunen, Untersuchung über die livische sprache. Phonetische einföhrung. Sprachproben. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B. Humaniora, VIII, Tartu 1925.
7. LVHA — L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, II. Vokaalid. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, B. Humaniora, III, Tartu 1922.
8. NEV II — L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä II. Helsinki 1925.
9. NVK — L. Kettunen ja L. Posti, Näytteitä vatjan kielestä. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. LXIII, Helsinki 1932.
10. Ross. — J. Rossihnius, Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu, Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft XIX, Jurjev (Dorpat) 1898.
11. SM I — L. Kettunen, Suomen murteet I. Murrenäytteitä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. 188. osa, Helsinki 1930.
12. Stahl — H. Stahl, Anföhrung zu der Ehstnischen Sprach, Revall MDCXXXVII.
13. TAK — A. Genetz, Tutkimus Aunuksen kielestä. Kielenäytteitä, sanakirja ja kielioppi, Suomi. Toinen jakso, 17. osa. Helsingissä 1885.
14. TVK — A. Genetz, Tutkimus Venäjän karjalan kielestä. Kielenäytteitä, sanakirja ja kielioppi, Helsingissä, 1880. Suomi. Toinen Jakso, 14. osa. Helsingissä 1881.

Käsitkirjalised tekstid ja muud allikmaterjalid (sulgudes olev esimene number osutab vastava materjali märknumbrit, teine lehekülge):

AES — Emakeele Seltsi murdematerjalid.

ES M — Emakeele Seltsi morfoloogilised ülevaated.

ES MT — Emakeele Seltsi murdetekstid.

E. T. — autori poolt 1955. a. või 1956. a. kogutud murdematerjalid.

KKI M — Keele ja Kirjanduse Instituudi morfoloogilised ülevaated.

KKI MT — Keele ja Kirjanduse Instituudi murdetekstid.

MMT — Eesti murded I. Lõuna-eesti läänemurde (mulgi) tekste. Koostanud S. Tanning. Käsitiri. Tartu 1951.

TRÜ H — Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri häälikuloolised ülevaated.

TRÜ K — Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri küsitluskavade alusel kogutud murdematerjalid.

TRÜ M — Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri morfoloogilised ülevaated.

TRÜ T — Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri murdetekstid.

ÜS — Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvakeele sõnavara üldkartoteek.

ОБ ИМПЕРФЕКТЕ ДВУСЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ С ОСНОВОЙ -е В ЭСТОНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

ЭЛЛЕН ТУРУ

Резюме

При рассмотрении имперфекта двусложных глаголов с основой -е, не имеющих чередования степеней, заслуживает внимания тип *tulema-pesema* 'приходить — мыть', к которому относятся глаголы *olema* 'быть', *panema* 'класть', *tulema* 'приходить', *surema* 'умирать', *purema* 'грызть', *pesema* 'мыть', *kusema* 'мочиться', *tõsema* ~ *nõsema* 'подниматься' и *minema* 'идти'. Отличие этой группы глаголов от остальных глаголов с основой

-е заключается в том, что в ряде форм основа этих глаголов кончается консонантом. Указанные глаголы имеют свои особенности и в имперфекте, который в диалектах может иметь и признак *i-*, *si-*, и признак *e-*.

Прошедшее время, имеющее признак *i-*, является изначальным и восходит к периоду финно-угорской языковой общности; такое прошедшее время рассматриваемых глаголов употребляется во всех диалектах. Причём у глаголов *olema*, *tulema* почти всегда употребляется имперфект с признаком *i-*, за исключением отдельных форм с признаком *-e*, имеющих употребление в юго-восточной Эстонии и в Пюхалепа.

Имперфект с признаком *e-*, восходящий в формах третьего лица единственного числа к древнему окончанию **-ihen* и до сих пор употребляемый главным образом в третьем лице, не имеет в группе глаголов *tulema* — *pesema* большой продуктивности. Отдельные имперфектные формы с признаком *e* — от глаголов этой группы, кроме глаголов *pesema* и *purema*, были зарегистрированы на территории юго-восточной Эстонии.

Имперфект с признаком *si-* у глагола типа *pesema*, образовавшийся по образцу *hakkasin* < **hakkatin*, чаще всего наблюдается у глаголов *pesema*, *kusema*, *purema*. Меньшую распространенность имеет прошедшее время с признаком *si-* от глаголов *surema* и *panema*. Интересно отметить, что имперфект глаголов *pesema* и *surema* в южноэстонских диалектах, поскольку эти глаголы в них известны, в большинстве случаев употребляется в форме с признаком *i-*.

В некоторых диалектах консонант основы рассматриваемых глаголов в имперфекте с признаками *i-* и *e-* удваивается. Имперфект с удвоенным консонантом в конце основы следует считать вторичным явлением. Такой имперфект наблюдается в группе южноэстонских диалектов, в южной части территории распространения западного диалекта, в Колга-Яани, на острове Муху и в Пюхалепа.

VENEPÄRASTE EESNIMEDE MUGANDUMISEST IDA-SAAREMAA MURDEKEELES

JUHAN PEEGEL

1. Möödunud sajandi neljakümnendad aastad olid Saaremaal väga rasked. Vili ikaldas, tuli puudus aganaleivastki. Tekkinud lootusetuses ja ummikus leidsid soodsa pinnase kuulujutud sellest, et «keisri usku» minekuga saavat olukorda parandada. Eriti just maanälg ja soov vabaneda rängast mõisateost kihutasid rahvast usku vahetama. Liikumine puhkes võimsa lainena 1846. aasta suvel ja kestis 1848. aastani, tuues kaasa ka kohatise keeldumisi mõisateost ja suurt ärevust parunite ja pastoreite leeris. Tuhandete kaupa rändas rahvast Kuressaarde vene preestri juurde ennast uude usku kirjutama.

Kuigi juba kohe algul ametlikult kinnitati, et usuvahetus ei too kaasa mingeid maapealseid kergendusi, usuti neisse visalt. Teiselt poolt õhutas rahvast ka teatud üleolekutunne paruneist ja pastoreist, kes küll kõigest hingest usuvahetajaid vihkasid, kuid ometi midagi ei saanud ega tohtinud ette võtta selle rahvaliidumise ametlikuks mahasurumiseks. Kaua vaoshoitud vimm, trots ning saarlaslik jonn toitsid seega omalt poolt seda liikumist.

Kokku siirdus mainitud ajavahemikul apostlikku õigeusku 13 877 saarlast ehk 29,8% tolleaegsest Saaremaa elanikkonnast. Kõige võimsamini haaras liikumine just Saaremaa idaosa. Muhus oli usuvahetajaid 69,6, Pöidel 68,1, Karjas 32,7, Jaanis 30,4 protsenti elanikkonnast, mujal vähem¹. Pöide kihelkonnas leidis kogukondi, kus usuvahetajate protsent ulatus kuni sajani (Kahtla 100, Keskvere 92,9, Kingli 85,5 protsenti)². Siia loodi peatselt ka vastavad kogudused (1847. a. Tornimäe, 1848. a. Kahtla; kirikud ehitati alles 1873. a.). Pöidlased üritasid isegi Pöide kiriku ülevõtmist, põhjendades seda väitega, et kihelkonna 700-st peremehest olevat vaid $\frac{1}{5}$ jäänud luteri usku ja jumala-teenistustel viibivat vaid 2—10 inimest. Vastav palvekiri Balti kindralkubernerile aga tulemusi ei andnud³.

¹ Vt. Eesti. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus VI. Saaremaa, Tartu 1934, lk. 338.

² Sealsamas, lk. 703—704.

³ Sealsamas, lk. 704.

2. Usuvahetus, millest nüüd on möödunud üle sajandi, ei toonud märgatavat muutust saarlaste kultuuri. Rahva majandusliku elu, mis on kultuurilise arengu aluseks, jättis usuvahetus endiseks. Liiga hilja algas ta ka selleks, et jätta sügavamaid jälgi ideoloogilises valdkonnas. Hilisemad üldrahvalikud liikumised varjutasid mõne aastakümne möödudes usuvahetuse tähtsuse.

Vahest ainuke ala, kuhu uude usku siirdumine on jätnud teatud jälgi, on murdekeel. Nimelt tõi usuvahetus kaasa vene-päraste eesnimede näol uue, murdekeeles varem tundmatu võõra keelilise kihistuse. See võõras element võeti murdekeelde vastu, assimileerus ja mugandus seal, nagu see oli toimunud ka varasemate laenudega.

Et meil on laenude vastuvõtmise aeg teada, siis on seda huvitavam jälgida, missugused seaduspärasused ning tendentsid valitsesid kohalikus murdekeeles ja kuidas need võõrapäraseid elemente rahvakeelele vastuvõetavaks ümber vormisid. Mõningaid niisuguseid seaduspärasusi ongi püütud alljärgnevalt esitada, kusjuures kasutatud materjaliks on autori poolt kogutud tähelepanekud peamiselt Pöidelt, vähemas ulatuses ka Muhust.

3. «Keisri usku» salvimisel asendasid preestrid paljud endised luterlikud eesnimed kõlaliselt lähedaste venepäraste eesnimedega. Nimede rahvapärased vasted aga loomulikult säilisid ja seda mitte ainult ümbersalvitutel, vaid ka hiljem ristitutel. Nii oli endist tava mööda *Antoni* — *ant's*: *Feodor* — *rīdū*; *Georgi* — *jurī*; *Jelena* — *lēnā*, *lēnū*; *Jelizaveta* — *līzī*, *līzā* või *līzū*; *Joan* — *juhān*; *Kirill* — *koārel*; *Maksim* — *ma-dīz*, *maītīz* (Muhu); *Matvei* — *ma-dīz*; *Maria* — *ma'n*, *marī*; *Melania* — *minā*, *miñnī*; *Mihhail* — *miñkel*; *Sofia* — *soh'vī* jne. Varem tuntud olid ka nimekujud *sañder*, *sañnū* (vrd. Wd), mis sellistena vastasid ka vene kirikus kasutatavale eesnimetele *Aleksander*.

4. Kaksikkonsonantsust sõna algul on uutes nimedes reeglipäraselt vältitud, näit. *laūdja* < *Klavdia*; *señnā*, *señnī* < *Ksenja*. Nime *Vladimir* vastena võime harva kohata *la-dīmer* ~ *ladīmer*-kuju, rohkem esineb *vol* ~ *völlī* (< *Voldemar*).

5. Võõrapäraseid häälikuid ja häälikuühendid asendati murdeomastega, näit. *b* > *p*: *Boriss* > *pō-rīz*; *f* > *v*: (*Timo*)*fei* > *veļjū* (Muhu), *Fedja* > *veidā*; *z* > *s*: *Zinaida* > *sīnā*, *Zoja* > *sōjā*; *ž* > *s*: *Zenja* > *sēnjā*, *Nadežda* > *teštā*; *vd* > *ud*: *Klavdia* > *laūdja*.

Intervokaalne *š* on asendunud lühikese palataliseeritud s-geminaadiga: *Miša* > *mišsā*; *Saša* > *sašsā*.

6. Terve rea võõrapärase eesnimede puhul pääsis kehtivusele eesti keele põhiline seaduspärasus, mis nõuab pearõhku esi-

mesel silbil. Selle seaduse toimel on tekkinud nimekujud, nagu *añdre* < *Andrei*; *põrìz* < *Boriss*; *ìvàn* (Muhu), *ìvàn* < *Ivan*; *maìve* < *Matvei*; *rañvel* (Muhu) < *Rafael*; *särge* < *Sergei*; *tiñmù* < *Timofei*; *vaassel* < *Vassili*.

Nagu toodud näiteist selgub, on võõrapärane nimi seejuures mitmel puhul lühenenud. Võime näit. täheldada tendentsi diftongi kaotamiseks teises silbis (*añdre*, *maìve*, *särge*). Huvitav on sekundaarne dentaal sõnas *ìvàn* Pöidel (vrd. *vaìndlane*, *pentsi-n* 'vaenlane', *bensiin* 'samas murrakus'). Teatud puhkudel kaasneb rõhusiirdele vokaali pikenemine (*põrìz*, *ìvàn*).

7. Teiselt poolt aga avaldub vaatlusaluste nimede mugandamisel teine põhiline seaduspärasus, mis seisneb selles, et võõrapärasest nimest võeti murdekeelde vaid sõnaosa pearõhulisest silbist alates. Niiviisi on tekkinud sellised vägagi omapärased nimed, nagu *ìdà* < *Zinaida*; *ìzà* (Muhu) < *Raissa* (pikk *s* on pärast pikka *i*-d lühenenud); *kēnì* < *Jevgenia*; *kōrù* (Muhu) < *Grigori* (tuntud karikaturisti Gori nimi on tekkinud samal teel); *seìjù*, *seìjà* < *Aleksei*; *sēni* < *Arseni*; *sìjà* < *Anastassia*; *tēmì* < *Artemi*; *teštà* — *Nadežda*; *tōlì* < *Anatoli*. Siia kuuluvad ka *miłlà* < *Ljudmila* ja *nīnà* < *Antonina*. Nimest *Irina* on kasutatud nimekujusid *rīnà* ja isegi *rì*.

Käsitletud tendents on saarte murdele omane praegugi, nagu seda tõendavad kõige hilisemadki laenud (*lekter* 'elektër'; *leñder* 'kalender'; *loèz* 'kolhoos').

8. Üsnagi levikuvõimelisteks on rahvakeeles osutunud vene-päraste eesnimede diminutiivsed lühendid, mida vene keeles kasutatakse laste hüüdnimeks või koduses-familiaarses toonis. Niisuguste nimede mugandumisel on huvitav jälgida vene tugevasti palataliseeritud *бя-*, *ля-*, *ня-*, *ся-*, *тя-*ühendite mugandamist murdeomasele foneetikale. Nimelt on *j* murdekeeles assimileerunud eelneva *l-*, *n-*, *s-* või *t-*ga, millest sel teel on kujunenud lühike palataliseeritud geminaat. Toome mõned näited: *koļlā* < *Kolja*; *laļlā* < *Ljalja*; *oļlā* < *Olja*; *señnā* (ka *señnì*) < *Ksenja*; *tañnā* < *Tanja*; *vaļlā* < *Valja*; *vaš'sā* < *Vasja*, *viittā* < *Vitja*. Seevastu *st-*ühend on pärast *j-i* kadu säilinud: *koštā* ~ *koštì* < *Kostja*; *naštā* < *Nastja*.

Huvitav on nimekuju *veìdā* < *Fedja*, kus tugeva palatalisatsiooni tulemusena on dentaali ette tekkinud epenteefiline *i* (Muhus aga *vēdā*); võrreldagu sellega epenteesi tulemusena tekkinud analoogilisi hiliseid diftonge sõnades *moèd* 'mood', *poèd* 'pood'.

9. On huvitav märkida, et üsnagi mitmes nimes on leidnud aset laenatud ja rahvaomase elemendi liitumine. Seesuguse joo-

nena torkab silma eeskätt diminutiivset algupära *u*-sufiksi liitmine laenatud nimeosale, näit. *kõr+u > kõrù*; *seì+u > sei jù*; *vei+u > vei jù*. Üksnes mõningal puhul on asjaomase sufiksigna moodustatud eesnimi kasutusel ainult lapse hellitusnimenä (*vašsù* 'väike Vassel'; *voļlù* 'väike Voll'), üldiselt aga kannavad neid ka täiskasvanud inimesed (vrd. *lēnù*, *līzù*, *kuštù*, mida murdes kasutatakse just vanade inimeste kohta, kuna lastenimedes esineb vastavalt *lēnì*, *līzì*, *kuštì*).

10. Lõppsõnas peab mainima, et eespool vaadeldud nime-
mugandused on tänapäeval juba minevikku taanduvaks jooneks, sest neid kannavad veel peamiselt vanema ja keskmise põlvkonna esindajad. Noortel on juba enamuses eestipärased eesnimed. Mõne lähema aastakümne jooksul kaovad need kunagise usu-
vahetuse tulemusena tekkinud omapärased keelelised sugemed Ida-Saaremaa murdekeelest hoopiski.

ОБ АССИМИЛЯЦИИ РУССКИХ ИМЕН В ДИАЛЕКТЕ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ОСТРОВА СААРЕМА.

ЮХАН ПЭЭГЕЛЬ

Резюме

В сороковых годах прошлого столетия на острове Саарема, и без того испытывавшем недостаток в хлебе, несколько лет был неурожай. Ввиду очень тяжелого положения островитян, среди них нашли благоприятную почву слухи о том, будто тем крестьянам, которые перейдут в православную веру («царскую веру») будет дана земля.

В 1846—1848 годах почти треть населения острова Саарема того времени переменяла религию.

Особенно интенсивно происходил переход из лютеранства в православие, именно, в приходах восточной части острова.

Перемена религии принесла с собой также русские церковные имена. Это было в диалекте новым элементом, который с течением времени преобразовывался в соответствии с фонетическими и морфологическими законами диалекта.

Так, например, в этих русских именах двойная согласная в начале слова исчезает (*klavdja* < Клавдия), звучная гласная в начале слова заменяется глухой гласной (*põrìz* < Борис; *sõjâ* < Зоя и т. д.), особым путем шло развитие палатализации. Во многих именах ударение передвинулось на первый слог, при этом безударная часть слова исчезла (*särgē* < Сергей; *tīm-mù* < Тимофей; *vašsel* < Василий и т. д.).

Нередко находила употребление лишь часть слова, начиная со слога, на который падало главное ударение, или один только слог с главным ударением (*rî* < Ирина; *tēmî* < Артемий; *kēnî* < Евгения; *teštā* < Надежда и т. д.). Иногда к этому сокращению прибавляется суффикс, свойственный диалекту (*kōr + u = kōrû* < Григорий; *sei + u = seījû* < Алексей и т. д.).

В настоящее время такие своеобразные имена уже отходят в прошлое, поскольку их имеют сейчас лишь представители старшего и среднего поколения. Молодежь же в подавляющем большинстве носит эстонские имена.

KAHE LÕUNA-EESTI MURDESÕNA PÄRITOLUST

PAULA PALMEOS

1. Lõuna-eesti *pereñd* 'sõõrutuli' ~ sürja-komi *пурдны* 'põletama'.

Seni eesti keele sõnaraamatuis registreerimata sõnana esineb Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi murdearhiivi andmeil mulgi murdes Trv, Hls *pereñd* 'sõõrutuli, sõõrd', Krk *pereñt*, gen. *pereñtti* 'suur leek', Hel *perendeme* 'suure leegiga põlema'¹. Sõnale leidub vaste liivi keeles² *perändäks* 'scheiterhaufen'³ [= tuleriit]. Viimasele on L. Kettunen oma liivi sõnaraamatus teatud kahtlusega esitanud mitu võimalikku vastet teistest läänemeresoome keeltest, nimelt e *põrand* = lv *pērāno* või sm *peranko* 'stor brasa, bål [= suur tuli, tuleriit]' (= vps *verang*) sobiks häälikuliselt, kui see pärineks verbaaltüvest **pera-* (vrd. sm *perata* : *perkaan*). Lõpuks arvab ta, et liivi sõna võiks olla onomatopoeetilist algupära (**per-* e *põr-*, sm *por-*) ja võrdleb sellega Karksi *põrrendama* 'suure tulega kohinal põlema'⁴. Kõige tõenäolisemana tundubki Kettuneni viimane vaste, ainult selle vahega, et liivi sõna ei tarvitse olla onomatopoeetiline, vaid tegemist on nähtavasti põlise kultuursõnaga, mille levik ei piirdu mitte ainult eesti ja liivi keelega, vaid mille vasted ulatuvad isegi kaugemaisele sugulaskeeltesse. Nimelt leidub permil keeltes sõnu, mis hästi sobivad lõuna-eesti ja liivi sõnadega, näit. kS *пурдны*, 'обжигать напр., о кирпичах'; udm *пуромыны* 'разгореться об углях'⁵. «Udmurdi-vene sõnaraamat»⁶ esitab ka tuletise *пуромон* 'разгорание'. Samas leiduvad veel sõnad *пуромытон* 'разжигание', *пуромытыны* '1) разжечь [дрова]; 2) разозлить; раззадорить', mis ilmselt on samatüvelised.

¹ S. Tanning, Mulgi murde ja liivi keele suhetest. — Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II, Tallinn 1958, lk. 109.

² Sealsamas.

³ L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.

⁴ Sealsamas, lk. 283—284.

⁵ В. И. Лыткин, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам с обзором диалектов и диалектологическим словарем, I, Москва 1955, lk. 117.

⁶ Удмуртско-русский словарь, Москва 1948.

Häälikuliselt sobib sõnu ühendada, nimelt vastab läänemeresoome sõnaalgulisele *p*-le permi keeltes *p* (vrd. e *puu* ~ udm *ny*; e *pilu* ~ kS *nuũ*, udm *нулем* 'туча, облако' jne.) ja sõnasisesele *r*-le *r* (vrd. e *veri* ~ udm *вур*; e *sarv* ~ udm *срор* jne.). Mis puutub vokalismisse, siis näib ka läänemeresoome *e*-le võivat vastata permi *u* (vrd. näit. e *sõõm*, sm *siemaista* 'ühe sõõmuga juua' ~ udm *šumànʹ* 'hunger empfinden [= nälga tundma]')⁷. Tähenduslikult sobivad sõnad üksteisega samuti laitmatult, olles nii või teisiti tuletegemisega seoses.

2. Lõuna-eesti *urg* 'jõgi' ~ ungari *ár* 'veevool'.

Eesti keele sõnaraamatutes ei ole seni registreeritud lõuna-eesti murdesõna *urg* tähenduses 'jõgi', mis Keele ja Kirjanduse Instituudi murdearhiivi andmeil esineb Leivus kujul *ur̥g* ~ *ur̥g* ~ *ur̥g* 'jõgi', gen. *ur̥a*, part. *ur̥gà*, pl. nom. *ur̥a?*: *m̥i ur̥an um̥a väijä?* 'meie jões on vähid'. Sealsamas esineb ka kohanimi *mušturg* 'mustjõgi' (S. Nigoli teatel). Keele ja Kirjanduse Instituudi kohanimetokogu andmeil on sõna registreeritud mujaltki Lõuna-Eestist. Näit. Har Mõniste *ur̥a oja* (algab Läti NSV-st, voolab Peetri jõkke). Sama oja järgi on nimetatud *mäe-ur̥a* ja *alä-ur̥a* (talude) ning *leppura* talu. Har Ihte *ur̥goja* (algab Tõrvhaudu soost ja voolab Peetri jõkke). Krl Iigaste *ur̥a oja* (voolab Emajõkke).

Sõnale vastab liivi keeles *ur̥ga*, part. *ur̥gā* (salatsi *ur̥g*) 'kleiner bach [= väike oja]'⁸. Liivi ja leivu sõnad on ühendanud L. Posti, kes märgib, et algselt on liivigi keeles esimeses silbis olnud lühike *u*, sest esimeses «pikas sonoorses silbis on *u* esinud *u* ~ *ū* vaheldusega»⁹.

Käesolevalgi juhul on tegemist nähtavasti vana soome-ugri sõnaga, millel leidub vasteid kaugemais sugulaskeeltes, nimelt permi ja ugri keeltes¹⁰. Ungari keeles on sõna *ár* 'veevool'. Gomboczi-Melichi «Magyar etymologiai szótár» (Budapest 1914) esitab *ár*-sõnale järgmised vasted: mansi põhjamurre, kesk-losva, läänemurre, idamurre *tūr*, alam-losva *tor* 'tó [= järv]' ~ handi põhjamurded *lōr* 'eine von einem flusse durch überschwemmung gebildete seichte bucht [= jõe üleujutuse tõttu moodustunud madal laht]', surguti *lār* 'niedrige gegend, wiese, morast

⁷ Vrd. Y. Wichmann, Wotjakische chrestomathie, Helsingfors 1901, lk. 105.

⁸ L. Kettunen, tsiteeritud teos.

⁹ L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte. — SUST LXXXV, Helsinki 1942, lk. 14.

¹⁰ P. Palmeos, Ungarisch *ár* 'Flut, Strom, Strömung'. — NyK LX, Budapest 1958, lk. 137—139.

[=madal koht, luht, soo]', irtõši *tõr* 'landsee; niedrige stellen der flüsse und seen, ausserhalb des fahrwassers, wo sich im frühjahr wasser befindet, im spätsommer aber oft nur üppige wiese die spuren des wassers zeigt [=sisejärv; jõgede ja järvede madalad kohad väljaspool sõiduvett, kus kevadel leidub vett, hilissuvel aga tihti ainult lopsakas luht osutab vee jälgedele]', konda *tõr*, jugani *lår*, vasjugani *jar* 'kleine see ohne abfluss; wiese, die überschwemmt wird, seichte bucht [=väike umbjärv; luht, mis üle ujutatakse, madal laht]' ~ sürjakomi *šor* 'unter dem schnee gesammeltes wasser, quelle, bach [=lume alla kogunenud vesi, allikas, oja]', ida-permi *šor* 'bach [=oja]'; udmurdi *šur* 'folyam, folyó, patak, csermely [=jõgi, oja, ojake]'.
 Tänapäeva mansi kirjakeelest esitab J. I. Rombandeeva oma vene-mansi sõnaraamatus¹¹ tähenduses 'järv' *тип*, S. N. Kоноваловi vene-komi sõnaraamat¹² annab tähenduses 'oja' komi *шор* ja «Удмуртско-русский словарь» toob udmurdi *шур* tähenduses 'jõgi'.

Sõnale on esitatud vasteid ka volga, lapi ja läänemeresoome keeltest (sm *järvi* jt.), kuid need ei ole vastuvõetavad, nagu õigesti märgitakse Gomboczi-Melichi suurteoses «Magyar etymologiai szótár». Küll sobivad aga ugri ja permi sõnadega eespool esitatud leivu ja liivi sõnad.

Mis puutub foneetilisse vastavusse, siis on see laitmatu. Nimelt on sõna algul esinenud š-, nagu osutavad permi keeled. Ungari keeles on see kadunud. Läänemeresoome keeltes oleks siin ootuspärane š- > h-, aga nii liivi keeles kui ka Leivu murrakus on sõnaalguline h kadunud. Hargla murrakus nagu mujalgi võru murdes on sõnaalguline h üldiselt püsinud, osalt aga ka kadunud. Üldine on h püsi Mõnistes ja Taheval, kuid sealgi võib tähele panna erandlikke h kao juhte, nagu näit. *ul*, vrd. *hull*; *ülõ kala*, vrd. *hüljes*; *pū,unigu* (gen.), vrd. *puuhunniku*; *uvitteš* 'huvitab', vrd. sm *huvittaa*¹³ jt. Nii võib ka eespool esitatud kohanimes sõnaalguline h olla kadunud. Sõna sees tuleks lähtuda soome-ugri *rk*-st, mille vastena seni on ungari keeles küll konstateeritud ainult *rr* (vrd. näit. ung *varr* 'õmbleb' ~ mr *вуррем* 'одежда'). Et aga ungari keeles *-lk-* vasteks võib olla nii *ll* kui *l* (vrd. näit. ung *váll* 'õlg' ~ sm *olka*, e *õlg*; ung *halad*, *hallad* 'liigub edasi' ~ sm *kulkea* 'käia, liikuda'; ung *gyalog* 'jala' ~ sm *jalka*, e *jalg* jt.), siis võib *rk*-legi vastata *r*, sest liikvida ja klusiili ühendid võivad ka olla arenenud paralleelselt nagu näit. nasaali ja klusiili ühendidki.

¹¹ Е. И. Ромбандеева, Русско-мансийский словарь, Ленинград 1954.

¹² С. Н. Коновалов, Русско-коми словарь, Сыктывкар 1940.

¹³ Vt. lähemalt S. Nigol, *h*-häälik hargla murrakus. — Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II, Tallinn 1958, lk. 119—122.

Mis puutub vokaalidesse, siis on pikk *á* ungari keeles tekkinud nähtavasti asepikeenduse teel seoses teise silbi redutseerunud vokaali kaoga samuti kui näit. **haz^u* > *ház* 'maja'¹⁴. Ungari *á*-le võib läänemeresoome keeltes vastata *u* (vrd. näit. ung *nyár* 'pappel' ~ e *nurm*; ung *száj* ~ e *suu* jne.).

Semasioloogiliselt sobivad lõuna-eesti ja liivi sõnad eriti permi keelte vastetega, mis samuti tähendavad peamiselt jõge või oja. Obi-ugri keelte vasted tähistavad järve või mingit muud ajutist seisvat veekogu. Ungari sõna *ár-* tähendab 'veevool', liitsõna *árvíz* 'suurvesi, üleujutus', vanas kirjakeeles esinev *árpatak* aga 'veeallikas', samatüvelised on verbid *áradni* 'voolama' ning *árasztani* 'välja valama, voolata laskma'. Niisiis on ugri vasted tähenduslikult üsna erinevad, kuid nende ühendamine ei tee raskusi. Teataval määral nagu üleminekuastme ugri sõnade tähendusele moodustab sürjakomi *šor* 'lume alla kogunenud vesi, allikas'. On võimalik, et käsitletav substantiiv on algselt tähendanud mingit allikat või väiksemat jõge või oja üldsoomeugrilise suuremat jõge tähistava sõna (vrd. ung *jó* 'jõgi' ~ h *joyàn* 'väike jõgi' ~ mns *jā* ~ kS *ju*; udm *ju* : *ju-šur* 'jõgi' ~ mr *joy-voolab* ~ md *Jov* 'Mokša jõgi' ~ sm *joki*¹⁵) kõrval.

Vaadeldavast lõuna-eesti ja liivi sõnast tuleb lahus hoida eesti keeles üldtuntud sõnad *urg*, gen. *uru* 'auk, õõs, koobas (metsloomadel)'; *urgas*, gen. *urka*; *urge*, gen. *urke* 'koobas, õõs' (VÕS) ja lääne-eesti murdes esinev *urk*, gen. *urca* 'auk'. Kettunen on eesti sõnaga *urg*, gen. *uru* õigesti ühendanud liivi *uŗg*, pl. *uŗgāŗ* lvL *uŗgud* 'kimmen, zargen an tonnen [= uurded]'¹⁶. Setälä esitab sellele vaste udmurdi keelest: *ur*, *ör* 'flussbett; graben [= jõesäng, kraav]'¹⁷, mis tänapäeva kirjakeeles esineb kujul *ör* 'русло реки; ручей'¹⁸. Setälä etimoloogia osutub vastuvõetavaks. Sõna on algselt alanud vokaaliga. Niisiis tuleb erinevaks tüveks pidada tänapäeval sellega nominatiivis homonüümset, kuid algupäraselt erinevat *h-* (< š-) algulist sõna *urg*, gen. *ura*.

Kettunen ühendab liivi *uŗg* ja eesti *urg* : *uru* sõnaga kõhklevalt veel e *org*, gen. *oru*, sm murdeti *orko*¹⁹. Viimane on siiski

¹⁴ G. Bárczi, Magyar hangtörténet. — Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek, Budapest 1954, lk. 46.

¹⁵ Vt. J. Szinnyei, Magyar nyelvhasználtás, 7. trükk, Budapest 1927, lk. 29.

¹⁶ L. Kettunen, tsiteeritud teos.

¹⁷ E. N. Setälä, Zur Frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. — SUSA XXX₅, Helsinki 1913—18, lk. 38.

¹⁸ Удмуртско-русский словарь.

¹⁹ L. Kettunen, tsiteeritud teos, lk. 457; Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, Helsinki 1958.

arvatavasti omaette läänemeresoomeline sõna²⁰, kuigi Setälä on selle küsimärgiliselt kõrvutanud samojeedi vastega²¹.

Ka läti keeles on sõna, mis ilmsesti on sama algupära kui eespool esitatud läänemeresoomelise sõna, nimelt *urga*, mis M. Mülenbach-Endzelīni sõnaraamatu²² järgi eri murdeis tähendab 'ein Loch in der Erde, ein Wasserloch, eine Pfütze, morastige Pfütze, eine tiefe Gruft auf einem kotbedeckten Weg, eine ausgefahrene oder ausgetretene Stelle auf Wald- oder Wiesenwegen, eine ausgefahrene oder vom Regen ausgespülte Vertiefung, durch die nach einem Regen, Wasser fließt, ein Graben, ein kleines fließendes Wasserchen, ein kleiner Bach [= auk maa sees, veeauk, loik, porine loik, sügav auk porisel teel, sõidetud või äratallatud koht metsa- või heinamaateel, ära-sõidetud või vihmast uhutud uure, millest pärast vihma vett jookseb, kraav, väike voolav veenire, väike oja]' jt. Läti sõna on Thomsenist alates peetud laenuks liivi (lv *urga* 'väike oja') või eesti (*urg*, gen. *uru* 'auk, õõs') keelest²³. Endzelīn arvab selle algselt olevat võimalikult tähendanud 'auk', kuna tähendus 'oja' olevat võinud läti keeles tekkida seoses verbiga *urdzēt* 'sulisedes tasa kohisema', kust see võidi liivi keelde laenata²⁴. Tegelikult näib seletus palju lihtsam olevat: tähendus 'oja' on liivi keeles algupärane ja selles tähenduses ongi sõna läti keelde laenatud. Lisaks on aga laenatud ka eesti keelest 'auku' tähendav sõna *urg*, mis läti keeles liitus tähenduslikult erineva, kuid häälikuliselt lähedase liivi sõnaga, mistõttu ongi saadud üks sõna, mille tähendus aga eri läti murdeis on väga varieeruv.

²⁰ A. Turunen, Kalevalan sanakirja, Helsingi 1949.

²¹ E. N. Setälä, tsiteeritud teos, lk. 38.

²² K. Mülenbachs, Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, nobeidzis J. Endzelīns, Rīga 1929—1932.

²³ V. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, København 1890, lk. 283.

²⁴ K. Mülenbachs, J. Endzelīns, Latviešu valodas vārdnīca, IV köide, lk. 304.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДВУХ СЛОВ В ЮЖНОЭСТОНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

ПАУЛА ПАЛЬМЕОС

Резюме

В статье приводятся возможные соответствия из пермских языков для слова *preñõ* 'паление новины', встречающегося в мулькском диалекте южной Эстонии, тогда как до сих пор было известно лишь его соответствие в ливском языке.

Слово *urg* 'река' встречается в эстонском языке лишь в лейвуском диалекте, но в топонимике оно наблюдается и в других местах южной Эстонии. Слову даются в статье соответствия, имеющиеся в пермских и угорских языках.

PAAR ETÜMOLOOGILIST MÄRKUST SEOSSE LINNU- NIMETUSTEGA

MART MÄGER

1958. aastal ilmunud soome keele etümoloogilise sõnaraamatu teises osas seotakse soome *kulli* 'siitin; karju' sõnapere — *kullit* 'kivekset, miehen sukupuolielimet'; *kullisika* '(salvamaton) karju', tuletiste *kullerit*, *kullurit* 'poikalapsen sukupuolielimet' ja vadja *kulli*, *ku'li* 'karju' — küsimärgiga udmurdi sõnaga *ku'y* 'siitin' ja samojeedi sõnaga *ke'i*, *ke'i* 'idem'. Sõna *kulli* teise tähendusena annab sõnaraamat 'kuovi', mida ei ühendata eelnenud sõnaga¹.

H. Paasonen on soome *kulli* sõnaga ühendanud mansi *ku'li* 'männliches Glied', handi *köl* 'männliches Geschlechtsteile', norra lapi *guolla* 'Hoda', Luulaja lapi *kūolla* 'idem', Koola lapi *küll* 'idem' ja ka eesti *koll*, *köll* 'männliches Glied'².

Tõenäoliselt kuuluvad viimatimainitud sõnad kokku soome sõnaga *kollikissa* 'isane kass, kissa, jolla on kolli', mitte aga *kulli* sõnaga. *kulli* lähtub kindlasti linnunimetusest, millele viitab ka teine soome tähendus 'kuovi'. Sekundaarse tähenduse 'siitin' teke ulatub usutavasti siiski kaunis kaugesse minevikku, sest tähendus on muutunud ka vadja keeles. Liivi keeles on *ku'l* 'kull; kotkas'. Sõna *kulli* 'siitin' puhul on tegemist keeleteaduslikult huvitava nähtusega. Reas keeltes on mõni linnunimetus saanud kehaliikme kõrvaltähenduse, mõnikord aga omandanud ainult selle sisu, nagu soome *kulli*. Ka eesti keele Vaivara murra-kus märgib *kulli*, *ku'l* poisikese penist.

Udmurdi keeles on *papa* 'sirk, väike lind', mis Možgini murdes tähendab ainult penist. Komi keeles on murdeti *kai* kahes tähenduses — 'kleiner Vogel; männliches Glied'³.

1959. a. pani prof. P. Ariste vadja keelealalt Mati külast keele-

¹ H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, Helsinki 1958, lk. 234.

² H. Paasonen, Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte, Budapest 1917, lk. 47.

³ Y. Wichmann, Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. Uotila, Helsinki 1942, lk. 86.

juht M. Baranova't kirja järgmise näite: *tuļļēsē ep piā kusa, tšāznā kazvap kukeļē* (nom. *kukķē*); *kukķē* 'kukk; poisikese penis'.

Korrektuuri vajab ka Kettuneni liivi sõnaraamatus esinev *tittār* 'männliches geschlechtsglied', mille teise tähendusena on toodud 'truthahn (= *kalkkon*)'. Kettunen seob *tittār* esimeses tähenduses Lõnnroti soome-rootsi sõnaraamatus leiduva soome sõnaga *titti* 'männliches Geschlechtsglied'⁴. On ilmne, et siingi on tegemist algse linnunimetusega, vrd. läti *titars* 'kalkun', kust liivi sõna põlvneb.

НЕКОТОРЫЕ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ В СВЯЗИ С НАЗВАНИЯМИ ПТИЦ

МАРТ МЯГЕР

Резюме

Во второй части этимологического словаря финского языка⁵, изданной в 1958 году, приведено два значения слова *kulli*: 1) 'siitin; karju (= половые органы; боров)', 2) 'kuovi (= кроншнеп)', причем не отмечается, чтобы эти значения были связаны друг с другом. Слово *kulli* несомненно происходит от названия птицы, на что указывает также второе финское значение 'кроншнеп'. Генезис вторичного значения 'мужские половые органы' восходит, по всей вероятности, к далекому прошлому, поскольку значение изменилось и в водском языке.

В случае со словом *kulli* 'мужские половые органы' мы имеем дело с интересным явлением с точки зрения лингвистики. В ряде языков некоторые названия птиц приобрели побочное значение члена тела.

В ливском словаре Кеттунена⁶ помещено, например, слово *tittār* 'männliches geschlechtsglied (= мужской половой член)' и приводится также второе значение этого слова 'truthahn (= индюк)'. В данном случае слово первоначально тоже означало название птицы (сравн. латышское *titars* 'индюк', от которого ливское слово происходит).

⁴ L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.

⁵ Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, Helsinki 1958, стр. 234.

⁶ L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.

PÕIMIK LÄÄNE-EESTILISI MURDESÕNU

KOOSTANUD MARI MUST

Emakeele Seltsi murdekorrespondentide poolt kogutud mitmekesistest murdematerjalidest on laiemalt tuntuks saanud etnograafilise, folkloristliku ja kultuuriloolise sisuga murdekeelsed jutustused, millest viimastel aastatel on trükist ilmunud kaks iseseisvat tekstivalimikku ja Emakeele Seltsi aastaraamatutes ning «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistes» rida tekstinäiteid. Mitte vähem huvipakkuvad kui murdetekstid on aga ka korrespondentide poolt kirjapandud sõnavaralised teatmed, mis paljudel juhtudel on üsna oluliseks ja tõhusaks täienduseks olemasolevatele murdesõnavarakogudele. Eeldab ju sõnavara kogumine eriti põhjalikku ja pikaajalist sisseelamist murdesse, milleks kohapeal elaval ja töötaval korrespondendil on kõige paremad võimalused. Võib öelda, et vilunud korrespondendi iga saadetis toob midagi uut kohaliku murde sõnavara alalt, olgu siis seni täiesti tundmata murdesõnade näol või ka varem kirjapandud andmeid täiendades ja täpsustades.

Et anda mõningat pilti korrespondentide kogutud leksikaalsetest materjalidest, esitatakse allpool valimik uudseid ja haruldasi murdesõnu, mis on nopitud kahe viimase aasta jooksul saadetud sõnavarakogudest. Valimik on tehtud viiest sõnavara-saadetisest, mille kogujateks on Aadu Toomessalu Põidest, Theodor Saar Kihnust, Ida Aavekukk Hanilast, Salme Kasesalu Pärnu-Jaagupist ja Eduard Joonas Karksist. Valimikku on võetud sõnad, mis senistes sõnaraamatutes ning Keele ja Kirjanduse Instituudi murdekogudes puuduvad või on esindatud ainult üksikteatega, samuti ka rida sõnu, mis on huvipakkuvad tuletuslikult või seni registreerimata tähenduse poolest.

aar : *aar* g. -a 'örn, tundlik, pelglik' — *ihu om ninda aar, jüsku oless palavik või* (Krk).

alapaljakas : *alabal'lakas* 'mütoloogiline olend, rukkihaldjas' (?); poolpaljas, alasti olevus' — *lapsed õlle rukide sihes alabal'lakast näin. Tüdrükud kõivad riidis nagu alabal'lakad, õlad pallad* (Han).

apane : *apane* g. -tse 'mäda, porine, põhjatu' — *vihmage lääp sji tji ninda apatsess* (Krk).

arand: *arand* g. -i 'otsast lõhki aetud kepp, näit. ussi püüdmiseks' (Pöi).

elkama: *elkame, elgate* 'edasi-tagasi käima, jõlkuma' — *või Annel muud tetä om, elkäp iki Samle ja me vahet* (Krk).

enge: *enge* 'väga, õige' — *teste rahvas meitegä sellekorra enge iäd* (Khn).

erelt: *erelt* g. ? 'paigalpüsimatu, rahutu (loom, harva inimese kohta)' — *ju see lehm ikka äe tehtud on, et see söuke erelt on* (Pöi).

harjustama: *arjusteme* 'tutistama, juustest kiskuma, saku-tama' (Krk).

hiiresööt: *iirisööt* 'sammaspoolik' (Khn).

idi: *idi* g. — 'põialpoiss (lind)' (Khn).

idirasvlane: *idirasvlanõ* 'musttihane' (Khn).

illerdama: *illerdama* 'narmendama' (Han).

jolks: *jolks, jolksam* 'pikk ja peenike loom või inimene' (Khn).

joošt: *joošt* g. -i 'inimene, kes liiga palju siia-sinna jookseb ja ruttab' (Han).

jornam: *jornam* g. -i, *jornik* 'olend või inimene, kes käratse-des liigub ja teisi tüütab'; *jornama* 'häirima, kisades liikuma' (Han).

jäbardama: *jäbardama* 'nikastama' (?) — *vana tudil oli jalg natuke jäbardand, muku pikali maas* (PJg).

jäigas: *jäigas* g. *jäika* 'karm, kõva, julm' — *lapsed oo jäika südametega, piinavad loõmi* (Han).

jürss: *jürss* g. -i 'tugev, tüse, jõuline' — *säätse jürsi mehe naistel mülttve* (Krk).

kalbus: *kalbus* g. -e 'vilets, näruselt riides isik; märg, ligu-nenud olend' — *oi määte like sa olet kuits kalbus kunagi* (Krk).

karke: *karke* 'soola mõjul kõvaks tõmbunud (värsk kala)' — *söuke karke verisoola kala on kõige magusam* (Pöi).

keevi: *keevi* g. — 'elav, julge, kokeitne, võluv (naisolend)' — *sääst keevit tüdrukut mehe ju tahave, si om kui tule lijk* (Krk).

kidap: *kiõdap* g. -i 'urvalind' (Khn).

kiibitsema: *kiibitsema* 'kaapima, siblima' — *kanad kiibitse-sid taemõd üles* (Khn).

kilu: *kiõlu* 'peenike jääklibu, mis tekib sügisel vee all võrk-püünistesse' (Khn).

kisma: *kisma* 'tülitsemishimuline, riidu noriv (inimene)' — *juhlased oo kisma mehed. Vanasti Mihkli laadal oli pailu kis-masid* (Han).

kodama: *kodama* 'käima, ringi hulkuma' — *mine mitte jälle kodama, ole kodu ka* (Pöi).

- kodrutama** : *kodrutama* 'palju rääkima, vatrama' (Pöi).
- koke** : *kokō* (— *kokōldaja*) *laenō* 'järsk laine'; *kokōldama* 'järsult pekslema (laine kohta)' (van., hrv.) (Khn).
- kolupe** : *kolupe* g. — 'veiste söödakast, sõim' (Krk).
- koots** : *kuuts* g. *koordsu* 'vana, vilets, lahja olend; vana, kulu- nud ese (näit. luud)' — *temä naine om kah eige koodsuss jäänu* (Krk).
- korgits** : *korgits* g. -a 'väike punker, sahver' (Han).
- korimus** : *korimus* g. -e 'katkenud, närused riided või jalat- sid' — *neid kenä korimusi ei tähendä enäm praavita* (Khn).
- kortsama** : *kortsama*, *kortsata* 'käperdama, vantsutama (näit. kassi)' — *lapsed kortsasid kassi ää* (Han).
- kotsima** : *koitsima*, *koitsida* 'aeglaselt, vaevaliselt liikuma (näit. vana inimese, väikese lapse kohta)' (Han).
- kraitama** : *kraitama*, *kraitada* 'käima, ümber hulkuma' — *see kell kraitab küll. Mis sa kraitad mööda külaperesid* (Han).
- kudi** : *kudi* g. — 'väike puuplokk kergemate raskuste tõst- miseks' (Khn).
- kuhker** : *kuhker* g. -kri 'väike sahver või kelder' — *see põle kellegi tuba, piške ja külm nagu kuhker* (Han).
- kukispea** : *kukispa* 'väike kivine madalik meres' (Khn).
- kõlp** : *kõlp* g. -i 'lühike ja väike riietuse' — *pintsak oo poisil na kõlbis jään* (Han).
- kõpits** : *kõpits* g. -a 'kõva puuseen' (Khn).
- kõre** : *kõrō* 'lobiseja, latraja', *kõrōtama* 'lobisema, latrama' — *sedä annab nüüd naestōl tūkk aēga kõrōta* (Khn).
- kõõmeldama** : *kõõmeldama* 'paljaks närima' — *obused oo selle kõple päris paillass kõõmeldand* (PJg).
- käbastama** : *käbastama* 'vihaštama' — *vana oli säel pirekse käbastand ja tulnd äe* (Pöi).
- kādamus** : *kādamus* g. -e 'riiakas, sõimleja' — *Mardi naene oo üks igavene kādamus* (PJg).
- kāpits** : *kāpits* g. -i 'kühvlitaoline hõredate pulkadega riist pahmatud vilja tuulamiseks (hrl. viilork)' (Pöi).
- kāägama** : *kiägama* 'kärvama, kõngema, surema (nlj.)' — *sia nda rōmu et üsä varssi kiägad ää* (Khn).
- küllik** : *küllik* g. -u 'tüll (lind)' (Khn).
- laagema** : *loägema* 'vāsima' — *mis neē vanad inimesed ānam teevad, päēle lõunat akkavad kõik äe loägema* (Pöi).
- laagjas** : *luägjas vesi* 'tormijärgne valge, tasane meri' (Khn).
- laaram** : *laàram* g. -i 'suur kogu, hulk' — *küll tehti maailma laàram õlut* (Han).
- langepali** : *laņņepali* 'nabra või kuhja ärde kuivama pandud märja vilja hunnik' — *suured laņņepalid nabrade eàres* (Pöi).

lappaja: *lappaja* 1. 'paat, kuhu kakuami lina lapatakse'; 2. 'kivi, jäätükk, mille üle lained loksuvad, vahest seda kuivale jättes' (Khn).

lee: 'värvus, jume' — *valged leed inimene; punast leed rätik* (Han).

lents: *leñts* g. -i 'laisk, jõuetu' — *soe supp teeb na lentsis* (Han).

lodimus: *lodimus* g. -e 'lodev, hooletu inimene' (Han).

lonk: *loñk* g. -i 'vesine heinamaa, soo' — *mehe lätsive loñki einäle* (Krk).

lontima: *lontima* 'hoogudega põlema' — *mis selle lambil on, et see sedaviiti lontima akkas* (Pöi).

lookuma: *luykme*, *kure looguve* 'häälitsema (kurgedest)' (Krk).

losima: *losima* 'käega peksma' (Khn).

lungama: *luñgama*, *luñgata* 'magama, põõnama' — *küll luñgab ööd ja päävad kokku* (Han).

lupsik: *lupsik* g. -u 'õõnes kaas, kate, kapsel (näit. limonaadipudelil)' (Krk).

lutsu: *ludsu* 'sile, karvadeta, lage, nudi' — *ludsu pääge lehm. Juhan om alati ninda ludsu näöge, temäl vist ei kasvagi abet* (Krk).

läärutama: *läärutama* 'paigast teise jooksmata (looma, inimese kohta)' — *see sedaviiti oma elupäevad õhest kohast teise läärutand* (Pöi).

lõduvili: *lõduvele* 'lontis, ripakil' (Khn).

lõllama: *lõllama* 'suure leegiga põlema' — *tuluke lõllas põleda* (Pöi).

löörama: *löörama* 'paigast teise jooksmata' (Pöi).

löösuma: *löösuma* 'jalgu järele vedades kõndima' (Han).

lüda: *lüda* 'paigalpüsimatu inimene või loom', *lüdama* 'ühast kohast teise jooksmata' (Pöi).

lüütima: *lüütima* 'halvasti põlema, vinduma' — *täna sööd lüütivad na kaua, ei kustugi ää. kuiva kase sööd ei lüüti, põlevad ilusti* (Han).

meerus: *meerus* g. -e 'must, määrdunud' — *must nagu meerus. kääd ja jalad oo nagu meerused* (Han).

meos: *meos* g. -e 'rumal, saamatu, räpane olend, määrkass' — *missa selle meose käest küsüt, nñ ei täa ju maast ega ilmast midägi* (Krk).

monsu: *monso* 'kallike, armsam (nlj.)' — *lasõnd sisse, ise_ka mio monso* (Khn).

mudi: *mudi* 'pehme, murenev' — *keedetud talle liha oo ja mudi süija* (Han).

mõigas : *mõigas* g. *mõika* 'salakavalalt vaikiv inimene' — küll see oo mõigas, ei lausu mušta ega valged (Han).

märsa : *märsä* 'armuke, kallike' (van., nlj.) (Khn).

nahkama : *nahkama, nahata* 'nõrgal jääl sõtkuma, nii et jää all vajub ja tõuseb' (Khn).

nakat : *nakat* g. -i 'ristpart' (Khn).

nokslema : *nokslõma* 'norima' — ei maksa tühjä asjaga nokslõma akata (Khn).

norgima : *norõgima, norõgi(da)* 'noruspäi omaette kõndima' — poiss läks norõgides koju. koer norõgib järel tulla (Han).

näbar : *näbar* g. -a 'peenelokiline, säbruline' — näbara raèga palitu. Tegi pja palava varðaga näbaras (Han).

nähu : *n'ahu* 'puupahk' (Khn).

näkk : *näkk* g. -i 'väike vistrik' (Han).

nööritsema : *nööritsema* 'nööri, köit valmistama' (Pöi).

nöösimä : *nöösides* 'norus liikudes' — täna tuli karjalaps nöösides koju, ju tal lehmä muidugi kadund (PJg).

oduma : *oduma* 1. 'ootama, luurama, valvama' (Pöi, Khn); 2. 'aegamisi liikuma, hulkuma' — odub nagu täi, edasi ei saa. Kui kauda küla odutse, ei siis põle kodu aõssad kõrdas. Koer odub mõõda metsi (Han).

omaväkke : *omaväkke* 'omaette, omapead, üksinda' — ei meie läin võerusile, äga meile tuln keegi, olime omaväkke kodu. Eina tegime omaväkke ää (Han).

paakima : *paakma, paaki* 'rasketes teoludes jalgsi sumpama, käima' — ma ole seda teed kuus aastad paakin (Han).

paaritsema : *paaritsema* 'rikkalikult ja priiskavalt sööma' — neukse paaritsemese järel tulad ambad varna paanna. Nüidki pidi tä teiste eest paremid suutäisi paaritsema (Han).

pahmitsema : *pahmitsema* 'üleliia kiirustades segamini ajama' — ära pahmitse, mõtle enne kya (Han).

paug : *raugi paug* 'rangipadi' (Khn).

poogama : *puõgama* 'hargnema, kulumise tõttu kergesti lagunema' — sie võrk enäm ei kannata, otsõ puõgab ää (Khn).

pugi 'naaskel' (van., hrv.) (Khn).

põlima : *põlima* 'võrkpüüniste alumist serva vastu põhja suruma' (Khn).

põll : *põll* g. -i 'vesivill' (Han).

päkkama : *päkkama* 'väljavajunud rookatust tasaseks lööma' — päkkamise lasn, ambad olid ületsepidi (Pöi).

pännima : *pännima* 'järelejätmatult, tüütuseni üritama' — küll joodik pännis ukse taga, aga ma sisse ei lasn. Salme oo küll selle rehkenduse kallal pännin, aga ei saa valmis (Han).

päss : *päss* g. -i 1. 'rumal, saamatu'; 2. 'pisike, väikest kasvu'; *pässima* 'mõttetult, arutult tegutsema' — *läks pässides üksi metsa, nüid põle teist kuškilt võtta* (Han).

rapastama : *rapastama* 1. 'järele andma' — *kui see kõis nüid rapastab, siis kõik vädajad kukvad*; 2. 'nurjuma' — *majapidamine rapastas, mehed jõid, ei tuln laste koolitamesest kedagi välja* (Han).

rimal : *rimal* g. -a 'väike kalts, räbalatükk' — *Peetri püksid olid lõhki nagu rimalad* (Han).

roogendama : *roogenteme* 'mustusega määrima, ligaseks saama' — *vaade, et sa seasüüma tetän ennast ärä ei roogente* (Krk).

ruksik : *ruksik* g. -u 'padrik, rägistik, võsastik, võpsik' (Krk).

rõme : *rõme* 'poolkeenud, mitte täiesti pehme (kartul või muu juur- ja aedvili)' (Khn).

ränn : *ränn* 'väike, püsimate inimene, pahur väike loom' — *pisike looma ränn* (Pöi).

rääbustama : *rääbustama* 'haiget tegema, pigistama, ära vantsutama' — *lapsed selle kassi nõnda äe rääbustand* (Pöi).

räätsakas : *räätsakas* 'vana lagunenu puunõu, -ese' — *selle sõela räätsakaga põle änam kedagi tiha. Katus nagu räätsakas, laseb vett läbi. Istme põhi oo katti nagu räätsakas* (Han).

rökendama : *rökendama* 'musta ja märja tööga tegelema' (Han).

rõketis : *rasva rõketis* 'liha praadimisel tekkiv ving, suits' (Pöi).

rüstine : *rüstine tee* 'vähese lumega tee, lumi teel kruusaga segamini' — *tee on täna nii rüstine, et sii äi vea ärg ega obu* (Pöi).

salmis : *salmis vill* 'suurelokiline, kähar vill' (Han).

sihverdama : *sihverdama* 'vahele rääkima', *sihverdis* 'vahele rääkija' (Han).

soodakas : *soodakas* 'mitte korralik inimene või loom; märg riie, põhk, märjad heinad, märjaks saanud loom või inimene' (Pöi).

suterdama : *suterdama* 'ees olema, segama; halvasti tegema', *suterdis* (Han).

teendama : *teendama*, -da 'mustaks, räpaseks tegema' — *kõik kohjad täis teendatud* (Han).

tiitsama : *tiitsama* 'hüppama, trampima' — *lehmad olid täna õõsi karja aedas naapaelu tiitsand, et kõik põhud olid virtsased* (PJg).

tiivang : *tiivang* g. -u 'linnu suur hoosulg' (Khn).

tikitsema : *tikitsema*, -da 'vaikselt liigutama ja häälitsema' — *laps tikitseb teki all, tahab vist aßsale. Mari tikitseb nutta* (Han).

tuuleõrs : *tuulõ õers* 'paksu pilve ees üle taeva ulatuv kitsas valge järsu esiservaga pilv' — *enä mioksõ tuulõ õrrõ luõdõst üles aan, varssi torm kää* (Khn).

tüngestama : *tüngestama* 'tõstma, tõmbama' — *mis_sa sest siis üksi tüngestama akkasid* (Pöi).

ugal : *ugal, ugalaste* 'võõriti' — *küll see Kärdi vanaeit räägib ugalad keelt* (PJg).

ungima : *uñgima* 'tasa, aeglaselt põlema' (Pöi).

valima : *valima* 'märki viskama' — *poesid valisid kivedegä varõsõ pesä* (Khn).

valk : *va^{el}k* g. -i 'änn (lind)' (Khn).

vedemed : *vedemed* 'riist nõule vitsa pealeajamiseks' (Khn).

vipp : *viõpp* g. -a 'pikk tugev kang (puust)', *viõppama* 'kangiga kaaluma; tugevasti sõudma' (Khn).

viuk : *viõuk* g. -u 'väike peenike angerjas' (Khn).

äisatu : *äisatu* 'südametu, julm' (Han).

üllerdama : *üllerdama*, -da 'üle ääre õmblema' — *üllerdä jäki käitse õmblus ää, mud'u akkab arguma* (Han).

ПОДБОР ЗАПАДНОЭСТОНСКИХ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ

СОСТАВИЛА МАРИ МУСТ

Из разнообразных диалектологических материалов, собранных местными корреспондентами Общества родного языка, широким кругам наиболее известны диалектные рассказы этнографического, фольклористического и культурно-исторического содержания, поскольку за последние годы было издано два отдельных тома таких избранных текстов, кроме того, ряд образцов текста был опубликован в ежегодниках Общества родного языка и в «Известиях Академии наук Эстонской ССР». Однако не меньший интерес, чем диалектные тексты, представляют лексические данные, являющиеся во многих случаях очень существенным и значительным дополнением к уже имеющимся собраниям диалектной лексики. Местные корреспонденты, проживая и работая на территории распространения диалекта, имеют все возможности основательно ознакомиться с диалектом, что и является необходимым условием для сбора материала. Можно сказать, что каждая посылка, получаемая от опытного корреспондента, содержит что-нибудь новое из лексики данного диалекта, будь то до сих пор ещё не известные диалектные слова, или дополнительные сведения, помогающие уточнить ранее записанные тексты.

Для того, чтобы дать некоторое представление о собранных корреспондентами лексических материалах, ниже приводится подбор новых до сих пор не известных редких диалектных слов, взятых из пяти лексических собраний, полученных Обществом за последние два года от местных корреспондентов Ааду Тоомес-салу из Пэйде, Теодора Саара с острова Кихну, Иды Аавекукк из Ханила, Сальме Казесалу из Пярну-Яагупи и Эдуарда Йоонаса из Каркси.

MURDENÄITEID ANNAST

HELMİ VIİRES

Teatavasti koguneb igal aastal ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituuti rikkalikult uusi materjale eesti murrete alalt. Muuhulgas on pidevalt täienenud ka murdetekstide kogu, mis osas on püütud täita olemasolevaid lünki, hankides näiteid elavast kõnест ka nendest murrakutest, kust varasemad kirjapanekud hoopis puuduvad või need pole küllalt usaldatavad. Hõredalt oli seni esindatud ka põhja-eesti keskmurde ala. Viimastel aastatel on nendestki murrakutest keelearhiivi laekunud tekste väga mitmest punktist, näiteks Paidest, Annast, Amblast, Väike-Maarjast, Keilast, Harju-Madiselt, Äksist jm. Alljärgnevalt esitatakse mõningaid murdenäiteid Annast Puiatu-Aru külast. Tekstid on kuuldeliselt kirja pannud allakirjutanu (nr-d 2 ja 8 koos S. T a n n i n g u g a) 1951. aastal.

Keelejuht Anna Tiigi (1869—1952) on elupõline annalane, sündinud Sõmerus ja üles kasvanud Puiatu-Arus haiglase popsist rätsepa lapsena, olnud langetõbine ning elanud vaevarikast saunikuelu väikeses korstnata suitsuonnis. On vähe pääsenud kaugemale oma kodukohast; mistõttu keelepruuk suhteliselt vaba ühiskeelee mõjudest.

1. Keelejuhi elust.

sē tēbī akkas sevāzi kālma. minā eh̄mattazin. izā sāttis ühē tiümēga¹ kāsku, et tʷōgū tüdruk leiba jārēl. eh̄ta pimēdas sē miēs tuli nūlō mulle sevā kāsku tʷōma. olī niukke uks ja üksēl olī pʷōr ja üks olī pʷōras sevāzi pimēdas. minā kūzizin, et kišsī on. temā ei laūzunud senā, mutkū lēi pēlvēga vašta ušt mūrts ja mūrts. tahtis miñd pelēttada. ja minā kūzizin vėl, kiš sā olēd. temā ei vaštand kedāgi. minā akkazin reijaluze üksēst vālla minēma. sīs temā ütles üksē tagā, et mā tahān su ā pušsittada. izē olī vanā naīze miēs jō, agā niñukke vanā albaḱkas² miēs olī, tēb niñukkest

¹ teomehega.

² alp, kerglane.

rumalad nalla. miš₃ sà lapsest pelëttad! minà temmazin težè kâga tyà ukse lahti ja akkazin reijalla minëma. temà tulëb tuppa ja naëràb, et kas sà sīs ikka kařdàd. sīs tuñtsin tā àè, et oli sīt ligi inime. sīs ütles, et izà pañdi ärjā talli³ ja kâškis leiβα järël tūwa. minà ei julënd enàm sīs kuęù⁴ jâda. lăksin težè sâna_{re}⁵ ja kuřsuzin tüdrukku omăle selšiks. ega mā ehne tiänd kuřsuda, mā meřlezin, et izà tulëb ehta kuęù. menì inime tēb niřukkest tuōrèst nalla. sellest äšt akkas se tebi piäl kăima, eh-mařtuzest. eks₃ sà ilüsti ozând răkkida. ma răkkizin kôhè omikku izăle, et lâgrezeme⁶ jân pelëttas. iză ütles, et eks₃ tā ilüsti veind răkkida, et kas mā kâškizin pelëttada. temà tegi nalla, agà miš₃ sà lapsega nalla tiēd uōsse pimēdas. ādā veib tühjāst ašsast tulla. vahèst sâb ehmařtada kül, agà pelè ādā sešt kedăci. tā [langetōbi] ei kăind tihti kül. ta tuli nī kevāsti, et peleittas kâ ā. ta tulëb jăřsku kôhè, ei tuñnè valū ega kedăci, muķkū kuī ũlēs ārkkad, sīs piā uēmăne.

mā olin meřzas kařdulid veřmas pikka gūla văřlăl ja tebi tuli siāl piăle. ja kukkuzin sīs vai sišse kuřmūli. ärjamiher⁷ tulid kokku miřmekkezi ja teštsid mō pūšti. sīs ũks vana inime taluřtas mō kuřjā āre. agà ma jăin magăma ja văřtazin, kus mā olin, težèd veřtavad kařduleid ja minà olën kuřjā āres. akkazin sialt ruřtu jälle teštē ulkka minëma. sedavizi sē tebi tēb, ega_{da} ũhte jărge olē, ta tūkkal'ti. menì kū vahèt, jälle tuli. vahël oli ũks puōl āštad vahèt. sellē ořtiķku vana inimezel kăija jō kâ.

ma kăiz̃in mařjūl jō sōdēs ja vettēs, agà siāl ei tulđ tebi piăle sel kořrāl. temà tulëb nī jăřsku, nagū pūšsiga lazëb. āb văřizema ihū kôhè.

mā olin perēs tiēnimas ja pūhabă omikku k'ētsin kapsa suppi kăōkkis ja lăksin vahebial lūōmi toēmēttama. sīs lăksin v'el tulđ liguřtama, et las sup v'el aūdub. sīs olën kŭřnarnukki pidī seřna alla jând. težnē tuli sīs văřtama, et kus tā jăi. minà olën sīs tulēst ũlēs teušt. ũs jak oli seělās ja ũs sărk. ehne olid săřgil pikkad varuķkad, kŭřnarnukkist sădik. jak pelēs, lăksin v'el rehē alť lăbi, et panē v'el rehē pelëma. težèd temmazit tulē kŭřlest ā. sīs eitsin săřci. sīz olin păv oisa nagū surnud, minà ei tuñd valū

³ s. o. hărgi talitama

⁴ koju

⁵ kuluvorm ũhendist sâna_{järe}

⁶ = lâgrezeme

⁷ hărgadega vagude lahtiajajad

egà tiänd kellegist. ehta, kui üles ärkazin, sīs olī sūr valū neñ-
 nà j̄t. sīs tuñtsin allēs, mis pelēnd āv olī. sellebārast sē kāzi ei
 vēind oṭsa jāda, ta pelēs vāgā ā, sīs olīn nelī nādālid kodū tādī
 jūres. ei rātsind aige maēasse minna, et ehk parāneb ikka. nellā
 nādali pārast lāks likmest lahti. sīs ei vēind enām liguṭtada,
 muikū kilattazin⁸ kevāsti kōhē. sīs vīdi paide ošpidalisse. mā
 olīn jō nī surija kōhē j̄t. teēzēl pāvāl, sīs tuldi ā leikkama. pañdi
 leikkuze tūās pikkāli laūwā piāle. eks ma nāind kül, tēi keik
 leikkuze ašsād señna, panī valge lakkaga pellē eṭte ja kāris
 varukkad ülēs. minā ei jānd magāma. ühē koṛrā olēn jānd, ei
 tiänd kellegist enām. egā mā nerķ sūōmaṭta inīme paṭlū kañnaṭ-
 tand. tohter kāls igā vījē minuṭti takka miñd nāksumas:⁹ teūzē,
 kas tād¹⁰ sūija, kas tād jūwa. üks kolm tuñdi sedavīzi nāksus mō
 kallāl. vahēl olī palā, neñnà j̄t tahtis sulaṭtada kōhē, sīs olī
 külm, et tahtis lēhki lūija. nattuṭke paranezin, sīs akkazin jō
 sūōma. vīs nādali olīn ošpidalis. kodū kašvas ligliha koñdi
 oṭsā küloi. pērgu kiviḡa pelettāṭ'ti ā. sie olī nagū krihvel. p^uōl-
 deist āstad kālzin sedāzi igā kahē nādali takka paides. vīmaks
 oṭsin pērgu kivi, ei jēund paides kālja ühtlugu, kišsi¹¹ sīs miñd
 ühtlugu viāb. izē olī aṭ' nagū krihvel. valūs olī nagū sādē kōhē.
 muñdū se ligliha valūttas jō kā irmsast. ma kaūwā karṭsin neid
 ošpidali vārāvaid, mā sain siāl neñnā paṭlū valū.

2. Saunast ja sauniku elust.

eštiks olī se saun sūrēm, aḡā olī vanā ja palḡid mādānezid ā
 ja kaṭtūs lāks pialt kakki. sīs sai ārā lādaṭtud¹² ja ūwēsti tēh-
 tud. sē kāmber, mis mul paērga oñ, sē on ūwēsti tehtud. izā elās
 vėl sīs ja vēttis kolm miēšt abiks ja oštis palḡka. vēttis kolm
 miēšt abiks ja añdis vīskūmmend koṭpiḡka pāvas. eñne olīd jō
 alvād¹³ ned maksūd. kāmber sai sīs seēnūle, sein sai ülēs tehtud.
 sīs pañdi sariḡkad piāle kaṭtuzelle ja siutti r^uōvilaṭ'tid küloi. sīs
 tulī kaṭtūs piāle tēhā. izā oštis kaheksaḡūmmend kubū eḡa ja
 vēttis ühē miḡē, kis oškas kaṭtūst tēhā. aḡā vihma tulī sadāma
 ja sadās kaḡs nādālid, nagū nūld vihmāne oñ, ei sānd kaṭtūst

⁸ kiljatasin.

⁹ jutuga tüütamas

¹⁰ = tahād

¹¹ = kiš_sē

¹² laotatud

¹³ odavad

tèhà. sē miēz oli oŧtiĳkust. ja temà ütles: kui kaŭwà mā sīn sūōn sò kaēlas, ma piàn ā minēma. minà ütlesin: sinul aige jalō, kui sà ārā lähēd, sinà ei tulē enām tagāzi, kaŧtūs jāb pōlēli. agà temà ütles: sul on sibulaid ja kaŕduleid, minà iād toittu ei tahà. tā oli kà jō vanà miēs. sīs ilmād lāksid ilūzaks, sīs tegi kaŧtūze piāle. sīs külāst saīn uksēd eŧte. uksēd olid jō kà mādānd. nūid sāb sīs sīn siēs elāda.

vāta, kui pāllū sešt sānāst sai kiŕjuttada.

sīn oli nūid suŧtsune lak ja ei sūndind einu paīna. sīs oli meŕzā puōl saē kātter. sīs veŧsin külāst obūze ja miħē ja lāksime piīdu tūōma. sē kūin on piīdadest siāl. miēz ütles, et ištū piāle. niħukke ilma redelitta vanĳker oli, pehilaŭwad olid ja raŧtađ. agà plēzi miħēd tegid tiē āres aēda ja olid eīdi kūwēd aēā piāle paīd. obūne kohkus ja kaŕcas krāvi ja minà kukkuzin piālť mahà saŭwē siše, mārjāks ja saŭwēzeks. miēz aēās obūze krāvist vālla ja kūzis minū kāst: kas said kül āged? minà ütlesin, et āged ei sānd, muĳkū saīn saŭwēzeks ja mārjāks. ta ütles, et tulē jälle piāle. mā lāksin piāle, agà mā karlsin, kui jälle meīni ũōšt pelēttab, nūōr obūne oli, niħukke perū, et sīs kukkūn jälle mahà. sīs tulīn piālť mahà ja kāizīn jalā obūzē ķēvas. obūzega miēs ei seŧ, kāis kāljes, nīgā¹⁴ kui saime saēgātre jūre. siālť panime piīnād piāle ja teŕme kuģū. sīs kaks miēšt tegid sellē kūīnī ũlēs, ja teģivad kaŧtūze piāle. sīs eēnā aēāl sai eēnād siše paīna. siāl ei suŧtsend ā. sīn lakkas oli suŧtsune, sīn suŧtsezid ā ũštku¹⁵ tahmā kuōndlad.

lapse peŕves, kui mā sīia tulīn, sīs izā kāis tiul. emā oli riīnā āguzega aige. sīs olīn kahepeist āštane, kui emā ā suri. külē, akkazin laīmāst nīlma. nūōr laīmās oli. teīn laīmā laūdāst tuppa, veŧsin piĳkāli mahà, sidūzin jalāt kiīni, sīs akkazin vērēttama tepā ja nīlma. ei oīd eīne raūdu kātte sānd. mā ķiērutāzin tepā miĳtū riģi, agà ũimaks saīn iĳka nīdettud.

kazū naižēd¹⁶ kālžid mō izā ũmber, tahtsid mulle vēēraks emāks tulla. agà neīdēl olid lapsēd, meīnēl oli kaks lašt, meīnēl koīm. izā ütles, et minà ei saŭli sepā, et teēzē lapsēd minū laŭwā āres sūōvād, sellebārast ei vēt neid. minà kašovazin sūrēmaks, sīs olīme izāga kaheķkezi. izā elās kaheksagūmmend nēli āštad, sīs suri ā. ja minà olēn nūid ũksi sīn saūnas.

¹⁴ = nīgāŭwā

¹⁵ justkui

¹⁶ lapsega vallaliseid naised

liñnà tuàd on ikka ilùzad, ilùzad ehùd sēs. mul tahmà ehk. košnaga maḡàs on ikka parèm luht. kus mā, vigàne inime, niukkest košnaga maḡà vejtàn. ià kui niukke uršik on.

eštiks olì sūrèm se ahì, sē miittu koṛda ümber ehittud. sīs sai ikka nelì vīs leiḃa siēs tehtud. nüüd ei sâ enàm paļlù. nüüd ma ei olè enàm leiḃa teind. ma oštàn puēst leiḃa. minùl ühè kâga leiḃ raske tēhà. tiē üks tegù, ta lähèb keṽàks. puēst t^uo naittukke avàl. agà muļdù tulèb tedà talve igà pà kültà, sedà ahju. muļdù ei sâ s^uoḡa. kis sīn kâib talve, sē ütleb, et sul ià syè tubà. mul ahjugütti on, kui kaṽwà mā ikka elàn, mā jò vanà. teṽvis otsas kâ, nâ otsas, iḡg kiñni ja kizà lahti. sē niukke naļlâ senà. eks sīs olè, ädalda, et ei sâ kuškil kâija.

nâ, k^uõk mul. panèn paḡà kōḡu otsa. sīn akkab eñnema kiēma vël ku plidà piàl. agà sellèst on vica, et suitsu tulèb tubà täis. üks on alaṽti lahti kiēdù aḡal, kui mā kiēdàn. kui sup valmīs on, sīs suits lähèb välla, sīs sâb üks kiñni pañna.

sial on pañni raṽwàd, üks jalḡ on paērga alt â. sīs on kivi l'èdes, sīs panèn sellè kōhà, kuš jalga pelè, kivi piàle, sīs seēzàb otsegohè, sīs ei lähè pañni piàl mahà. sīs panèn silgùd pañni piàle ja pīma kâ piàle, sibulest siisse vël, sīs on ià soušt kaṽdules-tega sūija. sedavizi ma tiēn.

ahjùl on veļv siēs, sīs on veļvi naḡal vahè kivið. sīs on keris piàl, kerize kivið. sīs on voṽ piàl. vanal al olid sūrèd lahtized kerized, ei olð voṽmi piàl, sai iästi vihelda. sē on madal, sīn piàb voṽ piàl olèma. muļdù sādemed lähvād ülès laesse, agà voṽ veļtāb sīs vašta. ahì sâb k^uõttud, sīs temman rōbìga s^uõd l'ède. sīs panèn paḡà k^uõḡu otsa ja suppi kiēma. l'èdes panèn paḡale tulð alla, nīḡà kui sup valmis sâb.

“õst sīn pelè siēs olð. labidaga tegìn menèd aṽvād vaṽd. kabliga tiēn ja kabliga vejtàn kâ. ülè ā¹⁷ nañnè ikka ütleb, et sâ olèd irmùs arva teind.

kaṽsàs mull—ei kaṽvà, pelè señnikkud, pelè l^uõma. ma mullù tegìn kaheksa kaṽsàst, ei sând mitte ühte kiētugi. menì kaṽvas kōhè pikkàks nagù küšk, aga pià ei kaṽvand siisse.

izà lāks tiüle sūdà “õsse, kella pelð. kella pelð kellègil. eks perèdes, külàs olð ikka. agà sīs kui kuk laulis, sīs tiadis, et omikku. sīs olì eṽpiittud pāvā jārèl vāttama. kui ta ezimist koṛda

¹⁷ üleia

läläb, sīs on jō mārġittud, mis kellä aēg on. temä ikka omik-
kuŧti läläb ühēl āl. enne koittu, sis ta läläb jō paŧlū. sīs akkavad
jō kanād keġruŧtama ja taħvād munēle akkaŧta. kanād akkavad
jō varā munēle, sīs keġruŧtavād. ilmā kellāŧta oli jah vaēne kül-
mul kül vanā keŧ, agā ta ikka aži mul. ta mul seŧsiks. kui keŧ
seisma jāb, ei tiġsū, sīz jō igāv kohē.

talliŧtaġa läks meġza kaēvama et sānarahvas ei tulē t^uōle.
sānarahval oli perēmešte kāst peŧlū rāzukseŧ ja taheŧti sellē iēšt
nūlū, et tehke iād. agā igā peremelle ei sānd koŧrāga miŧna. teēzē
perēmel läks, teēzē perēme sūdā tāis, et miġs mullēi tulē ja vī-
maks meġza kaēvama. meġzā āŧrā tulī, veŧtis sānā rahva lehmād
ārā. lehmād ammuzid meġzā tallis. tulī ratsa obūzega ja aġās
sānāst vālŧa igā ühē, ütles: kui t^uō ja pāvā s'ēs olēd, maġsād rublā
traħvi. minū izā läks, veŧtis lehmā, vīs veŧnā jūre, piŧs'ē-ris ukseŧ
kiŧni. kiēgi ei sānd enām s'ēs olla. sedāzi saġmē sialŧ se mēru
arūst ā. sīs akkazime sīja pōġaŧtu arūšse elāma tulēma.
sedāvi zi oli se nōrē peŧvē lugū. perēmešte kāst oli igā jühē kāst
üks rāzukke mād, üks pēnār, tē kaŧdulest mahā ehk linā ehk.
sīs taħsivad, et tulē t^uōlē. ühē koŧrāga ei sānd igā ühele miŧna.
oleks nat talliŧtaġalle keġgē enne t^uōle lāind, egā tā peŧlēks kaē-
vama lāind. nad läksid maġale enne. mā olin laps, kāizīn emā
jārēl. talliŧtal¹⁸ oli ulġā nai zi ruġkist leikkamas. egā nad palkka
sānd, peŧlū rāzukkeste pārāst olid. lehm oli neŧdē kaŧjamāl, obūne
oli neŧdē kaŧjamāl, sīs tulī pāivi tēhā l^uōmade iēšt ja peŧlū iēšt.
sīs izā veŧtis sīt sānā ja akkas tiul kāima. vāŧta, muŧdū ei p'ē-
tud. teēzēl nādālil tegi ühē pāvā, teēzēl nādālil tegi p^uōl pāva, sīs
tulī p^uōldeist pāva nādālis. teštēl olid kolmebāva kuhād. neil
olid sūremad kuhād, sīn neŧdē kahē sānāl olid veiksemaŧ peŧlūd.
sedāzi oli minū n^uōrē peŧvē lugū.

3. Rätsepast ja rätsepatööst.

vahēl paŧdi [isa] āŧjā talli nādāliks oŧsāks. paŧdi āŧgi s^uōŧma
seŧna. kāizīn koittu lei ba jārēle vīmas. ta s^uōŧtis āŧgi, sis ta sai
miŧme nādāli pāvād kātte jälle. kui pā sialŧ ārā tulī, sīs kāis
obūzega v^uōris jälle linna krāmi vīmas. sīs v'ētti obūzega, kolm
rublā sai vōrist. kui pā k^uōrma tagāzi teġ, sīs sai jälle kolm

¹⁸ talitajal

rublâ. sîs sai sedâzi leiba osta jälle. rublâ oli rukki jahû pûd, vîs koppiikka oli taŋgû tûõp. s'ôla ja silkku, mis ta'llinnast tûõdi. kaks kolm mi'êst kâizid "ôstega, pikka vûõri kül ei oîd. vahel teivâd ta'lliinnast sukru koŋta. sukkur oli kûmmê koppiikka nael, kuî sîn müidi pûõdis. sellâl ei prûkkind sukrud pailû.

temâ nâppûga embles. enne embles keik üligoõnad, piñzakkid ja pûksid, keik nâppûga. perenaŋstel oîd toîd vâhê, sîs kûzind temâ kâst, et ei tiâ, millâ sa valmis sâd. temâ sîs emmêld "ôd oîsa, nî kaŋwâ magând, kuî tüdruk ahjû â küt. meŋle, kuî kaŋwâ se on aega! üks räzukke aega! agâ kaŋnaŋtas sedavîzi tēhâ, piâ ei jând uemazeks, nûõr mi'êz oli. sîs oli neligûmmend seîsê âstad vanâ, kuî naŋnê âê suri. izê elâs kaheksagûmmend neli âstad vanâks. tã kâis keik sellê vallâ lâbi, oli kôhê vallâ râtsep. ta višt vegeras valdades ei kâind. a.gâzid, jah, keik ta piâle emblust. ta tegi izê iâd rîded. kazukkaid tegi vël pârâst. keigê vîmaks, kuî dâ jô vanâks sai, ei teind enâm ühte kazukkastki.

suî a.gâl tã ei emmêld, suî tegi eina. lehmâle ja obûzelle tegi eina. agâ talveŋti embles igâ talve. naŋzêd üllezid, et vanâmes tēb nî gaŋwa eina, kuî jânêze peřsê lûõb valgeks. tã üksi tegi ja naŋzêd tegid naŋla ta kallâl. agâ kuhja sis veŋtis aittama, üksi ei sând sedâ. eēnâd talve tei lakka, tûâ piâle. nêd suitsezid vâgâ â. talve tulêb jô igâ pâ ahju sîn kûtta, egâ muŋdû sõga sâ. plîtta pelê jô si's.

težê pãvâ akkas [kasukat õmblema], težê pãvâ oli jô valmis. tã tegi jô "ôsse pailû.

ah kudâ ta neid leikkas? lamba nahâ panî laŋwâ piâle. temâl oîd nîdîl selmîd si's, neñdêga ta keik tiâdis. nîdiga veŋtis jah meŋdû. vanâ a.gâ mûõd oli sê. panî kôhê nîdi sedâzi nahâ piâle. temâ nîtti mûõda leikkas kôhê. vahel oli mittû tükki üksê tagâ, kês a.gâzid piâle, et tulê emblema. eks tã sîs ühte kohta lâind.

keik riĥmuŋtas âê. riĥmuŋtas ümberriĥci â keik. kazukkanahade ârŋtest leikkas ja a.gâs nûaga puĥtaks ja. ikka kazukkas tegi omâ izê keik â, egâ siâl vegerâst aŋsa jûres oîd. ezimezel kořrâl âs kazukka ârê küloi, sîs a.gâs težêle kořrâle pârâst ja sîs oli riĥmuŋtud. sîs oli tugêv, sîs tã ei lâind lehki. ikka tegi omâ mûõdi keik â, kudâ tal siâdus oli.

neid [= nahku] tehti âstjaŋte sês kôhê peĥmeks. "ôldi, et kazukka nahku pařgiŋtakse. jahû pañdi, rukki jahû ulkka, nahâd si'sse, apnezid siâl. minâ ei tiâ, kellêga nad vël puĥtaks âzid, sellê kilê siâl pialt, kas viĥkaŋtiga vej. eks nad sîs viĥkaŋtiga

viist a gānd. lāmba seēlāst vēttā ja kuļvatta ā, sīs nad nī kevād ku kōrēd. sīs olīd nī pehmēd kōhē.

pūksī pār¹⁹ oli kolm koṗpiṗka, kūB oli kümme koṗpiṗka, pik kūB, meštē kūB. kazukkaz oli kakskümmend vīs koṗpiṗka. m'ēštē vēst oli sīs vīs koṗpiṗka. külē, tai²⁰ sānd nādālis mitte rublaṗ rahāci. ta oli nī alB²¹, et tedā pelḁ sāda jō kuškilt. inimestel rahā pelḁ. sīs težēd ütlezit tālle, et sā ei sā jō kedāci rahā. tā ütles: kuļ mā rublā sān, sīs ma sān sellēga jō pūdā rukki jahū. kuļ dā nūlḁ elāks ja nāks, kudā nūlḁ gēmluzēd maṗsāvad.

kišsī viļja aṗdis, sedā ei tālnd aṗda. rahā igā jūks aṗdis ja menēl jānd vēl aṗdmatṗa, sānd sedāci pizikkest rahā kälte. tulīd jeṗlud, pelē nī baļlū rahā olḁ, et olēks küindla ošt. menēl olḁ āšta oṗsa, tiā, kas sai kälte vēi jāi sāmātṗa sēci pizikke rahā. nizukke oli eṗdine gēmluze aṗi. sūļja ikke aṗtti, sūļja ikke aṗtti naṗtukke parēmini kuļ perēle. ikka lihā aṗtti ja pīma ja.

tā ühē rātseṗpa jūres oli olḁ. koṗnaga rṗ oli, eḡa minā tedā tiā ja teijē ei tiā tedā ammuḡi. sē oli sialṗ trīḡi pōlt. izā oli sīs n'ōr, kuļ dā ēppimas olḁ allēs, n'ōres pelves. izē tegi kōhē vanuduzeni, nī gāuṗwā kuļ dā aḡā jāksas. sīs sai jō rohkem palkka. ei temāl ēppilazi olḁ! pizikke sānā uṗsik oli, ei seṗna maṗtund kedāci. ja ta izē ei taht kā.

temāl oli prešraud, se aittas temā elū ā. prešraud, nizukke naḡu trīkraud. paṗē tulēšse, lāhēB tulizeks, sellēga sīs trīḡi jālle. sellēga ma silīn jālle vahēst sīs piā rāṗtikkuḁ. sē on izā mālestus vēl.

trīkrauṗwal on poḁdīd sēs, trīkrauda ei paṗda tulēšse. poḁdīd paṗnakse tulēšse, tēhakse tulizeks ja trīkmazinal jālle paṗnakse s'ōd sisse.

kodū kedraziṗad perēs nītti. nihukset kodused nīdīd olīd keik. kišsī kazukkas kaṗnattas pūē nīdīga! pūē nītti temā āl ei olḁ. linādest kedraṗti. kedraṗti leḡḡāks ja sīs koṗruṗtaṗti voḡkḡiga āē jālle, kaheḡortseks, sīs jāi nīdīks. muišt vāṗviṗti muštāks, muišt plēḡitti valḡeks. kazukka nahād olīd valḡed, sīs sai valḡe nīdīga gēmelud. kerilaūdḁde piāl kerītti ā. viļjūl sisse ja sīs kerītti kerāšse. eḡa sīs vihīst k'ēci gēmelḁda sānd.

¹⁹ s. o. pūksipaari õmblemine

²⁰ = tā ei

²¹ odav

nahka leigattes olgü sūrēd kārīd. veiksed ei kañnaŧta, nemād neŕgād. iād veŕjad kārīd olīd. leikkas vahel plekki ja jälle rījet ja. ta teriŧtas jälle äē ja jälle veŕtis neñnā t.

4. Eliting.

mō izāl olī elīdiŕg²² jalās. eštiks lei punāzeks ja akkas valuttama ja sīs pašteŧtas jalā üleš. jā valuttas iŕmsast. temā tulēb piziksest ašsast. tulīme añnaga maŕjult nüüd ja siāl küla-vahel üks kyēr akkas jārsku kelbre laē piāl aukkuma. minā eh-mattazin ja tulīn kuēū ja jalg akkas valuttama. ütlen añnāle, et pāvagyer²³ ammustas. ei tuld miēlegi, et se kyēr siāl aukkus. agā vīmaks jalg pašteŧtas iŕmsasti ülēšse. sīs lāksin allikkalle, et allikka viēga pezēn, et māšt akkānd. piķkazilla meŧsā vahŧ naiñē ütles, et ārā minē, sullon elīdiŕg jalās. minā meŧlezin, et mā olēn jō sīn māl, et mā lähēn iķka allikkalle. lāksin pezēn siāl. vaŧta²⁴, sīs akkas nī iŕmsast valuttama, et ei taht kuēū pāšta enām. saī māŕjaks vėl jā. agā sīs veŧtis mahā kōhē ja pašteŧtas keiķ sellē sārē ülēš na et ellēndas²⁵ kōhē. punāne olī ellēndas kōhē neñnā t. elīdiŕg oñ iŕmūs izē, kuī temā akkab. añnā lāks sīs meŭjerei-st pīma tōma ja viēdeni iŭdā, üks naiñē ūōld, et kas lazeŧte nüüd lahti lūlja. añnā ūōld: mis minā talle tiēn, kaŕjūb ūōd ja pāvād siāl. elīdiŕg valuttab izē iŕmsasti. temā nāēdand niŭķkezi rohtuzi, et nēd ei laze lahti lūlja. sīs temā kiškus külās linā. tei sīs linamā piāl nēd rohtuzi ja tagūs keŕve peŭjaga piēneks viŕsāle²⁶. nēd kiškuzid palaviķku vālla. nēd rohūd olīd sis sellē vaštazed. sīs kodū loŭkkazin vėl, jalg olī nī aige kōhē, agā lahti ei lūōnd. temāl olī kollāne tāppē jō piāl, et olēks jō vālla akkānd tulēma. temā olī lahti lōmāl kōhē, se elīdiŕg. teēnē pā olēks kōhē lahti lūōnd. egā sīs olēks enām aēdand nēd rohūd. sīs olēks veŭ kaŭwā aēga aēga. sīs akkazin

²² roosihaigus

²³ pāvagyer, pizikke puŧtuķkas meŧsvs. eštiks keŭvāsti ihū küllēs, tirl, eī tulē ā. temā kašvāb nagū elmēs sūrēks ja tulēb ihū küllēst lahti. kuīdā jāme oñ, sīs tulēb līpsti āē.

²⁴ vāta

²⁵ helendas, punetas

²⁶ tagus nii, et mahl vālja tuli

arväs²⁷ jehviikkal käima, külma vie sēs, sē kiškus palavičku välla; sīs sai päris terveks, sīs enām ei valuṭtand. neṅnā olēn mā eli-diḡga valū tuḡḡ.

temāl [= isal] leḡ laḡti. temā olī kauwā aēga aḡge. leḡ nelī aukku siṣse kōhē. aḡā minūl ei sāḡḡ laḡti lūḡja. eḡā sellāl neḡ-roḡtuzi tiāḡḡ, kui izāl olī.

5. Kuidas mees Puiatu jōkke uppus.

sīn pō, ɛaṭtu al on kaks miēst ā upḡḡḡ. oṭṭikkulezed tulīḡ maṛjult ja miēs tulī vaṣta, et aittan neḡḡḡ koṛvīḡ ā taṣṣida. tūḡ-rukkud panīḡ koṛvīḡ sulazelle selga ja miṭtū pāri sāppaid kaēla. sulāzel olī kolē palā ja tulivad jeḡ āre suprema. minā olīn ka teēzē tūḡrukkuga maṛjūl. nemad lāḡsīḡ meīst m^uōḡa jeḡ āres. tūḡrukkud lāḡḡḡ jeḡkke pezēma. naiḡḡ ^uōlḡ sulāzelle: ārā seṅnaḡ-pole minē, siāl on sūḡav. aḡā sulāne ^uōlḡ, et eḡā mā ometti naiṣtē ulkka tulē. neṅnā kuḡā seṅna sūḡavasse lāḡḡḡ, neṅnā alla va, ɛḡḡḡ. tūḡrukkud lāḡsīḡ piālē taṡmī, aḡā poiṣ lāḡs alla taṡmī palāva nahāga. poiṣ olī naḡū kiṡbū, buḡḡḡ. siāl eḡneḡi nōrēḡ meḡḡḡ u, ɛḡḡḡ, aḡā nad kaṣtsīḡ eḡne eḡḡḡ māṛjāks. vaṭtā, palā jaḡtus sīz ā. palavaga l^uōb jō kramḡ siṣse, kui jārsku lāḡḡḡ külma vette. meḡjē tulime truṡmī piālē, sīs vel teḡzis koṛrā vie piālē. sīs va, ɛḡḡḡ alla ja jāḡ. tūḡrukkud akkazīḡ kaṛjuma, et meḡjē pārast nūḡḡ uppus ā. sīz ūks n^uōr miēs t^uōḡi külāst, siē oṣkas u, ɛḡḡḡ ja lāḡs sedā suṛḡḡḡ välla t^uōma. aḡā muḡḡḡ ei sāḡḡ vel kātte, sīs siḡḡḡ omāle lauḡwadūkki keḡḡ alla n^uōrīga. sīs teḡmmas sellē upḡḡḡ miḡḡ sialṭ välla ja teḡ truṡmī piālē. sīz uḡtuzīḡ tedā, et eḡḡ vieḡ teḡzēb iḡḡe. verī tulḡ sūst välla. eḡā minā ei vāḡḡḡ kül tedā. paḡlū koṛva panīḡ talḡe selga, poiṣ taṣṣis kūṛus kōhē. nemad kāzīḡ tūḡḡḡḡ jāṛēḡ ja naērziḡ vel sulāst et iṛmūs. teēḡ taṣṣis kā koḡeruzega, et vāṭta, miṣ mā jeḡwān. tallolī iṛmūs palā, kramḡḡḡ leḡḡ jō siṣse. kül nād nuṣsiḡ ja kaṛjuziḡ iṛmsast kōhē. kaṛjuziḡ, et meḡjē pārast.

veṣki al olī jō jeḡḡ, veṣki kāṣs jeḡ piāl. pō, ɛaṭtu al lāḡḡḡ kiḡu veṣkille.

6. Tulekahju.

s'è miès jèi omà purje, jèi vîna ja lăks ahjü laele. vîs laŋbì kâ omà jüre vël, panì laŋbì pelëma siâl. agà vâtta, purjes piäga a,ğàs laŋbì siâl ümber, purüks. klăs lamp, eli lăks välla. tulì l'ëkkis laesse, lagì akkas keik pelëma. teënë miès vël magànd peràndal. teënë miès årkkas peràndalt üles ja üldis, et tulë ülevalt mahà. teëzël keik rîded pelëzid seëlàs ja ihü olì nagü üks verine lihà. teënë ma,ğà olì kòhè siâl ligidal, tulë ğhk olì teëzè sänà pialt; agà vâtta, et ei lăind teëzè sänà piäle se tulì. naïne vādànd aknest välla, et sūr tulì lahti. tulì l'ëkkind jò irmsast. sîs se miès tulđ seŋna naižè peràndalle, pelë enàm nahka terà seëlàs olđ, mutkü pällàs verine lihà. teënë miëz "òld: miš sâ karjüd! jèid omà silmàd täis, tuñnè nüid valü! miès surì ä. tulì lăks siisse jò, tulë ğhk lăks siisse. vîdi kül omà tütre jüre, agà seŋna surì äë. agà sié olì kül imëks paŋna, et teënë ma,ğà olì siâl nì ligidal, agà pelëma ei lăind. ei tulì olë nailla miès, temà vettäv kòhè nahà seëlàst äë.

7. Huntidest.

lăksin k"òli. kòli lapsè pelves nägin. ma olin sîz ühedeist ästane. lăksin k"òli omikku koļdù ál. unt lăks my iës kòhè üle tié. mitte ei vādànd minü p"òle. pikkà kerëga unt olì kòhè, sabà olì lubùs tagà. lăks veikkest j"òšku, egà ta sūrèst ei j"òstki. ma kartsin ja sîs lăksin k"òli ja ütlezin, et mā nägin untti. vārizèzin neŋnà t. teñnè omikku jälle lăksin karttes kül, veťsin keppi kätte, et l"ôn keppiğa, kuļ dā vašta tulëb, agà mis minà l"ôn sîs kâ, laps! egà sîs k"òlist äë tohtind jâda uñdì päràst. enne olì paļlù untta, nad ulguzid kòhè, âzid jorü üks ü, ü sedâzi. kyëràd uluvat teist m"òdi, agà uñdìd uluvat teist m"òdi.

ühè koŗrà nägin vël lapsè pelves. izà vîz obüze a,ğà tahà s"òma. unt lăks üle välla kòhè. izà akkas jözuga j"òzma, et lähèb obüze kallàle. sîs ma nägin tedà selgest kòhè pāva ál.

"òssetti uñdìd ulguzid kòhè. olime eēnamal izàga. tegì sūrè tulë elte, et pidime "òsseks seŋna kazè alla jâma. emà olì s"ò,ğas tebès aige. uñdìd akkazid s"ò piâl ulcuma, menèd jāmèbast, menèd piēnest. obüne üppas pü na,ğale püšti kòhè. sîs panì obüze elte ja lăksime ma,ğà jüre, ei julënd jâda, et tulëvad obüze kallàle.

egà ta inimest kül ei muŕrà, agà obùze kallàle tulèb kül. kui obùne s^uõb mäst, sîz unt ei pià sâma kerist kiñni akkatta, agà kui obùne pià teštàb, sîs karaŕta kiñni kerisse.

sîn oli arùz üks pimè mîes. temà naïne kàiz eè jûres t^uõl. epè and temàle tükki vârsked lihà. sîs tuld sîja arùsse ja unt akkànd järele kâlma, et ainnà lihà temàle ja ainnà lihà temàle. sîz akkànd üldma ühte lugù: vanâmes, tulè vašta, vanâmes. vanâmes tuld sîs poŕziga vašta. pois kàind iês, pimè mîez oli. kui vanâmes seña sând, sîz unt jând mahà. unt jò karttis, et mešteraŕvas. inimezeŕsse kiñni ei akkànd, agà lihadükki tahtis kätte sâda, vârske lihà aiz oli. lehma ei muŕnd, agà lambaid murtsid neinnà t.

sîn oli vanast üks lambulene²⁸ semèrus. siâl s^uõ âres oli tütre elù maçà. temà âs lambagaŕja seña leüneks. izè lâks tuppa. unt vêt kaŕjâ ulçast lamba âè. lând s^uõ pialt sîz edâzi ja l^uõnd sabâga laimâst takka. laimâs muŕdu ei lând järele iâsti. kaŕjâ ema akkànd sahitama²⁹, et u-ŕja-h untti ja u-ŕja-h untti. unt âdâga sând vel j^uõzma. nad teid sîs sellè porittud³⁰ lamba â. tã aimmustas jò lamba lâbi, egà laimâst elù lõmaks sând jätta. lambulene olèks lamba pidând välla maksma, et sã ei nã. agà ta juhtus nâçema.

lambulene, lamba kaŕjâne, tall oli vîs, küskümmend laimâst es, sis saì palkka. keik külà lambad olid ta es. kâis sîn arùs kòhè laimastega. pikka pãvaga lâks leüneks seña s^uõ âre. unt tuli sîs kã s^uõmest otsima. kaëlâst aimmustand kakki, saivâd vel iŕgega kâlte, tapp-ärà. unt âdâga laškis lamba lahti, jâi sãlizest³¹ ilmà. sè oli ta sãlis, et saì lamba kâlte, et s^uõn â.

rebâne jò kã sîs leçàb sãlize, kuŕdà kanà sãb kâlte. kui kul kanà sãb, eks temal olè jãlle sãlis.

vêtke rebâne kiñni! rebâne, sa kanà varàs, kuhù kurì lähèd? — rebâst sahitakse kã, kui nãd, kuŕdà kanâga lähèb.

agà nüid on jãlle untta, kaks laimâst on jò sîn arùz ärà muŕnd, ärà vînd. vãŕladaguze sãnà rest³² vîz allès minèva nãdâli, m^uõdalâind nãdâli.

²⁸ lambakarjane

²⁹ sajatama

³⁰ ärakestud, muritud

³¹ saagist

³² sãnd jãrest

8. Põtradest.

kaks pebrà olì. minà olìn t'ènija tüdruk ja lāksin kiričkust ehta ja kaks pebrà olì sārè³³ piäl. talve aeg olì. nemād seļvād māšt, ei tiā, kas luñd veļ. siāl neñdè ninād mās olìd. minā vāttazin, irm tuli piäle, et pebrād ja kōhahtazin nahtukse. küäl nad lāksid nizukse aeguga, et lumì olì lehkì. sūrèd olìd nagù obūzed, keŗvād olìd piās, saŗva peļd. nēd olìd emā pebrād, ilmā saŗvedetta. pebrā seņnil oļla sūrèd saŗved, nēd oļla nagù krōnìd. egā ma muļdu ei olè nāinđ, agā pildì piāl olèn nāinđ. eluzalt peļè nāinđ. pebrā seņ piāb jōzū āl tigè òlèma, et piāb inimest lūōma vėl jalāga. agā tedā ei olđ siāl nāhā. — pebrāzi laštakse pūšsidega.

mešā kiłsezi on kā, agā ma neid ei olè juhtund nāgēma. mešā kiłs oļla vāgā aŗg, temā eñnāst ei nāitta neņnā keŗgest.

nad j'ōzid neņnā ruţtu, et ma ei sānd mitte vādaŗtagi. rāksin kodū kōhē, et küäl mul pidì eñnettus olēma, pebrād pidìd kallāle tulēma. teŗzēd naērzid: veļ sinūl nizuķke eñnettus kirikku t'ē piāl.

egā pebrā sīs seņna tulē, kuš inimezi on. temā jō eŗgā külmezega.

Nōelussist.

neļ uš, temā on kolē, agā minā ei olè julēnd tedā mahā lūļja. ūķskord aņnā 'viškas māñnì oksaga ja uš k'ēras riņgi ja akkas kallāle tulēma. aņnā panì keppi piäle ja ūttes minūle: tuō maūra³⁴! sīs minā tein maūra ja kaheķkezi sīs leļimē mahā tā. sē olì ūķs tigē uš! me sūd olìd vihād, tigē uš, sīs vāgā kaŗge kiuht³⁵. arū mā piāl olèn ikka kā nāinđ. tedā sīn leppiķkuski, kiš ta sīt vāļla veŗtāb. palla jalū ikka rizū siše ei tohi minna. neidō igā karva, neidō muštē girjuid ja punāze girjuid ja. ušši neļamene jō paštēttab ūlēs. kui seŗmega sialt kōhalt kaŗsūd, kuš tā on neļlānd, sīs sū paštēttab ūlēs. rāgivad, et kui sedā kiuhtist aņmast ā veettakse ta sūšt, sīs neļamene ei piā paštēttama.

temā on jō āra n'ēttud lūōm.

³³ soosaare

³⁴ vemmäl, malakas

³⁵ kihvt

ОБРАЗЦЫ АННАСКОГО ГОВОРА

ХЕЛМИ ВИИРЕС

Резюме

Приведенные диалектные образцы зафиксированы в деревне Пуйату-Ару и относятся к аннаскому говору, входящему в северо-эстонский средний диалект. Тексты на слух записаны автором заметки в 1951 году (номера 2 и 8 совместно с С. Таннинг).

В качестве языкового объекта была взята коренная местная жительница Анна Тийги (1869—1952), речь которой была относительно свободна от влияний общеэстонского языка. В публикуемых текстах описывается быт бобыля, работа деревенского портного, народные болезни и некоторые случаи из жизни рассказчика.

ERiarenguist totaal- ja partsiaalobjekti kasutamises läänemeresoome keeltes

KARL KONT

Objekt läänemeresoome keeltes allub totaal-partsiaalsele struktuurile, mille alusel vaheldub totaalobjekt (ainsuse genitiivi kujulises akusatiivis või ainsuse ja mitmuse nominatiivis) partsiaalobjektiga (partitiivis). Totaalobjekt esineb siis, kui objektile põhisõnaks oleva verbi tegevus haarab objekti mõiste tervena ja on mõeldud seejuures ajalisel lõppenuna (resp. lõppevana tulevikus) või tulemuse seisukohalt teostununa (resp. teostuvana tulevikus). Partsiaalobjekt esineb siis, kui verbi tegevus haarab objekti mõistest osa ja on mõeldud seejuures ajalisel lõpetamatuna (resp. antud momendil jätkuvana) või enne tulemuse saavutamist katkenuna (resp. antud momendil veel teostumatuna). Eitavas lauses on objekti vorm alati partsiaalne. Nimetatud tingimused määravad objekti totaal- ja partsiaalkuju võrdlemisi ühtlase ja järjekindla vaheldumise kõikides läänemeresoome keeltes, vrd. näit. liivi *sīe voza ma sīeb jara* 'selle liha söön ma ära' ~ *ma sīeb vozzō* 'ma söön liha'; eesti *ema keetis toidu valmis* ~ *ema keetis toitu*; soome *vien pojan kouluun* 'viin poja kooli' ~ *vien poikaa kouluun* 'viin poega kooli'; karjala *krjK härgä šüöv heinät* 'härg sööb heinad (ära)' ~ *härgä šüöv heiniä* 'härg sööb heinu'.

Kuigi totaal- ja partsiaalobjekti esinemise üldtingimused on ühised kõikides läänemeresoome keeltes, ei toimu objekti vormide valik siiski mitte täiesti ühtviisi. Mõnes keeles võime kohata paljudel juhtudel partsiaalobjekti seal, kus teises keeles on totaalobjekt tavalisem ja vastupidi. Erinevused totaal- ja partsiaalobjekti valikus võivad olla tingitud väga mitmesugustest asjaoludest. Objekti vormide esinemistingimuste mitmekesisuse tõttu võib ühes keeles mõõduandvaks kujuneda üks tähenduslik aspekt, teises aga hoopis teine. Paljudel juhtudel võivad eriarenguid põhjustada ja suunata võõrmõjud.

Objekti vormi tingivad asjaolud põimuvad praktilises kasutuses üksteisega, nii et eri juhtudel on raske kindlaks teha, kui võrd määrav on objekti enda, kui võrd põhisõna iseloom. Objekti mõiste osa ja terviku küsimus kerkib tavaliselt esile niivõrd,

kuivõrd objektina esinev mõiste saab alluda verbi tegevusele osade kaupa (aine, materjal, kollektiivmõisted, mitmuslik objekt). Kõikidel teistel juhtudel kerkib esiplaanile põhisõnaks oleva verbi tegevuse jätkuvus ja tulemuslikkus. Partsiaalobjekti puhul on verbi tegevus alati jätkuv või tulemuseta, kusjuures objekti mõiste osalisus ei tarvitse alati olla ilmne. Kui verb tähistab ühekordse tegevuse konkreetset juhtu, siis võimaldab nimetatud verbist sõltuv objekt eristada olevikus toimuvat tegevust tulevikus toimuvast. Totaalobjekt, olles terminatiivsuse (lõpetatuse) ja resultatiivsuse (tulemuslikkuse) näitajaks, annab, verbi jaatavast olevikuvormist sõltudes, viimasele tuleviku tähenduse, näit. liivi *Ni ma rabub sie rebiz mǎzõ* (Damberg JL 62) 'nüüd ma löön selle rebase maha'; *nǎnt ma sin'nǎn ǎndab* (Setälä NLK 384) 'need ma annan sulle'; eesti *Ei, oota, ma toon vähemalt klaasigi* (Luts JP 83); *vadja veta, mie annan sinǎǵe obrǎzǎ* (ÕESA 1933, 24) 'sina võta, ma annan sulle pühakuju'; *i tširjuten sinǎǵe tširjǎ* (Kettunen-Posti NVK 145) 'ja kirjutan sulle kirja'; isuri *miä tēn minen siä kǎzet* (Porkka IngD 131) 'ma teen, mis sa käsid'; soome *Kukas lehmǎn hoitaa?* (Aho RT 35) 'kes siis lehma (ära) hoiab'; *Mie haen sillä aikaa suolan* (Jaakkola PR 77) 'mina hangin sel ajal soola'; *karjala mie siula s"oappoat tuon jarmankašta* (Genetz TVKK 43) 'ma toon sulle laadalt saapad'; *vepsa mina andan igihizen ozan sil'ei* (Setälä-Kala NÄKM 40) 'mina annan sulle igavese õnne'. Partsiaalobjekt seevastu, olles kursiivsuse (jätkuvuse) ja mitteresultatiivsuse näitajaks, on verbi jaatavast olevikuvormist sõltudes seotud viimase olevikutähendusega, näit. liivi *iza āigõb vieta* (Damberg JL 21) 'isa mõõdab vett'; eesti *Jüri viib oma kanda mit umbes nii, nagu kass peidab poegi* (Luts JP 34); *Avaras kõõgis pani perenaine parajasti leiba ahju* (Semper PN 213); *vadja tüttärikkein sõp_kuivā leipā* 'tüdrukuke sööb kuiva leiba' (Ariste VKG 63); *sairas_tervettǎ kannap_selǎz* (Kettunen-Posti NVK 175) 'haige kannab tervet seljas'; soome *Mutta mitä pahaa olen minä tehnyt, että lukkari minua näin rääkkää* (Kivi SV 45) 'mida paha olen mina teinud, et kõster mind nii vintsutab'; *Saapas kalvaa varvastani* (Kannisto LHLE 26) 'saabas hõõrub mu varvast'; *karjala mitä siä täššǎ roat?* (Genetz TVKK 60) 'mida sa siin teed?'

Kõigil neil juhtudel, kus objekti vormi lisafunktsiooniks on eristada tulevikus toimuvat tegevust olevikus toimuvast, on totaal- ja partsiaalobjekti vaheldumine üsna reeglipärane ja ühtlane kõigis läänemeresoome keeltes. Verbi minevikuvormidest sõltuv objekt ei võimalda iseenesestki mõista eristada mingeid ajalisi kategooriaid verbi juures, vaid ainult terminatiivsust ja kursiivsust (vrd. eesti *lugesin raamatu (läbi) ~ lugesin*

raamatut). Tuleb ainult rõhutada, et ka mineviku puhul on totaal- ja partsiaalobjekti vaheldumine reeglipärane ja ühtlane kõigis läänemeresoome keeltes üksnes siis, kui verb tähistab tegevuse konkreetset üksikjuhtu. Kuid nii oleviku- kui ka minevikuvormides esinev verb võib lauses tähistada korduvat tegevust (vrd. *joon igal hommikul kohvi, lugesin sageli raamatuid*) ning tegevuse üldkehtivust ja võimalikkust (*ta räägib prantsuse keelt, kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb, ta ehitab maju*). Kui pole tegemist tegevuse konkreetse üksikjuhuga, siis kandub totaal- ja partsiaalobjekti vaheldumine teistele alustele. Korduvat tegevust ja tegevuse üldjuhtu väljendava verbi objekt on enamasti partsiaalne. Totaalobjekt esineb ainult siis, kui on vajadus tegevuse terminatiivsust ja resultatiivsust ning objekti mõiste totaalsust eriti rõhutada. Läänemeresoome keelte objekti käsitledes on tavaliselt osutatud sellele, et partsiaalobjekt on seotud indefiniitsuse (määramatuse) ja totaalobjekt definiitsuse (määratuse) väljendamisega¹. Indefiniitne partsiaalobjekt on tavaliselt laiendiks korduvat tegevust ja tegevuse üldjuhtu märkivale verbile.

Paljudel juhtudel võib läänemeresoome keeltes objekti mõiste indefiniitsus sulada kokku põhisõna tegevuse indefiniitsusega, kusjuures objekt ise on oma iseloomult väheiseseisvaks täienduseks verbi juures, määrares selles avalduva tegevuse liiki, näit. liivi *Ta võtab vastõ patliži ja sõõb nantkõks kubs* (UT 150) 'ta võtab vastu patuseid ja sööb nendega'; *si'gžā ve'ijjābēt, sil'kkidi* (Kettunen LWb 365) 'sügisel püütakse räimi'; eesti *Laul elustab hinge, vahvustab vaimu, sütitab südant, kõlastab kõrvu, lõbustab meelt* (Hermann EKLÖ 25); *Teine kord teeme lepitust, joome sinasõprust, sest te meeldite mulle* (Tammsaare PP 76); *Maksa nüüd sellele vanale krihvile justkui vana võlga* (Luts JP 39); eP *Hää metsavaht lašnu püssi* (KKI MT 43, 4); eL *Võn minä tei seppä-dûd* (TRÜ T-22, 19); *vadja vdjL tēn tōtā üvi meli* 'teen tööd hea meelega' (Ariste VKG 41); *miä piän puamegi emani tüttärellē* 'ma pean pulmi oma tütrele' (ibid. 63); *Jarvigoistšülä i mõjōma tš'aita ili pīmā* (3C 240) 'meiegi joome teed või piima'; isuri *Liinöö nälkä, emä paikaal antaa siulle rintaa* (Junus LK 93) 'tuleb nälg, ema kohe annab sulle rinda'; isS *velloi anttais miulle rahhā, no miul ei-jo tarvis* (RK) 'vend annaks mulle raha, kuid mul ei ole tarvis'; soome *Mutta kuitenkin pata kattilaa soimaa; musta kylki molemilla* (Kivi SV 57) 'aga siiski pada sõimab katelt, must külk mõlemal'; *Ennen nuorna miesnä oli hānkin kantanut laukkua* (Jaakkola PR 73) 'enne noore mehe nä oli temagi kandnud kotti'; smT

¹ Vrd. M. Sadeniemi, Objektin totaalisuudesta ja partialisuudesta. — Virittäjä 1929, Helsinki 1929, lk. 315—320.

Täräntö vä·ülästä sähän ka·loja (Kettunen SM I 135) 'laeva-sõiduveest saadakse kalu'; karjala krjP Пайвайне ләммиттәй мыада (Ригоев-Сергеев ККГ 28) 'päike soojendab maad'; krjA Salmi Sygyzylöil ainos metsuidih oravii da tedrii (Pohjanvalo SMST 187) 'sügiseti ainult kütiti oravaid ja tetri'; vepsa vpsL mina andein teiletei hapamaidod (Kettunen VMLT 256) 'ma andsin teile hapupiima'.

Tegevuse üldjuhu tähistamine ei toimu kõigis läänemeresoome keeltes kaugeltki ühtlaselt. Soome, karjala, vepsa, isuri ning vadja keeles kasutatakse indefiniitsust osutavat partsiaalobjekti palju tagasihoidlikumalt kui liivi ja eesti keeles. Läänemeresoome keelte põhjarühma keeltele on omane partsiaalobjekti vältimine siis, kui tegevuse üldjuhtu saab vaadelda terminatiivsena ja resultatiivsena. Ainsaks ülatuslikumaks piirkonnaks, kus kõigis läänemeresoome keeltes leidub rikkalikult väheiseseisvat, ainult tegevuse liigile osutavat partsiaalobjekti, on nn. fraseoloogilise objekti piirkond, vrd. liivi *luggõ pittõ* 'lugu pidada'; *sūdõ andõ* 'suud anda'; eesti *istet võtma*, *liiga tegema*, *kiusu ajama*; vadja *remeni antā* 'rihma anda'; *koirūtta tehā* 'koerust teha'; isuri *puhtautta pittā* 'puhtust pidada'; *vaiivā nāhā*; soome *kieltä pieksää* 'keelt peksa'; *jalkaa heittää* 'jalutada' (sõna-sõnalt 'jalga heita'); *nälkää nähdä*; karjala *iändä andoa* 'häält teha' (sõna-sõnalt 'häält anda'); *hätšinehtüä pitää* 'riielda' (sõna-sõnalt 'riidu pidada').

Liivi ja eesti keeles kasutatakse partsiaalobjekti palju sagedamini kui teistes läänemeresoome keeltes ja sageli seal, kus ootuspärane oleks totaalobjekt (tegevus näib olevat terminatiivne ja objekti mõiste terviklikult allutatud verbi tegevusele).

Liivi Vaimi *kīraz pakand liedab kivvõ* (Damberg JL 56) 'terav kirves pea leiab kivi'; lvI *Ire ni tāmā lekš k'oigid pāl un brou'tšaz vīraz māzā un siz tāmā vīlīz sāl'da tegīz entšān nāista* (Setälä NLK 260) 'nüüd ta läks laevade pääle ja sõitis võõrale maale ja siis ta võttis jälle säält omale naise'; *Ire un ni ne teitā kāzgi'ni* (ibid. 259) 'ja nüüd nad tegid pulmad'; Pitrõg *Un siž_ju vanast vol' selliz untapaidi kah, kis nēdi rek-mēdi nei aplōpōz* (Pr 254) 'ja siis vanasti oli selliseid röövleid ka, kes need teemehed nii (ära)röövisid'; lvL *Piza kipsa pū'gab ūlz, sutā lasub vāldīn* (Setälä NLK 465) 'jänese poob üles, hundi laseb lahti'; *piski mātāl gā'zab sūrdā v'iedāmt* (ibid. 462) 'väike mätas ajab suure koorma ümber'.

Eesti *Õpetajaherra, tehke hakatust* (Kettunen LEK 41); *Millega olete seda ära teeninud* (Tammsaare PP 62); *Siis jättis ta oma sõpru jumalaga* (Aavik EÕÕ 128); *Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb* (ibid. 127); eP Krj *miš_sa liis vahid keikke asja järge* (TRÜ T 172, 83); *Hää no saks ainnud*

tüli, palunu istuda (KKI MT 43, 37); Plt *kuḱ olī sē kis in i-mest rehēle ajās* (TRÜ T 87, 35); eL *Vōn suzī ol' vētnu leibā keigē vātsēga* (KKI MT 422, 1); Krl *juḱmial leī alcusest tai-vast ja māḱ* (KKI S); Lut *piñl unēḱhudai suī* (KKI MT 216, 3).

Esitatud näidetele võiks tuua veel rikkalikult lisa nii eesti kui ka liivi keelest. Partitiiv väljendab siin peamiselt põhisõna tegevuse defineerimatust, mittekonkreetsust, mis tuleb ilmekalt esile näit. liivi lauses: *siz um' se t'oi nāista wuttan un kāznigidi tiend* (Setälä NLK 378) 'ja siis on see teine naist võtnud ja pulmi teinud'. Partsiaalobjekt osutab ainult, et abielluti ja peeti pulmad ära, kusjuures võetud naine pole tuntud, ega taha ka jutustaja seda esile tõsta. Põhjarühma keeltes oleks partsiaalobjekt antud tähenduses keeletunde vastane (partsiaalobjekt oleks õigustatud siis, kui lause tegevus oleks mõtestatud kursiivselt: on võetud naist ja tehtud pulmi antud momendil, naine võis aga jääda lõpuks ikkagi võtmata). Eesti keeles on paljudel juhtudel seda laadi indefiniitsust väljendavat partsiaalobjekti peetud keeleveaks või taunitavaks võõrapärasuseks². Õige on, et eesti vanemas kirjakeeles (alguses baltisakslaste, hiljem saksa-keelse hariduse saanud ja seetõttu nürinenud keeletundega eesti autorite teostes) esineb partsiaalobjekti massiliselt seal, kus see pole millegagi õigustatud³. Võitlust partsiaalobjekti ületaotluse vastu alustati soome grammatika positsioonidelt (esimene, kes tõstis üles küsimuse eesti keele täis- ja osaobjekti reguleerimistarbeks, oli Kr. J. Peterson⁴). Hiljem on J. Aavik keeleuuendusliikumise raamides võidelnud «partitivismi» vastu. Soome keele objekti reeglistikku aluseks võttes kuulutas Aavik vigadeks ka palju õigeid ja rahvapäraseid partsiaalobjektijuhtumeid (näit. *Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb; Loodetavasti muudab see teade inimesi rahulikumaks*)⁵. Eesti keeleteadlastest märkas esimesena A. Saareste, et erinevus soome ja eesti partsiaalobjekti kasutamises ei ole tingitud mitte võõrapärasest «partitivismist», vaid on üks eesti keele erijooni. A. Saareste leiab, et: «Nii ei saa ka osa sihitise ehk partsiaalobjekti tähendust alati lihtsalt käsitada asja enda osa mõttes (vt. EÕÕ, § 385), vaid partitiiv siin sagedasti märgib verbi sisu või laadi relatiivsust, defineerimatust, üldkehtivust, kestvust...»⁶. Kui täpsustada pisut seda tsitaati, siis jõuamegi tegevuse indefiniitsuse

² Vt. L. Kettunen, Lauseliikmed eesti keeles, Tartu 1924, lk. 41—42; J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 127 jj.

³ Lähemalt vt. K. Leetberg, Eesti lauseõpetus, Rakvere 1925, lk. 16 ja A. Saareste, Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest, Tartu 1937, lk. 40.

⁴ Kr. J. Peterson, Ueber den Gebrauch des Nom. Gen. und Acc. bei einem Verb. Act. — Beiträge XII, Pernau 1818, lk. 145—148.

⁵ J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 127.

⁶ Vt. A. Saareste, Eesti õigekeelsuse päevaküsimustest, lk. 44.

juurde, mida tähistatakse paljudel juhtudel partsiaalobjekti abil, ilma et oleks tegemist objektimõiste otsese partsiaalsusega või verbi tegevuse kursiivsuse ja irresultatiivsusega nende nähtuste kõige käegakatsutavamal ja vahetumal kujul. Lähema sisulise analüüsi abil aga on võimalik tõestada, et sellistel objektireeglistikuga näiliselt vastuolus olevatel juhtudel võib indefiniitsust väljendav partsiaalobjekt olla samal ajal ikkagi seotud ka objekti mõiste partsiaalsusega ja verbi tegevuse kursiivsusega (resp. irresultatiivsusega). Verbi tegevuse indefiniitsus ja ebakonkreetsus tingivad ebakonkreetsust ka verbist sõltuva laiendi (käesoleval juhul objekti) juures, mille ülesandeks on antud juhtudel määrata lähemalt rohkem tegevuse liiki ja laadi kui konkreetset mõistet. Verbi tegevuse määramata, mittekonkreetne iseloom avaldub tegevuse üldjuhu osutamises, millele on omane ajaline piiritlematus. Tegevuse ajalise piiritlematusega käib tihti kaasas kursiivsus ja irresultatiivsus, mis on omakorda lahutamatus seoses objekti mõiste osalisusega. Näiline vastuolu konkreetset tegevust väljendava verbi objekti juhtudega on tingitud eri aspektidest vaatlemisel. Analüüsides niisuguseid (eespool toodud) lauseid kui liivi *Vaimi kīraz pakand līedab kīv vō* 'terav kirves leiab varsti kivi'; Piza *kipsa pū'gab ūlz, sutā lasub vāldin* 'jänese (jānest) poob üles, hundi (hunti) laseb lahti; eesti *Äriasju õiendas palgaline ametnik; Millega olete seda ära teeninud*; Plt *kuḱ oli sē kis inimest rehèle ajās*, leiame, et partsiaalobjekt on tingitud tegevuse indefiniitsena (s. o. üldjuhuna) käsitlemisest ja sellisena seotud kursiivsuse ja partsiaalsusega. Kui me seda asjaolu ei arvesta ja vaatleme neid lauseid ühistel alustel nendega, kus verb tähistab tegevuse üksikjuhtu, siis tekib paratamatult vastuolu kehtivate objektireeglitega.

Indefiniitse partsiaalobjekti eriaranguks on fraseoloogiline partsiaalobjekt. Fraseoloogiline partsiaalobjekt on tuntud kõikides läänemeresoome keeltes, kusjuures selle abil moodustatud fraseoloogilistest väljenditest on suur hulk kõikides läänemeresoome keeltes ühised.

Kitsamas ulatuses on selline indefiniitsusega seotud objekt tuntud ka teistes läänemeresoome keeltes, kuid kõige ulatuslikum on see nähtus liivi ja eesti keeles. Partsiaalobjekti laialdane kasutamine ja eelistamine totaalobjektile liivi ja eesti keeles on oma algupäralt puht läänemeresoomeline nähtus ja kaugeltki mitte igal juhul võõrmõjudel tekkinud keeletunde nürinemise tagajärg.

Tugeva vene keele mõju all olevates läänemeresoome keeltes (vadja, karjala, vepsa) kasutatakse partitiivi mõnikord totaalobjekti käänete asemel neil juhtudel, kui objekt märgib elusolevust. Nähtus pole kujunenud süsteempäraseks, vaid piirub sporaadiliselt esinevate näidetega, näit. *vadja mato lähetti mustelaisse vettä tōmā* (Kettunen-Posti NVK 129) 'madu

saatis mustlase vett tooma'; *ku-ʃutti poikā tān... mo-isiosē* (ibid. 134) 'kutsuti poiss siia mõisasse'; *sis teize* лл-ūtā *tāmā lähetti nōrepā poikā, tšehsimeissä* (ibid. 120) 'siis teisel ööl ta saatis noorema poja, keskmise'; *i vetti tütärt tšäēs tšin* 'ja võttis tütrele käest kinni' (Ariste VKG 30); *karjala turkkilane koziččou čoarın tütärdä* (Leskinen KKN III 28) 'türklane kosib tsaari tütre'; *süötärrakka šano: «otakkoa tädie veneheh!»* (ibid. 63) 'nõiamoor ütles: «Võtke tädi venessel!»; *Tuo eärehe wañuskoa, ku löydänet* (Genetz KSP 267) 'too Vanjuska ära, kui leiad'; *krjA sīt häi tossu peän kučui saldattoa* (Leskinen KKN III 40) 'siis ta teisel päeval kutsus sõduri'; *krjL set sauda-lòd fuotittai sidä Ivanàd, Ivan suotettai mereē suorene* (Ojansuu jt. LKN 40—41) 'need sõdurid haarasid selle Ivani kinni, Ivan saadeti mere saarele'; *otēfi minum miest voinaņē i voinau rikottī* (ibid. 137) 'võeti minu mees sõtta ja sõjas tapeti'; *vepsa i ottihe babeit tänna* (Kettunen-Siro NVM 168) 'ja võtsid eide sinna'; *sida qigat kazi da hīr pätšan alle peittihe händ, neitšukaštš* (ibid. 160) 'sel ajal kass ja hiir peitsid tema, tüdrukukese ahju alla'; *Mikola Duplinski, sogenzoita minun mužikad* (Setälä-Kala NÄKM 243) 'Mikola Duplinski, tee mu mees pimedaks'; *anda tolko itšēš poigad öks, enamb ni mida em pakitšē* (Kettunen NEV I 59) 'anna ainult oma poeg ööks, rohkem mitte midagi ma ei palu'; *joskatā mamšid rikkatā hāñdikast* (Kettunen VMLT 103) 'jookske, eided, tapke hunt'; *kahtem mö emā aja, otkam međnikañ vaškad* (ibid.) 'kahekesi me ei sõida, võtame Medniku Vasja'⁷.

Partsiaalobjekti kasutamine totaalobjekti asemel elusolevuste tähistamisel on vadja, karjala ja vepsa keeles levinud vene keele mõjul, kuna slaavi keeltele on omane genitiivi kasutamine meessoost olevusi tähistava objekti vormina⁸. Slaavi genitiivi nimetatud funktsioon on lähtunud vanast indo-euroopa ablatiivist, mis on slaavis kokku sulanud genitiiviga, ja on seega ka partsiaalsuse avalduseks⁹. Nähtus pole aga kujunenud süsteemiks üheski läänemeresoome keeles ega murdes ja on tingitud ainult vastavaid keeli kõnelevate rahvaste kakskeelsusest.

⁷ Viimased kaks näidet pärinevad keelejuhilt, kes on kaua olnud sõdurina Moskvas. L. Kettunen märgib, et neis näiteis ei tundu partitiiv seadusepärasena. Vrd. L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus; SUST LXXXVI, Helsinki 1943, lk. 103.

⁸ Vrd. A. Ojajärvi, Sijojen merkitystehtävistä Itä-Karjalan Maaselän murteissa. Nominatiivi, genitiivi, akkusatiivi ja partitiivi. — SUST XCVII, Helsinki 1950, lk. 110.

⁹ Vrd. B. Delbrück, Vergleichende Syntax der Indo-germanischen Sprachen I, Strassburg 1893, lk. 320—321.

Toetudes peamiselt päriskarjala lõunamurrete materjalile, juhib A. Ojajärvi tähelepanu sellele, et karjala keeles (krjP, krjA, krjL) kasutatakse elüsolevust märkivat partsiaalobjekti rohkem nominatiivi kui akusatiivi asemel (s. o. verbi imperatiivi ja impersonaali vormide laiendina), Kontamolahti *tuogoa. nyt Aññie mamalla!* 'tooge nüüd Anni emale' (Ojajärvi SMT 141); Paadene *sepän pojan panemma čoariksi, heän i südiu, i pannah sud'iaksi poigoa sepän, se poiga, kumbane on čoarilda vaihettu* 'sepa poja paneme tsaariks, tema mõistabki kohut, ja panakse kohtunikuks sepa poeg, see poeg, kes on tsaarilt vahetatud' (ibid. 110). Samas osutatakse, et öeldu kehtib veel ulatuslikumalt personaalpronoomenite kohta¹⁰. A. Ojajärvi jätab lahtiseks küsimuse, miks eelistatakse partsiaalobjekti verbi imperatiivi ja impersonaali vormide laiendina. Edaspidi näeme, et personaalpronoomenite puhul on partsiaalobjekti kasutamine verbi imperatiivi ja impersonaali vormide juures üldiseks kalduvuseks kogu läänemeresoome keelerühmale. Nähtus piirdub aga ainult personaalpronoomeniga. Selle põhjuseks, et karjala keeles on mainitud esinemas laienenud teatud ulatuses ka teistele noomenitele, võiks pidada personaalpronoomenilise objekti analoogiat. Ühtki teist rahuldavat seletust näib olevat võimatu leida.

*

Objekti käänete tavalisest kasutusest kaldutakse paljudel juhtudel kõrvale personaalpronoomeni puhul. Kõikides läänemeresoome keeltes (lõunarühmas rohkem, põhjarühmas vähem) kasutatakse personaalpronoomenest partsiaalobjekti enam, kui lubavad seda vastavas keeles kehtivad totaal- ja partsiaalobjekti valiku üldnõuded. Kõige tüüpilisem on personaalpronoomenilise partsiaalobjekti eelistamine eesti keelele, kus kasutatakse näit. mitmuse esimese ja teise isiku pronoomenist ainsa objektivormina partitiivi, olenemata sellest, kas objekt on partsiaalne või totaalne. Partsiaalobjekti eelistatakse ka ainsuses¹¹. Ka teiste läänemeresoome keelte puhul torkab silma partitiivse objekti kasutamine siis, kui sisuliselt peaks esinema totaalobjekti kääne. Järgnevalt esitame näiteid nii ainsusliku kui ka mitmusliku personaalpronoomenilise objekti kohta, mis vaatamata oma partitiivsele kujule on seotud terminatiivset ja resultatiivset tegevust väljendava verbiga.

Liivi lvi *Ire un laz se kēhig jemānd vītāg, āndag sīnda bēnd'a kād'da* (Setälä NLK 210) 'ja see kuninga emand võtku, andku sind timuka kätte'; Siikrög *ni tulāb ni'em vaštā un kītāb*:

¹⁰ A. Ojajärvi, Sijojen merkitystehtävistä Itä-Karjalan Maaselän murteissa, lk-d 110—113, 140—141.

¹¹ J. Aaviku järgi võivad partitiivid *mind, sind* olla täisobjektideks samuti nagu *mu (minu), su (sinu)*. Vrd. J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, lk. 124.

lõpša mīnda jarā 'nüüd tuleb lehm vastu ja ütleb: lõpša mind ära' (Kettunen ULS 32); *Pitrõg-Vaid se sīnt sīb jarā* 'see sööb su ära' (ibid. 109); *Kuolka Sõt meidi kodai, sin kodai* (Sjögren LG 299) 'saada meid koju, sinu koju'; *lvL Iira kust sa nēdi liēdad?* (Setälä NLK 277) 'kust sa nad leiad?'; *Luuž ikš settum vigāli, kiš tānda tappiz māz* (Kettunen ULS 131) 'üks ainult on süüdlane, kes tema tappis maha'; *lvS Uta mind ūnis* (Sjögren LG 299) 'võta mind kaasa'; *Pasāt meidi koda* (ibid. 299) 'saada meid koju'.

Eesti *Se Maddo pettis mind ninda erra, et mina söyn* (Müller NEP 43); *Ähvardas lüüa mind maha* (Kettunen LEK 45); *Kanad teevad alati kahju, peremees tahab neid ära tappa* (ibid. 45); *Päev, mil mindki oli arreteeritud* (Aavik EOÖ 124); *Sai sind sellesse komiteesse pandud* (Sirge MR 249); *eP Rei tonē võtku siind* (KKI ÜS võtma); *Saa es ole inimest /kiš mind aršti jüre vīb* (TRÜ T 4, 8); *HJn suzi tevā sūōō* (KKI S); *eL Hls on sānū tevā ūvest ärā sätte kaite venelisege* (EK 1924, 158); *Se ... et meid om kikkki siid ar* (TRÜ T 202, 42).

Vadja vdjL Pummala minua mama sünnütti musas savvū rihez (ÕESA 1933, 42) 'mind ema sünnitas mustas suitsutares'; *Mati veta miñnua naizessi* 'võta mind naiseks' (Ariste VKG 61); *Jõgõperä sis ku tšerikkò neistì vēmā sis pantì tätä ruhipūsē* 'siis kui kirikusse hakati viima, siis pandi ta puusärki' (Ariste VKN 25); *meni herrele kaipāmā, jot tätä tehkää mazur-nikessi* (Kettunen-Posti NVK 133) 'läks härrale kaebama, et teda tehakse masuurikaks'; *Rajo sīs tuli tševät i meitä veti sōmē* (3C 304) 'siis tuli kevad ja meid viidi Soome'; *vdjI Itsäpäivä a ku miä en sāk siz minnua juttēp ta-pab* (Kettunen-Posti NVK 132) 'aga kui mina ei saa, siis mind, ütleb, tapab (ära)'; *mustalaine juttēb maonē vassā: ali dūmād meitä nelepia süvvāō* (ibid. 126) 'mustlane ütleb vastu: või mõtled meid mõlemaid süüa'; *vdjK ota minnua selkā, miä en jaksa mennā* (ibid. 175) 'võta mind selga, mina ei jõua minna'; *ja metsād kera evād õ pomešika kā isutetu, a jumal heitä on kasvātanut* (3C 290) 'ja metsad ka ei ole mõisniku poolt istutatud, aga jumal on nemad kasvatanud'.

Isuri Jot panna sinnuu tyrmää (Junus LK 87) 'et panakse sind vangi'; *isS Tarinaisi Ja siid noizi rugoelomaa jod lastais hänt pois* (Porkka IngD 131) 'ja siis hakkas paluma, et lastaks teda ära'; *isH Murtove ja teit tabetaan siit* (ibid. 142) 'ja teid tapetakse siis'; *isÜL Nizovka sīt minnuu ñ tap-paiš, pimiä tuli* (ibid. 146) 'siis mind õo tabas, 'pimedus tuli'.

S o o m e (rhvl.) *mikä lie minua luonut, Kuka kurjoo kyhännyt* (Petersen LEK 8) 'mis on mind loonud, kes viletsat kokku soperdanud'; *Huoti oli nähnyt heitä pari kertaa kotikylässään* (Jaakkola PR 133) 'Huoti oli näinud neid paar korda kodukülas'; smE Rauma *se-mār meit vast sū-tut* 'see alles meid vihas-tas' (Kettunen SM I 5); smH Kylmäkoski *A-utas minua a-las täältä* (Kannisto LHLE 28) 'aita siis mind alla siit'; *Otam muu kanssas* (ibid. 300) 'võta mind kaasa'; smS Uukuniemi *ja sit sano että viekä pois häntä sit mä-nnessännä kul lähettä po-is* (Kettunen SM I 202) 'ja siis ütles, et viige ta ära siit minnes, kui lähete ära'.

K a r j a l a krjP *Tuuvah häntä tshuarin eteh* (Remsu KKS 60) 'tuuakse tema tsaari ette'; Jüskjärvi *mäne raukka pois, šilmaki šüväh* (Leskinen KKN III 83) 'mine, vaeseke, ära, sindki süuakse'; Vitsataibale *da händä šitšä vangittih kolmekše kükše* (ibid. 99) 'ja tema vangistati siis kolmeks kuuks'; Suojärvi *Ota milma mutoiks* (Genetz KSP 260) 'võta mind naiseks'; krjK *Työnneldih händä Siberih i toizih edähih paikkoih* (Fortunatova LK 34) 'saadeti teda Siberisse ja teistesse kaugetesse kohtadesse'; krjV *mie annoin händä miehellä* (TRÜ SU 45 IV 227—228) 'ma andsin tema mehele'; *vie meččäh hänt* (Leskinen KKN I 153) 'vii ta metsa'; krjA *soata meidü toižele rannale!* (Leskinen KKN II 12) 'saada meid teisele rannale!'; krjL *Mundjärv tuo händäi tänne* (Ojansuu jt. LKN 206) 'too tema siia'; Suoju *do händäi aieiti kodis piets* (ibid. 31) 'juba aeti ta kodunt ära'.

V e p s a vpsP *Pervakoi-Kaleg peita, babuško, mindqi hoť kuna* (Kettunen-Siro NVM 168) 'peida, vanaema, mind kuhugi'; Šokšu *Mina ougoťin sindqi d'engejd samha, sinä mänid metsha, ed kund'eanu meid* (Setälä-Kala NÄKM 24) 'mina saatsin sind raha saama, sina läksid metsa, ei kuulanud mind'; vpsK *Simjärv L'enda mindqi pätsile* (ibid. 243) 'tõsta mind ahjule'; Petsoil *šöp sindqi kol'mpäine zmei* (Kettunen-Siro NVM 65) 'sööb sind kolmepäine lohe'; Tšikla *Hän tulob, söb meid' i mougot'id* (Setälä-Kala NÄKN 471) 'ta tuleb ja sööb meid mõlemaid (ära)'; Korbäl-Njurgal *miña tabadan tīd da rikon* (Kettunen-Siro NVM 39) 'ma taban teid ja tapan'; vpsL *Arskaht vegat hänt kukilost* (Kettunen NEV II 51) 'viige ta kuke juurde'.

Eri isikute pronominaalsed objektid kasutatakse läänemere-soome keeltes erinevalt. Samuti on erinevusi pronominaalse objektid käändes olenevalt sellest, kas objekt on ainsuses või mitmuses. Partitiivi eelistatakse ainsuse esimese ja teise isiku puhul rohkem kui kolmanda isiku puhul. Eriti levinud on partitiiv esimese ja teise isiku pronominaalobjekti vormina liivi ja eesti keeles, kus totaalse ja partsiaalse eraldamine pole antud juhul obligatoorne. Pronominaalobjekti genitiivikujulist vormi

kasutatakse harvemini (peamiselt prefiksilise adverbiga laiendatud verbi juures). Verbi impersonaalsete vormide ja imperatiivi laiendina on esimese ja teise isiku pronominaalne objekt eesti keeles alati ja liivi keeles enamasti partitiivis. Liivi keeles võib imperatiivi juurde kuuluv pronominaalobjekt üksikjuhtudel olla genitiivis: *Võta min ünis* (Sjögren LG 299) 'võta mind ühes'; *Aja täm ulz** (ibid. 302) 'aja tema välja'. Nähtus on seletatav sellega, et liivi keeles on saanud tavaliseks kasutada substantiivi akusatiivi totaalobjekti vormina verbi imperatiivi juures (tavalise nominatiivi asemel) ja substantiivide analoogial on hakatud kasutama personaalpronoomenitki. Ka teistes läänemeresoome keeltes kasutatakse sageli imperatiivi ja impersonaali juures personaalpronoomenilise totaalobjekti käändena partitiivi. Näiteid vastava esinemuse kohta on veel vadjja, soome ja karjala keelest (eriti aunuse ja lüüdi murdest) ¹².

Mitmuses on esimese ja teise isiku puhul personaalpronoomeni objekti ainsa käändena tuntud partitiiv eesti ja vepsa keeles, näit. eesti *Eth nüith ned Werrikoyrat ninck Tyrannit meid tse Tullæ, Wedde, Ratta kaas erratapvat* (Müller NEP 101); «*Kas Kiiratsi Kaarel, Salundi Mikkal ja Abula Jaan ka siin on — teid võeti ju šeltsis?*» küsis Villem (Hint TR I 173); Puh ... ja *pañniva meid pikkäli mahä* (KKI MT 34, 9); Plv *rõvli tahtse meid är? tappa?* (KKI ÜS tapma); vepsa *Pervakoi no mina, sanji, butšho tīt sāuptan* (Kettunen-Siro NVM 152) 'no mina, ütleb, tundrisse teid sulen'; Korbäl-Njurgal *miña tabadan tīd da rikon* (ibid. 39) 'ma taban teid ja tapan'; Tšikla *Hän tualob, sōb meid' i mougot'id* (Setälä-Kala NÄKM 471) 'ta tuleb ja sööb meid mõlemaid'.

Teistes läänemeresoome keeltes kasutatakse mitmuse esimese ja teise isiku puhul objektivormina partitiivi kõrval ka genitiivikujulist või *t-lõpulist* akusatiivi ¹³, näit. liivi *Pitrōg-Vaid lõja lõja, tu'l nuštā mā'd il* (Kettunen ULS 111) 'laev, laev, tule vii (tõsta) meid üle'; Iira *laskigid mā'd sizzäl* (Setälä NLK 42) 'laske meid sisse'; vadjja *Kattila sü-ötäb medjed, pā-b medjed ma-kāmāsē* (Kettunen-Posti NVK 40) 'söödab meid, paneb meid magama'; Pummala *miä panen ted'd'ed laulamāse* (ibid. 72) 'ma panen teid laulma'; soome *Mutta peijakas meid ä n*

* Trükitehnilistel põhjustel on toodud näidetes õ, ü ja ä märkimist lihtsustatud.

¹² Vrd. A. Genetz, Tutkimus Aunuksen kielestä. — Suomi II:17, Helsinki 1885, lk. 188.

¹³ Soome ja karjala (ning vadjja) keeles esinev *t-lõpuline* personaalpronoomenite akusatiiv on alguses tulnud tarvitusele mitmusliku personaalpronoomeni juures teiste noomenite puhul mitmusliku totaalobjekti käändena kasutatava mitmuse nominatiivi analoogial ja levinud hiljem ka ainsusse. Vrd. H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. — Turun Suomalaisen yliopiston julkaisuja, Sarja B, osa I, Turku 1923, lk. 116—119.

kuitenkin viimein täällä perii (Kivi SV 6) 'aga vanakuri pärib meid siin viimaks siiksi'; *Minä teid ät opetan, te Jukolan metsäsissit ja rosvot* (ibid. 189) 'ma teid õpetan, te Jukola metsässid ja röövlid'; *karjala Valdai pappi i ventšait'si mē jät* (TRÜ SU 42, 15) 'papp laulataski meid'. Vaatamata totaaloobjekti vormi olemasolule on vahetegemine totaal- ja partsiaalobjekti vahel väga ebakindel. Partsiaalobjekti kasutatakse tunduvalt sagedamini kui totaaloobjekti, nagu selgus ka eespool toodud näidetest.

Suhteliselt kõige reeglipärasem on personaalpronoomenilise objekti kasutamine soome keeles, kus esineb totaalne ja partsiaalne objekt diferentseeritud vormidega kõikides isikutes ja kõrvalekaldu misi objekti käänete kasutamise üldreegleist esineb vähem kui teistes läänemeresoome keeltes.

Seega pole läänemeresoome keelte personaalpronoomenilisele objektile kuigi kindlapiiriliselt omane see väljaarenenud käändelise väljenduse süsteem, mis iseloomustab substantiivset objekti. See on tingitud personaalpronoomenite kõige üldisemast omapäras t, mille alusel nad kõikides keeltes moodustavad erilaadilise rühmituse noomenite hulgas. Teistes soome-ugri keeltes ei eraldata personaalpronoomenite määratud ja määramata objekti (kuna sisuliselt on ju personaalpronoomen alati määratud)¹⁴. Seetõttu on idapoolsemais soome-ugri keeltes personaalpronoomenile omane ainult üks kindel objektivorm (sageli erinev substantiivse objekti käändevormidest). Läänemeresoome keelte totaalpartsiaalne objektistruktuur pole samuti sisuliselt kohandatav personaalpronoomeneile. Et see siiski nende puhul kajastub, see on tingitud substantiivse objekti analoogiast. Substantiivse objekti kääne on eeskujuks olnud just neil juhtudel, kui ta oleneb verbi vormistikust, mitte semantikast. Partsiaalobjekti eelistamine on tingitud sellest, et partitiiv on kujunenud «universaalseks» objekti käändeks.

Vepsa keel on totaalse ja partsiaalse objekti eristamise osas, võrreldes teiste läänemeresoome keeltega, hoopis erinevas asendis. Vepsa keeles kasutatakse partitiivi asemel sageli akusatiivi ja nominatiivi, näit. *A kuklan jo rusktihe palaižihe sädati i huššitab ku lapsen* (Andrejev LH 33) 'aga nuku pani juba punastesse rätikestesse ja kussutab kui last'; *Kaštanka kyňžiškanž i nečen uksen* (Andrejev LH 7) 'Kastanka hakkas ka seda ust küünistama'; vps *Sokšu ištutaze ojanno, šodaze l'eiban* (Setälä-Kala NÄKM 3) 'istuvad kraavi äärde, söövad leiba'; Kaskesoja *Pätšin ištij i katsij kut mamaze so'tki taignan* (ibid. 178) 'ahjul istus ja vaatas, kuidas tema ema

¹⁴ Vrd. B. Wickman, The Form of the Object in the Uralic Languages. Uppsala Universitets Årsskrift 1955:6 Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala—Wiesbaden 1955, lk. 146—147.

sõtkus taignat'; vpsK Petsoil *ukoiñe sobad ombneb* (Kettunen-Siro NVM 68) 'taadikene rõivaid õmbleb'; Korbal *ol'gen sömei jo vot kaks* (Kettunen VMLT 89) 'õlge sööme juba aastat kaks'; *navane kaig go'a kirptab, ku vinan jon* (ibid. 107) 'põrandale kogu mure pudeneb, kui viina joon'; Vilhal *vazeižene jomaη kañd'istas šeikan* (ibid. 106) 'vasikale jooma kantakse ämbriga'; Šimjärvi *koir lun purob* (ibid. 241) 'koer pureb konti'; vpsL Fedramägi *a hõ sigā kaikem päivän lihañ sōibād da vinañ joibad, ak se drugumu* (Kettunen NEV I 83) 'aga nemad sõid seal kogu päeva liha ja jõid viina, eit armukesega'.

Peale vepsa keele esineb partitiivi asemel akusatiivi ja nominatiivi ka karjala keeles, kuid piiratud alal ja ulatuses. Näiteid on kõige rohkem lüüdi murdest, kuid üksikuid sporaadiliselt esinevaid juhte on ka teistest karjala murretest, näit. krjL Sununsuu *sandat tuli voinan piäi, mäne trahterī, duoī tšajun* (Ojansuu jt. LKN 192) 'sõdur tuli sõjast, läks trahterisse, jõi teed'; Tiudia *šila aiga ñevestān talōs luad'itāu keitē-pīrāgād* (ibid. 2) 'sel ajal pruudimajas valmistatakse keedu-pirukaid'; krjP Uhtua *ukko lüüväh, pahampäiväsekše piekšetäh* (Genetz TVKK 53) 'taati lüüakse, vaeseomaks pekstakse'; Mäntyselkä *ongiñoiñ on pantu sārjimaïmad* (Leskinen KKN II 3) 'õngedesse on pandud särjemaimusid'; Paadene *papin otti mužikka, kandau papin sellässä* (ibid. 52) 'mees võttis papi, kannab pappi seljas'; krjN *matatah rasboïniekat, takat šuret kaiken-nävöistä kannetah* (Leskinen KKN I 142) 'matkavad röövlid, kannavad suuri seljätäisi iga-sugust (kraami)', Lüüdi murdes on vastavad näited seletatavad vepsa substraadiga. Teistes murretes aga on esinemus juhuslik.

A. Ojajärvi andmeil esineb päriskarjala lõunamurretes ainult üksikuid näiteid partsiaalobjektina esineva akusatiivi (ja samuti ka ainsuse nominatiivi) kohta. Neid juhte püüab Ojajärvi seletada vene keele mõjuga¹⁵. Hoopis arvukamalt esinevaid partsiaalobjekti tähistavaid mitmuse nominatiive peab ta aga vanaks omapäraseks kasutuseks. Oma oletuse kinnituseks esitab ta asjaolu, et mitmuse nominatiiv esineb lapi keeles samuti partsiaalobjekti käändena¹⁶. On raske uskuda, et antud juhul oleks karjala keele näiteis esinev mitmuse nominatiiv seoses mingi ürgvana partsiaalsust väljendava nominatiiviga. Soome-ugriline objekti kääne nominatiiv väljendab määramatust, mis on põhiliselt erinev partsiaalsusest. Kuigi määramatuse-määratuse struktuur on läänemeresoome keeltes asendunud partsiaalsuse-totaalsuse struktuuriga, ei kattu need siiski ja nominatiivi-partitiivi suhe on palju komplitseeritum kui lihtne asendumine.

¹⁵ A. Ojajärvi, Sijojen merkitystehtävistä Itä-Karjalan Maaselän murteissa, lk. 109.

¹⁶ A. Ojajärvi, op. cit., lk. 42.

Samuti pole küsimus lõunalapi nominatiivi partsiaalsuse väljendamisest veel rahuldavalt lahendatud. Käesoleva töö autor kaldub arvama, et nimetatud karjala näited on kas konkreetsete vene lausete otsesed tõlked, kus pluurali nominatiiv on tingitud sellest, et see esines seal vene keeles, või nürinenud keeletundest tingitud ebakorrektsused.

Vepsa keeles kasutatakse totaalobjekti käändeid niivõrd üldiselt, et totaalse ja partsiaalse objekti eraldamine on raskendatud. Siiski võib vepsa keeles kehtivaks pidada kõigile läänemeresoome keeltele omast objektisuhete väljendamise totaal-partsiaalset põhistruktuuri, kuna see on näidete varal täiesti tõestatav¹⁷. Verbi eituse puhul, samuti imperatiivi vormide juures ei asendata tavaliselt partitiivi totaalobjekti käänetega¹⁸. L. Kettunen selgitab vepsa keeles esinevat nähtust järgmiselt: «Kõnesoleva vepsa nähtuse selgitamiseks jätkub meeldetuletusest, et ainsuse partitiiv on (lõpukao tõttu) muutunud mitmuse nominatiivi sarnaseks kõikides vokaaltüvelistes noomenites (*mad* 'maad, maad', *poigad* 'poega, pojad', *verkod* 'võrku, võrgud', *jumalad* 'jumalat, jumalad' jne.). Niisiis *jon vinad* oleks hakanud märkima 'joon viina' ja 'viinad' — nähtavasti liiga sageli mitmust, kuna *jon vinan* oli ebatäpsusest hoolimata teataval määral väiksem pahe, millega «pahet» taheti vältida. Muidugi võiks ka oletada vene mõju (vene keeles on ju elusolevust tähistava objekti käändeks genitiiv), aga näib olevat kindel, et vene mõju ei oleks seda põhjustanud, kui ülalmainitud eeldused partsiaalobjekti vältimiseks poleks olnud vepsa keeles eneses olemas.»¹⁹

Ainsuse partitiivi ja mitmuse nominatiivi kokkulangemine võis teoreetiliselt võttes olla küll eelduseks ainsuse akusatiivi (ja selle kaudu süsteemisunduse tõttu ka ainsuse ja mitmuse nominatiivi) kujunemisele partsiaalobjekti käändeks, kuid tundub siiski ebausutavana, et selline küllaltki väheoluline morfoloogiline asjaolu oleks põhjustanud vepsa objekti-struktuuri nii sügavalt haarava nähtuse tekkimist. Pealegi ei saanud vene keeles objektikäändena figureeriv genitiiv vepsa totaalobjekti käänete üldistumisele soodustavalt kaasa mõjuda, kuna ta on oma iseloomult partsiaalsust väljendav kääne. Vepsa keeles esineb rikkalikult vastupidiseid näiteid, kus vene genitiivi otsesel mõjul on elusolevusi märkiv objekt partitiivis neil juhtudel, kui on tegemist ilmse totaalobjektiga. Käesoleval juhul võib vene keele mõju küll kõne alla tulla, kuid mitte spetsiaalselt genitiivi, vaid objekti üldstruktuuri osas. Vene keeles tuntakse partsiaalobjekti, kuid see pole nii struktuuripärane nähtus kui läänemeresoome keeltes ja on objekti mõiste partsiaalsuse

¹⁷ Vrd. L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, lk-d 95—104.

¹⁸ L. Kettunen, op. cit., lk. 107.

¹⁹ L. Kettunen, op. cit., lk. 107.

märkijaks ainult teatavail juhtudel. Tegevuse kestvuse ja mitte-resultatiivsuse märkimiseks vene keeles genitiivis esinevat partsiaalobjekti ei kasutata. Enamikule läänemeresoome partsiaalobjekti juhtudele vastab vene «totaalobjekt» akusatiivis. On võimalik, et mainitud vepsa nähtus on tingitud vene keele objekti üldstruktuuri mõjust. Igatahes on vepsa keeles ilmselt «reservis» vana totaal-partsiaalne struktuur, mida on võimalik kasutada alati, kui on vaja täpset vahet teha totaalse ja partsiaalse vahel.

*

Seega võime läänemeresoome objektikasutuses kogeda kaht vastupidist arengusuunda. Liivi ja eesti keeles on toimunud partsiaalobjekti kasutamise laienemine totaalobjekti arvel. Vepsa keeles ja karjala keele lüüdi murdes aga kohtame totaalobjekti laialdast esinemist partsiaalobjekti asemel.

Partsiaalobjekti ulatuslik eelistamine eesti ja liivi keeles põhineb selle omapäral osutada nii objekti kui ka põhisõna indefiniitsust. Liivi ja eesti keeles on see partsiaalobjekti külg esilekündivamalt välja arenenud kui teistes läänemeresoome keeltes, kusjuures vaadeldakse verbi tegevust sageli mittekonkreetsena ja üldkehtivana, samal ajal kui teistes läänemeresoome keeltes nähakse vastaval korral tegevuse konkreetset juhtu. Kuivõrd liivi ja eesti partsiaalobjekti arengut on suunanud võõrmõjud, ei ole selge. Seevastu on aga ilmne, et vepsa keeles tuntud totaalobjekti eelistamise on tinginud vene keele objekti üldstruktuuri mõju.

NÄIDETE ALLIKAD JA LÜHENDID

- Aavik EÕO = J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936.
 Airila SK = M. Airila, Suomenkielen lauseoppi oppikoulujen ja seminaarien tarpeeksi. Toinen painos, Porvoo 1927.
 Aho RT = J. Aho, Rautatie, Petroskoi 1951.
 Andrejev LH = F. A. Andrejev, Literaturnij hrestomatij. Vepskijale načal-nijale školale kuumanz opendužvož, Leningrad 1934.
 Ariste VKG = P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948.
 Damberg JL = P. Damberg, Jemakiel lugdõb rāntõz sküol ja kuod pierast, Helsinki 1935.
 EK 1924 = Eesti Keel, Tartu 1924.
 Fortunatova LK = Je. Ja. Fortunatova, Luvenda kniiga. Toine oppaššunda vuoz, Mosku 1934.
 Genetz KSP = A. Genetz, Kertomus Suojärven pitäjästä. — Suomi II : 8, Helsinki 1870.
 Genetz TVVK = A. Genetz, Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä. — Suomi II : 14, Helsinki 1880.
 Hermann EKLO = K. A. Hermann, Eesti Keele Lause-õpetus, Eesti keele grammatika teine jagu, Jurjev 1896.
 Hint TR I = A. Hint, Tuuline rand I, Tallinn 1952.
 Jaakkola PR = N. Jaakkola, Pirttijärven rantamilla, Petroskoi 1949.
 Junus LK = V. Junus, Lukukirja inkeroisia oppikoteja vart. Neljäs klassa, Leningrad 1934.

- Kannisto LHLE = A. Kannisto, Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta. Eripainos aikakauskirjasta «Suomesta», Helsinki 1902.
- Kettunen LEK = L. Kettunen, Lauseeliikmed eesti keeles, Tartu 1924.
- Kettunen LWb = L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.
- Kettunen NEV I—II = L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä I, II. — Suomi IV: 18, V: 4, Helsinki 1920, 1925.
- Kettunen-Posti NVK = L. Kettunen ja L. Posti, Näytteitä vatjan kielestä. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXIII, Helsinki 1932.
- Kettunen-Siro NVM = L. Kettunen ja P. Siro, Näytteitä vepsän murteista. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXX, Helsinki 1935.
- Kettunen SM I = L. Kettunen, Suomen murteet I. Murrenäytteitä, Helsinki 1930.
- Kettunen ULS = L. Kettunen, Untersuchung über die livische sprache I. Tartu 1925.
- Kettunen VMLT = L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXVI, Helsinki 1943.
- Kivi SV = A. Kivi, Seitsemän veljestä, Petroskoi 1949.
- KKI MT = ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi murdetekstide kogu.
- KKI S = ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi materjalid süntaksi kohta.
- KKI ÜS = ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi üldsõnavarakogu.
- KSF = NSVL Teaduste Akadeemia Karjala-Soome Filiaali arhiivist pärinev materjal.
- Latvala LHLK = S. Latvala, Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan Kansankielestä. — Ylipainos aikakauskirjasta «Suomesta», Helsinki 1894.
- Leskinen KKN I—III = E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä I—III, Helsinki 1932—1936.
- Luts JP = O. Luts, Jüri Pügal. Jutustus, Tallinn 1945.
- Müller NEP = Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600—1606; Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat XV, Dorpat 1891.
- Ojajärvi SMT = A. Ojajärvi, Sijojen merkitystehtävistä Itä-Karjalan Maaselän murteissa. Nominatiivi, genitiivi, akkusatiivi ja partitiivi. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XCVII, Helsinki 1950.
- Ojansuu jt. LKN = H. Ojansuu, J. Kujola, J. Kalima ja L. Kettunen, Lyydiläisiä kielennäytteitä. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXIX, Helsinki 1934.
- Petersen LEK = F. J. Petersen, Lauseopillinen esimerkki-kokoelma. Suomen vanhemmasta kansanrunoudesta kerätty. — Suomi II: 18, Helsinki 1885.
- PME = Püva Matteus Ewangelium lihbifeki, Pechterburgs 1880.
- Pohjanvalo SMST = P. Pohjanvalo, Salmin murteen sanakirja. Täydennysosa, Helsinki 1950.
- Porkka, IngD = V. Porkka, Ueber der ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte, Helsingfors 1885.
- Remsu KKS = M. Remsu, Karjalais-suomalaisia kansansatuja, Petroskoi 1945.
- Ригоев-Сергеев ККТ = А. Е. Ригоев и М. Е. Сергеев, Карельскойн кизлен грамматика. II части. Синтаксис неполной средней и средней школн учебника, Петрозаводск 1939.
- RK = R. Karelsoni käsikirjalised materjalid.
- Semper PN = J. Semper, Punased nelgid. Romaan, Tallinn 1955.
- Setälä-Kala NÄKM = E. N. Setälä ja J. H. Kala, Näytteitä Äänis- ja Keskiepsän murteista. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 100, Helsinki 1951.

Setälä NLK = E. N. Setälä, Näytteitä liivin kielestä. Suomentanut ja julkaissut V. Kyrölä. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 106, Helsinki 1953.

Sirge MR = R. Sirge, Maa ja rahvas, Tallinn 1956.

Sjögren LG = J. A. Sjögren, Livische Grammatik nebst Sprachproben, bearbeitet von F. J. Wiedemann, St. Petersburg 1861.

ЗС = Западно-финский сборник, Ленинград 1930.

Tammsaare PP = A. H. Tammsaare, Põialpoiss, Tallinn 1922.

TRÜ SU = TRÜ soome-ugri keelte kateedri käsikirjalised materjalid.

TRÜ T = Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri murdetekstide kogu.

UT = Üž Testament, evangeliumõd ja apostõld tÿöd, Helsinki 1937.

OESA 1933 = Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, Tartu 1935.

О РАЗЛИЧНЫХ ПУТЯХ РАЗВИТИЯ В УПОТРЕБЛЕНИИ ТОТАЛЬНОГО И ПАРЦИАЛЬНОГО ДОПОЛНЕНИЙ В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ ЯЗЫКАХ

КАРЛ КОНТ

Резюме

Различие тотального и парциального дополнений в прибалтийско-финских языках проходит в основном одинаково и в рамках определенных правил. Но, несмотря на это, в отдельных языках мы можем заметить некоторые особенности.

В ливском и эстонском языках парциальное дополнение употребляется значительно чаще, чем в остальных прибалтийско-финских языках, и притом нередко в таких случаях, когда следовало бы ожидать употребления тотального дополнения, например ливское *Vaimi kiraz pakand üedab kivvõ* 'острый топор скоро находит камень'; эстонское *Äriasju õiendas palgaline ametnik* 'торговыми делами занимался наемный служащий'. Посредством подробного семантического анализа можно доказать, что такое партитивно оформленное дополнение обозначает прежде всего неопределенность действия, общий случай действия, выраженного глаголом, к которому это дополнение относится, и в то же время оно связано и с парциальностью выраженного им понятия, а также с курсивностью (т. е. незавершенностью) действия, выраженного глаголом. Кажущееся противоречие в тех случаях, когда дополнение относится к глаголу, выражающему конкретное действие, обусловлено различными точками зрения, с которых данное явление рассматривается. В эстонском и ливском языках глагол понимается как выразитель общего случая действия гораздо чаще, чем в других прибалтийско-финских языках. В узком масштабе такое дополнение, связанное с неопределенностью действия, известно и в других прибалтийско-финских языках, однако широко распространенным явлением оно стало все же лишь в эстонском и ливском языках.

В таких прибалтийско-финских языках, как водский, карельский, вепсский, которые находились под сильным влиянием русского языка, дополнение, обозначающее живое существо, бывает оформлено партитивно даже в тех случаях, когда согласно правилу следовало бы употребить тотальное дополнение, напр. водское *ku:tsuttī poikā tā-n ... mo:siosē* 'парня позвали сюда, на мызу'; вепсское *otētti minum mie st voinalle* 'моего мужа взяли на войну'. Указанное явление получило распространение под влиянием русского языка. Славянским языкам свойственно оформлять парциальным генитивом дополнение, обозначающее живое существо мужского рода. Но ни в одном из прибалтийско-финских языков такое применение партитива не вошло в систему и ограничивается лишь примерами случайного характера.

Во всех прибалтийско-финских языках (в южной группе чаще, в северной реже) парциальное дополнение, выраженное личным местоимением, употребляется шире, чем это предусматривается общими требованиями выбора дополнения. Наиболее типично парциальное дополнение для эстонского языка. Дополнение, выраженное местоимением отдельных лиц, оформляется в разных прибалтийско-финских языках по-разному. Первое и второе лицо единственного числа употребляется в партитиве чаще, чем третье лицо. В эстонском и вепсском языках дополнение, выраженное местоимением первого и второго лица множественного числа, всегда бывает оформлено партитивно. В остальных прибалтийско-финских языках употребление тотального и парциального дополнений тоже носит очень неопределенный характер. Форма парциального дополнения употребляется значительно чаще, чем формы тотального дополнения.

То, что тотально-парциальная система дополнения не имеет твердо установленных правил употребления при дополнениях, выраженных личными местоимениями, обусловлено наиболее общим своеобразием личных местоимений, благодаря которому они во всех языках образуют особую группу среди склоняемых слов. Тотально-парциальная структура дополнения по своему содержанию не очень хорошо применима к личным местоимениям. То, что тотальность и парциальность все таки в какой-то мере находят отражение в дополнении, выраженном личными местоимениями в прибалтийско-финских языках, обусловлено аналогией с именами существительными.

По сравнению с другими прибалтийско-финскими языками совершенно особое положение занимает вепсский язык, в котором парциальное дополнение очень часто заменяется тотальным дополнением, напр. *o'lg en sömei jo vot kaks* 'солому мы едим уже два года'; *koir lu n purob* 'собака грызет кость'. Кроме вепсского языка, подобное явление широко распространено также в лудиковском диалекте карельского языка, — тут оно объясняется вепским субстратом. В вепсском языке падежи тотального дополнения имеют настолько общее употребление, что трудно бывает от-

личить тотальное дополнение от парциального. Л. Кеттунен считает, что смешение парциального и тотального дополнений было обусловлено совпадением партитива единственного числа и номинатива множественного числа имен, имевших в конце корня гласную, которая в процессе развития вепсского языка исчезла. Кроме того, Л. Кеттунен предполагает, что в вышеуказанном явлении можно усматривать также влияние русского языка, в котором дополнение, обозначающее живое существо мужского рода, ставится в генитиве. Однако такое предположение маловероятно ввиду того, что русский генитив, являясь по своему характеру падежом, частично указывающим на парциальность, вызвал в вепсском языке совершенно другое явление — употребление партитива вместо падежей тотального дополнения в тех случаях, когда дополнение обозначает живое существо мужского рода. Вместо этого можно, однако, говорить о влиянии общей структуры русского дополнения на смешение тотального и парциального дополнений в вепсском языке.

Таким образом, особенности, наблюдающиеся в употреблении падежей дополнения в прибалтийско-финских языках, обусловлены или внутренним развитием самой структуры отдельных прибалтийско-финских языков, или иноязычными влияниями.

PRONOOMENITÜVEDEST *ko-* JA *ku-* PÄRINEVAD SIDESÕNAD LÄÄNEMERESOOME KEELTES

RUDOLF KARELSON

Pronoomenitüvedele kuulub läänemeresoome keeltes sõnavara seisukohalt väga tähtis osa. Eelkõige moodustuvad nende alusel asjaomaste keelte asesõnaparadigmad kogu oma vormirohkuse ja -keerukusega. Selle kõrval on siit arenenud suur hulk väga mitmesuguse funktsiooniga adverbide ja konjunktsioone.

Ühtlasi on mõned pronoomenitüved aegade jooksul hakanud keelelise arenemise protsessis üha enam loovutama oma kohta uutele väljendusvõimalustele, minetanud oma kunagise primaarse ülesande — pronoomenite moodustamise — ja tulevad tänapäeval esile vaid üksikutes määr- ja sidesõnades. Sellisteks on näit. omaaegsed *e-* ja *ja-*, samuti *ko-*tüvi. Nende ebaproduktiivsete, üksnes vähestes adverbidenä ja konjunktsioonidenä eksisteerivates vormides säilinud tüvede kõrval leidub aga ka pronoomenitüvesid, milles veel praegugi on võimalik täielik paradigmaatiline muutumine. Seejuures on viimasel juhul tänapäevalgi põhiliseks ikka asesõnaline funktsioon; selle kõrval võivad vastavad tüved olla aga ka baasiks määr- ja sidesõnadele. Viimati mainitud tüvede hulka kuuluvad näit. sellised pronoomenitüved, nagu *jo-*, *ku-*, *mi-*, *se-* ja osalt ka *mü-*. Nende puhul on kas teatud käänete alusel kujunenud välja täiesti iseseisvad määr- ja sidesõnad (viimased omakorda määrsõna baasil ja määrsõnalise vaheastme kaudu), millel pole tänapäeva keelestruktuuri seisukohalt enam midagi ühist omaaegse asesõnalise aluspõhjaga, või siis on jälle teatavad vastavatüvelised pronoomenikäänded ühes ühenduses jäänud edasi pronoomeniteks, teises ühenduses aga arenenud adverbideks ja konjunktsioonideks.

Järelikult pakub pronoomenite (*resp.* pronoomenitüvede) lähem uurimine palju huvitavat ka teiste sõnaliikide, nimelt määr- ja sidesõnade päritolu ja arengu aspektist. Käesolevas ülevaates võetakse üksikasjalisema vaatluse alla läänemeresoome keelte pronoomenitüved *ko-* ja *ku-*, nende osa mainitud keelerühma sidesõnade kategoorias.

Tüved *ko-* ja *ku-* tulevad tänapäeval pronoomenites, adverbides ja konjunktsioonides esile kogu läänemeresoome keelerühma ulatuses. Võrdlus teiste sugulaskeeltega osutab, et need on vanad

soome-ugrilised pronoomenitüved, millel tänapäevalgi leidub etümoloogilisi vasteid kõikides kaugemates soome-ugri keeltes, nagu ung *ho-* (*hol* 'kus', *hová* 'kuhu', *hogy* 'et' jt.), h *xo-* ~ *xu-* (*xodan* 'kus', *xoda* 'kuhu', *xun* 'millal' jt.), mns *xo-* ~ *xu-* (*xon* 'kes', *xun* 'millal', *qumle* 'kui'), udm *ku-* ~ *kü-* (*kud* 'kes', *kitsi* 'kuhu', *kitin* 'kus'), kS *ku-* ~ *ko-* ~ *kü-* (*kučom* 'milline', *kod*, *kodi* 'kes', *kitse* 'kuhu'), mr *ko-* ~ *ku-* (*kudo* 'milline; mis', *kušto* 'kus', *kuda* ~ *koda* 'kes (rel.)'), md *ko-* (*kodamo* 'milline', *koso* 'kus', *kosto* 'kust'), lp *ku-* ~ *ko-* (*kuttes* 'kes', *ko* 'kui, nagu, et', *gutte* 'kes')¹. Algselt on *ko-* ja *ku-* küll interrogatiivpronoomeni tüved; et aga soome-ugri keeltes on küsivad pronoomenid omandanud hiljem ka siduvate asesõnade ülesanded, siis võime käesolevas ühenduses mainitud tüvesid ühtlasi nimetada ka relatiivpronoomeni tüvedeks.

Ühtlasi võime kohata kõikides sugulaskeeltes üksikuid *ko-* ~ *ku-* tüvest pärinevaid konjunksioone, nagu ung *hogy* 'et; sest; kui; selleks et; kuidas', *holott* 'olgugi et', h *hun*, *xun*, *xunt* 'kui, millal', mns *qun* ~ *xün* 'idem', *qumle* 'kui', kS *kor* 'kui', udm *ku* 'kui', md *koda* 'kui; kuidas', lp *cukxtie* ~ *kukxtie* 'et; kui; nagu; sest et', lpLä *ku* ~ *ko* 'kui' jt. See näitab, et sidesõnade areng interrogatiiv- ja relatiivpronoomeni tüvedest *ko-* ja *ku-* on kogu soome-ugri keelkonnale omane joon; läänemeresoome keeltes on viimane ainult saavutanud ulatuslikumad piirid kui teistes selle keelkonna keeltes.

Soome-ugri keeleteaduslikus kirjanduses esitatakse *ko-* ja *ku-* tavaliselt koos, kusjuures *ko-* tüve sageli mainitakse vaid *ku-* erivariandina, selle teisendina². Sugulaskeelte lähem vaatlus aga osutab, et sageli on mõnes keeles kas ainuliseks või valdavaks kujunenud üks neist (näit. ungari keeles *ho-*, mordva keeles *ko-*). Juba see moment annab teatud alust nende lahus käsitlemiseks. Edasi on mõnes keeles vastavate tüvede paralleelsest esinemusest hoolimata konjunksioonidena saavutanud eluõiguse vaid üks — kas *ku-* line või *ko-* line variant (näit. obi-ugri keeltes *xu-* ~ *ku-*, sürjakomi keeles *ko-* jne.). Läänemeresoome keeltes esinevad konjunksioonides küll nii *ko-* kui ka *ku-*, seejuures sageli vormilt samas sõnas (sm *kun* ~ *kon*, *kutta* ~ *kotta* jt.), kuid väga palju on ka selliseid juhte, kus teatud sidesõnale on ainuliseks üks neist tüvedest (*kuin*, *konsa*, *koska* jpt.) ja teisetüvelised paralleelvormid puuduvad koguni murreteski.

Juba ülalmainitud seigad osutavad, et *ko-* ja *ku-* pole abso-

¹ Vt. ka: J. Budenz, Magyar ugor összehasonlító szótár, Budapest 1873—1881, lk. 100—101; H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. — Annales Universitatis Fennicae Aboensis B I, 3, Turku 1922, lk. 88; Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, Helsinki 1958, lk. 230.

² A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890, lk. 119; H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 89—90, jt.

luutsed paralleelid; neil kummalgi esineb rohkesti ka oma iseisvat, teisest tüvest erinevat vormistikku ja spetsiifikat. Sellepärast vaadeldaksegi käesolevas töös pronominaalset *ko-* ja *ku-*tüve lahus, üksteisest eraldi, ühtlasi viidates aga seejuures ka nende kokkupuutealadele sidesõnade osas. Mainitagu samuti, et selline käsitus pole siiski päriselt uudne läänemeresoome keelte uurimises. Nii kõneleb A. Genetz sellest hoolimata, et ta nimetab *ko-*tüve *ku-*teisendiks, eraldi *ko-* (= *ku-*)tüvelistest ja *ku-*tüvelistest sidesõnadest.

A. Sidesõnad *ko-*tüvest.

- *ko-*tüvest on arenenud järgmised läänemeresoome keelte konjunksioonid:

ko(n)

e: Wiedemann EDW *kui* (*kō*) 'wie, so wie, als ob; als, da, nachdem; wenn, dass'; (murd.) Vai *ko* 'kui' / vdj: Ariste VKG 123 *ko* 'kui (temp.)' / isS: *ko* 'kui'; Porkka ID 129 *ko* 'als; wenn; wie'; kirjak. Junus IKG 136 *ko* / sm: Lönnrot SRS (murd.) *kon* (= *kun*, *kuin*); *ko*; ka *komä* ~ *koma*, *kosä* ~ *kosa* 'som jag, som du'; Genetz SP 122—123 *kon*, *ko(n)*, *ko* 'kuin, kun', *kon* 'kun minä', *kons*, *kos*, *kossa* 'kun sinä', *kone* 'kun ei', *konhan*, *kohan* 'kunhan'.

Nimetatud sõna esineb soome murretes, vadja keeles ja isuri keele Soikola alal. Eesti murretes on *ko-*lised vormid tuntud peamiselt kahel alal — läänemurde põhjaosas (end. Läänemaal) ja Vaivaras (vrd. Vai *ko* 'kui'), liitsõnades aga laiemaltki: Vai *nāgo*, *nindago*, *otsego*, *juštko*, LNg *nagò*, Ris *nagò*, *otsego*, Mar *naò*, Mih *nägò*, Kod *mukko*, Trm *nägò* jne. Peale selle on *ko-*konjunksioon tuntud ka eesti vanemas kirjakeeles Mülleril, Stahlil ja teistel XVII—XVIII sajandi autoritel³.

Märgitagu siinkohal, et osa mainitud *ko-*juhte osutub kindlasti *kui(n)*- või *ku(n)*-sõna kuluvormideks. See on eriti kehtiv isuri ja vadja keele suhtes; nii võib vadja keeles sama keelejuht lausuda näit. *kui miä tulin* 'kui ma tulin' ja *ko miä tulin* 'idem' jne. Samasuguseid kuluvorme tuleb arvatavasti näha ka eesti murrete eespool mainitud *ko*~*go*-lõpulistes liitsidesõnades (*otsego*, *juštko* jne.).

Teiselt poolt võib eeldada, et osa tänapäeval eri läänemeresoome keeltes olemasolevaist *ko(n)*-konjunksioonidest lähtub igal juhul algselt pronominaalsest *ko-*tüvest (sm *kon* 'kui' jt.).

³ Vrd. V. Grünthal, Eräistä yksitavuisista sanoista ja niiden rinnakaismuodoista virossa. — Suomi V: 10, Helsinki 1930, lk. 87—88.

See annabki alust rääkida iseseisvast *ko(n)*-sidesõnast. Pole ainult alati võimalik kindlaks teha, kas vastav vorm on algselt *ko*-tüveline või kuluvorm sõnadest *kui(n)* ja *ku(n)*. Sellepärast on käesolevas ühenduses lähtutudki *ko(n)*-konjunktsiooni praegusest esinemisest.

kon- ja *ko*-sõnade üksikasjalisem jälgimine läänemeresoome keeltes osutab, et laialdasema levikuga on viimased. Ühtlasi võib oletada, et konjunktsioon *ko*, juhul kui see pärineb algselt *ko*-tüvest, osutub kuluvormiks sõnast *kon*. Niisugusele häälikulise arengu võimalusele osutavad mõned soome murded, kus esinevad mõlemad vormid — *kon* ja *ko*, tavaliselt siiski *ko*.

ko omakorda võib murdeti (näit. juva, tornio jt.) alluda vokaalharmooniale ja omandada naabersõnade vokalismist olenevalt ka kuju *kö* 'kui' (näit. juva murdes *se kö sinä vua tulit* 'kui sina vaid tulid' jne.)⁴.

Käsitletava sidesõna vormilise külje suhtes on oletatud, et nii *kon* kui ka *ko* lähtuvad *ko*-tüve omaaegsest instruktiivist **koin*. Seda on näit. H. O j a n s u u soome edelamurretele tuginedes väitnud täie kindlusega⁵. M. R a p o l a seevastu toob sama arengu küsimärgiga, ainult võrdluseks vastava *ku*-tüvelise sidesõna arengule (*kuin* > *kun*, *ku*)⁶. Kumba lähtumisvõimalust pidada usutavamaks, on raske öelda; igatahes puuduvad tänapäeval kindlad keelelised faktid, mis tõestaksid *ko*-tüve pl. instr. **koin* omaaegset eksisteerimist.

Võib-olla tuleks konjunktsiooni *ko(n)* pidada vormilt hoopis *ko*-tüve sing. instruktiiviks.

Lönnroti ja Genetzi poolt soome murretest mainitud *kon*-sõna isikulõpulised vormid paistavad olevat hilistekkelised ja moodustunud alles pärast *n*-i kadu sõna lõpult (*kon* > *ko*). Vrd. *kon* (< *kom* < *komä* ~ *koma* < *ko ma* ~ *ko mä*) 'kui ma' ja *kos* (< *kosa* ~ *kosä* < *ko sa* ~ *ko sä*) 'kui sa'; *kossa* (< ? *kos-sa*) 'idem'. Seevastu on vormi *kons* 'kui sina' puhul nähtavasti toimunud personaalpronoomeni lühivormi liitumine *kon*-sõnale (*kons* < ? *konsä* < *kon sä*). Edela-Soome *kone* 'kui ta ei' osutub *kon*-konjunktsiooni ja eitusverbi sing. 3. pöörde liitumise resultaadiks (*kon* + *ei* > *konei* > *kone*). Samuti osutub eitusverbiliseks vadja tekstides leiduv Pummala külast märgitud vorm *kot* (< *ko et*) 'kui sa ei'; näit. *no, kot peltšä, ni neizet süöttämä opezi* 'no kui sa ei karda, siis hakkad söötma hobuseid' (Kettunen-Posti NVK, 96). Eitusverbilisi vorme on veel ka J. Mägistest poolt

⁴ V. Tarkiaisen, Äänneopillinen tutkimus Juvan murteesta. — Suomi IV: 2, Helsinki 1904, lk. 81; M. Airila, Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta. — Suomi IV: 12, Helsinki 1911 ja 1913, lk. 162.

⁵ H. Ojansuu, Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Vokaalioppi. — Suomi III: 19, Helsinki 1901, lk. 217.

⁶ M. Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diftongit suomen murteissa. — Suomi IV: 17, Helsinki 1919—1920, lk. 358—359.

Rosona-äärsetest soome keele ingeri murretest kirja pandud: *kon* (< ? *ko en*) 'kui ma ei' ja *kot* (< ? *ko et*) 'kui sa ei'. Viimased on tekkinud ilmselt rõhutu asendi tõttu lauses⁷.

Soome keelele omastes vormides *konhan* ja *kohan* 'kui' on sidesõna *ko(n)* lisandunud veel modaalse varjundiga liide *-han*.

Funktsioonilt on *ko(n)* kas temporaalne, konditsionaalne, komparatiivne või kausaalne sidesõna. Näit. (temp.) smNR *k o n h ä n o l i j u t a n u t k a k s i p ä i v ä ä , t u l i h ä n s a v o l a i s t e n s e u r a k u n t h a n* (Kettunen SM I 139—140) 'kui ta oli käinud (~ matkanud) kaks päeva, tuli (~ jõudis) ta savolaste kihelkonda'; (kond.) smE *t e s s i n s i t t e n ä k ä v e l i s k o n t e i t o l i s p u n d a r i l p ä h ä . . . l ü ä t t ü* (samas 2) 'teie siin siis ei käiks enam, kui teid oleks margapuuga pähe ... löödud'; (komp.) smH *s e h i s i r a k e n s i ü ä l l ä e n ä m p i k o r r a k e n n u s m i ä h e p p ä v ä l l ä* (samas 17) 'see paharet ehitas öösel enam kui ehitusmehed päeval'; (kaus.) smH *n i t ä s a n ö t t i n k a h u v a t t a , k o n n e o l i k õ h i ä* (samas 16) 'neid nimetati «kahu-vatta», sest need olid vaesed' jne.

konsa (sm)

e: Wiedemann EDW (Sa) *kōs* 'wann, wenn'; (murd.) Kod *kēz*, *kēs* / vdj: Kettunen VKÄH 93 *kens*, *kez* 'milloin, koska' / is: Porkka ID 129 *kons* 'als' / sm: Lönnrot SRS *konsa* 'när, da, (koska, milloin)'; Genetz SP 123 *konsa* 'milloin, kun'; NS II *konsa* '(silloin) kun, milloin' / krjP: Genetz TVKK 247 *koñža* 'kun'; krjA: Ojansuu IKP 53 *konzu*, *konz*, *kqz*, *kos* 'koska, kun'; krjL: Kujola LS *koqz*, *konz*, *koñz*, *koñz*, *kouz*, *koqze* 'milloin, konsa; kun'; krjK: *koñža*, *koñža*, *konz* 'kun, milloin'; krjV: Leskinen KKN I *kooža* 'kui' / vps: Kettunen VMLT 561 *konz* 'kun, koska'.

Eelnevast ilmneb, et *konsa* tuleb esile peaaegu kogu läänemeresoome keelerühmas, välja arvatud liivi keel. Võimalik aga, et nimetatud sidesõna on varemalt siingi esinenud; sellisel juhul oleks see ühtlasi üldläänemeresoomeline sõna ja ulatuks tagasi läänemeresoome aluskeelde.

Tänapäeval on *konsa* üldtarvitatav soome, karjala, vepsa, isuri ja vadja keeles. Eesti keeles tuleb see Wiedemanni järgi esile vaid saartel (*kōs*), V. Grünthali järgi aga saartel (Sõrve, Kihelkonna jne.) ja rannamurde alal (Vaivara)⁸. Lisaks eelmistele on sama sõna täheldatud veel eesti keele idamurreteski, nimelt Kodaveres (*kēz*).

A. Genetz on kõrvutanud läänemeresoome *konsa*-sõna soome murretes esineva sidesõnaga *jonsa* 'kui (kond.)'. Samuti on ta

⁷ J. Mägist, Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned, Tartu 1925, lk. 77.

⁸ V. Grünthal, Eräistä yksitavuisista sanoista ja niiden rinnakkaismuodoista virossa. — Suomi V: 10, lk. 87.

püüdnud tõmmata paralleele lms *konsa* ja e *kuna* ~ lv *kuna* ~ *kunā* 'millal' arengus, oletades nende kunagisteks algvormideks vastavalt **konainsa* ja **kunainsa* (nähtavasti < **kona aikoina* ja **kuna aikoina* 'mis ajal, millal'). Omaaegsest temporaalsest adverbist **konainsa* oleks Genetzi järgi lühenemise teel arenenudki sidesõna *konsa*, viimasest omakorda soome murrete *kos* (= *koska*). Oma väite kriteeriumiks toob ta ka Peipsi ranniku alalt kirja pandud eesti keele sõna *kõis* 'wann', mille -i- pärinevat *aika* 'aeg' sõna pl. instruktiivist *ajoin* 'ajal'⁹.

E. N. Setälä on algul pidanud konjunksiooni *konsa* ko-tüve vanaks inessiiviks **kosna*, millest metateesi teel on arenenud hilisem *konsa*¹⁰. Niisuguse teooria vastu astus aga välja juba Genetz.

Hiljem on Setälä püüdnud *konsa*-sõnale leida etümoloogilisi vasteid kaugematest sugulaskeeltest, kaasa arvatud samojeedi keeled; siia kuuluksid tema järgi samO *kunzan* ~ *kussan*, *kušak* 'kuipalju', ung *hogyan*, *hogy* 'kuidas, nagu', udm *kĩži* 'idem', kS *kũdž* jne. 'idem', mr *kuzé*, *kũže*, *ka-tsè* 'idem'. Nende kõikide soomeugriline lähtevorm pidi Setälä järgi sisaldama häälikuühendi -*ńśs*- ~ -*ńśš*-. Seega oleks konjunksioonides *konsa* ja *jonsa* esinev sõnalõpp -*nsa* vana, uraali aluskeelde ulatuv adverbituloletis¹¹. Edasi on *konsa*- (samuti *jonsa*)-sõna päritolu küsimust puudutanud Y. H. Toivonen oma ülevaates soomeugri keelte sõnasisestest afrikaatidest. Ta esitab soome keele *ns*-ühendile (**ńč* ~ **ńé*) vasteid ka kaugematest sugulaskeeltest, nagu mr -*tsè*-, -*žè*-, *žé*, kS -*džj*-, -*d'ž*-, udm -*žj*-, -*žj*-, ung -*gy*-, -*ngy*. Ühtlasi on Toivonen toonud eri keeltest konkreetseid näidissõnu; vrd. sm *konsa* 'kui', mr *kuzè* 'kuidas?', kS *kũd'ž* 'kuidas', udm *kĩži* 'idem', ung *hogy* 'kuidas; et; selleks et; kui'¹².

Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus on *konsa*-sõna võimalikud vasted siiski toodud küsimärgiga¹³.

Seega on *konsa*-sõnale esitatud mitu erisugust etümoloogiat; usutavaimaks neist osutub võimalus, et *konsa* on ko-tüve mingi tuletis, milles algselt on esinenud afrikaat **ńd'ž* (Toivonenil **ńč* ~ **ńé*).

Ühtlasi on hiljem sõnas *konsa* keeliti ja murdeti toimunud mitmed häälikumuutused. Nii leidub sageli lõpukaolisi vorme (*kons*, *konz*), mis on omased soome, karjala, vepsa, vadjja ja isuri kee-

⁹ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 179.

¹⁰ E. N. Setälä, Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan Kansankielestä. — Suomi II:16, Helsinki 1883, lk. 155.

¹¹ E. N. Setälä, Zur frage nach der verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. — SUSA XXX, 5, Helsinki 1915, lk. 23—24.

¹² Y. H. Toivonen, Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. — FUF XIX, Helsingfors 1928, lk. 173—174, 236.

¹³ Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, lk. 215.

lele. Edasi on võinud toimuda *n*-i kadu sibilandi ees, mille tagajärjel algul tekkis vastavas sõnas nasaleeritud pikk vokaal (krjL ja vps *kooz*), edasi aga nasaliteedi tuhmumise tagajärjel tavaline pikavokaalne sõna (vps *kōz*, vdj *kēz*, e *kōs*, *kēz* jt.)¹⁴. A. Turunen peab nimetatud häälikumuutust läänemeresoome keeltes võrdlemisi vanaks nähtuseks¹⁵. Eesti murretes ja aunusekarjalas kohtame vastavas sidesõnas vahel ka sekundaarse pika vokaali lühenemist (krjA *koz*, *kos*, e Kod *kēs*). Samasse kuulub arvata-vasti ka Lõnnrotil esinev soome keele murdeline *kos* (= *koskä*). Peale selle on nimetatud konjunksiooni puhul võimalikud veel mitmed muud häälikulised erisused (sibilandi varieerumine karjala keeles — *s* ~ *ž* ~ *z* jne.).

Funktsioonilt on *konsa* temporaalne sidesõna. Selle kohta leidub rohkesti näiteid eri keeltest; näit. vdj *kens tämä empeli, aina lauloi* (Kettunen-Posti NVK 47) 'kui ta õmbles, aina laulis' / is varmemp reñgi mäni eukseen. öttelommaan, *kons se tulloo* (Porkka ID 142) 'julgem sulane läks esikusse ootama, millal (~ kui) see tuleb' / smS *sõapha sillo unta kons ol lunta* (Kettunen SM I 254) 'saab ju siis magada, kui on lund'; kirjak. *On osattava vaieta, konsa niin tarvitaan* (NS II, 473 II) 'tuleb osata vaikida, kui nii on tarvis' / krjA *vai tulgah käsküläine vereädü avoamah, konz u verädü plikahuttanen* (Genetz TAK 16) 'ainult tulgu sulane väraavat avama, kui väravale koputan'; krjK kirjak. *Konza mie oliin pikkarane, mion työnnettih meccäh grbbah* (Fortunatova LK 4) 'kui ma olin väike, mind saadeti metsa marjule' / vpsL *viṭsan ot i varastab, konz ak be'ispä lähteb* (Kettunen NEV II 100) 'viṭsa võttis ja ootab, kui (~ mil-lal) eit saunast (~ majast) tuleb'. Eesti keelest puuduvad *konsa* (või selle häälikuliste erivormide) tarvitamise kohta kontekstili-sed näited.

Kui *konsa*-sõnaga algav temporaalne kõrvallause asub pea-lause ees, siis võib mõnikord pealauset alustada mingi järeldav sidesõna (sm *niin* 'siis', *silloin* 'siis', krjL *šid* 'siis', krjP *nin* 'siis' jt.); näit. krjV *külvämäh konža lähtietäh, nin viritetäh tuohukšen* (Leskinen KKN I 91) 'kui minnakse külvama, siis süüdatakse küünal'; vdj *kēs tämä meni ettez, sis tälle püttuzi-vad vassä kahs sutta* 'kui ta läks edasi, siis talle sattus vastu kaks hunti' (Kettunen-Posti NVK 112) jne. Tavalisemad on lää-nemeresoome keeltes käesolevas ühenduses siiski need juhud, kus puudub sidesõna pealause algul. Viimane joon viitab ühtlasi lää-nemeresoome lausestruktuuri varasemale seisundile.

¹⁴ Vrd. näit. E. A. Tunkelo, Vepsän murteiden äännehistoria, Helsinki 1946, lk. 366.

¹⁵ Vrd. ka A. Turunen, Lyydiläismurteiden äännehistoria I. SUST LXXXIX, Helsinki 1946, lk. 276, 277.

Soome keeles võib *konsa* mõnikord väljendada ka põhjust, olles seega kausaalseks sidesõnaks; näit. *Konsa hän ei uskonut Viuluniekan rakkauteen, oli hänellä Uorolan haltijana tuska lohdu-ton ja vihaava* (NS II 473 I) 'kuna ta ei uskunud Viuldaja armastusse, (siis) oli tal Uorola valitsejana lohutamatu ja vihkav tusk'.

Peale selle esineb *konsa* soome keeles veel korduskonjunktsioonina¹⁶ (*konsa* ... *konsa* 'kord ... kord'), karjala keeles aga järgneb sellele samatähenduslik *ku* ~ *kuin*, moodustades nii ühendkonjunktsiooni meenutava konstruktsiooni (vrd. krjP *koñža kuin* 'kui'; krjV *koqža ku* 'kui').

koñ'tš (lv)

lv: Kettunen LW *koñ'tš* 'solange, bis' //

L. Kettunen esitab selle sõna kõrvuti liivi keele vormidega *kuñ'tš*, *kuñ'tš*, *kuñš* ja *kuñ* 'kuni, senikui' (lähtevormiks **kunnis*); võrdluseks toob ta ka eesti *kunni*¹⁷. Kui oletada, et liivi *koñ'tš* pole juhuslik, *u* ~ *o* sekundaarse varieerumise tulemus, siis oleks selles sõnas liivi keeles säilinud veel vana pronominaalne *ko*-tüvi. Vormilt on *koñ'tš* sellisel juhul mainitud pronoomenitüve terminatiiv (< **konnis*).

Funktsiooni poolest osutub *koñ'tš* temporaalseks sidesõnaks; näited selle lauselise esinemuse kohta puuduvad.

Vahel esineb *koñ'tš* ka koos korrelatiivse sõnaga *señ'tš* 'seni' (seega: *koñ'tš* ... *señ'tš* 'kuni ... seni').

koska (sm)

sm: Lönnrot SRS *koska* 'när, då, medan, enär, alldenstund, eftersom, efter, derföre att (että)', *koskan*, *koskas* 'när jag, när du'; *kosk'en*, *kosk'et* (~ *kosk'es*), *kosk'ei*, *kosk'emme*, *kosk'ette*, *kosk'eivät* 'när jag inte, när du inte jne.'; Genetz SP 123 *koska*, *kosk* 'milloin, kun'; NS II *koska* 'kun, sen tähden että, syystä että; kun, sitten kun, 'jähkä' / krjP: Nirvi SKV *koska* 'sest et' jne.

Põhiliselt on *koska* soome keelele omane sidesõna; karjalas tuntakse seda ainult mõnedes soome keelega külgnevates murretes, kuhu see on võib-olla jõudnud soome keelest. Teistest läänemeresoome keeltest pole vastavat konjunktsiooni täheldatud.

koska-sõna etümoloogia suhtes pole uurijatel olnud lahkarmusi. Nii analüüsis H. Oja n s u u seda põhiliselt õigesti järgnevateks komponentideks: *ko-s-ka*, jättes ainult mainimata üksikute

¹⁶ Sidesõnade struktuurilise liigituse kohta (lihtkonjunktsioonid, liitkonjunktsioonid, ühendkonjunktsioonid, korduskonjunktsioonid, korrelatiivsed konjunktsioonid, rühmkonjunktsioonid) vt. lähemalt: «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 12, lk. 740 joonealune märkus.

¹⁷ L. Kettunen, *Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung*, Helsinki 1938, lk. 162 II.

osade päritolu¹⁸. Samal seisukohal on ka L. Hakulinen, kes peab *koska*-sõna interrogatiivse *ko*-tüve latiiviks (*ko*-s; vrd. illatiivid *ylös* 'üles', *taas* 'jälle', *jos* 'kui (kond.)' jne.), millele on veel lisandunud rõhutav liide *-ka*. Seega oli *koska* algseks tähenduseks 'kuhu?'¹⁹. Latiivina on esitanud *koska*-sõna ka A. Penttilä²⁰.

Siin võib vaid täpsustavalt mainida seda, et pidades *ylös*, *alas* 'alla', *jos* ja teisi analoogilisi määr- ja sidesõnu tegelikult muistseteks illatiivideks, on õigem ka *koska*-konjunktsiooni puhul kõnelda *ko*-tüve illatiivist, millele on lisandunud rõhutav *ka*- (~*kä*)-liide.

Häälikuloolises osas ei paku *koska* midagi erilist. Selles võib ainult mõnikord olla teostunud lõpuvokaali *-a* kadu (*kosk*); viimane on tingitud põhiliselt sõna rõhutust asendist lauses, ent avaldab mõnes murdes üldistumise tendentse.

Peale selle on nimetatud sõnast olemas kaks isikulõpulist vormi; need on *koskan* (< *koskam* < *koska ma*) 'kui ma, sest ma' ja *koskas* (< *koska sa*) 'kui sa, sest sa'. Viimane nähtus on põhiliselt omane soome keele edelamurretele (rauma jt.); ilmselt viimaste mõjul esineb see ka üksikutel autoritel soome varasemas kirjakeeles (Finno *coscan* 'kui ma'). Edelamurretele on üldse iseloomulik personaalpronoomeni liitumine eelneva sidesõnaga; nõnda ka *ettän* 'et ma'²¹.

Konjunktsioon *koska* on sageli võinud sulada ühte ka järgneva eitusverbiga selle eri pööretes; nii tekib nagu omaette paradigma. Siia kuuluvad *kosken* (< *koska en*), *kosket* (< *koska et*) ~ *koskes* (< *koska et sa*), *koskei* (< *koska ei*), *koskemme* (< *koska emme*), *koskette* (< *koska ette*) ja *koskeivät* (< *koska eivät*) 'sest (~ kui) mina ei; sest (~ kui) sina ei jne.'

Tänapäeva keele seisukohalt vaadatuna on *koska* põhiliselt kausaalne sidesõna; näit. smS *k o s k a se nii(n) ymmärtäväinen mies on, ni eikös hää sua olla kontraali* (Paasonen LH 28) 'et ta on nii arusaaja mees, siis kas ta ei võiks olla kindral'; kirjak. *Jäin kotiin, k o s k a ilma oli ruma* (NS II 504 II) 'jäin koju, sest iln oli paha' / krjP *meil ei tule igapäivän eruo, k o s k a sie olit vīzahembi minuo* (Nirvi SKV 96) 'meil ei tule kauaks lahkuda, sest sa olid minust targem'.

Usna sagedane on *koska* tänapäeval ka temporaalse sidesõnana (mõnes murdes koguni ainult temporaalne). Soome kirja-keele ajaloo jälgimine aga osutab, et varemalt väljendaski *koska*

¹⁸ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. — Annales Universitatis Fennicae Aboensis, B I, 3, lk. 90.

¹⁹ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 69, 95.

²⁰ A. Penttilä, Suomen kielioppi, Porvoo—Helsinki 1957, lk. 324.

²¹ H. Ojansuu, Lisiä lounaismurteiden tuntemiseen. — Virittäjä 1907, lk. 45; M. Rapola, Suomen kirjakielen historia. Pääpiirteittäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys, Helsinki 1933, lk. 242.

peamiselt ajalisi suhteid. L. Hakulinen on koguni arvamusel, et üleminek temporaalselt funktsioonilt kausaalsele on *koska*-konjunktsiooni puhul tingitud teiste keelte mõjust²². Mõned laused temporaalse *koska* kohta; näit. sm (Agricola:) *Coska nyt Jesus sen näki, närkeftui hen* (SKKM I 16) 'kui nüüd Jeesus seda nägi, härdus ta'; smK *talvel, koska on tunturila tuulet* (Cannelin TKK 79) 'talvel, kui tundrul on tuuled'; kirjak. (arh.) *Koska he olivat ryypänneet, korottivat he äänensä taas* (NS II 504 II) 'kui nad olid rüübanud, tõstsid nad taas oma häält' / krjP *No koska on niin, niin käykeä voan kotih ...* (Mustakallio WAK 84) 'no kui on nõnda, siis minge vaid koju ...'.

kot'en, kot'et jne. (sm)

sm: Lönnrot SRS *kot'en, kot'et ~ kot'es, kot'ei, kot'emme, kot'ette, kot'eivät* 'som icke jag, du, han o. s. v.'; Genetz SP 123 *kot'en, -et, -ei (~ kote)* jne. 'kun en jne.'.

Nende soome murretes leiduvate sidesõnaliste vormide aluse moodustab *ko*-tüve partitiiv **kota*, mis aga ise on tänapäeval sidesõnana juba keelest kadunud. Eelmainitud *koten, kotet* jne. osutuvad **kota* ja sellele järgneva eitusverbi eri pöörete liitvormideks; niisiis *koten* (< *kota en*), *kotet* (< *kota et*) ~ *kotes* (< *kota et sa*), *kotei* (< *kota ei*), *kotemme* (< *kota emme*), *kotette* (< *kota ette*), *koteivät* (< *kota eivät*) 'kui ma ei, kui sa ei jne.'. Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus esitatakse siiski küsimärgiga lähtumine ilmselt omaaegsest abessiivist (*kotta en, kotta et*)²³. Sing. 3. isiku vorm *kotei* võib lauserõhutus asendis omakorda murdeti lüheneda (-*ei* > -*e*: *kote* 'kui ta ei')²⁴.

Funktsioonilt on *koten* ja teised vormid tõenäoliselt temporaalsed sidesõnad; puuduvad aga lausenäited nende kasutamise kohta.

kot (e)

vana eesti kirjak.: *kot* 'kui' / sm: Ojansuu IKP 89 *kotta* 'kui'.

Andmed nimetatud sidesõna kohta osutuvad võrdlemisi nappideks. Nii on H. Ojansuu märkinud, et vormi *kutta* 'kui' kõrval esines varemalt soome keeles ka *kotta*. Veel mainib Ojansuu, et Lönnrot on *kotta*-sõna ebaõigesti analüüsinud *ko*-tüve partitiiviks *kota*²⁵. Ent sellega piirduvadki andmed soome keele osas. Eesti keelest on konjunktsiooni *kot* 'kui' täheldatud ühes u. a-st 1651—

²² L. Hakulinen, Suomen kielen käännöslainoista. — Virittäjä 1955, lk. 309.

²³ Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, lk. 205.

²⁴ M. Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diiftongit suomen murteissa. — Suomi IV: 17, lk. 359.

²⁵ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. — Annales Universitatis Fennicae Aboensis B I, 3, lk. 89.

1652 Saaremaalt pärinevas vandeformelis. Küll tuntakse Saaremaal veel tänapäevalgi vastavat *ku*-tüvest pärinevat sõna (*ku*).

On ilmne, et soome *kotta* pole identne vormiga *kota*; nende suhe on võrreldav vormide *jotta:jota* ja *kutta:kuta* omaga. Seega tuleb eesti *kot* ~ soome *kotta* puhul oletada pronominaalse *ko*-tüve abessiivi.

Käsitletava sidesõna funktsioonide kohta puuduvad lähemad andmed; eesti varasemast kirjakeelest pärinevas lauses *nie töste kot mind Jummal ninck temma põha Ewangelium pëab aiwatma* [=abistama] (Saareste-Cederberg EKVM II 361) on *kot* igatahes komparatiivne.

B. Sidesõnad *ku*-tüvest.

Pronominaalse *ku*-tüve puhul saab õigupoolest kõnelda kaht erinevat liiki sidesõnadest — ühed lähtuvad *ku*-tüve ainsuslikust (*ku*-), teised aga selle mitmuslikust variandist (*kui*-).

1) Pronominaalse *ku*-tüve ainsuslikust kujust lähtuvad järgmised läänemeresoome keelte sidesõnad:

ku(n) (e)

e: Saareste-Cederberg EKVM I 105 (Gutslaff) *kun* 'kui'; (murd.) VJg, Lüg, Vai, Kod, Hls, Har, Krk, San, Se, Lei, Lut, Kra *ku*, Lut *kun* / lv: Wiedemann LG 226—228 *ku* 'wenn (temp., kond.)'; dass, damit; als, da, seit'; Kettunen LW *ku* 'wenn, als; dass; wie' / vdj: Ariste VKG 123 *ku* 'kui (temp., komp.)'; vdjKr: Wiedemann NSKK 66 *ku* 'kui' / is: Porkka ID 129 *ku*, *kun* 'als, wenn; wie' / sm: Lönnrot SRS *kun* 'som, när, då, emedan; än (*kuin*)'; (murd.) *ku* = *kun*; *kunma* 'som jag'; Genetz SP 123—124 *kun*, *ku(n)*, *ku*', *ku*; *kunhan*, *ku(n)ha(n)*, *kuhan* 'jahka'; *kunpa*; *kuns* ~ *kus* 'kun sinä'; NS II *kun* (temp., kaus., kond., eksplik. konj.); *kunhan* / krj: Ojansuu IKP 87 *ku* 'niinkuin, kun, jos, että, jotta jne.'; krjL: Kujola LS *ku*, *kun*, *gu* 'kun, kuin, niinkuin, koska'; krjK: *kun*, *ku* 'kui (temp., kond., komp.)'; krjV: Leskinen KKN I *kun*, *ku* 'kui (temp., kond., komp., eksplik., kaus.)' / vps: Kettunen VMLT 560 *ku* 'kun, koska', *kuin* 'jos'.

Eelnevast nähtub, et nimetatud sidesõna on tuntud kõikides läänemeresoome keeltes, ulatudes niisiis tõenäoliselt tagasi juba läänemeresoome aluskeele perioodi.

Vormi poolest võiks *ku(n)* osutada pronominaalse *ku*-tüve ainsuse instruktiiviks kui ka genitiiviks. Usutatavam neist on esimene võimalus, sest algselt genitiivne lähtumine on raskesti seostatav vaadeldava sõna tähendusliku küljega. Küll aga sobib tähenduslik külg kokku instruktiivse lähtevormiga (kunagisest arvatavasti küsiva ja siduva laadiga viisiadverbist on arenenud järkhaaval

mitmesuguse funktsioonistikuga sidesõna). Niisugune arenguvõimalus on aga kehtiv üksnes ainsusliku *ku*-tüve puhul.

Tegelikult on *ku(n)*-sõna küsimus palju keerukam. Selle sagedane esinemine paralleelselt (pealegi samades tähenduslikes funktsioonides) *kui(n)*-sõnaga erinevates keeltes ja murretes annab põhjust oletuseks, et paljudel juhtudel on meil *ku(n)* puhul tegemist mitmuslikust tüvest pärineva *kui(n)*-sõna kuluvormidega (*kuin* > *kun*, *ku*). Kaasaegne keeleline üldpilt ei võimalda aga kindlaks määrata selliste kuluvormide osa. Seepärast saab ainult nentida, et tänapäeval läänemeresoome keeltes laialt levinud *ku(n)*-konjunktsiooni eri esinemisjuhtude korral tuleb keeleajaloolisest aspektist lähtudes igatahes arvestada, et siin leidub *ku*-tüve nii ainsuse kui ka mitmuse instruktiivist lähtuvaid vorme. Sõnade *ku(n)* ja *kui(n)* vahekorraest üksikasjalisemalt vt. ühenduses *kui(n)*-konjunktsiooni käsitlesega.

Järgnevalt vaadeldakse aga lähemalt kõiki tänapäeval ette-tulevaid *ku(n)*-sõna juhte, jättes kõrvale nende omaaegse ainsusliku või mitmusliku lähtevormi. Üldiselt võime siin täheldada enamikus läänemeresoome keeltes sõnalõpulise nasaali *n*-i kadu (*kun* > *ku*). Nii on see reeglina teostunud läänemeresoome lõunarühmas (eesti, liivi ja vadja keel) ja vepsa keeles. Viimasest on *kun*-vormi märgitud vaid Basilieri tekstides. Eesti keeles tuleb *kun* esile veel O. Kalda andmetel lutsi keelesaarel ja paiguti ka varasemas kirjakeeles (Gutslaff, Käsü Ants). Soome, karjala ja isuri keeles tuntakse mõlemaid vorme (*kun* ja *ku*).

Kohati esineb sõna *ku(n)* puhul ka liitumist järgneva personaalpronoomeni või eitusverbiga. Esimeste hulka kuuluvad Lõnn-roti sõnaraamatus esinevad *kunma* (< *kun ma*) 'kui mina', *kunsa* (< *kun sa*) 'kui sina' ja viimase edasiarengu resultaadid *kuns* (< *kunsa*) ja *kus* (< *kuns*). *ku(n)*-konjunktsiooni ja sellele järgneva eitusverbi liitvormiks on aga Mustoneni vadja tekstidest täheldatud *ku't* (< *ku et*) 'kui sa ei'. Soome keele vormides *kunhan* (~ *kunha*) ja *kunpa* on *kun*-konjunktsioonile lisandunud vastavalt liited *-han* ja *-pa*. Mõnikord võib murdeti toimuda veel ka *ku* > *k'*. Sellist *ku*-vormi omakordset lühenemist märgitakse näit. soome keele tornio murdest (*k' olì* 'kui oli', *k' ukòn ilma tuli* 'kui äikeseilm tuli' jne.) vokaaliga algava sõna ees²⁶, samuti aunusekarjalast ja mujalt. H. Ojansuu arvates lähtub krja *k* *kuin*-sõnast (*k* < *ku* < *kui* < *kuin*)²⁷.

Omapäraseid häälikumuutusi võib täheldada soome keele urjala murdes; siin on *kun*-sõna lõpukonsonant eitusverbi akt. sing. pr. 3. pöörde ees sageli gemineerunud (*kunn_e m_anna* 'kui ma ei anna'), juhul aga kui lause katkeb mingi sõna kohalt, võib

²⁶ M. Airila, Äänneopillinen tutkimus Tornion murteesta. — Suomi IV : 12, lk. 162.

²⁷ H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918, lk. 134.

viimase lõpukonsonandile lisanduda veel eelmise vokaaliga harmoneeruv vokaalaines (*kunu* 'kui', *nini* 'nii', *joso* 'kui' jt.)²⁸.

Funktsioonilt esineb *ku(n)*-sõna üldiselt kõige sagedamini temporaalse konjunktsioonina. Nimetatud funktsioon on omane kogu läänemeresoome rühmale; näit. e (Gutslaff:) *Ninck se sünni kun Ifsaack olli wannas fahnut* (Saareste-Cederberg EKVM I 105); (Käsu Ants:) *Kun mul otfs om tulnu tääl* (Saareste-Cederberg EKVM II 314); e Har *linè ku sünüs saì, nĩ lätš karja tagazì*; Lut *Käänä, käänä — satte maha? Pini, kun lätt magale* (Kallas LM 126) / lv *va'rrä lä'b mie'rrä, ku vagà u-m* (Kettunen ULS 150) 'vara minnakse merele, kui on vaikne' / vdj *Nämä ku nätsivät sitä tähtiä taivaassa, siis näilä tuli nii üvä meeli* (Mustonen MVK 151) 'kui nad nägid seda tähte taevas, siis neil hakkas nii hea meel' / is *kaira nuuhteloo ümbäri kirsson, kun perreemēs ja trengit illaist söivät* (Porkka ID 142) 'koer nuuskis ümber kirstu, kui peremees ja sulased õhtust söid'; kirjak. *Varis lensi katolt pois, ku näki kissan* (Junus IKG 79) 'vares lendas katuselt minema, kui nägi kassi' / smT *kuningas kun aamulla heräsi, se säikähti pahan päiväseksi* (Salonius TKTS 292) 'kui kuningas hommikul ärkas, see ehmus pahasti'; kirjak. *Kello kävi seitsemättä, kun sade taukosi* (NS II 579 II) 'kell oli seitsme peal, kui vihm lakkas' / krjP *enži piänä ku läks metsäh, astiat kaikem murendau* (Kujola KKO 22) 'esimesel päeval kui läks metsa, riistad kõik purustab' / vps *ku ambū ka oruži haugež* (Kettunen NEV I 100) 'kui tulistas, nii püss lõhkes'.

Kogu läänemeresoome keelerühmale on samuti üldine *ku(n)*-sõna esinemine konditsionaalse sidesõnana. Sageli on aga temporaalne ja konditsionaalne funktsioon omavahel nii tihedasti läbi põimunud, et osutub raskeks üht teisest eraldada. Konditsionaalsena esineb *ku(n)* näit. lausetes, nagu e *Lüg ku sa kisentäd, ma ajan su menemä sīt* / lvS *Mina oks jo attullen, ku t'ulalist ab oks ollen attullen* (Wiedemann LG 338) 'ma oleksin tulnud, kui mitte külalised ei oleks tulnud' / is *ku sada rublā annad, nīm miä lähen* (Sovijärvi TSI 226) 'kui sada rubla annad, siis ma lähen'; kirjak. *Jo löötäis heinää, ku olis hyvät ilmat* (Junus IKG 114) 'juba niidetaks heina, kui oleksid head ilmad' / sm *Helppoha se oiskii ihmise ellää, ku ei tarvissiis syyvvä* (Sirelius JKK 138) 'kerge oleks ju inimesel elada, kui ei tarvitseks süüa'; kirjak. *Kertoisin, kun vain muistaisin* (NS II 581 I) 'jutustaksin, kui vaid meeles oleks' / krjA *ku mal'ittuu pagizet, en laske üökse, a ku et pagize mal'ittuu, ga lasken* (Genetz TAK 3—4) 'kui palvet ütled (~lausud), ma ei lase ööseks (~öömajale), aga kui sa ei ütle palvet, siis lasen'; krjV *annan kaik hebozet šiul, kun viet* (Leskinen KKN I 139) 'annan kõik hobused sulle, kui (sa) viid (ära)'; krjP

²⁸ A. Kannisto, Äänneopillinen tutkimus Urjalan, Kylmäkosken ja Akaan murteesta. — Suomi III: 14, Helsinki 1897, lk. 17, 40.

kirjak. *Миэ олизин весселä, к у сиэ олизит весселä* (Ригоев-Сергеев ККГ II 17) 'ma oleksin (siis) lõbus, kui sina oleksid lõbus' / vps *ku kristad ilē, voib veda korbhīne* (Kettunen VMLT 562) 'kui (lapsel) risti ei ole, võib viia kurat (ära)'; kirjak. *Mij männuizi-mej ekskursijale, ku olnuiz egläi paremb sä* (Hämäläinen-Andrejev VKG III—IV 58) 'me oleksime läinud eile ekskursioonile, kui eile oleks olnud parem ilm'.

Sageli võib *ku(n)* läänemeresoome keeltes esineda eksplikaatiivse konjunktsioonina. Näit. e Lei *kārblādze "omma dō? nei äüdü ku šituze suŋte / lv ta meļlās ku ni sōb vērāzjemā kātstā rīdļātāt* (Kettunen ULS 26) 'ta mõtles, et nüüd saab võõrasema käest riielda' / is (rhvl.) *Mitā müö pahhoin teimān, ku ei meilen päivöi paissak?* (Kujola KKO 54 II) 'mida me paha tegime, et meile päike ei paista?'; kirjak. *A herra kovast «koiran» päälle suuttui, ku se ei vahtint hänen tavaraa* (Junus L IV 4) 'aga härä vihastus kõvasti «koera» peale, et see ei valvanud tema vara' / smE *keŋ sanō: mikā tūl nii on ku sinā otis minū sūhusas* (Kettunen SM I 10) 'rebane ütleb: mis lugu nüüd on, et sa võtsid mind oma suhu'; kirjak. *Kiitān onneani, kun pääsin hänestä eroon* (NS II 581 II) 'täna õnne, et pääsin temast lahti' / krjA *Ed-go sinā ole vie tiedānūh tāh aigah sai, ku on sinul sizār metšās?* (Genetz TAK 3) 'kas sa ei teadnud veel siiani, et sul on õde metsas?'.

Üldlevinud on *ku(n)* läänemeresoome keeltes, välja arvatud soome ja eesti kirjakeel, ka komparatiivse sidesõnana; näit. e Krk *temä on ullep ku ul / lvS Tema jālab ku sūr izand un pagatub ku laps* (Wiedemann LG 322) 'ta elab nagu suur härä ja räägib nagu laps' / vdj *e-ŋko sō-nnū e-ŋko jō-nnu ku vān-ū-he āvā lehō* (Kettunen-Posti NVK 22) 'ei söönud ega joonud ma (enam) kui ainult ühe haavalehe' / is *Avida siä nūt minnua ku luppaišt!* (Porkka ID 144) 'aita sina nüüd mind, nagu lubasid!' / smS *Püöreä kun muna, pitkä kuŋ kirkon seinä* (Kettunen KSKMK 129) 'ümarmargune nagu muna, pikk nagu kiriku sein' / krjP *parembi müöhän, ku ei milloii* (Nirvi SKV 88) 'parem hilja kui mitte kunagi'; krjK *t'ūt'tō koissa kun kanaŋe; miehellä mänōw, liev kuin houkkaŋe* (Leskinen KKN I 83) 'tüdruk kodus nagu kanake; läheb mehele, on kui kull' / vps *savod'ib voikta ka kündnet ku hernhed* (Kettunen VMLT 562) '(kui) hakkab nutma, siis pisarad nagu herved'; kirjak. *Elo mäneškanzi ku voidme* (Andrejev LH III 9) 'elu hakkas minema nagu võid mööda'.

Edasi võib *ku(n)* eri keeltes esineda kausaalse sidesõnana; näit. lv *las tām nai āndak tāmmān rōdā vāntā inās ku tā'm-mān āb-uo vōnd aigā leibā vēltāb* (Kettunen ULS 55) 'andku naine talle raha Vindavisse kaasa, sest tal ei olnud aega leiba võtta' / is *Mō taas siun hoisima, ku et meit amppunut* (Porkka

ID 141) 'me taas sind hoidsime, sest sa ei tulistanud (~ tapnud) meid'; kirjak. *Siä uut — koira, k u siä koku yyn haukkuit* (Junus L IV 5) 'sa oled koer, sest sa haukusid kogu öö' / smS *em minä ja-ksat tu-llak k u m minä om pä-evät kovastit tö-essä* (Kettunen SM I 150) 'ei mina jaksu tulla, sest ma olen päevad (läbi) kõvasti töös'; kirjak. *Anna nyt, k u n kerran lupasit!* (NS II 581 I) 'anna nüüd, sest (~ kui) korra lubasid!' / krjP *Nyt oomma hävinneet, mie ja sie, k u n aukasin sen oven* (Mustakallio WAK 78) 'nüüd oleme kadunud, mina ja sina, sest avasin selle ukse'. Puuduvad näited kausaalse *ku(n)* kohta vepsa, vadjä ja eesti keelest. Viimases vastav funktsioon murdeti igatahes on olemas.

Finaalsena esineb *ku(n)* üksnes liivi keeles; näit. lv *Sie sigād ajājin um iedōmist kūzō ladāst mändrōkst, k u vōib mūn āigast sangd rokk kiet* (Wiedemann LG 369) 'see seakarjane peab männiladvast (pudru)männa lõikama, et järgmisel aastal saaks putru keeta'.

Eesti ja liivi keeles on *ku(n)* kohati omandanud konsekutiivse varjundi; näit. e *Krk sai lehu^u k u pā olli likkē oīsān* / lv *Mütsā sānis āt sellist vādist, k u āb vui leb sād* (Wiedemann LG 346) 'metsani on sellised lumehanged, (nii) et läbi ei saa'; lvS *Sie rāk om āki, k u ūd tas taga läemist* (sammas 295) 'see tee on (nii) kitsas, et tuleb üksteise taga (~ järel) minna'. L. Kettunen poolt väljaantud liivi tekstidest pole vastavafunktsioonilist *ku-sõna* siiski fikseeritud.

Eesti ja vadjä keelest omakorda on kirja pandud mõned laused, kus *ku(n)* on omandanud kopulatiivse iseloomu. Sellised on näit. järgmised laused: e *Krk ü-i^{ts} k u te-i^{nē}*; Urv *ūū k u pāiv pidi tūūd tegemā* / vdi *tulep^u tšū-lmä k u ko-kkāb* (Kettunen-Posti NVK 30) 'tuleb külm ja koputab'. Eesti keele vastavate näidete puhul on ilmselt tegemist ellipsisiga rühmsidesõnast *nii ... ku (ka)*; esimene osa *nii* on kadunud ja seega kopulatiivne funktsioon kandunud üle ainult *ku-sõnale*. Vadjä keele lause suhtes on küsitavusi; Kettunen tõlgib siin *ku* siiski kopulatiivse sidesõnaga ('ja').

L. Latvala on esitanud soome keelest, nimelt Luoteis-Satakunnast veel ka kontsessiivse iseloomuga *kun*-lause; nimelt *Mitä sinä menit sinne, k u n minä kielsin* (Latvala LH 75) 'mis sa läksid sinna, olgugi et mina keelasin'. Ent Latvala isegi kahtleb viimases; *kun* võib siin olla samuti kausaalse sidesõna osas ('sest').

Mainitagu veel, et vahel võib soome keeles adversatiivses sidesõnas *muuta kun* 'muudkui' jääda komponent *muuta* ära (eriti kiirkõnes), adversatiivne funktsioon aga kandub üle ainult *kun-sõnale*. Viimane nähtus on E. A. Tunkelo järgi eriti omane Hämele ja Satakunnale; näit. *Ei nii-ll^uom^umaa-llista tavaraa, k u n on*

nä-lään kans tappelemista²⁹ 'ei neil ole maapealset vara, vaid (~ muudkui) tuleb näljaga tapelda' jne.

Seega võib *ku(n)* olla läänemeresoome keeltes kasutusel tem-poraalse, konditsionaalse, komparatiivse, kausaalse, finaalse, kon-sekutiivse, eksplikatiivse, kopulatiivse ja adversatiivse sidesõnana. *ku(n)*-lausete vastavate funktsioonide üksikasjalisemast esine-musest soome murretes on kirjutanud E. A. Tunkelo³⁰.

Lausestruktuuri seisukohalt on *ku(n)*-lausetel palju ühist *kui(n)*-lausetega. Sellepärast käsitletakse vastavat küsimust ühenduses *kui(n)*-konjunktsiooni vaatlusega.

Peale eespool mainitud funktsioonide võib *ku(n)* paljudel juh-tudel esineda veel ka liit-, ühend- ja rühmsidesõnades. Siia kuu-luvad e *justku*, *ennegu*, *nagu*, *mūdku* ~ *mukku*, *mūdgu et*, *nigu*, *neikk*, *nikaua ku*, *nōnda ku*, *otsegu*, *senigu*, e *Kod agu* 'aga kui', *Vig nībaīllo ku* jt. / *lv nei juvist ku* 'niihästi kui', *ni kaug ku* 'nii-kaua kui', *set ku* 'muudkui', *ne ku* 'nii nagu', *siepperast ku* 'selle-pärast et', *jedlem ku* 'ennekui', *ne jenn ku* 'olgugi et', *sādes ku* 'kuni', *señš ku* 'idem', *siest ku* 'sest', *sie vais ku* 'sel ajal kui', *āpku* 'kui', *ku ... nei* 'nagu ... nōnda (ka)' / *vdj josku* 'kui', *niku* 'nagu', *vdjKr muggu* 'nii, nagu' / *is nigu* 'nagu', *niinku* 'idem', *kirjak. sentāā ku* 'sellepärast et' / *sm ennenkun* 'ennekui', *heti kun* 'kohe kui', *ikāān kun* 'justkui', *juuri kun* 'idem', *just kun* 'idem', *puitto kun* 'idem', *muuta kun* 'muudkui, vaid', *sitten kun* 'siis kui', *silloin kun* 'idem', *sen jälkeen kun* 'seejärel kui', *sinis kun* 'seni kui', *siitā asti* (~ *saakka*) *kun* 'idem', *siksi kun* 'idem', *niin kauvan kun* 'niikaua kui', *niinkun* 'nii, nagu', *sillä välin kun* 'sel ajal kui', *samalla* (~ *samassa*) *kun* 'idem', *sitā myöten kun* 'sedamööda kui', *senku* 'seevõrd kui', *sen(verran) ku* 'idem', *sitā syystä kun* 'selle-pärast et', *sentähden* (~ *-takeen* ~ *-vuoksi*) *kun* 'idem', *sillä ... kun* 'idem', *niin ... kun* 'nii ... kui (ka)', *niin hyvin ... kun* 'nii-hästi ... kui (ka)' / *krj mūta kun* 'muudkui', *niinkun* 'nagu', *krjL butto ku* 'justkui', *niin ... kun* 'nii ... kui (ka)', *krjP kirjak. sendāx-gy* 'sellepärast et' / *vps ka ku* 'nagu, niikui', *mi ku* 'idem', *na kaku* 'idem', *niku* 'idem', *rovno ku* 'justkui', *tšto ku* 'idem', *kirjak. ani ku* 'nagu, niikui' // jt.

kuna (e)

e: Hupel ES 107 II *kunna* 'wenn; jemals; indem'; Wiedemann EDW *kuna*, *kunas* (*kona*) 'wenn, wann; da, da doch, weil, indem, während'; (murd.) KJn, Krk *kunas*.

Nimetatud sõna tuleb põhiliselt esile eesti keeles, kuid esineb paiguti kaugemalgi, näit. *lv kunā*, *kunās*, *lvS kuna* 'millal' jne.

²⁹ E. A. Tunkelo, Havaintoja *ku(n)*-lauseiden merkitystehtävistä suo-men murteissa. — Virittäjä 1936, lk. 154.

³⁰ E. A. Tunkelo, *op. cit.*, lk. 143—154.

Vormilt on *kuna* pronominaalse *ku*-tüve essiiv³¹, mis võib olla kasutusel küsiva adverbina, eesti keeles aga ka sidesõnana. Vormis *kunas* esinev *-s* on possessiivsufiksi jäänus (*kunas* < **kuna* + possessiivsufiks). Sidesõnana on *kuna* kasutusel temporaalses ja kausaalses funktsioonis. Põhiline on neist temporaalne funktsioon ('sel ajal kui'), mis esineb nii kõne- kui kirjakeeles; näit. *Ma vaikisin, k u n a teised jätkasid elavalt endist vestlust* (s. t. *ma vaikisin, sel ajal kui teised . . .*); *Kohale jäi ainult valvur, k u n a teised formasid vaenlast jälitama* (s. t. *kohale jäi ainult valvur, sel ajal kui teised . . .*). F. Ederberg väidab ühes artiklis, et siin leiduvat ka vastandav moment ja sellepärast võidavat sellise *kuna* asemel kasutada ka sõnu *kuid* või *aga*. Näit. *Mina elan maal, k u n a vend linnamees on* = *Mina elan maal, a g a (~k u i d) vend on linnamees*³². Käesolevas lauses avaldub tõepoolest tugev adversatiivne varjund, kuid enamikus taolistes *kuna*-lausetes jääb valdavaks ikkagi ajaline moment.

Teine konjunktsioonilise *kuna* kasutusviis on küll võrdlemisi hilistekkeline, kuid on viimasel ajal omandanud eriti kirjakeeles väga laialdase leviku. See on kausaalne *kuna* ('sest et'); näit. *Andrus seadis sammud kohe kodu poole, k u n a ta oli väsinud; Tema väljaastumine ei põhjustanud erilist üllatust, k u n a kõik olid juba ammu midagi selletaolist oodanud*. Kaasaja normatiivse grammatika kohaselt peetakse viimast funktsiooni *kuna*-sõna väärtarvituseks. Tegelikult on aga kausaalne *kuna* endale ammugi võitnud eluõiguse trükiste kaudu.

Peale eespool märgitu võib *kuna* veel esineda ka korduskonjunktsioonina *kuna . . . kuna*. Viimases on *kuna* tegelikult adverbiks, mis vaid kordamise teel on omandanud sidesõnalise laadi; näit. e *Se k u n a sakkè kapsta kèdettäs, k u n a vedelä*.

kun(n)i ~ kun(n)is ~ kunne' ~ kunnes (e)

e: Hupel ES 107 I *kunni* 'bis, bis daß, bis hieher, fo lange bis'; Wiedemann EDW *kuñni* (*kuni, küni*) 'bis, so lange wie', *kuñnis, kuñniks* 'wie lange'; (murd.) Lüg, Puh *kuni*, Koe *kuñni*, Kod *kuñni*; kirjak. *kuni* / lv: Wiedemann LG 228 *kuñ* 'so lange wie'; Kettunen LW *kuñts, kuñš* 'bis, solange' / vdj: Ariste VKG 123 *kunni ~ kunnic ~ kuni* 'kui'; Genetz SP 161 *kunis ~ kuni* 'siksi kuin, niin kauvan kuin' / is: (Soikola) *kunnes* 'kuni'; Porkka ID 129 *kunis, kunniis* 'bis dass' / sm: Lönnrot SRS *kuni* 'så vida, som, såsom, så länge som', *kunis* '(kuni så), så länge som du'; *kunnes* (adv.) 'till dess, intill dess'; *kunneka* 'till dess', *kunneka* = *kun-*

³¹ L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte. SUST LXXXV, lk. 283.

³² F. Ederberg, Rikutud eesti keelest. — Eesti Kirjandus VIII, 1913, lk. 468—469.

neka; *kunis* adv. (murd.) = *kunnes* 'så länge som'; Genetz SP 124 *kuni*, *kunni*, *kunis*, *kunne*, *kunnes*, *kunne*, *kunne*, *kunne* 'sen verran kun; niin kauvan kun, siksi kun'; NS II *kuni* 'kuin; jos'; *kunnes* 'niin kauan kun, siihen asti kun, siksi kun'; *kunis* 'kunnes' / krj: Genetz SP 161 *kunne*, *kune*, *kunnie* 'sen verran kun'; Liljeblad TMK 32 *kuñne*, *kuñne* 'kunnes'; krjA: Genetz TAK 186 *kuñi* 'niin kauan kun'; krjL: Kujola LS *kuñi* 'kunnes, kun, niin kauan kuin', krjK: *kuñi* 'idem' / vps: Kettunen VMLT 561 *kuñi* 'kunnes, niikauan kuin'.

Kõik need arvukad vormid osutuvad pronominaalse *ku*-tüve terminatiivideks. Seejuures saab siin eraldada kaks rühma — esiteks need, mis lähtuvad *k*-lisest algvormist (< **kunnik*), ja teiseks *s*-lised vormid (< **kunnis*).

Algselt *k*-lisi *ku*-tüve terminatiive leidub eesti, vadja, soome, karjala ja vepsa keeles; siia kuulub oletatavasti ka liivi *kuñ* 'niikaua kui'. Seejuures on sõnalõpu *-k* tänapäeval enamasti kas täiesti kadunud (e *kuni* ~ *kunni*, vps *kuñi*, vdj *kuni* ~ *kunni*, krj *kuñi*) või säilinud ainult rudimentaarselt aspiratsiooni näol (sm *kuni*^(v) ~ *kunni*^(v)). Omaaegne *k*-line vorm tuleb aga veel esile ida-vadjas (*kunni*). Edasi võib enamikus keeltes täheldada nimeetatud sõnas *nn* ~ *n* vaheldumist (e *kuni* ~ *kuñni*, vdj *kuni* ~ *kunni*, sm *kuni*^(v) ~ *kunni*^(v) jne.); ainult vepsa keeles esineb kõikjal üksik nasaal *n* (*kuñi*).

Eelmistega kuuluvad tegelikult ühte ka soome ja karjala *kunne* ning selle häälikulised teisendid (*kune*, *kunnie* jne.), samuti soome *kunne* ~ *kunne*. Neis esineb vaid *-e* pro *-i* (< **kunnek*). Ühtlasi tuleb soome keele sõnas *kunne* näha *ka*-liitelist vormi (vrd. ka sm *eli* ~ *elikkä* 'ehk', *tai* ~ *taikka* 'või' jne.).

s-lised *ku*-tüve terminatiivid esinevad soome, isuri ja liivi, vähemal määral ka vadja ja eesti keeles (viimases Wiedemanni andmetel). Ka siin tuleb kohati geminaadi asemel ette üksikkonso-nant (*nn* ~ *n*); sellele osutab muuseas näit. is *kunis* ~ *kunnis*, sm *kunis* ~ *kunnis* jne. Wiedemanni poolt märgitud e *kuñniks* (ka praegugi murdeti *kuniks* ~ *kunniks*) puhul on arvatavasti tege-mist liitpartikliga; vrd. ka Wiedemannil esinevaid vorme *nendaks*, *sinaks see oled*? Isuri kirjakeele vormis *kunniska* tuleb samuti eeldada rõhutava *ka*-liite lisandumist *ku*-tüve terminatiivile (vrd. sm *kunne*). Märgitagu, et Lönnsroti andmetel on soome murretes tuntud ka konjunksiooni *kuni* ja sing. 2. is. personaalpron. sä liitvorm *kunis* 'niikaua kui sina'.

Ka *s*-liste terminatiivide hulgas leidub vorme, milledes esineb vokaal *e* (< **kunnes*); selline on näit. soome *kunnes* 'niikaua kui, seni kui'.

Üldse on *ku*-tüve terminatiivid (*k*-lised või *s*-lised) tuntud kõikides läänemeresoome keeltes. Oma põhifunktsioonilt on need adverbid, kuid võivad olla kasutusel ka temporaalsete sidesõnadena; näit. e Koe *olè sîn*, *kuñni ma tulèn*; kirjak. *Sirvisin huviga*

*pildiajakirja, kuni algas kontsert / lv ta leķš tegiž un voīšis, kuņtš tu'l perizāks mē'rn a'igā ulzā 'ta läks taas ja otsis, kuni tuli viimaks mereranda välja' (Kettunen ULS 26) / vdj nād'je eessä meni, kuni sōisatub sene paika pääle, mizā ōli lahsi sūntūnnū (Mustonen MVK 151) 'nende ees läks, kuni jääb seisma selles kohas, kus oli laps sündinud' / isS īstā panti vettē, piēttī, kunes kūri lähtō poiz 'esiteks pandi vette, hoiti (vees), kuni koor läheb lahti'; isS miā en anna siulle poikā, kuni z_et_tō elāvā ja kōllutta vettā (Sovijärvi TSI 225) 'ma ei anna sulle poega, kuni sa ei too elavat ja surnud vett' / sm kirjak. *Sen vaivat ja nāljet mā kannan, kuni s kuolema lohtua suo* (NS II 584 I) 'selle vaevad ja näljad ma kannan, kuni surm lohutust toob'; *Odota täällä, kunes palaan!* (samas 585 II) 'oota siin, kuni naasen!' / krjP *et lähe, kuñi et murottane la'etta* (Kujola KKO 17) 'ei lähe, kuni sa ei lõhu põrandat'; krjK kirjak. *Kuni orlazes pezossa, orlat razboinicaiah kilometralla 20—30 ymbäri* (Fortunatova LK 64) 'kuni kotkapojad on pesas, (vanad) kotkad mängivad röövlit 20—30 km ulatuses' / vps *lapsēt karžnha homentsō kuñi pērt lāmtāb* (Kettunen NEV I 13) 'lapsed latrisse hommikul, niikaua kui tuba soojeneb'.*

Soome kirjakeeles, eriti luulekeeles võib kuni väga sageli olla kasutusel ka komparatiivsena sidesõna *kuin* 'kui, nagu' asemel; näit. (A. Kivi) *Tehkäätkunisanon* (NS II 582 I) 'tehke nagu ütlen'; (Oksanen) *Ei muutkunitähdetvalvo* (samas 582 I) 'ei muud kui tähed valvavad'.

kuni ja *kuin* (~ *kun*) vahekorda soome kunstluule keeles on lähemalt jälginud K. Nieminen. Lisaks temporaalsele ja komparatiivsele funktsioonile märgib ta veel ka *kuni*-sõna kausaalset esinemust³³.

Märgitagu, et eespool mainitud sõnad võivad võtta osa ka ühendkonjunktsioonide moodustamisest, nagu näit. e *seni kuni*, sm *niin kauan kunnes* 'niikaua kui, senikui', *siihen asti kunnes* 'idem', *siksi kunnes* 'idem', vps *señi kuni* 'sel ajal kui' jt. Rohkesti esineb *seni*, *señtš* jne. abil moodustatud korrelatiivseid sidesõnu, nagu e *kuni ... seni*, lv *kuņtš ... seņtš* 'kuni ... seni', *seņtš ... kuņtš* 'seni ... kuni', vdj *kunni ... sinni* 'kuni ... seni', is *šinīs ... kunīs* 'seni ... kuni', sm *sini ... kuni* 'idem', *sinīs ... kunīs* 'idem', *sinnes ... kunnes* 'idem', krj *siñi ... kuñi* 'idem', *kuñi ... señi* 'kuni ... seni', vps *kuñi ... señi* 'idem' jt.

kunsas (sm)

sm: Lönnrot SRS *kunsas* 'kun sinä'; Genetz SP 124 *kunsās* 'kun sinä'.

³³ K. Nieminen, Suomalaisen taiderunouden kielestä viime vuosisadalla (1890-luvulle). — Suomi IV:14, Helsinki 1913—1915, lk. 62—63.

Nimetatud sõna esineb Lönnsroti ja Genetzi järgi Vermlandi soomlaste loitsudes. Mujalt pole *kunsas*-sõna märgitud. Lähtudes Lönnsroti poolt esitatud tähendusest 'kui sina' on siin tegemist õigupoolest mingi põhisõna ja sing. 2. isiku personaalpronoomeni *sa*, sä liitvormiga. Teisi vorme ja põhisõna ennast pole kusagilt kirja pandud, kuid võib oletada, et viimaseks oli [*kunsa*] 'kui'. Sidesõna [*kunsa*] võib vormilt ja tähenduselt kõrvutada konjunksiooniga *konsa* 'kui'. Järelikult tuleb oletatavat *kunsa*-vormi pidada *ku*-tüve mingiks adverbiliseks tuletiseks, milles algul esines ka afrikaat. Vrd. sm *konsa* 'kui' ja *jonsa* 'kui'.

Andmed vormi *kunsas* funktsioonide ja lauselise esinemuse kohta puuduvad.

kunt'en (sm)

sm: Genetz SP 125 *kunt'en* (Häme) = *jolt'en*, *kuten*.

Peale Genetzi pole ükski uurija märkinud seda häme murretest pärinevat sõna. A. Genetz ise esitas oletatava *kunt'*-vormi sõnade *kun tavoin* 'millisel viisil, kuidas' liitvormina; tõenduseks tõi ta eesti *nõnda* < **noin taðoin* jt.³⁴ H. Ojansuu omakorda esitab oletuse, et *kunt* < **kuntta*³⁵. Küsimus vajab aga veel lähemat ja üksikasjalisemat uurimist.

Võib-olla tuleks vormi *kunt'en* 'kui ei' pidada hoopis kunagise konjunksiooni **kunta* ja eitusverbi akt. ind. pr. sing. 1. pöörde liitvormiks. Põhisõna **kunta* tuleneb viimasel juhul võib-olla *ku*-tüve sing. instruktiivist, millele on liitunud veel partitiivi lõpp.

Andmed *kunt'en*-sõna funktsioonide ja lauselise esinemuse osas puuduvad.

kus (e)

e: Gutsclaff OG *kus* / *kui* 'fi'; Wiedemann EDW *kus* 'als, da, wenn' / sm: (Agricola:) SKKM I 116 *cuffa* 'kui'.

Sõna *kus* esines Wiedemanni andmetel Saaremaal vananenud vormina sidesõna *kui* asemel. Mujalt pole eesti keelest vastavat sidesõna täheldatud, välja arvatud varasem kirjakeel (Turu käsikiri, Stahl, Gutsclaff, Hornung jt.), kus mõnikord tuleb ette *kus* pro *kui*. Viimases esineb see aga enamasti ainult sel juhul, kui järgnev sõna algab s-häälikuga ja on niisiis tingitud puht lausefoneetilistest teguritest; näit. (Turu käsikiri:) *Ifsand, k u f s fina sijn oliqit ollnut* (Saareste-Cederberg EKVM I 37); (Stahl:) *K u s Je pehw oña otzawottis* (samas 37) jne. Harvemini leidub varasemas kirjakeeles näiteid, kus nimetatud sõna on ilmselt algupärane, s. t. sõnalõpuline -s pole tingitud lausefoneetilistest

³⁴ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 149.

³⁵ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 37.

teguritest; näit. (Hornung:) *Kus ep ja usso mitte / ei ja sa õnfaks* (Saareste-Cederberg EKVM II 211); (Saaremaa käsi-kiri:) *nij kauwa, kus ep mitte* (Saareste-Cederberg EKVM I 130) jne.

Peale selle on sama konjunktsiooni täheldatud veel varasemast soome kirjakeelest; vrd. (Agricola:) *ia tege mös henelle hyue, cussa hen sinu apuas taruitzeppi* (SKKM I 116) 'ja teeb ka talle head, kui ta sinu abi vajab'.

Etümoloogiliselt tuleb *e kus* ~ *sm cussa* sõnu pidada pronominaalse *ku*-tüve inessiivideks, funktsioonilt aga temporaalseteks ja konditsionaalseteks sidesõnadeks. Ilmselt konditsionaalsena ('si') on selle esitanud ka J. Hornung oma grammatikas.

kuta (sm)

sm: Lönnrot SRS *kuta* 'ju, så, om, ifall'; *ku'ten*, -et, -ei, -emme jne. = *kun en*, *kun et* jne.; Genetz SP 125 *kuta* 'ju'; *kuten*, *ku'tet* jne. 'kun ei; jos ei jne.'; NS II *kuta... sitä*.

Etümoloogiliselt on *kuta* *ku*-tüve partitiiv. Lönnroti ja Genetzi järgi on nimetatud sõnast ühtlasi võimalikud ka liitvormid eitusverbiga selle eri pööretes; niisiis *ku'ten* (< *kuta en*), *ku'tet* (< *kuta et*), *ku'te* (< *kuta ei*), *ku'temme* (< *kuta emme*), *ku'tette* (< *kuta ette*) ja *ku'teivät* (< *kuta eivät*) 'kui ma ei, kui sa ei jne.'. Viimased on aga vähe tuntud.

Soome tänapäeva kirjakeele seisukohalt vaadeldakse *kuta*-sõna relatiivse adverbina, kuid Lönnrotil esines sama sõna veel ka konjunktsiooni ülesannetes; näit. *sano kuta kuulen* 'ütle, nii et kuulen' (Lönnrot SRS II 820 II); *parasta kuta ennen* 'mida enne, seda parem' (samas 820 II). Esimeses lauses on *kuta* konsekutiivne, teises aga ellipsist tingitud korrelatiivset laadi komparatiivne sidesõna (peaks olema *sitä parasta... kuta ennen*).

Soome kaasaja ühis- ja kirjakeeles ongi *kuta* võimalik sidesõnana vaid korrelatiivselt koos sõnaga *sitä* (~ *sen*) 'seda'. Selisena on konstruktsioonil *kuta... sitä* komparatiivne funktsioon; näit. *Kuta rikkaampi, sitä ylpeämpi* (NS II 619 II) 'mida rikkam, seda uhkem' jne.

Peale selle tuleb *ku*-tüve partitiiv esile veel vepsa liitsidesõnas *kudaig(a)* (< *kuta aika*) 'kui, sel ajal kui' ja samuti sama keele korrelatiivses konjunktsioonis *kudaik... sidaig* 'kui... siis'.

kuten (sm)

sm: Lönnrot SRS *kuten* (adv.) 'huru, huruledes, hurulunda'; NS II *kuten* (adv. ja konj.) 'kuin'.

Vormilt on *kuten* pronominaalse *ku*-tüve partitiiv, millele on omakorda lisandunud veel instruktiivi lõpp (*kuten* < *kutaen* < **kutain* < **kuta-in*). Varasemates soome keele sõnaraamatutes

loeti nimetatud sõna adverbide hulka. Hilisemad süntaksi-alased uurimused on aga toonud esile ka selle sidesõnalise olemuse. Nii esitabki «Nykysuomen sanakirja» *kuten*-sõna nii adverbi kui ka konjunksioonina. Viimasesse sõnaliiki kuuluvana on sel komparatiivne funktsioon; näit. sm *Hänellä on tumma tukka kuten äidilläänkin* (NS II 620 I) 'tal on tumedad juuksed nagu tema emalgi'; *Albania on vuorista kuten kaikki Balkanin maat* (NS II 620 I) 'Albaania on mägine nagu kõik Balkani maad'.

Mõnikord võib niisugune komparatiivne sidesõna olla väga lähedane relatiivadverbile; näit. *Pojat elivät kuten heitä itseään huvitti* (NS II 620 II) 'poisid elasid, kuidas neile endile meeldis'.

Lisaks sellele tuleb *kuten* esile ka soome keele ühendkonjunksioonis *niin kuten* 'nii nagu'.

kut (e)

e: Saareste-Cederberg EKVM II 356 (Wanradt-Köll:) *kuth* 'kui (temp., komp.)'; Wiedemann EDW *kut*, *kud* 'wie, als'; (murd.) Ans, Emm, Khk, Muh, Mus, Rei *kut* / sm: Genetz SP 125 *kutta*, *kutte* 'kuten, kuin' / vps: Kettunen VMLT 561 *kut* 'kun, kun vain', 563 *kut*, *ku'*, *kud'gi* 'kuten'; Ojansuu IKP *kutab* 'jos'.

Seega tuleb vaadeldav sõna peale eesti keele ette veel soome ja vepsa keeles. Tegelikult selle põhimiseks levikualaks ongi vepsa keel. Soome *kutta* on arhailise varjundiga. See esines küll XVI ja XVII sajandi kirjakeeles (Agricola jt.), kuid tänapäeval puudub nii ühiskeeles kui ka murretes (välja arvatud edelamurded). *kutta* esineb ka Renvalli sõnaraamatus, puudub aga Lönnrotil, sest viimane analüüsis Renvalli *kutta*-vormi *ku*-tüve partitiiviks ja sellele vastavalt esitas selle oma sõnaraamatus kujul *kuta*. Sama konjunksioon leidub ka varasemas eesti kirjakeeles (Wanradt-Köll, Müller, Göseken jt.), tänapäeval on aga *kut* eesti keeles tuntud vaid lääneosas, peamiselt saartel³⁶ (Wiedemannil esinevad veel võrdselt saared ja Pärnu kubermangu ala). Niisiis tuleb nimetatud konjunksiooni taandumist märkida peale soome keele samuti eesti keeles, kusjuures seda asendavad instruktiivsed *ku(n)* ja *kui(n)*. Märgitagu siin, et L. Hakulinen kõrvutab Agricola keelepruugis esineva *kutta* eesti (peam. saarte murde) *kut*-sõnaga, esitades ühtlasi oletuse, et Agricolal see võiski olla eestipärasus³⁷.

Eriarvamusi on *kut* (~ sm *kutta*) etümoloogia suhtes. Peale

³⁶ W. Grünthal, Eräistä yksitavuisista sanoista ja niiden rinnakkaisu-muodoista virossa. — Suomi V: 10, lk. 87—88; A. Saareste, Wanradt-Köll'i katekismuse keelest. «Eesti Keel» 1930, lk. 90—91.

³⁷ L. Hakulinen, Agricolan kieli ja viro. — Suomi 101:osa, Helsinki 1942, lk. 27—28.

Lönnroti on pidanud seda *ku*-tüve partitiiviks veel ka H. Ojansuu ja L. Kettunen.³⁸

Esimese järgi on siin tegemist *nsi*-paradigma partitiiviga; järelikult **ku-nsi*, part. **kuntta* > *kutta*. E. A. Tunkelo arvates osutub soome vana kirjakeele *kutta* muistseks eralduskäändeks, nimelt partitiiviks, millel juba alussoome keeles esines geminaadiline (-*tta*) paralleelvorm ja mis adverbilise vaheastme kaudu on jõudnud semantiliselt ka konjunksioonini³⁹. L. Hakulinen aga ei lähtu ühestki käändest, vaid peab lõppu -*tta* hoopis abisõnade sufiksiks; siia toob ta sõnad *että*, *jotta*, *kutta* jpt.⁴⁰

Geminaadi *tt* olemasolu sõnades *kutta* (ka vepsa *kut* < **kutta*), *että* ja *jotta* teeb siiski usutavamaks lähtumise omaaegselt abessiivist. Seda on muide *jotta*-sõna puhul märkinud ka Y. H. Toivonen soome keele etümoloogilises sõnaraamatus⁴¹. Niisugune võimalus sobiks ka tähenduslikult: **kutta* 'ilma milleta' > (adv.) 'kuidas' > (komp. konj.) 'nagu'. Temporaalne ja komparatiivne funktsioon on omavahel väga tihedalt seotud; siit siis ka 'kui (temp.)'.

Eespool märgitud sõnadest osutub häälikulise külje järgi kõige vanemaks soome kirjakeele *kutta*; eesti ja vepsa *kut* on selle lõpukaoline lühendvorm, Eesti saartel esinev *kud* aga omakorda edasiareng eelmisest (-*t* > -*d* : *kud*). Vepsa keeles kohati (Soltjärvel ja mujal) esineb *kutab* < **kuttapa*, mille -*b* (< **-pa*) on arvatavasti lihtsalt rõhutava ilmega modaalne liide (vrd. sm *katsopa* 'vaata (ju)', *menepä* 'mine (ju)' jne.). Küsitavaks tuleb pidada vepsa keele vormi *kut* 'nagu' ühtekuuluvust eespool toodud sõnadega; see on võib-olla hoopis seostatav vepsa keeles leiduvate samatähenduslike sõnadega *kut'i*, *kut't[i]*, millede *i* on L. Kettunen'i järgi laenatud vene keelest⁴². Komparatiivne vepsa *kud'gi* 'nagu, kui' lähtub aga arvatavasti hoopis *kin*-liitelisest vormist **kuttakin*.

kutta-sõna liitumist järgneva eitusverbiga tuleb A. Genetzi järgi ette mõnedes soome murretes; seejuures on sing. 3. isiku vorm sageli üldistunud ka teistele isikutele, seega *kutte* pro *kut-tei*, -*en* jne. 'kui ei'⁴³.

Konjunksiooni *kut* ja järgneva eitusverbi liitvormiks osutub ka vepsa kirjakeelest fikseeritud *kudei* 'kui ei'.

³⁸ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu I. — Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B II, 2, Tartu 1922, lk. 39; H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia. — Annales Universitatis Fennicae Aboensis B I, 3, lk. 37—38.

³⁹ E. A. Tunkelo, Über einen urfinnischen trennungskasus auf -*tta* ~ -*ttä*. — FUF XXIV, Helsinki 1937, lk. 21—22.

⁴⁰ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 204—205.

⁴¹ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsinki 1955, lk. 117.

⁴² L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — SUST LXXXVI, Helsinki 1943, lk. 563.

⁴³ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 125.

Funktsioonilt on *kut* ja selle häälikulised teisendid kõige sagedamini komparatiivsed sidesõnad; näit. e (Stahl:) *se sai meije eddes* ['eest'] *õhse aigkal Kudt ürr warras kinni wottut* (Saareste-Cederberg EKVM I 36); e Mus *mēs kut kabus*; Muh *jāb jällē kaks vanā inimest, kut eñnēgi oln* / sm (Agricola:) *eij mw ole kutta sula pahuus* (Ojansuu IKP 37) 'ei muu(d) ole kui sula halbus' / vps *milēñ kolmik anda, kut rād'it* (Kettunen NEV I 28) 'minule ännä 3-rublaline, nagu kokku lepitud'; kirjak *kaiken ladi kut tariz* (Andrejev LH III 46) 'kõik tegi, nagu tarvis'.

Temporaalse sidesõnana esineb *kut* eesti ja vepsa keeles; näit. e Khk *kut nād-õhto läksid, akkõs kohē sadām* / vps *kut keza zavod'ise, muga tulēp tännē oja linduine* (Kettunen VMLT 561) 'kui suvi algab, siis tuleb siia linavästrik'; kirjak. *Kudei iilend kolhozad, kaik radoiba erizi* (Hämäläinen-Andrejev VKG III—IV 12) 'kui ei olnud kolhoosi, kõik töötasid lahus'.

Et temporaalne ja konditsionaalne funktsioon on seotud, siis on võimalik ka konditsionaalse varjundiga *kut*. Vastavaid näiteid ongi registreeritud vepsa keelest, nagu vps *Orl sani: «rohtitaišik hō, kazodud, lähetaze päivan-no, kutab mina heid sõtais'in alahal mal?»* (Ahlqvist ANT 59) 'kotkas ütles: «kas julgeksid nad (=pojad) kasvanuina (suureks) minna päikese juurde, kui ma neid söödaksin all maas»' jt.

Lausestruktuuri seisukohalt märgitagu, et temporaalse ja konditsionaalse *kut* korral võib sellele pealause algul vastata järeldav sidesõna; nõnda tekib konstruktsioon 'kui ... siis'. Järeldavaks sidesõnaks osutuvad vepsa keeles *ka, muga, se, eka*. Näit. *I kut om silm sinun puhtas, se kaik hibj sinun valgtus linob* (Ahlqvist ANT 54) 'ja kui sinu silm on puhas, siis kogu sinu keha saab olema valgu' jne. Eesti ja soome keelest puuduvad vastavad näited.

Sama sõna (*kut* ~ *kutta* jne.) võib olla ühe komponendina kasutusel ka liit- ja ühendkonjunktsioonides. Siia kuuluvad eesti saarte murdes *eñnē kut, muud kut, señni kut*, sm (arh.) *ninkutta* 'nõnda nagu', vps *ku'i* ~ *ku't'* [i] 'nagu, justkui', vps kirjak. *ani kuti* 'idem'.

*

2) *ku*-tüve mitmuslikust (*kui*-) kujust pärinevad järgmised sidesõnad:

kui(n) (e)

e: Saareste-Cederberg EKVM I 12 (Müller:) *ku, kuij*; Ahrens GES I *kui* 'wenn'; Wiedemann EDW *kui (kō)* 'wie, so wie, als, als ob; da, nachdem; wenn; dass'; (murd.) Lüg, Vai, Jäm, Kih, Rei, Ris, Tõs, Kod, KJn, Koe, Hls, Puh, Se, Lut jt. *kui*; kirjak. *kui* /

lv: Wiedemann LG 226 *kui* 'wenn; dass; damit; als, da, seit; wie'; Kettunen LW *kuⁱ*, *kuⁱ* 'wenn; als; dass; wie' / vdj: Ahlqvist WG 77 *kui* 'emedan, såvida'; Ariste VKG 123 *kui* 'kui (temp., komp.)' / isS: *kuin*, *kui* 'kui'; Porkka ID 129 *kui*, *kuin* 'als, wenn; wie' / sm: Lönnrot SRS *kuin* 'som; än (efter kompar.)'; (murd.) *kui* = *kuin*; Genetz SP 123—124 *ku(i)n*, *kuⁿ*, *kui*; NS II *kuin* komp. konj. ja adv. / krjP: Genetz TVKK 247 *kuin* 'niinkuin, kuin, jos, kun, jotta'; krjA: Genetz TAK 186—187 *kuin*, *kui* 'niinkuin; kun; jos; että; jotta'; krjL: Kujola LS *kui*, *kui*, *kui*, *kui* 'kuin, kun, kuinka, koska'; krjK ja krjV: *kuin* (krjV ka *kui*) 'kui'.

Niisiis on *kui(n)* omane kogu läänemeresoome rühmale peale vepsa keele. Liivi keeles on tavalisem *ku*, kuid paiguti võivad esineda ka *i*-lised vormid, eriti salatsi murde alal. Ent. L. Kettunen väite kohaselt on lõuna-vepsa murdeski varemalt tuntud vastavat *i*-list sidesõna (*kui*), mis aga lauserõhutu asendi tõttu on nüüd kaotanud diftongi järelkomponendi (*kui* > *ku*)⁴⁴. Seda tõendab võib-olla ka asjaolu, et vepsamõjulises lüüdikarjala murdes esineb *i*-line *kui*⁴⁵. Siit võime järeldada, et *kui(n)* ulatub tagasi juba läänemeresoome aluskeelde, olles seega üks vanemaid sidesõnu.

A. Genetz, L. Kettunen ja L. Hakulinen peavad *kui(n)*-sõna pronominalse *ku*-tüve mitmuse instruktiviks (*ku-i-n*). Viimane oli esialgu adverbiks ('kuidas'), hiljem on aga arenenud väga erinevate funktsioonidega konjunktsiooniks. Vana, määrsõnaline funktsioon tuleb aga veel nüüdki esile, iseäranis murretes⁴⁶. Niisugust etümoloogiat ja vastava sõna semantilist arengut tuleb pidada usutavaks. Enam on põhjustanud segadust ja eri arvamusi konjunktsiooni *kui(n)* hilisem häälikuline areng. Erilise teravusega kerkib siin esile vormide *kuin*, *kui*, *kun* ja *ku* vahekorra küsimus. Olukorra teeb eriti keeruliseks veel asjaolu, et kõik need neli sõna (vahel veel ka *ko* ~ *kon*) võivad sageli esineda ühel ja samal murdealal läbisegi, kusjuures tähenduslik külg on sama.

kuin ja *kui* kokkukuuluvuses pole põhjust kahelda. Viimane on kujunenud *kuin*-sõnast *n*-i kao tulemusena; nimetatud areng haarab kõiki läänemeresoome keeli ja on lõunarühmas (eesti, liivi, vadja) ja vepsas teostunud jäägitult, s. t. *kui* on kujunenud ainuliseks. Palju problemaatilisem on sõnade *kuin* ja *kun* päritoluline vahekord. Selles osas on A. Genetz kaldunud arvama, et kõik teised kolm vormi on lähtunud kujust *kuin*, s. t. *kuin* > *kui* > *ku* või samuti *kuin* > *kun* > *ku*. M. Rapola ja L. Kettunen on

⁴⁴ L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu II. — Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B II, 2, Tartu 1922, lk 12—13.

⁴⁵ Vrd. ka A. Turunen, Lyydiläismurteiden äännehistoria II. — SUST XCIX, Helsinki 1950, lk. 40.

⁴⁶ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 180; L. Kettunen, Hyvää vapaata suomea, Jyväskylä 1949, lk. 237—239; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 68.

märksa tagasihoidlikumad. Esimene neist märgib küll, et lauserõhutus asendis võib pearõhulise silbi diftongi järelkomponent (ka sõnas *kuin*) sageli kaduda, seega siis *kuin* > *kun*, *ku*, kuid alati pole areng nimetatud konjunksioonis toimunud sellisel teel, vaid *i*-ta vorme on võinud tekkida ka iseseisvalt, eri aegadel. Kuidas viimane arenguprotsess konkreetselt toimus, sellest ei kõnelda aga midagi. *kuin*- ja *kun*-sõna päritolulise seose ja arengusuuna suhtes on ebakindlal positsioonil ka Kettunen. Ta väidab, et *kun* võib olla lühenenud kahest algallikast — sõnadest *kuin* ja *kuna* ⁴⁷.

Usutavasti esines aga juba läänemeresoome aluskeeles kaks erinevat vormi — *kuin* ja *kun*, neist esimene *ku*-tüve mitmuse, teine sama *ku*-tüve ainsuse instruktiiv. Täheanduses arvatavasti vahet kas üldse polnud või kui oligi, siis ainult ebaoluline. Hiljem mõlemad vormid, sattunud sidesõnadena lauserõhutusse asendisse, hakkasid avaldama lühenemise tendentse. Viimane protsess viis lühivormi *ku* tekkimisele nii sõnast *kuin* kui ka *kun*. Tänapäeva *kun* omakorda võib seega murdeti olla kas vana ainsuslik vorm või kuluvorm mitmuse instruktiivist *kuin*.

Niisugusest olukorrast tingituna on ka piirjoone tõmbamine *ku*-tüve ains. instruktiivist ja sama tüve pl. instruktiivist pärinevate vastavate sidesõnade vahel suurelt osalt meelevaldne. Põhiliselt saab siin arvestada vaid tänapäeva esinemust; ent seegi annab teatava ligikaudse pildi nimetatud vormide vahekorra eest läänemeresoome keeltes.

Oma funktsioonilt lauses on läänemeresoome *kui(n)* äärmiselt mitmepalgeline sõna. Sel esineb terve rida erinevaid kasutamisi-juhte.

Üheks olulisemaks (ja soome kirjakeele seisukohalt ainsaks) osutub neist komparatiivne funktsioon ('nagu, kui'). See tuleb esile kõikides keeltes. Näit. e Kod *enäm ö sedä kisä ku i sedä ašja*; Lut *Vihma vala, ku i ua varrest* (Kallas LM 28) / lv *mā t'ēp ku i sa panān* 'ma teen, nagu sa käsid' (Kettunen ULS 72); lvS *Parim om om leiba šüöd ku i mūd kädud pāl vantild* (Wiedemann LG 306) 'parem on oma leiba süüa kui teiste käte peale vaadata' / vđj *siis nämä tullaa takas, ku i öltii* (Mustonen MVK 149) 'siis nad tulevad tagasi, nagu olid' / isS *hiä händä ku i n koirä haukkui* 'ta haukus teda nagu koer' / sm *häll ol toine jalka ku i ihmise jalka ja toine jalka ko lehmä(n) jalka* (Lönnebohm J 125) 'tal oli üks jalg nagu inimese jalg ja teine jalg nagu lehma jalg'; kirj. *Poika on päätänsä pitempi ku i n tyttö* (NS II 539 II) 'poiss on pea jagu pikem kui tüdruk' / krjP *koššajat ku i n hòavan l'eh't'i* (Liljeblad TMK 62) 'värised nagu haavaleht'; krjK *ku i n külüssä mušta pe't't'i ol'i* 'nagu saunas tare oli must'.

⁴⁷ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 180, 123—124; M. Rapola, Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen *i*-loppuiset diftongit suomen murteissa. — Suomi IV : 17, lk. 358—359; L. Kettunen, Hyvää vapaata suomea, lk. 237—239.

kuin-sõna teiseks oluliseks funktsiooniks on selle esinemine temporaalse sidesõnana ('kui'); näit. e KJn *üks näedäs tulb kui rehte peksetti*; Lut *kuulet, kui ra'otas, kuule ei, kui maha satas?* (Kallas LM 128) / lvS *kui täma tul', sis ma ol' ju jära lopten* (Wiedemann LG 296) 'kui ta tuli, siis ma olin ju ära lõpetanud' / vdj *Sõtamês kui barabanâ' kâli, sis unohti kaikê mû* (Ahlqvist WG 111) 'kui soldat trummi kuulis, siis unustas kõige muu' / isS *karja kui n tullõ koit'i siz männâ guläittamma* 'kui kari tuleb koju, siis läheme hulkumâ' / smS *ja kuj joutuvat sürem mäem piälen ni se hüppäs poes* (Kettunen SM I 175) 'ja kui jõuavad suure mäe peale, siis see jooksis ära'; kirjak. (arh.) *Ja kui n hän oli haahteen astunut, seurasivat häntä hänen opetuslapsensa* (NS II 541 II) 'ja kui ta oli laeva astunud, järgnesid talle tema jüngrid' / krjL *kui tul'i tulel-lo, koirad muant'it'i tulel-lo* (Genetz VPE 10) 'kui tuli tule juurde, (siis) koerad meelitas tule juurde'; krjV *kui kerg'i grečču, kontio tul'i mužikan luo* (Leskinen KKN I 135) 'kui kasvas tatar, karu tuli mehe juurde'. *kuin* võib paiguti ka soome ühis- ja kirjakeeles esineda temporaalse sidesõnana, kuid see on arhaism ja loetakse normatiivse keele nõuetest lähtudes ebaõigeaks kasutusviisiks.

Temporaalsele *kui(n)*-konjunktsioonile on lähedane konditsionaalne *kui(n)*. Mõnes lauses on koguni raske eraldada temporaalseid ja konditsionaalseid suhteid. Üldiselt leidub konditsionaalse *kui(n)* näiteid kõikides keeltes; näit. e Kod *kui sa inhimene elèn, üt'le vašsa, kui kurat' elèn, tagane* / lvS *Mina säda ostaks, kui oks rād ollen* (Wiedemann LG 316) 'ma ostaksin seda, kui raha oleks' / vdj *siä kui' minû wõt'at nõrikohsi enelesi, nî' sîs lieb kõikki tehtü* (Ahlqvist WG 115) 'kui sa mind võtad noorikuks endale, nii siis saab kõik tehtud' / isS *kui n nois kozudarst'va ašpû, sis sais tehkhâ* 'kui riik tuleks appi, siis saaks teha' / krjK *mle rubeižin rawaamah, kui n ol'is miwla iäni* 'ma hakkaksin laulma, kui mul oleks häält'.

Mõnel juhul saab *kui(n)*-sõna puhul kõnelda ka eksplikatiivsest funktsioonist ('et'); siin tuleb aga ühtlasi esile tugev määr-sõnaline varjund ('kui'). Näit. lv *Ma van'klis taggis un nâis, kui tul'tõ amad kuolm* (Wiedemann LG 453) 'ma vaatasin tagasi ja nägin, et (~ kuidas) kõik kolm tulid (tagasi)'; krjL *vot on kum-mad, kui hâtkele ei nägü* (Kujola LS 165 I) 'vaat on imelik, et viibib kaua'. See funktsioon pidi tõenäoliselt esinema ka vadja keele kreevini murdes; seda osutab Wiedemanni poolt kirja pandud kreevini murde *kui*-sõna tähendus 'dass'.

Soome, karjala ja vadja keeles võib *kui(n)* harukorriti esineda kausaalse konjunktsioonina; näit. (?) vdj *No sõtamees jutõõb: «elä tuskaa, kui praavitan»* (Mustonen MVK 150) 'no sõjamees ütleb: «Ära nukrutse, sest parandan ära»' / smH *ke-ttu sano*

ka-rhul että e-no kai oli ve-lkā kui η ki-nnās jäi (Kettunen SM I 71) 'rebane ütles karule, et onu oli vist võlgu, sest kinnas jäi (maha)' / *krjP Hebone neät ei voinut hüpätä reähissä, kui n mužikka reähän load'i neid'izen kera* (Kujola KKO 25) 'hobune nimelt ei võinud joosta patu sees, sest mees tegi pattu neiuga'.

Liivi ja karjala keeles tuleb omakorda sama sidesõna esile ka finaalsena; näit. *lv ibist mä'ddān izz ūo, kui mēg veizmā bro'utšā sōdā* 'hobust meil ei olnud, et me oleksime võinud sõita saada' (Kettunen ULS 61) / *krjL Koir pidāu suupalaizen l'ihad, kudaman hān vargaštš keit'tājāl, i hūpnii jogee, kui ei suabutettaiz* (Genetz VPE 25) 'koer hoiab lihapala, mille ta varastas kokalt, ja hüppab jökke, et ei tabataks'.

Konsekutiivset *kui*-sõna on täheldatud eesti murretest; näit. *Se ni tänntšs, kui mā-ilm keik kārja kāen*.

Kohati võib *kui* eesti keeles tulla ette veel ka kopulatiivse sidesõnana ('ja; nii ... kui ka'). Viimane on võib-olla mõningatel juhtudel tingitud ellipsist — sidesõnalisest konstruktsioonist *nii ... kui* on ära jäänud esimene osa *nii*; näit. *Lüg allikkas on alalti ühesukune vesi, talvel kui suvel*; *Kod minā talttan ū kui päev* jne. Samuti on siin võimalik *kui*-sõna esinemine tavalise kopulatiivse sidesõnana ('ja'); näit. kirjak. *Ta teeb üht kui teist* — *loeb ja kirjutab päevad läbi* (= *Ta teeb üht ja teist ...*).

Peale selle on *kui(n)* tuntud veel ka relatiivpronoomeninä (eriti varasemas soome kirjakeeles) ja viisiadverbina. Ent põhiliselt on *kui(n)* läänemeresoome keeltes siiski komparatiivne, temporaalne ja konditsionaalne sidesõna, soome kaasaegses kirjakeeles ainult komparatiivne sidesõna.

Lausestruktuuri seisukohalt tuleb *kui(n)*- ja *ku(n)*-lausetega ühenduses märkida paari huvitavat seika. Nimelt esineb temporaalse ja konditsionaalse iseloomuga *kui(n)*- ja *ku(n)*-lausete puhul sageli pealause algul mingi järeldav sidesõna. Sellisel juhul tekib kahest sidesõnast koosnev konstruktsioon 'kui ... siis'. Järeldavate sõnadena on kõige tavalisemad *e siis* ~ *sis*, *nī*, *lv sis*, *nei*, *vdj nī*, *sis* ~ *siis* ~ *sise*, *is ni* ~ *nin*, *sit* ~ *sīt*, *siis*, *sm nīn* ~ *ni*, *krj nīn* ~ *ni*, *siid* ~ *siit*, *kai* ~ *ka* ~ *ga*, *da-i*, *vps eskā*, *ka jt*. Ent selline järeldav sõna võib ka pealause algul hoopis puududa. Näiteid mõlema esinemuse kohta leidub ka eespool esitatud temporaalsetes ja konditsionaalsetes *ku(n)*-lausetes.

Lausestruktuuri seisukohalt pakub huvi ka nähtus, et konjunktsioon *kui(n)* või *ku(n)* võib vahel kanduda temporaalse või konditsionaalse kõrvallause algult kaugemale, esimesele kohale tuleb aga sõna või lauseosa, mida eriti rõhutatakse; näit. *e Kod tāmāle kui kedāgi tehāsse kos sevā kisā* / *vdj Jalga kui platsab, nii suu matsab* (Mustonen MVK 160) 'kui jalg tatsub, siis suu matsub' / *is suzi gu pōrāhti, ni kunigaz lankeiz māha selāst* (Sovijärvi TSI

224) 'kui hunt end pööras, nii kuningas langes seljast maha' / sm *kaks turulaista ku haastaat keskenää — a et ymmärrä* (Sirelius JKK 137) 'kui kaks turulast vestlevad omavahel, aga sina ei saa aru' / krjP *mie ku kuolen, käüköä kuki milma muist'elomah* (Kujola KKO 13) 'kui ma suren, käige mind igaüks mälestamas' / vps *pätsin ku tegimä, lämošt' peit'he pähima* (Kettunen NEV I 13) 'kui ahju tegime, (siis) tegime (~ panime) tule ahju'. Tao-list sõnajärje ebakorrapärasust pole täheldatud ainult liivi keelest.

Range vahetegemine *kuin* ja *kun* puhul tuleb esile ainult soome kirjakeeles; *kuin* esineb siin vaid komparatiivse sidesõnana, teistes funktsioonides on aga alati *kun*. Kõikides teistes läänemeresoome keeltes, samuti ka soome murretes pole *kui(n)*- ja *ku(n)*-sõnal tähenduslikku erinevust.

L. Kettunen märgib soome murrete kohta, et siin võivad erinevus *kun* ja *kuin* kasutamises mõnel murdealal seisneda ainult selles, et vanemal generatsioonil esineb sõna *kuin*, noorte keelepruugis aga *kun*⁴⁸. Seega on *kun* ja *kuin* eristamine soome kirja-keeles kunstlik; L. Hakulineni arvates on sellises semantilises hargnemises tähtis osa võõrkeelte mõjul ja eeskujul⁴⁹. Temporaalse ja komparatiivse sidesõna range eristamine rootsi keeles (när temporaalne — *som*, än komparatiivsed), samuti teatav vahetegemine saksa keeles (*wenn* — temporaalne; *wie, als* aga nii temporaalsed kui ka komparatiivsed) on kahtlemata avaldanud mõju *kun* ja *kuin* semantilisele eristamisele soome keeles.

Peale eespool mainitud funktsioonide on *kui(n)* äärmiselt produktiivne liit- ja ühendsidesõnade moodustamisel. Olulisemateks osutuvad siin e *justkui*, *muud kui*, *niikui* (ka *nigu*), *ning*, *niikaua kui*, *niipalju kui*, *nõnda kui*, *otsekui*, *senikaua kui*, *seni kui*, *senimaani kui*, *sest saadik kui*, *ennekui*, *nii(hästi)* ... *kui (ka)*, e Lut *kakkui* 'justkui' / lv *ne'i kui 'nagu'*, lvS *sist kui 'sest'*, *sepärast kui 'sest, sest et'* / vdj *nii ... kui 'nii ... kui ka'*, *kui ... nii 'idem'*; *niinkui 'nagu'*, vdjKr *ka kui ... ni kas 'nii ... kui ka'* / is *niin-kuin 'nagu'* / sm *ennen kuin 'enne kui'*, *sen kuin 'samahästi kui'*, *niin kauan kuin 'niikaua kui'*, *niin usein kuin 'nii sageli kui'*, *niin pian kuin 'niipea kui'*, *sen mukaan kuin 'nagu'*, *sikäli kuin 'sedavõrd kui'*, *kuin myös 'kui ka'*, *siinä määrin kuin 'sel määral kui'*, *ikäänkuin 'justkui'*, *juurikuin 'idem'*, *niin paljon kuin 'niipalju kui'*, *niin kuin (myös) 'nii kui (ka)'*, *niin kuin (... -kin) 'nagu ... -gi'* / krj *niinkuin 'nagu'*, *ennenkuin 'enne kui'*, krjP *kuin t'erväh 'niipea kui'*, *kuin rutto 'idem'*, *buitto-kuin 'justkui'*, krjK *šēhi kuin 'seni kui'*, krjK kirjak. *kakuin 'nagu'*, *kuin vain ... niin i 'kui vaid ... siis ka'*, krjP kirjak. *kyä ... myä u 'kuidas ... nii ka'* jt. Kordus-sidesõnadest mainitagu liivi keeles esinevat *ku'i* ... *ku'i* 'nii ... kui ka'.

⁴⁸ L. Kettunen, Hyvää vapaata suomea, lk. 238.

⁴⁹ L. Hakulinen, Suomen kielen käännöslainoista. — Virittäjä 1955, lk. 309; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys II, Helsinki 1946, lk. 156—157.

kuid (e)

e: Thor Helle KA 61 *kuid* 'als nur'; Wiedemann EDW *kuid* 'ausser nur, als nur, sondern'; (murd.) Mär *kuid*, Tõs, Koe *kuid*, VJg *kuitt*.

Sidesõna *kuid* pole ühtlaselt omane kõikidele eesti murretele. Enam on seda märgitud läänemurde ja põhja-eesti keskmurde alalt. Ka Wiedemann rõhutab *kuid*-sõna puhul eelkõige läänemurde (*resp.* Pärnumaa) osa. Kirjakeeles on *kuid* esinemas ootuspärane, sest kirjakeel baseerub põhja-eesti keskmurdel.

Käsitletava sidesõna päritolu pole päriselt selge. Vormi poolt võiks siin oletada vahest mitmusliku *ku*-tüve partitiivi (< **kuita*). Viru-Jaagupist kirja pandud *kuitt* osutaks sellisel juhul sõna algupärasemale kujule, kui siin pole tegemist lihtsalt erisuguse märkimisviisiga.

Funktsioonilt on *kuid* adversatiivne sidesõna; näit. *Ei kül wilja ehk mu nende töö pärrast neid wadetakse, k u i d otse nende hädda pärrast* (Thor Helle KA 392); Mär *kažsusin kül, kuid līgā raške olī*; VJg *on alb ilm, kuitt sadama ei akka*; kirjak. *Ta pidi just väljuma, k u i d märkas siis mind*.

J. A a v i k on soovitanud teha vahet *kuid*- ja *aga*-sõna kasutamises; *kuid* on kõige tugevama vastandava toimega sidesõna (üldine järjestus oleks järgmine: *ent* — *aga* — *kuid*). *kuid*-sõnaga algavas lauses väljendatakse midagi vastuvaidlevat. Seega on selle sidesõna kasutamise võimalused suhteliselt piiratud; sageli esineb *kuid* kuritarvitust *aga* arvel⁵⁰.

kuigi (e)

e: Hupel ES 102 II *kuigi* 'gar, wie'; Wiedemann EDW *kuigi* 'irgend wie, wie nur immer'; (murd.) VJg, Rei, Tõs, JMd, Koe *kuigi* 'olgugi et'.

Eelnevast näeme, et varasemad autorid ei esita nimetatud sõna konjunktsioonilises tähenduses. Ühtlasi võib selle põhjal järeldada, et sõna *kuigi* sidesõnaline funktsioon on suhteliselt hilise arengu tulemus. Eesti murretes on *kuigi* tuntud peamiselt läänemurde ja põhja-eesti keskmurde alal.

Etümoloogiliselt on *kuigi* ühendatav sidesõnaga *kui*; viimasele on vaid lisandunud rõhutava laadiga *gi*-liide (< **-kin* ~ *-yin*). Ühtlasi pidi *n*-i kadu *kui* (< *kuin*)-sõnas olema juba varemalt toimunud; vastasel korral kohtaksime *n*-i ka *kuigi* puhul.

Funktsioonilt on vaadeldav sõna modaalne adverb ja kontsessiivne sidesõna. Sidesõnana esineb see näit. järgmistes lausetes:

⁵⁰ J. A a v i k, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu 1936, lk. 192—193.

Rei *kuigi* ta seda ei *aäna*, ma *küsi* *õmmetti*; kirjak. *Sõitsin* teistega kaasa, *kuigi* ma seda ei tahtnud jne.

kuit (e)

e: Saareste-Cederberg EKVM I 60 (Göseken:) *kuit* 'nagu'; EKVM I 56 (Brocmann:) *kuit* 'nagu'.

Sõna *kuit* tuleb esile vanemas eesti kirjakeeles üksikutel autoritel (Göseken, Brocmann jt.). Kaasaegses kirjakeeles on see tundmatu. Samuti pole seda täheldatud murretes (konjunksiooni *kuid* puhul märgitud Viru-Jaagupi *kuit* ei saa siia kuuluda oma adverbsatiiitse funktsiooni tõttu). Sellepärast tuleb oletada, et siin on tegemist iseseisva mitmuslikust *ku*-tüvest pärineva sõnaga. Vormi poolest oleks *kuit* sellisel juhul nimetatud tüve mitmuse abessiiv (< **kuitta*). Viimast kinnitab ka varasemas kirjakeeles paralleelselt (ja kohati praegugi murretes) esinev samafunktsiooniline *kut* 'nagu'. Vrd. ka tänapäeva soome kirjakeele *mutta* 'aga' ja Agricolal esinev *muitta* 'aga, vaid'.

Funktsioonilt on *kuit* komparatiivne sidesõna; näit. (Göseken:) *So Nain' jahp olla sünnis mois, Kuit üx puh Wihna marjo töis* (Saareste-Cederberg EKVM I 60); (Brocmann:) *ke teid armastap kuit wend* (samas 56).

kuiten (sm)

e Se: Grünthal VS 62 *kuitten* / sm: Lönnrot SRS *kuiten*, (murd.) *kuitten* 'liksom, säsom'; Genetz SP 124 *kuiten* (adv.) 'kuten' / krjL: VPE 19 *kui'te* 'kuin'.

Nimetatud sõna on tuntud peamiselt soome murretes, peale selle veel lüüdikarjalas ja eesti keele setu murraku alal. Vormilt on *kuiten* pronominaalse *ku*-tüve mitmuse (*kui*-) adverbilisi tuletisi, lähtudes nimetatud tüve partitiivist, millele on veel liitunud ka instruktiivi lõpp (*kuiten* < *kuitain* < *kui-tä-in*). Geminaadiline *kuitten* (~ e Se *kui'tten*) omakorda on võib-olla *ku*-tüve mitmuse abessiiv + instruktiiv.

A. Genetz on lugenud soome *kuiten*-sõna adverbiks⁵¹. Eelmainitud vormide tähenduslik külg lubab aga ühtlasi oletada siin komparatiivse konjunksiooni funktsiooni. Selliselt kahte sõnaliiki kuuluvana ongi *kuiten* antud Lönnroti sõnaraamatus. Sidesõna ja adverbilise funktsiooni täidab ka samapäritoluline soome kirjakeele *kuten* 'kui, nagu' (lähtub ainult *ku*-tüve ainsusest).

Soome keelest puuduvad konkreetseid lausenäited, ilmselt komparatiivse sidesõna osas esineb aga karjala keele lüüdi murde *kui'te*; näit. lauses *mugaže luad'ittii, kui'te ežmäšš päivän* (Genetz VPE 24) 'samuti tegid (~ toimisid) nagu esimesel päeval'.

⁵¹ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 83, 124.

kuitenkin (sm)

sm: Lönnrot SRS *kuitenki, kuitenkin, kuitenni* 'atminstone, likväl, likafullt, likvisst, dock, icke dess mindre, emellertid'; *kuitenkaan* 'idem'; Genetz SP 127 *kuitenkin, -kaan*; NS *kuitenkin* ~ *-kaan* 'kumminkin'.

See sõna kuulub arvatavasti ühte konjunktsiooni ja adverbiga *kuiten* 'nagu; kuidas'; eelmisele on siin lisandunud veel rõhutav *kin*-liide (<*-*kin* ~ -*yin*). Seejuures lähtuvad vormid *kuitenkin* ja *kuitenki* tugeva- (<*-*kin*), murdeline *kuitenni* aga nõrgaastmelisest kujust (<*-*yin*). Samasse kuulub tegelikult ka sõna *kuitenkaan* 'siiski, ometi', kus -*kin* asemel on liitunud eitavalaadiline -*kaan* (<*-*kahan* ~ -*yahan*). Vastavalt sellele tuntakse erijooni ka kasutamises — *kuitenkin* esineb alati jaatavates, *kuitenkaan* aga eitavasisulistest lausetes.

Eri arvamusi on *kuitenkin* ja *kuitenkaan* sõnaliigilise kuuluvuse suhtes. Varasemad autorid ja grammatikate koostajad (Setälä, Eliot, Jännes, ka Airila jt.) vaatlevad neid sidesõnadena, kuid kaasaajal on hakatud sellises tõekspidamises kahtlema. Nii märgib I. Laurinen, et sõnu *kuitenkin, kuitenkaan* tuleb praeguse käsituse järgi pidada adverbideks⁵². Samal seisukohal ollakse ka «Nykysuomen sanakirja» veergudel, kus mõlemaid sõnu klassifitseeritakse adverbidena. Küsimus iseenesest on problemaatiliselt laadi, sest sõnad *kuitenkin* ja *kuitenkaan* asuvad kahe sõnaliigi piiril. Väga paljudel, võib-olla koguni enamikul juhtudel on need modaalseteks adverbideks ja viimast esinemust tulebki nimetatud sõnade puhul pidada primaarseks. Selle kõrval võivad aga *kuitenkin* ja *kuitenkaan* olla kasutusel ka adversatiivsete konjunktsioonidena; näit. sm kirjak. (Agricola:) *Ja waikka hen olis wighatoin tesse asiassa iosta hen soimatan, q u i t e n g i n Jumala tiete toisen syyn henen cansans* (SKMM I 108) 'ja olgugi et ta oleks süütu selles asjas, mille pärast teda süüdistatakse, siiski jumal teab teise põhjuse ühenduses temaga'; sm *Vaikka voimat puuttuisivatkin, k u i t e n k i n on tahto kiitettävä* (Setälä SKL 121) 'olgugi et võimed puuduksidki, siiski tuleb tahet kiita'.

*

Pronominaalsest *ku*-tüvest pärinevad ka sidesõnana kasutatavad või sidesõnale lähenevad adverbid *kuidas* ja soome *kuinka* 'kuidas'. Mõlemad lähtuvad *ku*-tüve pl. instruktiivist *kuin* — esimene neist on õigupoolest liitvorm (*kuidas* <**kuin tavoinsa*), teine aga on moodustunud sufiksi -*ka* abil. Eesti *kuidas* läheneb paiguti (eriti korrelatiivselt koos mäarsõnaga *nõnda*) komparaatiivsele sidesõnale; näit. *Vai kuke kannuksed on setä karva kuida kuke jalad oñ; Jõh kuida lindu, nenda laulu jne.*

⁵² I. Laurinen, Lauseopin teoreettinen pohja ja alkeisopetus. — Virittäjä 1956, lk. 215.

Komparatiivsele sidesõnale läheneb vahel ka soome *kuinka*; näit. sm *Niin metsä vastaa, kuin ka sinne huutaa* (NS II 543 I) 'nii mets vastab, nagu (~ kuidas) sinna hüütakse'. Koos jutustamist või kavatsemist märkivate verbidega võib *kuinka* läheneda aga eksplikatiivsele konjunktsioonile; näit. *Kuulin, kuin ka viereisessä huoneessa liikuttiin* (NS II 542 II) 'kuulsin, et (~ kuidas) kõrvaltoas liiguti'; *Väitteet, kuin ka kauppias muka harjoittaa kiskontaa* (NS II 542 II) 'väited, et kaupmees samuti harrastab enda poole kiskuda'.

Peale selle on *ku*-tüvega seotud soome kordussidesõna *kuka...kuka* 'kes ... kes, üks ... teine' (algelt on *kuka* interr., rel. või indef. pron.) ja soome korrelatiivsed *kukali ... sikäli* 'kui-võrd ... seevõrd' (*kukali* on algelt määraadverb) ja *milloin ... kulloin* 'kord ... kord, vahel ... vahel' (*kulloin* on algelt indef. adv.); näit. sm *Kuka luki, kuka kirjoitti* (NS II 550 II — 551 I) 'kes luges, kes kirjutas' jne. Korrelatiivne *kukali ... sikäli* esineb peale soome keele veel ka isuri, karjala ja vepsa keeles (viimases *kuga'i ... sigal'i*).

*

Eelnevast ilmneb, et pronoomenitüved *ko-* ja *ku-* osutuvad sidesõnade moodustamisel võrdlemisi produktiivseteks. Eriti kehtib see *ku-* osas. Üldse on nimetatud tüvede baasil kujunenud (koos eri keeltes ja murretes leiduvate vastetega) järgmised läänemeresoome keelte konjunktsioonid; *ko*-tüvest lähtuvad *ko(n)*, *konsa*, *koñtš*, *koska*, *ko'en*, *kot*, *ku*-tüvest aga *ku(n)*, *kuna*, *kun(n)i* ~ *kun(n)is* ~ *kun(n)e* ~ *kun(n)es*, *kunsas*, *kunt'en*, *kus*, *kuta*, *kuten*, *kut*, *kui(n)*, *kuid*, *kuigi*, *kuit*, *kuiten*, *kuitenkin*.

Tüvede struktuuri seisukohalt selgub, et *ko*-tüvelistel sidesõnadel on kõikjal aluseks vastava tüve ainsuslik kuju, seevastu aga *ku*-tüvelistest sidesõnadest baseerub osa ainsuslikul (*ku-*), osa mitmuslikul tüvevariandil (*kui-*). See seik tõendab omakorda, et *ko-* ja *ku*-tüve ei saa pidada absoluutseteks paralleelideks (muidugi, paralleelsesinemust leidub tõepoolest isegi siin vaadeldud sidesõnade puhul, nagu *ko(n)* ~ *ku(n)*, *kot* ~ *kut*, ka *koñtš* ~ *kun(n)is*, *kun(n)es*) ja vastavate tüvede lahus käsitlemine (vähe-malt sidesõnade osas) on igati õigustatud.

Mis puutub asjaomaste sidesõnade täpsemasse vormilisse külge, siis on siin enamasti aluseks teatavad konkreetsetes käänded. Nõnda osutub *kuta* (samuti arvatavasti ka *kuid*; viimase puhul on lähtumine ainult mitmuslikust tüvest) vastava tüve partitiiviks, *kus* inessiiviks, *kuna* essiiviks, *kun(n)i* ~ *kun(n)e* terminatiivideks, *kun(n)is* ~ *kun(n)es*, *koñtš* samuti terminatiivideks (lõpu -s on algelt latiivne), *kot*, *kut* ja *kuit* abessiivideks, *ko(n)*, *ku(n)* ja *ku(i)n* instruktiivideks, *koska* omaaegseks illatiiviks, millele on lisandunud veel rõhutav *ka*-liide. Sõna *kuigi* omakorda osutub algelt oletatavasti *gi*-liiteliseks mitmuse instruktiiviks. Täiesti seadusepäraseks nähtuseks läänemeresoome

keeltele on sagedane kahe käändelõpu liitumine teineteisele ühes ja samas sõnas. Käesolevas ülevaates käsitletud konjunktsiooni-dest kuuluvad vastavasse struktuuri *kuten* ja *kuiten* (vastava tüve partitiiv + instruktiiv; sõnas *kuitenkin* on viimasele lisandunud veel *kin*-liide), samuti võib-olla ka eitusverbi 1. pöördega liitumise tagajärjel kujunenud *kunt'en*, kus oletatavas tüvisõnas [*kunta*] tuleks vahest näha *ku*-tüve instruktiivi + partitiivi.

Seega jäävad väljapoole konkreetsete käänete piiri ainult sõnad *konsa* ja *kunsas*, kus tuleb oletada *ko*- ja *ku*-tüve mingisuguseid, algselt afrikaadilise esinemusega adverbilisi tuletusliitega vorme, mis aga on kujunenud ajapikku sidesõnadeks. Ühtlasi on *kunsas*-sõna omakorda liitvorm tüvisõnast [*kunsa*] ja lühivormilisest personaalpronoomenist *sa* ~ *sä* 'sina'.

Oma levikult pole *ko*- ja *ku*-tüvest pärinevad sidesõnad kaugeltki ühtlased. Leidub sõnu, mis on omased kas kõigile või enamikule läänemeresoome keeltest. Sellisteks osutuvad näit. *kui(n)*, *ku(n)*, *konsa* ja *kun(n)i* (viimane koos mitmesuguste paralleelidega). On päris ilmne, et nimetatud sõnu tuleb pidada üldiselt vanemateks kui neid, mis tulevad ette ainult ühes-kahes keeles või koguni ainult mõne keele üksikus murdes.

Nii ongi sõna *kui(n)* (koos *ku(n)*-juhtudega) loetud tänini läänemeresoome aluskeele perioodi ulatuvaks sõnaks. Viimasele tahaks tingimata lisada veel ka sidesõna *konsa*, ehkki sellele ei leidu tänapäeval etümoloogilisi vasteid liivi keeles, ent need on võinud aegade kestel siit taanduda ja lõpuks välja surra (vrd. ka eesti keelt, kus asjaomane konjunktsioon esineb perifeeriati — Kodaveres ja Wiedemanni andmetel ka Saaremaal). *konsa*-sõna puhul võiks vanuse kriteeriumina arvesse tulla ka asjaolu, et kõik tänini esitatud etümoloogiad viivad selle temas esineva algselt afrikaadilise tuletusliite põhjal ühendusse kaugemate sugulaskeelte (volga, permi, ugri rühma) vastavate vormidega kuni ungari keeleni välja (*hogy* 'et; sest; kui; selleks et'), aga paiguti koguni ühendusse samojeedi keeltega. Kui ka viimased seisukohad ei pea täiel määral paika, võiks nimetatud sõna alglaänemeresoomelisuus siiski kõne alla tulla.

Käsitletavatest tüvedest pärinevad ülejäänud sidesõnad on igatahes tunduvalt nooremad ja kujunenud hoopis hilisema arengu tulemusena. Sellest hoolimata tuleb nentida, et nende vormistikus ja semantilises arengus leidub keeleteadusele veel väga palju huvi pakkuvat ja *ko*- ning *ku*-tüvede edaspidine uurimine peaks sel alal lisama veel mõndagi väärtuslikku.

NÄIDETE ALLIKAD JA NENDE LÜHENDID

Ahlqvist ANT = A. Ahlqvist, Anteckningar i Nord-Tschudiskan. Acta Societatis Scientiarum Fennicae, tomus VI, Helsingfors 1861.

Ahlqvist WG = A. Ahlqvist, Wotisk Grammatik jemte språkprof och ordförteckning. Acta Societatis Scientiarum Fennicae, tomus V, Helsingfors 1856.

- Ahrens GES = E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Zweite umgearbeitete Auflage, Reval 1853.
- Andrejev LH III = F. A. Andrejev, Literaturnij hrestomatij. Vepskijale nacal'nijale školale. Kuumanz' openduz'voz', Leningrad 1934.
- Ariste VKG = P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948.
- Basilier VIV = H. Basilier, Vepsäläiset Isaijevan voolostissa (Les Vepses du Volost Isajeva). — Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja VIII, Helsinki 1890.
- Cannelin TTK = K. Cannelin, Tutkimus Kemin kielenmurteesta. — Suomi III:2, Helsinki 1889.
- Fortunatova LK = Je. Ja. Fortunatova, Luvenda kniiga. Toine cuasti. Toine opaššunda vuozii. Kiändi A. A. Beljakov. Toine kohennettu izdanija, Mosku 1934.
- Genetz SP = A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890.
- Genetz TAK = A. Genetz, Tutkimus Aunuksen kielestä. — Suomi II:17, Helsinki 1885.
- Genetz TVKK = A. Genetz, Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä. — Suomi II:14, Helsinki 1881.
- Genetz VPE = A. Genetz, Vepsän pohjoiset etujoukot. — Kieletär: 4. ja 5. vihko, Helsinki 1872 (4. vihko) ja 1873 (5. vihko).
- Gutslaff OG = J. Gutslaff, Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam, Dorpat 1648.
- Göseken M = H. Göseken, Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Ehstnischen Sprache, Reval 1660.
- Hornung GE = J. Hornung, Grammatica Esthonica, brevi, Riga 1693.
- Hupel ES = W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen, Mitau 1818.
- Hämäläinen-Andrejev VKG = M. Hämäläinen — F. Andrejev, Vepsan kelen grammatik. Kuumandele i nelländele klassale nocal'nijas škol, Leningrad 1935.
- Junus IKG = V. I. Junus, Izoran keelen grammatikka. Morfologia. Opettajaa vart, Moskova-Leningrad 1936.
- Junus L IV = V. Junus, Lukukirja inkeroisia oppikoteja vart. Neljäs klassa, Leningrad 1934.
- Kallas LM = O. Kallas, Lutsi maarahvas. — Suomi III:12, Helsinki 1895.
- Kettunen KKSMMK = L. Kettunen, Descendenttis-äännehistoriallinen katsaus Keski-Skandinavian metsäsuomalaisten kieleen. — Suomi IV:8, Helsinki 1910.
- Kettunen LW = L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.
- Kettunen NEV I = L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä I, Helsinki 1920.
- Kettunen NEV II = L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä II, Helsinki 1925.
- Kettunen-Posti NVK = L. Kettunen ja L. Posti, Näytteitä vatjan kielestä. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXIII, Helsinki 1932.
- Kettunen SM I = L. Kettunen, Suomen murteet I. Murrenäytteitä, Helsinki 1930.
- Kettunen ULS = L. Kettunen, Untersuchung über die livische Sprache I. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VIII 3, Tartu 1925.
- Kettunen VKÄH = L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos, Helsinki 1930.
- Kettunen VMLT = L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXVI, Helsinki 1943.
- Kujola KKO = J. Kujola, Karjalan kielen opas. Uusittu laitos, Helsinki 1922.
- Kujola LS = J. Kujola, Lyydiläismurteiden sanakirja, Helsinki 1944.
- Latvala LH = S. Latvala, Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä. — Suomi III:12, Helsinki 1895.
- Leskinen KKN I = E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä I. Tverin ja Novgorodin Karjalaa, Helsinki 1932.

- Liljeblad TMK = T. Liljeblad, Tunkuan murteen konsonantismi. Käsitel-
tynä myöhäis-kantasuomesta lähtien. — Suomi V:13, Helsinki 1932.
- Lönnohm J = O. A. F. Lönnohm, Jääsken, Kirvun ja osittain Rautjär-
ven ja Ruokolahden pitäjien kielimurteesta. — Suomi II:13, Helsinki
1879.
- Lönnrot SRS = E. Lönnrot, Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja I ja II,
Porvoo 1930.
- Mustakallio WAK = J. Mustakallio, Wuokkiniemen Akonlahden kylän
ynnä sitä ympäröivien kylien Kielimurteesta. — Virittäjä I, Porvoo 1883.
- Mustonen MVK = O. A. F. Mustonen, Muistoonpanoja Vatjan kielestä. —
Virittäjä I, Porvoo 1883.
- Nirvi SKV = R. E. Nirvi, Suistamon keskusmurteen vokalismi. — Suomi
V:13, Helsinki 1932.
- NS II = Nykysuomen sanakirja. Toinen osa, Porvoo-Helsinki 1953.
- Ojansuu IKP = H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia.
Annales Universitatis Fennicae Aboensis B I 3, Turku 1922.
- Paasonen LH = H. Paasonen, Lauseopillisia havaintoja verbin ja kon-
junktionein alalta. Vähäisiä kirjelmiä VII, Helsinki 1889.
- Porkka ID = V. Porkka, Ueber den Ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung
der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte, Helsingfors 1885.
- Ригоев-Сергеев ККГ II = А. Е. Ригоев и М. Е. Сергеев, Карельской
кизлен грамматика II части. Синтаксис Неполноложн среднѣйн и
среднѣйн школн учебника, Петрозаводск 1939.
- Saareste-Cederberg EKKM I = A. Saareste — A. R. Cederberg, Valik
eesti kirjakeele vanemaid mälestisi I. Akadeemilise Emakeele Seltsi Toi-
metised XVI, Tartu 1927.
- Salonius TKTs = P. Salonius, Tutkimus kielimurteesta Tornion seu-
duilla. — Suomi II:14, Helsinki 1881.
- Setälä SKL = E. N. Setälä, Suomen kielen lauseoppi oppikouluja varten.
Yhdeksäs painos, Helsinki 1919.
- Sirelius JKK = U. T. Sirelius, Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. — Suomi
III:10, Helsinki 1894.
- SMK I = Suomen kielen muistomerkkejä I, Helsinki 1893.
- Sovijärvi TSI = A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soik-
kolan inkeröismurteesta, Helsinki 1944.
- Terehova-Erdeli M I = L. G. Terehova ja V. G. Erdeli, Maantiito.
Oppikirja inkeröisia alkuoppikoteja vart. I osa. III oppivuus. Venäjän-
kiilest kirjutant inkeröisiin kiileel N. Molotsova, Leningrad 1934.
- Thor Helle KA = A. Thor Helle, Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen
Sprache, ... Reval 1732.
- Wiedemann EDW = F. Wiedemann, Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch.
Zweite vermehrte Auflage, St. Petersburg 1893.
- Wiedemann LG = F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's Livische
Grammatik nebst Sprachproben, St. Petersburg 1861.
- Wiedemann NSKK = F. J. Wiedemann, Über die Nationalität und die
Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland. Mémoires de
L'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VIIe Serie,
tome XVII, № 2, St. Pétersbourg 1871.

Eesti murrete lausenäited on võetud ENSV TA Keele ja Kir-
janduse Instituudi üldsõnavara kartoteegist. Karjala keele kalii-
nini murde ja isuri keele sõna- ja lausenäited, millel puudub
allikaviide, pärinevad töö kirjutaja isiklikest kirjanepikuist.

Teisi lühendeid:

arh. = arhailine
kirjak. = kaasaegne kirjakeel
murd. = murded

СОЮЗЫ В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ ЯЗЫКАХ, ОБРАЗОВАВШИЕСЯ ОТ МЕСТОИМЕННЫХ КОРНЕЙ

ko- И *ku-*

РУДОЛЬФ КАРЕЛСОН

Резюме

Корни *ko-* и *ku-* в прибалтийско-финских языках являются древними финно-угорскими корнями вопросительных и относительных местоимений. В лингвистической литературе корни *ko-* и *ku-* рассматриваются обычно вместе, причём о корне *ko-* нередко говорится только как о варианте корня *ku-*. Фактически же *ko-* и *ku-* не являются абсолютно параллельными: в одних языках встречается или только один из них, или в преобладающем большинстве случаев один, в других языках — другой. То же самое мы можем сказать и о соответствующих союзах; наблюдаются и параллельные формы (финск. *kun* ~ *kon* 'когда'; *kutta* ~ *kotta* 'как'), но больше встречается всё-таки или тот или другой корень. Поэтому правильнее будет говорить о каждом из корней *ko-* и *ku-* в отдельности.

От корня *ko-* произошли следующие союзы: эстонское (диал.), водское и ижорское *ko* 'когда'; финское (диал.) *kon* ~ *ko* 'когда'; эстонское (диал.) *kõs* 'когда'; водское *kens* ~ ижорское *kons* ~ финское *konsa* ~ карельское *konz* и т. д. ~ вепсское *konz* 'когда'; ливское *koñts* 'пока'; финское и карельское *koska* 'так как, потому что'; финское (диал.) *ko'en* (~ *ko'et* и т. д.) 'когда я не' и т. д.; эстонское (устар.) *kot* 'чем, как' и финское (устар.) *kotta*. Точное значение слова *kotta* неизвестно. Из них *kon* ~ *ko* (< **kon*) — инструктив, *koñts* — терминатив (< **konnis*), *koska* — древний иллатив с усилительной частицей *-ka* (< **kos* + *ka*), *kotta* (а также эстонск. *kot*) — абессив и *ko'en* (~ *ko'et* и т. д.) — первоначально партитив (< **kota*), к которому в разных лицах присоединяется отрицательная частица (*ko'en* < *kota en* и т. д.). Союз *konsa* является, по-видимому, производным от корня *ko-*, носившим первоначально характер наречия и имевшим ранее аффрикату **nd'ž* (сравн. *jonsa* 'если' от корня *jo-*). Следует отметить, что часть союзов *ko(n)*, встречающихся в настоящее время в прибалтийско-финских языках, могут происходить и от инструктива единственного или множественного числа от корня *ku-*. Такое чередование гласной, наблюдающееся особенно в быстрой речи, мы встречаем, например, в водском и ижорском языках, а также в эстонском; итак, встречается также *ko(n)* < *ku(n)* или *kui(n)*.

У всех союзов, имеющих корень *ko-*, за исключением *kot* ~ *kotta*, имеется временная функция. Кроме указанной функции, слово *ko(n)* может указывать также на условность, сравнение и

причинность, *konsa* и *koska* — на причинность, а у слова *koska* причинность является даже основной функцией. О функциях союзов *kot* и *kotta* точных данных не имеется. В зарегистрированном образце эстонской фразы слово *kot*, во всяком случае, имеет сравнительную функцию.

Корень *ku-* образует две группы союзов, соответственно тому, происходят ли они от корня единственного числа (*ku-*) или множественного (*kui-*). Чаше встречаются первые; к ним относятся характерные для всей прибалтийско-финской группы *ku ~ kun* 'когда, если, как, чтобы; так как; тогда как' и т. д.; эстонское *kuna* 'в то время как'; прибалтийско-финское *kun(n)i ~ kun(n)is ~ kunne ~ kunnes* и т. д. 'до тех пор, пока'; финское (диал.) *kunsas* 'когда'; финское (диал.) *kunt'en* 'если не'; эстонское (устар.) *kus* 'если' и финское (устар.) *kussa* (у Агриколы в виде *cuffsa*) 'когда, если'; финское (диал.) *kuta* (в большинстве случаев, однако, лишь как парадигма: *kuten, kutet* и т. д.) 'когда'; финское *kuten* 'как чем'; эстонское (диал. и устар.) *kut* 'как, когда'; финское (устар.) *kutta* 'как'; вепсское *kut* 'как, когда, если'.

По форме *ku ~ kun* — инструктив единственного числа ($\langle kun \rangle$), а иногда и инструктив множественного числа ($\langle kuin \rangle \rangle ku(n)$), *kuna* — эссив, *kun(n)i ~ kunne ~ kun(n)is ~ kunnes* и т. д. — терминатив (происходит соответственно от форм **kunnik, *kunnek, *kunnis* или **kunnes*), *kus* и *kussa* — инессивы, *kuta* — партитив, *kuten* — партитив + инструктив ($\langle kutaen \rangle \langle *kutain \rangle$), *kut* и *kutta* — абессивы. Союз *kunsas* ($\langle kunsas \rangle$ 'если ты') первоначально являлся производным от корня *ku-*, имевшим характер наречия (сравн. *jonsa* и *konsa*), а *kunt'en* — слитной формой от слова **kunta* и первого лица единственного числа отрицательного глагола ($\langle kunta + en \rangle$). Коренное слово **kunta* в свою очередь происходит, возможно, от инструктива единственного числа от корня *ku-*, к которому присоединилось окончание партитива *-ta* (? **kunta* $\langle *kun + -ta \rangle$).

Группа вышеуказанных союзов с корнем *ku-* имеет преимущественно временную функцию (*ku(n), kuna, kun(n)i ~ kun(n)is* и т. д., *kunsas, kus ~ kussa, kuta, kut*). Кроме того, указанные слова в различных прибалтийско-финских языках могут иметь и другие значения; так, например, союз *ku(n)* может быть еще и условным, общеподчинительным, сравнительным, выражать причину, цель, следствие, быть уступительным, противительным (в том случае, когда *kun* $\langle muuta kun \rangle$ 'только, но') и присоединительным; союз *kuna* — выражающим причину, *kuni* — сравнительным (в финском языке), *kus* — условным, *kuta* (редко) — выражающим следствие, *kut* — сравнительным и условным. Союзы *kutta* и *kuten* зарегистрированы только как сравнительные; они, между прочим, не имеют временной функции. Примеров таких предложений, в которых встречался бы союз *kunt'en*, не имеется; по Генецу (у которого *kunt'en = jolt'en, kuten*) можно

предположить, что этот союз, возможно, имеет условную и сравнительную функции.

Меньше наблюдается таких союзов, которые произошли от множественного числа (*kui-*) корня *ku-*. К ним относятся общий для всех прибалтийско-финских языков союз *kui* ~ *kuin* 'когда, если, как, чем и т. д.'; эстонское *kuid* 'но'; эстонское *kuigi* 'хотя', эстонское (устар.) *kuit* 'как'; финское *kuiten* 'как'; эстонское (диал.) *kuitten* 'как'; карельско-людиковское *ku'e* 'как'; финское *kuitenkin* 'всё же, однако'. Последнее слово как часть речи представляет собой нечто среднее между наречием и союзом, и его относят то к первой, то ко второй категории.

По своей форме *kui(n)* — инструктив; *kuigi* — по всей вероятности, форма того же падежа с частицей *-gi*; *kuit* — абессив (< **kuitta*); *kuiten* ~ *kuit'e* (? возможно, и эстонское диалектное *kuitten*) — партитив + инструктив (< **kuitaen* < **kuitain*). В союзе *kuitenkin* к слову *kuiten* присоединилась еще усилительная частица *-kin*. Происхождение эстонского союза *kuid* не вполне ясно; по форме в данном случае можно было бы предположить партитив (< **kuita*).

У союзов с корнем *ku-*, относящихся к этой группе, можно наблюдать сравнительную функцию (*kui(n)*, *kuit*, *kuiten* ~ *kuit'e* ~ *kuitten*) и противительную (*kuid*, *kuitenkin*). Следует отметить, что союзу с противительной функцией очень близок уступительный союз (*kuigi*). Союз *kui(n)* в отдельных прибалтийско-финских языках может, кроме того, выступать как выражающий время, условный, общеподчинительный, выражающий цель, выражающий причину, выражающий следствие и как присоединительный.

LIIVI KEELE UURIMISE AJALOOST

EDUARD VÄÄRI

Kirjalikud andmed läänemeresoome keelte kohta pärinevad suhteliselt hilisest ajajärgust. Kui teistest sugulaskeeltest varakult eraldunud ungari keel sattus kirjasõna valgusse juba esimese aastatuhande lõpul, siis läänemeresoome keelte kohta leiame esimesi kindlamaid andmeid alates käesoleva aastatuhande algusest seoses nende rahvaste nihkumisega ajaloo-areenile ühenduses ristiusu levikuga ning sellele kaasneva anastuspoliitikaga Läänemere idakaldal. Tähelepanu tõmbavad endale soomlased, eestlased ja liivlased. Alljärgnevas ülevaates käsitletaksegi lähemalt allikaid, milles leidub materjali liivi keele kohta või mis on pühendatud liivi keele uurimisele.

1. Breemeni Aadamast Peterburi akadeemikuteni

Vanimad allikad ühendavad sõnatüvega *liivi* mitmeid Pliniusel, Tacitusel, Cluveriusel, Cromerusel jt. esinevaid häälikuliselt lähedasi nimesid¹, mis siiski pole usutav, kui arvestada varasemaid hõimude ja rahvaste suhteid. Märksa usutavamaid teateid pakub antud probleemi kohta siiski alles J. A. Sjögren².

Vaieldamatult liivlaste ala nimetavaks allikaks on XI sajandist pärinev Breemeni Aadama kroonika³, milles nimetatakse Eestit (*Aestland*) ja Kuramaad (*Churland*), samuti vepslasi (*Wizzi*) ja merjalasi (*Mirri*). Liivi nimetust Breemeni Aadama kroonikas ei leidu, kuigi me seda ootaksime ühenduses liivlaste asustusala Kuramaa mainimisega.

Järgmiseks mainimisväärseks allikaks on XII sajandi algul

¹ C. E. Napiersky, Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte (Monumenta Livoniae Antiquae I), Riga-Dorpat-Leipzig, 1835, lk. 8—13.

² F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften II₁), St. Petersburg 1861, lk. XXIX.

³ Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum ex recensione Lapenbergii, Hannover 1876; vt. ka W. Schlüter, Die Ostsee und die Ostseeländer in der hamburgischen Kirchengeschichte Adam von Bremen, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat 1902.

Kiievi Petšerski kloostri munga Nestori poolt koostatud kroonika⁴. Otseselt Kiievi riigiga seotud sündmuste kõrval tuuakse andmeid ka teistest rahvastest, nende hulgas ka soome-ugrilas-test. Peaaegu samasisulises sõnastuses esineb kaks korda ka liivi hõimu nimetus (kujul *любъ — либъ*). Toodagu näitena katkend:

«А се суть иним языци, иже дань даютъ Руси: чюдъ, меря, весь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, либъ: си суть свой языкъ имуще от коленъ Афетова, иже живутъ въ странахъ полунощныхъ» (I, lk. 13).

Nähtavasti on vorm *любъ* ekslik, võib-olla isegi kirjutusviga, sest üheski teises allikas ei leidu liivlaste nimetuses *ju*-d ega *u*-d.

Pisut pikemalt tuleb peatuda Lāti Henriku kroonikal⁵, mis valgustab üsna põhjalikult liivlaste kristianiseerimist, hõimudevahelisi suhteid Baltikumis, liivlaste ja eestlaste visa võitlust saksa ristirüütlitega jne. Kroonika algab põgusate märkmetega 1184. aastast, millele järgneb munk Meinhardi Liivimaale saabumise täpsem kirjeldus. Edasi antakse kroonikale omases vormis järgnevad verised sündmused Baltikumis kuni Saaremaa alistamiseni 1227. a.

Korvamatu ajaloolise väärtuse kõrval on kroonikal tähtsus ka eesti ja liivi keele uurimise seisukohalt. Nii kirjutab kroonik XV peatükis:

«Et ait Lyvo de castro: 'Maga magamas', id est: Iacebis hic in eternum»⁶. Kuigi on avaldatud arvamust, nagu oleks väljend *Maga magamas* eestikeelne, pole küllaldast põhjust ajalookirjutaja sõnades kahelda, sest oletatavasti oskas Lāti Henrik nii liivi kui ka eesti keelt. Kroonikas leidub veel väljend «et acceperunt ab eis quadringentas marcas nogatarum» (Arbuzovi väljaandes lk. 74), milles esinevat sõnatüve *nogata* on ühendatud eesti sõnaga *nahad* (* < *nahyat*) ja liivi sõnaga *na'gān*⁷. Näilisest häälikulisest ja semasioloogilisest tõenäolisusest hoolimata pole usutav liivikeelse sõna levik eriti laialdaselt ladinakeelsetesse tekstidesse. Usutavam on V. Kiparsky arvamus, mille järgi *nogata* on ühendatud vene keele *нога*-sõnaga⁸.

Üsna arvukalt leidub kroonikas aga liivi isikunimesid, nimelt *Ako*, *Alo*, *Anno*, *Asse* ~ *Asso*, *Caupo*, *Dabrel* ~ *Dabrelus* ~ *Dobrel*, *Gerweder*, *Kulewene*, *Kyrianus*, *Layanus*, *Lembewalde*, *Nin-nus*, *Uldenago*, *Uldewene*, *Vesike*, *Viezo* ~ *Vietzo*, *Viewaldus*,

⁴ Д. С. Лихачев, Б. А. Романов, Повесть временных лет I—II, Москва—Ленинград 1950.

⁵ Heinrichs Livländische Chronik, II trükk, [toimetanud] L. Arbuzov ja A. Bauer, Hannover 1955; vt. ka Heinrichs Chronicon Livoniae ex recensione Wilhelmi Arndt, [toimetanud] G. H. Pertz, Hannover 1874; Lāti Hendriku Liivi maa kroonika ehk Aja raamat, [toimetanud] J. Jung, Tartu 1881, jt.

⁶ Heinrichs Livländische Chronik, II tr., lk. 89.

⁷ E. Pabst, Heinrichs von Lettland Livländische Chronik, Reval 1867, lk. 123, märkus 6.

⁸ V. Kiparsky, Fremdes im Baltendeutsch. — Mémoires de la société néo-philologique de Helsingfors XI, Helsinki 1936, lk. 168.

Viliendi, Wade, Waldeko, Wane, Ylo, Ymaut, mis on suuremas enamikus algupärased, kuigi mõned on omandanud latiniseeritud lõpud.

Veelgi väärtuslikumaks materjaliks on kohanimed, mis ootavad lõplikku etümologiseerimist, näit. *Asscrade ~ Ascrad ~ Ascrade ~ Ascrath ~ Aschrade, Cubbesele ~ Kubbesele, Cogelse, Coiwa ~ Coywa ~ Goiwa, Coiwemunde ~ Coywemünde ~ Goiwemunde, Lenewarde ~ Lenewerde ~ Lenowarde ~ Lennewarde, Memeculle, Metsepole ~ Methsepole, Rodenpoys ~ Rodopoyse, Rumbula, Saletsa, Sattesele, Sydegunde, Sygewalde, Thoreida ~ Thoreyda ~ Thoreda, Wenden ~ Wenda, Winda, Wogene, Ydumea, Ykescola ~ Ykescole ~ Ykescolae, Ykewalda, Ymera*. Muidugi esineb kroonikas pidevalt *Lyvonia* ja *Livonenses*.

Kõikumised liivi kohanimese kirjanekuis on ebaolulised, mistõttu võib järeldada, et kroonik oskas teatud määral peale saksa, ladina ja läti keele veel liivi, võib-olla ka eesti keelt. Liivi keele vanimate kirjanekute hulgas on Läti Henriku kroonika materjalil küllaltki hinnatav osa.

Järgmiseks liivlasi pikemalt käsitlevaks allikaks on Liivimaa riimkroonika⁹, milles kõneldakse paganatest (leedulastest, semgallidest, lätlastest, kurelastest, liivlastest, eestlastest jt.), Liivi- ja Eestimaa kristianiseerimisest kuni 1290. aastani. Riimkroonikas leidub liivi kohanimesid (*Segewalde, Winden*), samuti liivlaste nimetust 32 kohas (tavaliselt ühendeis «Die Letten und die Liven» või «Letten und Liven»). Eriti ilmekas on liivlaste iseloomustus:

«Lîven die sint heiden;
dâ sal sie got von scheiden
kurtzelîch, des wir haben wân,
als er Kôpen hât getân,
der mit uns her komen ist» (lk. 9).

Kahjuks ei ole Liivimaa riimkroonikas otseselt liivikeelseid sõnu peale koha- ja üksikute liivi isikunimede, mistõttu teos pakub keeleliselt vähem kui Läti Henriku kroonika.

F. G. Bunge esitab oma ürikuteraamatus 1300. aasta all muuhulgas sõnad *victen* ja *wepa*¹⁰, mis on usutavalt etümologiseeritud Sjögreni liivi keele grammatika eessõnas¹¹; nimelt on tegemist eesti sõnade *vikat* ja *vaip* liivi vastetega. Mõningaid küsimärgilisi liivi keele sõnu esineb Bunge ürikuteraamatus teisigi.

⁹ L. Meyer, *Livländische Reimchronik mit Anmerkungen Namenverzeichnis und Glossar*, Paderborn 1876.

¹⁰ F. G. Bunge, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Erster Band, 1093—1300, Reval 1853, veerg 775 (pt. DCIII).

¹¹ F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's *Livische Grammatik* nebst Sprachproben, lk. LXIII ja LXXXVI.

Järgnevatel sajanditel käsitletakse küll Liivimaa ajalugu, näit. B. Russovi kroonikas (1584)¹², kuid liivi keele kohta pole neis peaaegu midagi.

1622. a. pärinev Thomas Hiärne kroonika pakub huvitavat materjali Riia lähedal ja Salatsis elutsevate liivlaste kohta, kelle lätistumisprotsessi Hiärne üsna selgesõnaliselt konstateerib. Hiärne kirjutab:

«Der Lyven sind nunmehr wening übrig, welche am Salischen Strande und den Strich nach Lemsel u Perniel, Nabben und Wain-sel, wie zuvor gesagt, wohnen; diese nehmen fast täglich die lettische Sprache an, weil sie unter einander wohnen, und ihren Gottesdienst auf lettisch verrichten müssen. Die aber in Cuhrland übrig seyn, beheyrathen sich ungern mit den Letten, sondern gemeiniglich unter sich selbstn...»¹³.

Seega on juba XVII sajandi esimesel poolel Liivimaa liivi murre olnud taandumas, kuna Kuramaa liivlasteni pole eriti tugev assimileerimistendents veel jõudnud. Peale muu esitab Hiärne ka mõningaid liivikeelseid sõnu, näit. *Juck* 'liiv', *Sembd* 'piim', *Togi* 'taevas', *Södert* 'juust', *Pilge* 'miil', *Nehman* 'lehm' jt. (lk. 14).

Paarkümmend aastat hilisemast ajast pärinev P. Einhorni Lätimaa ajalugu¹⁴ sisaldab ootamatult vähe liivlastest ja liivi keelest. Märgitakse (lk. 2), et Angeri rannas elavad mitte eestlased, vaid liivlased, kes nimetavad nii ka oma keelt, olles andnud Liivimaale endi järgi nime. Järgnevatel lehekülgedel püüab Einhorn seletada sõna liivi etümoloogiat, satub aga eksiteele, kirjutades: «Es haben die Liefländer den Namen von einem Römischen Fürsten Libo geheissen» (lk. 4). Nähtavasti oli selline seletus XVII sajandil üldiselt käibel, sest ka T. Hiärne kroonikast võib leida viite nimetatud roomlasele.

Umbes Põhjasõja ajast pärineb Olavi Hermelini töö täpse pealkirjaga «Summi polyhistoris Olavi Hermelini. Eloquentiae primum & Poeseos, dein Juris in nova tum livonorum Academia Dorpatensi Professoris Publ. Ordin. demum Historiographi Regii & August. Suecorum Regi Carolo XII, à Consiliis Sancticribus de Origine Livonorum Disquisitio», mis on J. B. Schereri hilisema publikatsiooni kaudu kättesaadav¹⁵. Varasemate kroonikate põhjal tuuakse mõningaid andmeid ka liivlaste kohta (lk. 232 jj-d), kusjuures kasutatakse teoreetilises osas Hiärne ja Einhorni seisukohti.

¹² Vt. B. Russow, Liivimaa kroonika I, Tartu 1920.

¹³ C. E. Napiersky, Thomae Hiärn's Ehist-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte, lk. 13–14.

¹⁴ P. Einhorn, Historia Lettica, Dorpt in Liefland 1649. — Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Ehistland. Riga 1857, lk. 3–38.

¹⁵ J. B. Scherer, Nordische Nebenstudien, Das ist: Abhandlungen über die alte Geographie, Geschichte und Alterthümer Nordens I, Frankfurt-Leipzig 1776, lk. 203–248.

Euroopa Mõist.

Reimnõu - in C-66-6

Jack - fip

Ja Vater

Juul, David,

Jomal - Aard

Junel, unig

Keig, Lunde von Taim

Dieder Riep

Kilge von milie,

Kijalla in jang

at in - fford

Nomun von Auf,

Amu von walt.

Wes Jofen

Alinge stufe,

Woritz unig

Muse muse

Mus fide, Land

Alig fip

Lunpa in fip fip ad bay

Gämel fip

Lanta von fip

fip von fip

at fip

fip fip fip, von fip

Lanta in unig

fip, in fip

Jo fip fip unig

Jo fip fip fip

fip in fip

Joatan unig

fip fip

at fip unig.

Jo fip fip fip

Lunpa fip fip = fip

fip fip

unig fip fip

Lunpa fip fip fip fip fip

fip fip

Alig fip

Alig fip fip

Alig fip fip fip fip fip

Alig fip fip

Alig fip fip fip fip fip

Alig fip fip fip fip fip fip fip

Alig fip fip fip fip fip

Alig fip fip fip fip fip

Alig fip fip fip fip fip

Euroopa kääre fip fip.

Märksa tähelepandavamaks kujuneb A. L. Schlözeri uurimus¹⁶ suhteliselt rikkaliku keelelise materjali tõttu.

Uurimuses märgitakse, et liivlased on andnud Liivimaa nime-tuse, olles ise säilinud veel vaid Salatsis ja Angeri rannas. Järg-nevalt kasutatakse Kuramaa liivi murde kohta J. H. Taurec-kilt ja U. J. Zimmermannilt, Salatsi liivi murde kohta Burkhardilt, Swahnilt ja von Essenilt saadud and-meid. Märgitakse, et Kuramaal elavad liivlased segamini lätlas-tega, kõnelevad mingit soome murret, mida nimetavad ise liivi keeleks (lk. 349—350). Väga tähtsad on aga keelenäited. Nii esi-tatakse J. H. Taurecki poolt 1767. a. kirjapandud sõnu, nagu *Jumal* 'jumal', *Pehw* 'päev', *Kuh* 'kuu', *Tehdit* 'tähed', *Ibbis* 'hobune', *Jobg* 'jõgi', samuti laused *Labs mim tulde* 'laps, too mulle tuld' ja *Is peremis kodom?* 'kas peremees on kodus?' (lk. 354—355) koos eestikeelse tõlkega. Veelgi ulatuslikum on U. J. Zimmermannilt 1767. a. pärinev keeleline andmestik. Peal-kirja «Wörter und Redensarten» all esitatakse 98 noomenit (näit. *Kehsch* 'käsi', *Nehma* 'lehm', *Tihka* 'kits', *Pola* 'põlv', *Lohja* 'paat, laev', *Kiras* 'kirves', *Aigast* 'aeg', *Juhgat* 'liiv', *Kaje* 'lusikas', *Tohla* 'talv' jt.), 17 verbi (näit. *kinda* 'künda', *sehme* 'sööma', *ratstam* 'ratsutama', *nitin* 'niitma', *rohjben* 'riisuma' jt.) ja 15 lau-seväljendit (näit. *Wui sa Egle wolda kohne* 'kas sa eile olid kodus?', *ma leb mehr* 'ma lähen merele', *kusack Kohdai lehdi sis itel ju peewe* 'kui sa koju lähed, siis ütle head päeva' jt.) — kõik koos saksakeelse tõlkega. Zimmermann lisab, et konjugatsioone ja deklinatsioone pole ta suutnud edasi anda. Üldse jääb näidete kõrval seletav osa tagasihoidlikuks.

Salatsi keelenäited kannavad kohaliku pastori Burkhardi ja Riia ülempastori von Esseni nime. Burkhardilt on koos saksa-keelse tõlkega 103 üksiksõna ja lauset, näit. *se jemma* 'ema', *se kick* 'kukk', *see lähp* 'aken', *se pilluhd* 'pilved', *sie rebbe* 'rebane', *se kurre* 'kurat', *lem* 'soe'; *minna juk Liebi nain* 'ma olen liivi naine', *panne uks wis* 'pane uks kinni', *kas sin om gen rahda* 'kas sul on palju raha?' jne. Ka Burkhard ei suuda konjugatsioone käsitada, süüdistades liivlasi, et need ei saavat konjugatsiooni-dest aru (lk. 375).

Von Essen kirjeldab lähemalt Salatsi liivlaste asumisala ja keelt, märkides viimase kohta, et see olevat kaotanud oma puh-tuse ning segunenud eesti keelega (lk. 374). Näidete osas leidub 103 üksiksõna ja 14 väljendit, nagu *juge* 'liiv', *jenge* 'hing', *nine* 'linn', *kihw* 'kivi', *wuit* 'või', *pubbad* 'oad', *ummare* 'õun', *ratst* 'ratsutada', *mütlub* 'mõtleb', *kiussub* 'küsi', *kas tei terwd ohdi* 'kas te olete terved', *kasen piddahm* 'pulmi pidama', *wotha teid*

¹⁶ A. L. Schlözer, Gesammelte Nachrichten von den Ueberresten der Liven in Livland und Kurland, M. Johann Joseph Haigold's Beylagen zum Neuveränderten Russland II, Riga-Leipzig 1770, lk. 343—380. (Haigold = Schlözer.)

kurre 'võtku teid kurat', *pütki las tei roleg* 'pikne löögu teid maha', *se om tohdst en toihs* 'see on tõepoolest tõsi'. Von Essen püüab anda sõna *olema* pöördelisi vorme eri aegadēs ja kõnevii-sides, kuid temalegi käib see üle jõu.

Üldse on käsitletavas Schlözeri töös esitatud üle 350 liivi sõna ja lause — seega kaugelt rohkem kui kõik varasemad allikad kokku. Eriline tähtsus on Schlözeri tööle just näidete tõttu Salatsi liivi murdest, sest viimane oli sellal lõplikult juba taandumas. Muidugi pole liivikeelsed näited vigadeta: leidub trükivigu (*gen pro jen, kuissub pro kisub* jne.), samuti sõnu ja väljendeid, mille liivipärasuses võib kahelda nende liiga suure sarnasuse tõttu eesti keelega. Ometi on tegemist ikkagi vaid kahtlusega, sest Salatsi liivi murre võis tõepoolest eesti keelele olla palju läheda-sem kui hilisemaile uurijaile lähemalt tuttavaks saanud Kuramaa liivi murre. Salatsi liivi murde ja eesti keele vahekorra probleem ongi jäänud lahendamata puudulike materjalide tõttu Salatsist. Et uurijail siiski midagi on, selle eest võlgnevad nad tänu ees-kätt Schlözerile, tema kaastöölistele ja Sjögrenile.

M. J. Thunmanni uurimuses põhjarahvaste ajaloo kohta ¹⁷ leidub vaid märkus, et Kuramaal ja Bauska juures kõneldakse soome murret (lk. 20), seega on liivi keelt ja vadja keele kreevini murret ekslikult identifitseeritud.

Järgmiseks liivlasi ja liivi keelt käsitlevaks allikaks on A. W. Hupeli «Topographische Nachrichten» ¹⁸, mille esimeses osas (lk. 135—136) kõneldakse Läti Henriku, Nestori jt. andmete põhjal liivi keelest kui iseseisvast keelest, millel on lähedasi jooni eesti ja soome keelega. Schlözeri järgi kirjeldatakse liivlaste segunemist lätlastega Salatsis. Teose teises osas (lk. 183—187) leidub pikem liivi etümoloogia. Hupel esitab muuhulgas koos saksa- ja eestikeelse tõlkega 60 liivikeelset sõna või väljendit, mis on saadud Schlözerilt; sealjuures märgib Hupel õigesti, et kogu-misel on mõnda sõna valesti kuulnud, kirjutatud või vähemalt valesti trükitud. Hupeli poolt esitatud näited pakuvad keelelisest seisukohast suurt huvi. Puht liivi vokalismi eripärasusi kajasta-vad sõnad *Jenge* 'hing', *Jens* 'jänes', *Pin* 'peni', *Tehd* 'täht', *Wuit* 'või', konsonantide arenguid näitavad *Pillud* 'pilved', *Uebbi* 'hobune' jt. Paralleelselt Schlözeri materjalidega on Hupeli sele-tustel ja kontrollitud ning kommenteeritud näidetel märkimis-väärne koht liivi keele uurijate jaoks. Varieeritult kasutatakse samu andmeid ka teistes Hupeli väljaannetes ¹⁹.

¹⁷ D. A. F. Büsching, M. Johann Thunmanns Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker, Berlin 1772.

¹⁸ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. I—III, Riga 1774—1782.

¹⁹ Vt. A. W. Hupel, Neue Nordische Miscellaneen, I—II, Riga 1792. lk. 19—20; III—IV, Riga 1793, lk. 19—21 ja üksikuid märkmeid ka teistes köi-detes; samuti ka A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revelschen Statthaltenschaft zur Ergänzung der topographischen Nachrichten, Riga 1789, lk. 203—204.

XVIII sajandi lõpust pärineb veel L. J. Börgeri ajalooline uurimus Liivimaa minevikust²⁰, milles selgitatakse usutavalt liivlaste segunemise põhjusi (lk. 68—69), tuuakse kohanimedid Läti Henriku ja Hiärne järgi ning käsitletakse *Liwa-ma* etümoloogiat. Tähelepanu väärib fakt, et liivlased on end nimetanud *Liwa-Mees* ja *Liwa ma-Mees*. Väga oluline on Börgeri Liivimaa liivlaste käsitus. Peale Salatsi nimetab Börger veel Riia ümbrust, kus leiduvat liivlasi. Selle kinnituseks jutustab ta loo oma isiklikest kogemustest. Nimelt olevat ta umbes viisteist aastat tagasi (s. o. u. 1762. a.) peatunud teel Riiga Regenbergi kõrtsis, otsides varju vihma ja külma eest. Et kõrtsitoas polnud ruumi, siirdunud ta kööki, kus lapsed näinud ta hundinahast kasukat ja põgenenud karjades, hüüdes sealjuures: «*Emma! Emma! kurrat kurrat kokel!*» Kui Börger püüdis perenaiselt teada saada, mis keeles lapsed kõnelesid, vastati: «Me oleme liivlased, see on meie vana keel» (lk. 56—59). Ei ole mingit alust kahtluse alla panna toodud fakti tõepärasust. Ilmselt oli sellal liivlaste riismeid mitmel pool mujalgi Liivimaal. Börgeri poolt toodud fakti kasutati hiljem teiste autorite teoseis²¹.

Varasemaid allikaid kordab L. A. Gebhardi uurimuses «Geschichte von Liefland, Ehistland, Kurland und Semgallen»²², refereerides arvukatel lehekülgedel (lk. 314 jj-d) Liivimaa ajalugu andmete järgi Nestori kroonikast kuni Schlözerini, lisamata olulist liivlaste ja nende keele kohta.

Aastaist 1787—1789 pärineb P. S. Pallas'e võrdlev sõnaraamat²³, milles liivi keel küll otseselt märksõnana puudub, kuid oletatavasti on siiski mõningaid sõnu märksõna «кривинго-ливонски» all, näit. *Весна — кеваде, Зима — Тола*. Üldiselt on liivi algupära sõnade hulk väike ning mõnedki näiliselt liivi keelega sarnased sõnad võivad pärit olla ka eesti keelest või vadja keele kreevini murdest.

Väga haruldaseks ning omapäraseks allikaks on G. Bergmanni Meie Isa palve tõlgete kogu²⁴, milles leidub esimene liivikeelne tekst (lk. 5). Tegemist on üsna vaba Meie Isa palve tõlkega läti keelest liivi keele salatsi murdesse. Toodagu allpool nime-

²⁰ L. J. Börger, Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker, besonders der Letten, Riga 1778.

²¹ Vt. näit. C. E. Pabst, Bunte Bilder, das ist: Geschichten, Sagen und Gedichte nebst sonstigen Denkwürdigkeiten Ehistlands, Livlands, Kurlands und der Nachbarlande II, Reval 1856, lk. 51.

²² A. L. Schlözer, L. A. Gebhardi, Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und Engeland ausgefertigt XV, Halle 1785.

²³ [P. S. Pallas], Linguarum totius orbis vocabularia comparativa I—II, Petropoli 1787—1789.

²⁴ G. Bergmann, Das Gebeth des Herrn oder Vaterunsersammlung in hundert zwey und funfzig Sprachen, Ruen 1789.

tatud tekst täpselt Bergmanni järgi, mis on vajalik seetõttu, et J. A d e l u n g²⁵ ja H. J a n n a u²⁶ on teksti muutnud.

15 Livisch oder Salisch.

M ed Isatautis, Jetka laffaug sünn sünn, lass tulg
sünn kõnit maal, Sünn meel laffaug peht maal, tuib
tautis, Anna min leib jegga pewwa, Peeana meddal üle
tue, minna taa peeand ommal ülnikal, Alla wedda med
mursifall, Pestu mind ülast, Sünn ohds je Jffand,
fuhr jautis, üggufs Gohd. Amen. A 3

Joon. 2. Liivi keelenäide Bergmanni teosest.

Väga vaene on K. T. Snelli Läänemere-provintside kirjeldus²⁷, milles antakse küll 364 lehekülje ulatuses mitmekülgne ülevaade Liivi- ja Eestimaast, peatutakse sealjuures ka Salatsi alade kirjeldamisel, kuid ei tooda oodatavaid andmeid kohalistest elanikest ega nende keelest

Tuntud andmeid liivlaste varasemate asustusalade ja ajaloo kohta esitab peamiselt Läti Henriku kroonika järgi G. M e r k e l²⁸.

P. Keyserling ja E. Derschau kasutavad oma Kuramaa provintsi kirjelduses²⁹ A. L. Schlözeri andmeid nii liivlaste asustusalade kui ka kommete tutvustamisel (lk. 186—188). Keele-näiteid ei esitata, mistõttu teos pakub keeleteadlasele vähe.

Pikemalt peatutakse liivlastel ja liivi keelel väljaandes «Wöchentliche Untersuchungen»³⁰. Peale traditsioonilise ülevaate liivlaste asustusaladest ja kommetest kirjeldatakse liivlaste kaksikkeelsust ja tegureid, mis soodustavad liivlaste assimileerumist. Keelelisi andmeid on vähe: *Kaje* 'lusikas', *kak-leibe* 'valgeleib',

²⁵ J. C. Adelung, Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde, II, Berlin 1809.

²⁶ H. Jannau, Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten. — Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIX, Pernau 1828, lk. 171.

²⁷ K. T. Snell, Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, Jena 1794.

²⁸ G. Merkel, Die Vorzeit Lieflands I, Berlin 1798.

²⁹ P. Keyserling, E. Derschau, Beschreibung der Provinz Kurland, Mitau 1805.

³⁰ Wöchentliche Untersuchungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland, 1805, nr. 28.

piske päp 'köster'. Palju olulisemad on etnograafilised tähelepanekud.

Turistliku iseloomuga on U. Schlippenbachi «Malerische Wanderungen»³¹, milles autor esitab väga põgusalt oma tähelepanekuid Kuramaa liivlaste kohta (vt. lk. 212—213).

Suhteliselt vähe pakub ka Z j a b l o v s k i, kelle Vene riigi kirjelduses³² öeldakse, et liivlased asuvad Liivimaal Salatsi jõe läheduses ja Ruhnu saarel (lk. 48). Zjablovski peab ekslikult liivlasteks ka Ruhnu elanikke.

Üsna palju andmeid liivlaste kohta sisaldab W. D i t m a r i «Disquisitio de origine nominis Livoniae»³³. Antakse üksikasjaliselt liivlaste asustusala varasemate allikate põhjal, kohanimesid Läti Henriku järgi ja ajaloolisi andmeid (lk. 23—41). Nimetatakse ka punktid, kus elab veel liivlasi Liivimaal (Salatsi, Sweet-Upe ümbrus) ja loetletakse Kuramaa liivi külad. Keeleliselt ei paku teos uut, sest *liivi* etümoloogia, samuti sõnad *Kaja*, *Kakleibe*, *Piske-paep* leiduvad juba varasemais allikais.

K. F. W a t s o n³⁴ annab andmeid kohanimedest ja liivlaste asustusaladest, kuid peab ekslikult liivlasteks ka kreevineid.

Küllaltki ulatusliku uurimuse esitab H. J a n n a u «Beiträgedes»³⁵, käsitledes peale varematest allikatest tuntud probleemide veel eesti ja liivi keele suhteid. Satub sealjuures aga eksiteele, märkides, et liivlased on vanemad eestlased — ürgeestlased (lk. 46). Seda teesi rakendab ta kogu käsitluses. Teoreetilisest küündimatus hoolimata on teoses ka palju väärtuslikku. Jannau oli isiklikult viibinud Salatsi liivlaste juures, oli tutvunud Kuramaa liivi murde materjalidega, mida kõike kasutab ühelt poolt võrdlusmaterjalina (lk. 139 jj-d), teiselt poolt aga otseselt ülevaate andmiseks liivi keelest peatükis «Die Sprache der Liven» (lk. 153—191). Toodud ülevaade sisaldab üsna täieliku pöörsõna vormistiku (näideteks *olema* ja *tulema* vormid) koos seletusega, näiteid käänamisest (käänatud on sõnad *Vagga*, *Jumal*, *Immi*) Salatsi liivi murdest. Lisaks sellele on 9-leheküljeline sõnastik, mis sisaldab mõlema liivi murde sõnu ja lauseid kas saksa- või eestikeelsete tõlgetega. Peale muu on uuesti esitatud ka Bergmannilt tuntud Meie Isa palve, kuigi mõningal määral muudetud kujul (lk. 171). Nagu paljudes teisteski allikates, nii on ka Jannau uurimuses kõige väärtuslikumaks näited liivi murretest. Eriti

³¹ U. Schlippenbach, *Malerische Wanderungen durch Kurland*, Riga-Leipzig 1809.

³² Е. Зябловский, *Краткое землеописание Российского государства*, II издание, Санктпетербург 1810.

³³ W. D i t m a r, *Disquisitio de origine nominis Livoniae historiae Livonorum prodromus*, Heidelberg 1816.

³⁴ K. F. W a t s o n, *Darstellung der alten Eintheilung von Kurland, wie die Deutschen solche voranden*. — *Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst* II, 1821.

³⁵ H. von J ä n n a u, *Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten*. — *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* XIX, Pernau 1828.

tuleb hinnata esimest katset anda täielik ülevaade liivi keele pöördsona vormistikust.

1828. a. pärineb ka J. L. Parroti ulatuslik kaheköiteline töö, millest olulisem on esimene köide³⁶. See sisaldab peale muu sõna liivi traditsioonilisi etümoloogiaid, refereeringu varasemaist allikaist koos Läti Henriku Liivimaa kroonikast pärineva *maga magamas* analüüsiga jne. Kogu käsitus on aga äärmiselt ebakriitiline, milles ei puudu fantaasia ning eruditsioon, kuid sisaldab seevastu vähe teaduslikult põhjendatud seisukohti. Täiesti vääraks on Ruhnus kõneldava rootsi keele nimetamine liivi keeleks ja vägivaldsete paralleelide tõmbamine kelti keelte vormidega. Algpärase keelelise andmestiku puudumise ning suure teoreetilise nõrkuse tõttu osutub Parroti ulatuslik töö väheväärtuslikuks sepi-tuseks.

Samavõrra ekslikud on ka V. Küchelbeckeri päeviku andmed³⁷, mille järgi Salatsi liivi keel sarnaneb rohkem läti kui eesti keelega. Muinasjutuliselt suur (40 000!) on ka Salatsi liivlaste arv.

1839. a. oli Salatsi liivlaste juures eesti keelemees ning koolitegelane D. H. Jürgenson, kelle liivi materjalid on suuremalt osalt jäänud kadunud, kuid kes siiski üsna lühikeses kirjutises OES-i väljaandes³⁸ esitas mitmeid hinnatavaid seisukohti. Nii märgib Jürgenson, et eestlastel on soomlaste, liivlaste ja mitmete Euroopa ja Aasia põhjarahvastega ühine minevik, edasi korrigeerib ta Jannau seisukohti eesti, liivi ja soome keele suhetest ning tõestab, et eesti, soome ja liivi keel on õed. Seega saab Jürgenson õigesti aru sugulaskeelte omavahelistest suhetest. Otsest keelelist materjali Jürgenson oma artiklis ei esita. Talt on säilinud ainult paar lehekülge märkmeid.

Mõningal määral sisaldavad andmeid F. Kruse teosed «Necrolivonica»³⁹ ja «Bemerkungen»⁴⁰. Tähtsaim on siiski Kruse «Ur-Geschichte»⁴¹, milles leidub peale Läti Henriku refereeringu andmeid Salatsi liivlastest, kes on lõplikult lätistumas ning kellest olevat järele jäänud veel vaid neli liivi keelt oskavat meest ja üks naine. Krusel on kaudseid teateid, et ka Sigulda (Segevoldi) ümbruses elab veel liivlasi. Kuramaal on Kruse järgi 3000

³⁶ J. L. Parrot, Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten I, Stuttgart 1828; vt. ka A. Hansen'i arvustust väljaandest Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, I₂, Dorpat 1843, lk. 55–62.

³⁷ Дневник В. К. Кюхельбекера 1833 г. — Русская Старина, 1883, XXXIX, lk. 119.

³⁸ D. H. Jürgenson, Ueber die Entstehung der beiden Hauptdialecte der Esthnischen Sprache, VGEI, Dorpat-Leipzig 1840, lk. 19–25.

³⁹ F. Kruse, Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands, Dorpat 1842.

⁴⁰ F. Kruse, Bemerkungen über die Ostsee-Gouvernements, Leipzig 1842.

⁴¹ F. Kruse, Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland, Moskau 1846.

liivlast. Toodud andmed on igati väärtuslikud, kuid lisaks sellele on temalt veel arvukalt keelenäiteid «Beilage V» all (lk. 212—230).

Nii esitab Kruse kõrvutavalt üle 180 sõna saksa, läti (Lettisch bei Libau), vene, soome, ungari keeles ja Kuramaa liivi, kreevini, Salatsi liivi, tartu ja tallinna murdes. Sõnade hulgas on kehaosade, põlluviljade, loomade, hoonete, loodusnähtuste, rahvaste nimetusi, samuti tegevusi väljendavaid verbe jne., näit.

Saksa	Kuramaa liivi	Salatsi liivi
Sand	jug	jug jughe
Feld	nirm	nirm
Sonne	paiwa	paiwa pehwa
Hund	pin	pin ping
Milch	semda	semda sömda
der Mensch	rischting	immi jt.

Peaaegu alati on vasteid leitud Kuramaa liivi murdest, Salatsist aga on mõnikord näited esitamata ning neid asendavad punktid või küsimärk. Lisaks sõnastikule on toodud liivikeelses tõlkes Johannese evangeeliumi X peatükist salmid 11—16. Bergmanni Meie Isa palve järel on see teiseks pikemaks liivikeelseks tekstiks, millele järgnevad varsti juba palju nõudlikumad ning pikemad. Käsitletud teosega tõusis Kruse liivi keele uurijate esirinda.

A. Hueck⁴² ei paku midagi uut võrreldes F. Krusega, kuigi ta seisukohad on õiged, kinnitades liivlaste põlvnemist soomeugrilastest. Autor märgib, et 1838. a. on keegi reisija leidnud Salatsist viimased väljasurevad ning lätlastega segunevad liivlased (lk. 56).

Liivlasi nimetab ka K. L. Blum oma 1830. a. pärinevas kirjelduses⁴³ (lk. 115), samuti T. Kallmeyer⁴⁴.

Mõningat lisa pakuvad asjatundlikud Köppeni⁴⁵ ja Hillneri⁴⁶ kirjutised Peterburi Teaduste Akadeemia väljaannetes.

Ulatuslikult annab ruumi liivlastele veel K. Schlözer⁴⁷, kuid tegemist on üldtuntud faktidega Nestorilt, Läti Henrikult jt.

⁴² [A. Hueck], Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- und Curland, Leipzig 1845.

⁴³ K. L. Blum, Ein Bild aus den Ostsee-Provinzen oder Andreas von Löwis of Menar, Berlin 1846.

⁴⁴ T. Kallmeyer, Die Steininschriften bei dem Pastorate Irben am dondangenschen Strande. — Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's V, Riga 1847.

⁴⁵ P. Köppen, Die Bewohner Kur- und Livlands im Allgemeinen und die Liven ins besondere. — Bulletin de la Classe historico-philologique de l'Académie Impériale des sciences III, St.-Petersbourg 1847, lk. 257—261.

⁴⁶ W. Hillner, Die Liven an der Nordküste von Kurland. — Bulletin de la Classe historico-philologique de l'Académie Impériale des sciences III, St.-Petersbourg 1847, lk. 201—206.

⁴⁷ K. Schlözer, Livland und die Anfänge deutschen Lebens im baltischen Norden, Berlin 1850.

Rikkalikku arheoloogilist ja etnograafilist materjali pakub J. K. B ä h r ⁴⁸, käsitledes põgusalt ning õigesti sealjuures ka liivi ja eesti keele sugulust (lk. 31).

*

Nagu nähtub eespool toodud materjalist, pärineb XI—XVII sajandi liivi keele kohta üksnes kõige juhuslikumaid andmeid. Alates XVIII sajandist suureneb huvi liivi ja ka teiste väikerahvaste keelte vastu, mistõttu pastorid, mitmesuguste väljannete toimetajad ja ajaloolased hakkavad näiteid koguma ka liivi keelest ja neid trükkis avaldama. Eriti suuri teeneid on selles tegevuses A. L. Schlözeril, A. W. Hupelil, L. J. Börgeril, H. Jan-naul ja F. Krusel. Ei saa märkimata jätta ka esimese liivikeelse teksti avaldamist Bergmanni poolt. Kogutud väärtuslikust materjalist hoolimata kannab liivi keele uurimine kuni möödunud sajandi viiekümnendate aastateni juhuslikku ning filantroopilist iseloomu, mis ei võimalda süstemaatilise ülevaate saamist liivi keele foneetikast, grammatikast ja sõnavarast — seega liivi keelest kui tervikust. Sajandi keskel satub aga liivi keel Peterburi Teaduste Akadeemia uurimisorbiiti, tänu millele algab liivi keele sihikindel teaduslik uurimine vastavate eriteadmistega keeleteadlaste — Peterburi akadeemikute poolt.

2. Akadeemik Sjögrenist Esimese maailmasõjani

1844. a. sai A. J. S j ö g r e n (1794—1855) Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemikuks soome-ugri ja kaukaasia keelte alal. Uus ametikoht innustas teadlast tegelema erinevate soome-ugri keeltega ja nii siirduski ta oma esimesele Liivi-reisile koos maalikunstnik A. G. W. P e z o l d i g a 1846. a. suvel. Nagu aruannetest ja reisikirjadest ⁴⁹ selgub, saabusid Sjögren ja Pezold Uue-Salatsisse 5. (16.) juunil, Tartusse jõuti 12. (24.) septembril. Seega kestis uurimisreis umbes kolm kuud. Selle käigus peatuti mõnda aega Salatsis. Ilmneb, et Vana-Salatsis liivi keele oskajaid pole, küll aga leidub liivi keele kõnelejaid Uue-Salatsis. Sjögren esitab 22 liivi keele oskajat (16 meest ja 6 naist), seega rohkem kui Jürgenson mõni aasta tagasi (Jürgensoni järgi kõneles liivi keelt Salatsis 16 inimest).

Salatsist siirduti vadja keele kreevini murde alale ja sealt

⁴⁸ J. K. B ä h r, Die Gräber der Liven, Dresden 1850.

⁴⁹ A. J. S j ö g r e n, Bericht über eine im Auftrage der russischen geographischen Gesellschaft während der Sommermonate des Jahres 1846 nach den Gouvernements Livland und Kurland unternommene Reise zur genauern Untersuchung der Reste der Liwen und Kreewingen, Denkschriften der russischen geographischen Gesellschaft zu St. Petersburg I, Weimar 1849, lk. 453—605; Zur Ethnographie Livlands. — Bulletin de la Classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des sciences de Saint-Petersbourg VII, Saint-Petersbourg—Leipzig 1849, lk. 1—26, 33—45, 49—70.

Kuramaa liivlaste juurde. Sjögren toob võrdlevaid andmeid Kuramaa liivlaste arvu kohta ja jutustab oma kokkupuudetest kohalike pastorite Kupferi ja Hillneriga, kelle vahendusel tal õnnestus leida ja kaastöolisteks värvata tolle aja liivi haritlased N. Pollmann ja J. Prinz (sen.). Pollmannist sai Sjögreni liivi keele õpetaja ning keelejuht; vajalikuks kaastööliseks kujunes ka J. Prinz koos oma poegadeaga. Üldse on näha, et Sjögren oskas organiseerida Liivis korrespondentide võrgu⁵⁰, mille kaudu ta sai hiljemgi vajalikke andmeid.

Peale küllaltki täpse aruande ja reisikirjelduse on olulised veel andmed liivlaste keelest (kohanimede selgitused, rahvalaulukatekendid), etnograafiast, kombestikust jne. Eriti intensiivselt töötab Sjögren Kuramaal. Teel Riist Tartusse peatub ta väga lühikest aega liivlaste endistel aladel Võnnus ja Volmaris. Saabunud Tartusse, peatub Sjögren Fr. R. Faehlmanni pool ning siirdub seejärel Peterburi.

1852. a. suvel oli Sjögren teist korda liivi keelt uurimas, peatudes seekord üksnes Kuramaa liivlaste keskel⁵¹. 1846.—1852. a. on viimased liivlased surnud Gipkenis (Gipkas) ja Schohzenis. Liivi küladena loetleb Sjögren nüüd veel järgmisi (kirjaviis muutmata): Luuschen, Piisen, Gross-Irben, Jaunzeem, Siikraggen, Klein-Irben, Koschtraggén, Pitraggen, Saunaggen, Waiden, Kolkken, Lejes Krusts (Luojkkyla), Kalne Krusts (Mäkkyla), Melsillen, millest kolmes esimeses kõneldakse lääne-, ülejäänutes idamurrakut. Liivi keele kõnelejaid on Sjögreni järgi läänemurraku alal 724 (365 meest ja 359 naist), idamurraku alal 1600 (789 meest ja 811 naist) — seega kokku 2324 isikut. Ka nimetatud külade kohta märgib Sjögren, et liivlased elavad neis sporaadiliselt, mis on omane segunevale rahvale. Sjögreni poolt kogutud rikkalik käsikirjaline materjal on säilinud ning asub NSVL Teaduste Akadeemia mitmesugustes arhiivides Leningradis.

Nagu teada, suri J. A. Sjögren 1855. a., jõudmata liivi aines-
tikku läbi töötada ja trükivalmis seada. Peterburi Teaduste Akadeemia teeb ettepaneku F. J. Wiedemannile töö lõpule viia. 1856. a. saabuvadki materjalid Tallinna, kus Wiedemann sellal töötas. 1857. a. pidas Wiedemann Eestimaa Kirjanduse Seltsis ettekande «Die Ueberreste der Liven und ihre Sprache»⁵², millest ilmneb, et ta on materjalidega põhjalikult tutvunud. 1858. a. võtab Wiedemann ette uurimisreisi Kuramaale, et Sjögreni poolt kogutud andmestikku kontrollida ja lünki täita. Wiedemann jõuab 18. juunil Ire pastoraati ja lahkub Vindavist 2. juulil — seega vii-

⁵⁰ J. J. Mikkola, Liivinkielisiä kirjeitä A. J. Sjögrenille vv. 1851—1853, SUST LVIII (1928), Helsinki, lk. 371—388.

⁵¹ A. J. Sjögren, Rapport de M. Sjögren sur son voyage. — Bulletin de la Classe historico-philologique de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg X. St.-Petersbourg—Leipzig 1855, lk. 268—272.

⁵² Vt. Das Inland, 1857, nr. 131; P. Jordan, Geschichte der ehistländischen Literarischen Gesellschaft, Reval 1892, lk. 79.

bis ta kohapeal umbes kaks nädalat. Nagu nähtub, peatus Wiedemann üksnes Kuramaal, pööramata tähelepanu Salatsi liivi murdele. Sellega tegi Wiedemann parandamatu eksisammu, sest üksnes tema oleks võinud veel üht-teist kirja panna viimastelt Salatsi liivlastelt, kes üsna varsti segunesid lõplikult lätlastega. Kuramaal peatub Wiedemann N. Pollmanni perekonnas, kasutades ühtlasi peremeest kui head keelejuhti oma tööks. Lühemaid kokkupuuteid on tal veel Piza koolmeistri noore Prinziga, vana Prinziga, kes elas Vindavis, ja pastor Hillneriga, agara liivi keele uurijaga. Nähtavasti oli N. Pollmannilt ja J. Prinz juniorilt saadud andmestik küllalt ulatuslik ning usaldusväärne, mistõttu Wiedemann pole teisi keelejuhte märkimisväärselt kasutanud.

Juba järgmisel aastal ilmub Wiedemannilt uurimus liivi keelest ja selle suhetest eesti keelega⁵³, milles liivlaste arvuna märgitakse Salatsis 8, Kuramaal rohkem kui 2000 inimest. Wiedemann nimetab Kuramaal 14 liivi küla, kusjuures Liivi lahe äärses külades on assimileerumisprötsess tugev. Uurimuses on ka palju keelenäiteid. Nii esitatakse põhja- ja lõuna-eesti murretega ühiseid sõnatüvesid, aga ka 66 sellist sõna, millel vasted eesti keeles puuduvad. Tähelepanu väärivad veel niisugused sõnad, mis on ühise tüvega, kuid erineva tähendusega, näit. *nutt* (lv 'hüüdma, nime-tama', e 'nutma'), *lāb* (lv 'aken', e 'lāwi 'lävi'), *kit* (lv 'ütelda', e 'kiitma') jt. Töös on veel hinnatavaid seisukohti ja näiteid häälikuloos ja morfoloogia kohta. Autor jõuab lõppjäreldusele, et liivi keel tuleb asetada samaväärsena soome-ugri keelte hulka eesti, soome ja lapi keele kõrvale (lk. 234). Uurimuse lõppu on lisatud katkend Luuka evangeeliumist (XV, 11) salatsi, ida-liivi (kolka) ja lääne-liivi (piza) murdes. Igati väärtuslik uurimus on tõsiseks eeltööks paari aasta pärast ilmuvale grammatikale.

1861. a. ilmusid lõpuks F. J. Wiedemanni toimetusel liivi keele grammatika⁵⁴ ja sõnaraamat⁵⁵, kokku ca 1000 lehekülge foolios. Teos sisaldab kõike seda, mida Sjögren ja Wiedemann olid uurimisreisidel kogunud ning varasemaist allikaist ammutanud. Grammatika sisesejuhatuses kõneldakse liivlaste nimest ja elupaikadest varasemate allikate järgi; antakse ülevaade ajaloost alates esimeste Saksa kaupmeeste saabumisest kuni teose ilmumiseni; kirjeldatakse elutingimusi, kombeid, rõivaid, iseloomu; jälgitakse liivi keele uurimist alates Läti Henriku kroonikast kuni XIX sajandini jm. Käsitus on täiel määral objektiivne ning teaduslik;

⁵³ F. J. Wiedemann, Ueber die livische Sprache und ihr Verhältniss zu der ehstnischen. — Bulletin de la Classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale des sciences de St.-Petersbourg XVI, St.-Petersbourg 1859, lk. 193—202, 209—220, 225—241.

⁵⁴ F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften II_I), St. Petersburg 1861.

⁵⁵ F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften II_{II}), St. Petersburg 1861.

materjal väärtuslik ning kasutatav tänapäevalgi. Monumendiks liivi keelele on aga teos ise. Nii sisaldab grammatika hääliku-, tuletus-, vormi- ja lauseõpetuse. Nende lähem analüüs jääb antud kirjutisest välja, kuid märgitagu, et see ületab kõik varasema ning ka hiljem ei ole ükski liivi keele uurija suutnud põhjalikkuselt ja materjali ulatuselt ületada nimetatud liivi keele grammatikat.

Teose üksikud puudujäägid, nagu liivi salatsi murde näidete vähesus, mõningad kahtlusi tekitavad vormid, autoripoolne ühtlustamispuue jm., ei suuda oluliselt kahandada teose üldist väärtust. Grammatika lõppu on lisatud 185 lehekülge keelenäiteid salatsi murdes ja lääne-liivi (piza) ning ida-liivi (kolka) murrakus koos saksakeelse tõlkega. Kuigi tekstid pole algupärased, tuleb neid hinnata siiski kui esimesi pikemaid liivikeelseid tekste, millele järgnesid peatselt iseseisvad liivikeelsed raamatud. Väiksema väärtusega pole ka sõnaraamat, mis sisaldab peale tõlgete ulatuslikult fraseoloogiat, näiteid eri murretest jm.

Järgnevat aastail suundub Wiedemanni tähelepanu teistele soome-ugri keeltele, mistõttu ta saab liivi keelega tegelda vaid põgusalt. Siiski redigeerib ta 1863. a. ilmunud esimesi liivikeelseid raamatuid⁵⁶ ja annab 1870. a. eriteosena vene keeles välja grammatika eessõna⁵⁷.

Sjögreni ja Wiedemanni ühistööga toodi liivi keel soome-ugri keeleteadusse juba küllaltki põhjalikult uurituna. Liivi keele edasisele teaduslikule uurimisele said saatuslikuks Sjögreni varane surm ja Wiedemanni süvenemine uutesse ülesannetesse, mis ei võimaldanud tal enam tagasi pöörduda liivi keele juurde. Sjögrenile ja Wiedemannile ei leidunud aga möödunud sajandil Peterburi Teaduste Akadeemias enam väärikaid järelkäijaid.

Möödunud sajandi viiekümnendaist aastaist peale algabki Sjögreni ja Wiedemanni refereerimine või materjalide kasutamine autorite poolt, kes ise liivi keelt ei oska. Neist on üheks esimeseks H. Neus⁵⁸, kes juba 1852. a. refereerib Sjögreni tähelepanekuid liivlaste kommetest. Samast allikast on oma ettekanneteks liivi keele aineklikku ammutanud ka J. Krohn⁵⁹.

Paralleelselt sellega aga võib kohata autoreid, kes jätkavad endiste kasinate andmetega opereerimist. Nii refereerib vanu

⁵⁶ Das Evangelium Matthäi in den östlichen Dialect des Livischen zum ersten Male übersetzt von dem Liven N. Pollmann, London 1863; Das Evangelium Matthäi in den westlichen Dialect des Livischen übersetzt von dem Liven J. Prinz und dessen Söhnen P. Prinz und J. P. Prinz, London 1863.

⁵⁷ Ф. И. Видеман, Обзоръ прежней судьбы и нынешнего состояния ливов. — Приложение к XVIII-му тому записок Импер. Академии Наук, nr. 2, Санктпетербург 1870.

⁵⁸ H. Neus, Ehnstische Volkslieder III, Reval 1852, lk. 540.

⁵⁹ J. Krohn, Omituiseista Optativin ja Imperativin muodosta Liivin, Vatan, Tverin Karjalan ynnä Turun ja Viron vanhassa kielessä. Genitivin käytämisestä Dativina Liivin kielessä ja Suomen eri murteissa. — Suomi II : 8, Helsinki 1870, lk. 503—507.

49 Un ummõ kad ul' ummõ oppijid ulz vention ta kitis: vañ, min jema un min velid.

50 Jo kis min iza mielõ, kis touvis um, tieb, se um min vell' un min sũzār un min jema.

XIII. Jag.

SIEL pāval Jēzõs lekš kodāst ulz un istis m̄ rānda pāl.

2 Un jennõ roustõ sapāgintis tam jūr, nei ku tammon vuol laiõ astāmist un sāl istimist; un ama rouž pilist rānda pāl.

3 Un ta nant pāl jennõ rukāndis leb tazāndõkst un kitis: vañ, ukš kũlaji lekš kũlam.

4 Un tammon kulloš mū siemt sadis rek aigõ, un ne lindõd tultõ un soitõ sie jera.

5 Un mū sadis kivid vail, kus sien is uo jenn madõ; un ta uldin idis ulz, sie pērast ku sien tũvāld madõ is uo pāl.

6 Aga ku se pāva vuol kargõn, veimis ta un kũjis jera, sie pērast ku jũrtõ tammon is uo.

7 Aga mū sadis jukšid vail, un ne jukšid kazist un varist sie jera.

Joon. 3. Lehekũlg lāānemurdelisest evangeeliumist.

kroonikaid ja ũldtuntud seisukohti A. Richter⁶⁰, andmata lisa sellele, mida teati liivi keele ja liivlaste kohta enne Sjõgreni uurimisreise.

Mõõdaminnes nimetab liivlasi veel T. Pauly oma etnograafiaalases uurimuses⁶¹, märkides, et liivi keelt kasutatakse peamiselt koduses suhtlemises. Lisatud on veel liivi naise pilt Hillneri järgi.

Uusimaid andmeid ei kasuta ka R. G. Latham oma uurimuses Euroopa rahvaste kohta⁶². Esimese osa XIII peatũkis pealkirjaga «The Liefs of Estonia — of Curland» (lk. 146—150) märgitakse, et Salatsis elab veel 12 liivlast. Kuramaa liivi murre on jagatud piza ja kolka murrakuks, nagu seda oli teinud ka Wiedemann. Peale muu leidub tões 76-realine ingliskeelne laulutõlge (tõlgitud

⁶⁰ A. Richter, Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben I, Riga 1857.

⁶¹ T. Pauly, Description ethnographique des peuples de la Russie, St. Pétersbourg 1862.

⁶² R. G. Latham, The Nationalities of Europe I—II, London 1863.

JAG XIII.

SIES entš pāvast Jēzqs lekš kuondost ulzq un istis
rānda pālq mōzq.

2 Un sis tuf pāgin roust tām jūrq, nei ku ta astis
qdq laiḡ un istis, un ama rouz pilist rānda pālo.

3 Un ta rōkandis nant pālq lōb mīngist ab mīngist
sādłqmist un kitis: vañ, ūkš kłlaji lekš kłlam.

• 4 Un kullqs siest siemtqst mū sadis rek aigq, sis tuf-
tq ne līndqd un sqitq sie jara.

5 Mū sadis kivid pālq, kus vaggi veitq mōdq vql, se
tuf kull pakānd ulzq sie pērāst, ku ta is uo tqvāldq mō
sizāl.

6 Bet ku se pāva vql kargqn, sis se veimis jara sie
pērāst, ku tāmmon is uo jūri, un ta kūjis jara.

7 Mū sadis erškqd vailq, un ne erškqd kazist sūrōks
un lāmāst nant jara.

8 Mū sadis jōvvq mōzq, un kazātis villq mū sada
kōrdalist, mū kūd kūmdq kōrdalist un mū kuolm kūmdq
kōrdalist.

9 Kien kuōrad umātq kuldqbōks, las se kūlqg.

10 Un ne oppijid astist tām jūrq un kūzist: mikš

Joon. 4. Lehekūlg idamurdelisest evangeeliumist.

kolka murrakust). Kuigi Wiedemanni ei nimetata, näib autor siiski mõnel määral tema seisukohtadega olevat tuttav.

Teatud huvi pakub äge mõttevahetus, mis tekkis seoses akadeemik A. Kuniku kirjutisega Peterburi saksa ajalehes, millest olulisima osa tõi ära ka «Inland»⁶³. Kunik kõneleb Aleksander I reformide tähtsusest Baltikumi rahvastele, nimetab nende hulgas ka Kuramaa liivlasi (u. 2100 inimest). Autori arvates on nad säilinud vaid seetõttu Dundaga ja Popeni mõisate piirkonnas, et liivlaste alad on eraldatud metsade ja soodega. Sakslased pole midagi teinud liivlaste elu kergendamiseks ja kultuuri arendamiseks. Kirjutise autor märgib, et Schlözeri järel pole peaaegu keegi 100 aasta jooksul tõsisemalt tegelnud liivi keelega, mistõttu tuleb hinnata akadeemik Baeri ettepanekut (1846. a.) asuda liivi keelt uurima Peterburi Teaduste Akadeemia poolt. Ja järgnevalt annabki Kunik objektiivse hinnangu Sjögreni ja Wiedemanni uurimistööle, mille tulemuseks oli kahekõiteline suurteos. Kunik märgib positiivse saavutusena veel T. Pauly uurimust, milles leidub ka Pezoldi joonistusi.

⁶³ A. Kunik, Die Liven und ihre Klagen. — St. Peterburgische Zeitung, nr. 109, 23. V 1862; vt. ka Das Inland 1862, nr. 23, lk. 357—360.

Kunik ründab teravalt eriti kohalikke mõisnikke ja paneb neile südamele tõsiselt liivlaste saatusele mõelda:

«Und doch dürfte die livische Tragödie mit diesem Akt sich schliessen, wenn in den Ostseeprovinzen nicht Männer von Herz und Charakter für die armen Fischer in die Schranken treten.»⁶⁴

«Inlandis» avaldatakse varsti lühike seletus rubriigis «Korrespondenz»⁶⁵. Selles võetakse aluseks Kuniku väited ning püütakse selgitada ja kaitsta valitsevaid suhteid. Enesevalitsemise kaotab Kuniku artikli puhul aga E. Neumann, kes vastab samapeal kirjalise solvunud kirjutisega⁶⁶. Neumann märgib, et liivlased on juba pool sajandit vabad, seega ammu enne vene talupoegi, sealjuures on aga mõisnikel seaduslik õigus sõlmida lepinguid ükskõik kellega ning kodudest lahkunud või väljaaetud liivlasi ei saa kuidagi tagasi võtta, sest nad on ise oma saatuses süüdi. Edasi nimetab Neumann sakslasi kultuuri toojateks Baltikumi ning vaidleb vastu seisukohale, nagu tuleks liivlastele anda haridust ja pidada jutlust emakeeles. Autori arvates on liivi keele õppimine võimatu vastavate raamatute puudumise tõttu, pealegi pole see vajalik, sest liivlased oskavat üsna varasest noorusest alates ka läti keelt. Neumann leiab, et liivlased peaksid näitama oma kultuuri tugevust, sest nad polevat halvemas seisukorras kui teiste rahvaste seas laialipillatult elavad sakslased.

Omaette probleemiks kujuneb viimaste liivlaste jälgimine Liivimaal Sigulda, Võnnu ja Volmari ümbruses. Nii märkis Kruse, et tal on kindlaid andmeid Sigulda viimastest liivlastest (1846. a.). 1849. a. «Inlandis» võtab pikemalt sõna A. Hagemeister⁶⁷, kes esitab viimase liivlase Mahrz Sahrumi eluloolised andmed ning puudutab üldse Võnnu liivlaste probleemi. Käsitlusest nähtub, et Mahrz Sahrum on end pidanud liivlaseks. Selle kohta on tsiteeritud tema enda sõnu: «Herr! — ich bin kein Lette, sondern der letzte Live in der Umgegend Wenden's!» Kas Mahrz Sahrum oli tõepoolest viimaseks liivlaseks nimetatud alal, jääb ikkagi selgitamata. Seda taipab nähtavasti ka toimetus, kes lisab omalt poolt märkuse, et Peterburi Teaduste Akadeemia tunneb huvi liivlaste vastu, mistõttu on vajalik koguda veelgi teateid ja mälestusi liivlastest.

Antropoloogilist huvi pakub C. Grewingki vastavateemaline uurimus⁶⁸, milles ei puudu aga ka keeleteaduslikud kõrvalepõiked. Uurimuses kõneldakse Volmari kreisist Ikul-Seest väljakavatud skelettidest, mis on IX kuni XI sajandini maetud liivlaste

⁶⁴ A. Kunik, Die Liven und ihre Klagen. — Das Inland 1862, nr. 23, lk. 359.

⁶⁵ Korrespondenz. Livland. — Das Inland 1862, nr. 28, lk. 451—452.

⁶⁶ E. Neumann, Der Liven und ihre Klagen. — Baltische Monatschrift V, Riga 1862, lk. 534—545.

⁶⁷ A. Hagemeister, Mahrz Sahrum, der letzte Live in der Umgegend Wenden's. — Das Inland 1849, nr. 41, lk. 787—791.

⁶⁸ C. Grewing, Vortrag über Liven- und Estenschädel. — Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1874, Dorpat 1875, lk. 91—95.

jäänusteks. Autor püüab anda Ikul-See etümoloogiat, tõlkides kohanime saksa keelde väljendiga «Trauer- oder Heiligendorf-See» (< *ikkuma, ikkula* 'koht, kus nutetakse või kurvastatakse').

Antud probleemi puudutab veel A. Wittorff⁶⁹, nimetamata siiski konkreetset ühtegi elavat liivlast. Järelikult olid Võnnu ümbrusest liivlased möödunud sajandi teiseks pooleks tõepoolest viimseni hävinud. Wittorff esitab aga küllaltki huvitavaid andmeid kohta-dest ning mõistetest, mis on seotud liivlastega, näit. Liven-Glocke, Liven-Pagasts jt. Antud termineid võib kohata möödunud sajandi Võnnut puudutavais väljaannetes mujalgi⁷⁰.

Niisiis võib öelda, et Sigulda, Võnnu ja Volmari ümbruses surid viimased liivlased möödunud sajandi keskel, kuid kohaliku elanikkonna teadvuses säilisid mälestused veel kaua aega hiljemgi. Liivlasi meenutavate püsivate tunnismärkidena jäid püsima aga arvukad kohanimed.

Sugugi vähem tähelepanu pole osutatud ka viimastele Salatsi liivlastele. Nii on teada, et akadeemik Baer nõudis 30. jaanuaril 1846. a. ühe keeleteadlase ja maalikunstniku saatmist Liivimaale liivi keelt ja rahvast uurima⁷¹. Oli kindlaid andmeid, et Salatsis elab veel 17 liivlast. Nagu eespool märgitud, leidsid Sjögren ja Pezold Salatsist 22 liivlast oma uurimisreisil 1846. a. suvel. Tegemist oli peamiselt vanade inimestega, mistõttu nendegi arv vähenes üsna kiiresti ja levis kuuldus viimase Salatsi liivlase surma kohta. Küsimusse püüdis selgust tuua E. N. Setälä, kes pöördus Salatsi pastori dr. C. Schlau poole järelepärimisega. Setälä saigi vastuse, milles teatati viimase liivlase surmast 1868. a.⁷²

Järgnevalt avaldatakse selles küsimuses arvukalt kirjutisi, millest võiks nimetada Metzsch-Schilbachi oma⁷³. Antakse küllaltki asjalikus toonis liivlaste alade kirjeldus ning jutustatakse Liivimaa liivlaste kadumisest. Autor märgib, et ka Kuramaa liivlaste alad on vähenemas, näit. pole enam liivi keele kõnelejaid Mag Källa's ja Luoik källa's, mis asuvad Mustanumme ja Kolka vahel. Autor lõpetab oma kirjutise liivlaste tuleviku suhtes pessimistlikult:

«Auch hier wird die letzte Stunde für das Liventum geschlagen haben, wenn erst der letzte Baum jener Waldwildnis gefallen sein wird und allerwegen Kulturland die Halbinsel bedeckt» (lk. 359).

⁶⁹ A. W[ittorff], Die letzten Spuren der Wenden'schen Liven. — Neue Dörptsche Zeitung 1883, nr-d 96—98.

⁷⁰ H. Hagemeister, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, Riga 1836, lk. 169.

⁷¹ P. Koepen, Die Bewohner Kur- und Livlands im Allgemeinen und die Liven insbesondere; — Bulletin de la Classe historico-philologique de l'Académie Impériale de sciences de St.-Pétersbourg III, St.-Pétersbourg 1847, lk. 259—260.

⁷² E. N. Setälä, A lív nép és nyelve. — NyK XXI, Budapest 1887—1890, lk. 242.

⁷³ W. Metzsch-Schilbach, Die letzten Liven. — Globus LXI, 1892, lk. 353—359.

Viimase liivlase otsimisega hakkab sajandi lõpul tegelema agaralt ka eesti ajakirjandus. Nii avaldab M. J. Eisen «Olevikus» üleskutse⁷⁴, milles palutakse saata teateid Liivimaa liivlaste kohta (üleskutset refereeritakse ka teistes ajalehtedes). Nagu näha, ei saanud mingisugust vastust, ja Eisen kordab üleskutset veel kord⁷⁵.

Juhuslikult oli aga Setälä saanud teateid, nagu elaks siiski veel üks liivlane käesoleva sajandi algulgi. Et küsimust lahendada, sõidab ta 1905. a. Salatsisse⁷⁶. Väga suurte raskustega seotud reis lõpeb tulemusteta. Viimaseks liivlaseks peetud Brenz Miklahw kõneleb mingit varaste argood. E. N. Setälä on sunnitud uskuma, et Liivimaa viimane liivlane suri siiski umbes 40 aastat tagasi⁷⁷. Nagu kirjutab E. N. Setälä tõlk, olnud keeleteadlane oma reisi tulemustega siiski rahul, sest teadlasena oli ta teinud kõik probleemi lahendamiseks⁷⁸.

Probleemi käsitleb teaduslikult veel O. Kallas⁷⁹. Opereerides väga erinevate andmetega jõuab ta järeldusele, et kõigi eelduste kohaselt pidi veel kaheksakümnendail aastail mõni Liivimaa liivlane elama. Ometi ei saa temagi kindlamat otsust teha, sest tegemist on ikkagi vaid kaudsete andmetega. 1905.—1910. aastail ilmub ajalehtedes ja ajakirjades arvukalt kirjutisi viimaste liivlaste kohta⁸⁰, lisamata aga omalt poolt midagi olulist. Küsimus on lõplikult jäänud siiski lahendamata, sest mitmetes läti allikates leidub tähelepanekuid Salatsi liivlaste kohta siiski hilisemast ajast kui pastor Schlau poolt märgitud 1868. a.

Paralleelselt viimase Liivimaa liivlase probleemiga jätkub kuuekümnendate ja üheksakümnendate aastate vahel liivlaste, liivi keele ja rahvaluule tutvustamine populaarsel kujul ajakirjanduses. Nagu teada, valitses sellal üldine huvi vähetuntud keelte ja rahvaste vastu, mistõttu hääbuva rahva keele ja kommete kirjeldamine vastas kõigiti lugejaskonna maitsele. Nimetatud ajavahemikust peale leidub teateid ka lätikeelses ajakirjanduses⁸¹, kuigi on tegemist üsna pealiskaudsete etnograafiliste kirjelduste,

⁷⁴ M. J. Eisen, Kas elab veel Liivlasi Liivimaal? — Olevik, nr. 42, 21. X 1891.

⁷⁵ M. J. Eisen, Miks? — Postimees, nr. 10, 14. I 1892.

⁷⁶ Setälä sõidab Liivi liivlasi uurima. — Postimees, nr. 178, 16. VIII 1905.

⁷⁷ Forschungsreisen, FUF V, Helsingfors-Leipzig 1905, lk. 180.

⁷⁸ J. Köpp, Viimast Liivimaa liivlast otsimas. Mälestusi prof. E. N. Setälä surma puhul. — Postimees, nr. 49—51, 19. II — 21. II 1935.

⁷⁹ O. Kallas, Spricht man in Livland noch livisch? — FUF IV, 1904—1905, lk. 61—65.

⁸⁰ Vt. näit. Illustrierte Beilage der Rigaschen Rundschau, Februar 1906, lk. 16; Montagsblatt der St. Peterburgischen Zeitung, nr. 282, 13/26. IV 1909; Uusi Suometar, nr. 103, 7. V 1909; Kodu, 1910, lk. 382—384 jt.

⁸¹ Vt. näit. Baltijas Wehstnesis, nr. 36, 10. IX 1870; Mahjas Weesis, nr. 27, 6. VII 1874; Baltijas Jührnieku Kalendars, 1891, lk. 167; Deenas Lapa, nr. 244, 29. X 1891.

lühikeste jutustuste või kokkuvõtlike liivlaste ajaloo refereeringutega. Selline liivlaste ja liivi keele tutvustamine jätkus läti ajakirjanduses kuni Esimese maailmasõjani.

Palju põhjalikumad polnud kirjutised sel perioodil ka eesti ajakirjanduses. Võiks märkida autorita kirjutist «Meelejahutajas»⁸², milles jutustatakse vähenõudlikus stiilis liivlaste elust ja tuuakse paar juttu laevade röövimisest. Mitmeid kirjutisi avaldavad ka «Olevik»⁸³, «Postimees»⁸⁴ jpt. ajalehed ja ajakirjad. Needki tutvustavad kirjutised jätkusid üsna vähenõudlikus laadis palju aastaid hiljemgi, kusjuures liivlaste tutvustajate hulgas võib leida üsna nimekaid kultuuritegelasi (K. E. Sööt, M. J. Eisen jt.).

Mõnel määral on liivi keele uurimisega seotud tööd liivlaste antropoloogiast, sest viimastes leidub mõnikord andmeid liivi keele kõnelejade ning nende varasemate asupaikade suhtes. Nii väärrib nimetamist F. Waldhaueri väitekirja liivlaste antropoloogiast⁸⁵, mille esimeses peatükis käsitletakse üllatava põhjalikkusega liivi keele uurimise ajalugu, kusjuures hinnangud ja seisukohad liivi keele kuuluvuse, asustusalaade jm. küsimustes on paikapidavad. Töö teaduslikkust märgiti hinnatavalt juba selle ilmumise ajal⁸⁶. Waldhaueri uurimusele järgnevad mitmed teised samalaadsed tööd⁸⁷, mille keeleteaduslik osa on siiski märksa tagasihoidlikum või puudub hoopis.

Mis puutub otseselt liivi keele teaduslikku uurimisse, siis järgnes tõepoolest pikem mõõnaaeg pärast Sjögreni ja Wiedemanni uurimistulemuste avaldamist nende liivi keele grammatikas ja sõnaraamatus. Mõonast hoolimata ilmub kirjutisi ja teoseid, mis pakuvad üht-teist märkimisväärselt oma seisukohtades või lisavad uusi fakte liivi keele ja liivlaste kohta. Selliste hulka kuulub kahtlemata A. Döbneri kirjutis⁸⁸, milles kajastub muuhulgas keeleteaduslik biologism. Autor käsitleb keelte arengus nende noorust, küpsust ja rauhust. Vanemaid allikaid kommenteerides jõuab ta järeldusele, et liivi keel elab üle oma raugaiga, sest Võnnus on säilinud vaid nimetused Livenberg, Livenstrasse ja Livenglocke, Salatsis on liivlased lõplikult kadumas ja Kuramaalgi on liivi keel suremas. Viimast kirjeldab autor eriti harda alatooniga:

«Noch einmal schaut er seine ihm lieb gewordenen Umgebun-

⁸² Rannalaste elust. — Meelejahutaja III, 1881, lk. 211—220, 242—255.

✓ ⁸³ Vt. Olevik, nr. 40, 28. IX 1887, nr. 30, 29. VII 1891, nr. 6, 10. II 1892, nr. 36, 5. IX 1894, nr. 37, 12. IX 1894.

✓ ⁸⁴ Vt. Postimees, nr. 203, 6. X 1906.

⁸⁵ F. Waldhauer, Zur Anthropologie der Liven, Dorpat 1879.

✓ ⁸⁶ Vt. Die Liven in Kurland. — Globus XXXVIII, Braunschweig 1880, lk. 7.

⁸⁷ R. Weinberg, Über einige Schädel aus älteren Livengräbern. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1896; R. Weinberg, Zur Schädelkunde der Liven. — Biologisches Centralblatt XXIII₉, Leipzig 1903, lk. 337—347; E. Landau, Ein Beitrag zur Anthropologie der Liven. — SUSA XXVI₂, Helsinki 1909.

✓ ⁸⁸ A. Döbner, Die Liven. — Rigascher Almanach für 1865, VIII, Riga.

gen an, noch einmal betet er in seiner Muttersprache, und dann ist alles lautlos und still. So wirds bald mit dem Livenvolke sein, wenn sein letztes Grab gegraben ist.» Artikli lõppu paneb autor sentimentaalse luuletuse viimase liivlase hauast. Hoolimata biologismist ja sellest, et autor ei suuda liivlaste assimileerumise põhjusi mõista, pakub kirjutis huvi arvukate faktide esitamisega laiemale lugejaskonnale.

Teaduslikult paikapidav on Y. Koskise paarikümneleheküljeline tihe uurimus⁸⁹. Selles refereeritakse kokkusurutult varasemaid allikaid, peatutakse leivu ja liivi probleemil, kusjuures jõutakse järeldusele, et leivu murre on eesti keele üks murdeid ning pole eraldunud liivi keelest. Pidades liivi keelt üheks läänemeresoomse keeleks, asub Koskinen esimest korda liivi keelt võrdlema teiste sugulaskeeltega (Kruse oli võrrelnud üksnes liivi ja eesti keelt). Teoses võetakse võrdluse alla sõnu, häälikulisi ja morfoloogilisi nähtusi. Kuigi võrdlus jääb pealiskaudseks, on sellega siiski pandud tagasihoidlik alus liivi keele võrdlevale uurimisele, mis ongi teose peamiseks väärtuseks. Uurimuse viimases osas vaadeldakse soome-ugri hõimude migratsiooni, milles esineb terve rida vaieldavaid seisukohti ja eksimusi.

Arvulisi andmeid ka liivlaste kohta esitab E. H. Busch oma raamatus Venemaa luteri usu kirikutest⁹⁰ (lk. 562).

Arvulisi andmeid ja ülevaate liivlaste asustusalast võib leida veel A. Rittichi etnograafilist laadi tööst⁹¹, milles käsitletakse ka liivlaste lätistumisprotsessi ja tuuakse paralleele Volgaäärsete soome-ugri rahvastega. Autor on nähtavasti kasutanud peamiselt Sjögreni ja Wiedemanni grammatika eessõna andmeid.

Hoopis teist laadi on A. Ahlqvisti «Suomalainen murteiskirja»⁹², milles on Wiedemanni liivi keele grammatika tekstinäidete järgi esitatud 11 lehekülge liivikeelset teksti. Lugemise hõlbustamiseks on lisatud 10-leheküljeline sõnastik. A. Ahlqvisti teose kaudu said liivikeelsed tekstid laiemale üldsusele kättesaadavaks kui algallika kaudu. Iseseisvat teaduslikku väärtust nimetatud teosel ei ole.

Ulatuslikult leidub liivikeelseid näiteid M. Veske 1873. a. ilmunud võrdlevas uurimuses läänemeresoomse keelte kohta⁹³. Et aga näited on võetud Wiedemanni liivi keele grammatikast, pole põhjust antud ühenduses teosest pikemalt kõnelda.

Teaduslikkusele pretendeerib ka A. Bielensteini ten-

⁸⁹ Y. Koskinen, Sur l'antiquité des lives en Livonie, Helsingfors 1866.

⁹⁰ E. H. Busch, Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens d. Ev.-Luth. Gemeinden in Russland I—II, St. Petersburg-Leipzig 1867.

⁹¹ A. Ф. Риттих, Материалы для этнографии России. Прибалтийский край, XV, XVI, XVII, Санктпетербург 1873.

⁹² A. Ahlqvist, Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia viron, karjalan, vatjan, vepsän ja liivin kielillä, Helsinki 1869.

⁹³ M. Veske, Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finischen Sprachstammes, Leipzig 1873.

dentslik kirjutis Riia lahe ümbruse ja Ida-Kuramaa vanadest elanikest⁹⁴. Autor püüab iga hinna eest tõestada lätlaste prioriteeti antud aladel, kasutades selleks üsna naiivset tõestusmaterjali.

Laiemale lugejaskonnale on kirjutatud J. Krohni ülevaade soome-ugri rahvastest, milles puudutatakse põgusalt ka liivlasi⁹⁵.

Möödunud sajandi eelviimasel aastakümnel võib märgata uut tõusu liivi keelega tegelemisel ja liivi keele uurimisel. Nii ilmub uuesti trükist Matteuse evangeelium⁹⁶. Kuigi selles on häälduspärane kirjaviis asendatud saksa-lätipärase kirjaviisiga, oli teose ilmumise faktil juba teatud tähtsus.

Veelgi olulisem on noor-grammatilise koolkonna silmapaistva esindaja E. N. Setälä tegevus liivi keele uurimisel. Nii sõidab Setälä koos üliõpilase Wallin-Voionmaa ga Liivi 1888. a. Avaldatud reisikirjadest⁹⁷ ilmneb, et uurijad on otsinud liivlasi Riist, seejärel siirdunud Kuramaale, kus toimuski põhiline kogumistöö. Nagu nähtub aruannetest, on Setälä pidanud Soome-Ugri Seltsis ettekande «Aksentin ja kvantiteetin sisällisestä suhteesta Liivin kielessä». Ühtlasi on näha, et Setälä on kogunud 80 juttu, 140 vanasõna, 110 punkti muud ainekku ja 20—30 rahvalaulu⁹⁸. Liivlastelt kogutud keelenäiteid on Setälä ohtrasti kasutanud oma põhjalikus ajaloolis-võrdlevas uurimuses «Yhteissuomalainen äännehistoria» (1899). Setäläga kaasas olnud Voionmaa huvitus peamiselt etnograafilistest küsimustest, kuid jälgis ka liivlaste majanduselu, keelt ja kultuuri. Naasnud Soome, ilmub temalt üsna põhjalik kirjeldus olukorrast Kuramaal⁹⁹.

Setälä ja Voionmaa uurimisreis ei piirdunud aga üksnes reisikirjadega.

E. N. Setälä avaldab ungarikeelse ülevaate liivi keelest ja rahvast¹⁰⁰. Kuigi selles pole eriti palju uut, väärib ta tähelepanu kui liivlasi laiemalt tutvustav uurimus. Kogutud häälikulist ja morfoloogilist materjali esitab ta ulatuslikult veel oma häälikuloos¹⁰¹.

⁹⁴ A. Bielenstein, Welches Volk hat an den Küsten des Rigischen Meerbusens und in Westkurland die historische Priorität, die indogermanischen Letten oder die mongolischen Finnen? — Baltische Monatschrift XXXVI, Riga 1889, lk. 87—108.

⁹⁵ J. Krohn, Maantieteellisiä kuvaelmia XIV, Suomen suku, Helsinki 1887.

⁹⁶ Püwa Matteus Ewangelium lihbischki, Pehterburgs 1880.

⁹⁷ E. N. Setälä, Kirje Kuurinmaalta. — Uusi Suometar, nr. 238—239, 11.—12. X 1888; Liiviläisten luota. — Uusi Suometar, nr. 279, 28. XI 1888, nr. 287, 7. XII 1888, nr. 291, 12. XII 1888.

⁹⁸ Vuosikertomus 2 päivänä joulukuuta 1887, Vuosikertomus 2 päivänä joulukuuta 1888. — SUSA, Helsinki 1889, lk. 139—150.

⁹⁹ V. W[allin-Voionmaa], Yhtä ja toista Liiviläisistä. — Hämeen Sanomat, nr. 6, 18. I 1889, nr. 8, 25. I 1889, nr. 10, 1. II 1889, nr. 11, 5. II 1889, nr. 12, 8. II 1889.

¹⁰⁰ E. N. Setälä, A liv nêp és nyelve. NyK XXI, Budapest 1887—1890, lk. 241—264.

¹⁰¹ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki 1899.

Ka Voionmaa avaldab (V. Alho nime all) uurimuse liivi rahva minevikust ja tänapäevast, milles on väärtuslikke andmeid liivlaste ajaloost, keelest, kirjandusest, pulmakommetest, tavadest jne.¹⁰² Uurimus sisaldab lisaks tekstilisele osale seitse head pilti. Setälä ja Voionmaa uurimustega sai liivi keel teadusemaailmas uuesti huviobjektiks. Nagu ikka, nii hakati ka nüüd liivlasi järjekordselt tutvustama laiemale üldsusele, mistõttu ajakirjanduses ilmus arvukalt Voionmaa ja Setälä andmete põhjal kirjutisi¹⁰³, viimastest omakorda jällegi uusi.

Põgusalt uuris liivi keelt V. Thomsen, kes oli Kopenhaagenis kohanud liivi meremehi. Saadud materjali kasutas ta oma uurimuses läänemeresoome ja balti keelte suhetest¹⁰⁴. Thomsen oli sealjuures esimene, kes märkas liivi keele intonatsioonide omapära.

A. Bielensteinilt pärineb veel väga ulatuslik uurimus (ca 500 lk.) lätlaste ja läti keele minevikust¹⁰⁵. Kuigi teoses on palju ebakriitilist, leidub selle kõrval ka üht-teist väärtuslikku. Tuleb nimetada hoolega kogutud statistilisi andmeid, ajalooliste allikate refereerimist, etümoloogilisi arutlusi (näit. sõnade *kihla-kunta*, *Kuramaa* jt. puhul). Kõige väärtuslikumaks osaks on aga 279 liivi koha- ja isikunime, mida võrreldakse eesti, soome ja läti sõnatüvedega. Etümoloogilistest lapsustest hoolimata väärivad nimed märkimist just seetõttu, et tegemist on esimese tõsisema katsega liivi kohanimesid etümologiseerida. Nagu üldiselt teada, on liivi päritolu kohanimedega uurimine ning etümologiseerimine nõrgaks lüliks liivi keele käsitlemisel kuni tänapäevani.

Populaarteaduslikku laadi on W. Metzs ch - Schilbach i järjekordne kirjutis «Globuses»¹⁰⁶. Selles kõneldakse liivi keelest Wiedemanni grammatika põhjal, tutvustatakse mõistatusi ja rahvalaule koos näidetega tekstis.

Minimaalsel määral leidub liivi keeleandmestikku J. Mikkola kuulsas uurimuses läänemeresoome ja slaavi keelte suhetest¹⁰⁷.

Võrdlevalt teiste soome-ugri rahvastega esitavad materjali ka

¹⁰² V. Alho, Liivin kansa, sen entisyys ja nykyisyys, Jyväskylä 1891.

¹⁰³ Vt. näit. M. Lipp, Die Liven. — Sitzungsberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1889, Dorpat 1890, lk. 88—90.

¹⁰⁴ V. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, København 1890.

¹⁰⁵ A. Bielenstein, Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert, St. Petersburg 1892.

¹⁰⁶ W. Metzs ch - Schilbach, Zur Volkskunde der Liven. — Globus XXVI, Braunschweig 1894, lk. 219—223.

¹⁰⁷ J. Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen, Helsingfors 1894.

liivlaste usundist J. Krohn¹⁰⁸, M. Varonen¹⁰⁹ ja K. Krohn¹¹⁰ oma vastavasisulistes uurimustes.

Mõnevõrra rohkem huvi pakub A. H. Snellmani uurimus läänemeresoomlaste varasemast ajaloost¹¹¹. Pikemalt käsitletakse kuralaste probleemi ja liivi keele lähedust karjala keelele. Snellmann lükkab õigusega ümber väite liivi ja karjala keele erilistest lähedastest joontest ning on veendunud, et liivlaste põliseks alaks on ikkagi Väina suue (lk. 27).

Möödunud sajandi viimased aastad lisavad väga vähe Setälä ja Voionmaa materjalidele, millele üldiselt toetuti koos Sjögreni ja Wiedemanni refereerimisega. Võiks vahest nimetada veel A. Hermannini arvustust¹¹² Bielensteini uurimuse «Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert» kohta. Arvustuses on refereeritud Bielensteini uurimuse suhteliselt nõrku külgi kui teose saavutusi. Lisaks sellele on ka autoripoolseid seisukohti, mis on etümoloogiate ja seletuste osas üsna ebakriitilised. Varasemaid allikaid populariseerivad oma kirjutistega veel M. J. Eisen¹¹³, H. Prants¹¹⁴ ja G. Sadoffsky¹¹⁵ oma geograafilises uurimuses Balti rannikust ja saartest.

Kokkuvõtte liivlaste antropoloogilisest uurimisest teeb R. Weinberg¹¹⁶.

Käesoleva sajandi esimesel aastakümnel võib tähele panna siiski mitmete teadlaste pöördumist liivi keele allikate poole: K. F. Karjalainen nimetab oma uurimuses Peterburi raamatukogudes asuvatest soome-ugri käsikirjadest¹¹⁷ ka liivi käsikirju. A. O. Heikel käsitleb Läänemere rahvaste rahvarõivaid, uurides eraldi peatükis ka liivlaste rahvarõivaid¹¹⁸; keelelist huvi pakuvad arvukad liivikeelsed nimetused seletustes.

¹⁰⁸ J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus. — Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 83, Helsinki 1894.

¹⁰⁹ M. Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. — Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 87, Helsinki 1898.

¹¹⁰ K. Krohn, Suomalaisen runojen uskonto. — Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 137, Helsinki-Porvoo 1915.

¹¹¹ A. H. Snellmann, Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana, Helsinki 1894.

¹¹² A. Hermann, Ueber die etymologische Bedeutung der alten livischen und kurischen Ortsnamen. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1896, Jurjev (Dorpat) 1897, lk. 145—177.

¹¹³ M. J. Eisen, Eestlaste sugu, Tartu 1909 (—1911), lk. 70—96.

¹¹⁴ H. Prants, Soome-sugu rahvaste ajalooline arenemine. — Eesti Kodu IV, 1911, lk. 216—217, 257—259.

¹¹⁵ G. Sadoffsky, Von Baltischen Küsten und Inseln, Reval 1906.

¹¹⁶ R. Weinberg, Crania livonica. — Untersuchungen zur praehistorischen Anthropologie des Baltikum, Jurjev-Dorpat 1902.

¹¹⁷ K. F. Karjalainen, Suomalais-ugrilaisia käsikirjoituksia Pietarin kirjastoissa. — SUSA, XXIII, Helsinki 1906, lk. 1—12.

¹¹⁸ A. O. Heikel, Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukeysien, Kansantieteellisiä julkaisuja IV, Helsingfors 1909, lk. 109—114.

Uut tõusu liivi keele uurimises võib täheldada vahetult enne Esimest maailmasõda. See on seotud E. N. Setälä järjekordse uurimisreisiga Kuramaale 1912. a. juulis ja augustis. Nagu aruandest nähtub, on saadud keelelist ja etnograafilist materjali, samuti fotosid ja heliülesvõtteid ¹¹⁹.

1912. a. oli E. N. Setälä Kuramaal koos V. Setälä ja E. A. Saari m a g a, kellest viimane avaldas ühtlasi reisikirjelduse ¹²⁰, millel ei puudu ka keeleline tähtsus. Peale selle leidub «Virittäjäs» Saarimaa lühiuurimus liivlaste mütoloogilistest uskumustest ¹²¹. Keeleteadlasi huvitavad selles eeskätt täpses transkriptsioonis esitatud vaimude, mitmesuguste mütoloogiliste olevuste nimetused, nagu *päina*, *vilkataks*, *vil'* jt. E. N. Setälä väärtuslik uurimistöö liivi keele alal sai täiel määral kättesaadavaks palju aastakümneid hiljem ¹²².

Punkti liivi keelega tegelemisele ja liivi keele uurimisele Peterburi Teaduste Akadeemia poolt, milleks olid loonud traditsioonid Sjögren ja Wiedemann, paneb E. Volteris oma objektiivse kirjutisega ¹²³, milles hinnatakse vääriliselt Venemaa Geograafia Seltsi initsiatiivi väikerahvaste, sealhulgas ka liivi keele uurimisel. Orienteerudes rahuldavalt varasemates teostes märgib autor, et tehtud uurimistööst (Hillneri, Sjögreni, Wiedemanni, Thomseni, Setälä, Wallini jt. poolt) hoolimatä on vajalik liivlasi säilitada teadusele, seda enam, et liivlaste nimetamisel lätlasteks pole mingit vajadust. Peale muu kõneleb Volteris veel liivikeelse kirjanduse peaaegu täielikust puudumisest. Kirjutis tuletab meelde akadeemik A. Kuniku printsiipiaalset väljaastumist liivlaste kaitseks viiskümmend aastat tagasi.

Järgnenud tormiliste ajalooliste sündmuste tõttu, mis haarasid endasse ka Kuramaa ja liivlased, katkeb liivi keele ja liivlastega tegelemine.

*

Eelnevat resümeeerides võib täie veendumusega väita, et liivi keele teaduslik ning süstemaatiline uurimine saab alguse akadeemik K. E. Baeri initsiatiivist Vene Geograafia Seltsis; sellele järgneb J. A. Sjögreni ja F. Wiedemanni suunamine liivlaste aladele Peterburi Teaduste Akadeemia ülesandel. Nimetatud kaks eriharidusega teadlast viisid lühikese ajaga liivi keele uurimise kõrgele tasemele, mida tõestab põhjaliku liivi keele grammatika ja ulatus-

¹¹⁹ Suomalais-ugrilaisen Seuran vuosikertomus v. 1912. — SUSA XXIX₄, Helsinki 1915, lk. 14.

¹²⁰ E. A. Saarimaa, Matkavaikutelmia Liiviläismailta. — Turun Sanomat, 16. VIII 1912, 21. VIII 1912, 28. VIII 1912, 4. IX 1912.

¹²¹ E. A. Saarimaa, Liiviläisten mütologisia uskomuksia. — Virittäjä 1914, Helsinki, lk. 90—94.

¹²² E. N. Setälä, Näytteitä liivin kielestä, Helsinki 1953.

¹²³ Э. Вольтер, Судьба последних ливов в России в связи с проблемой мелких народностей в государстве и их сохранения для науки. — Живая старина XXV, 1916, Петроград 1917, lk. 050—056.

liku liivi-saksa ja saksa-liivi sõnaraamatu ilmumine. Liivi keele teaduslikul uurimisel on saavutusi veel V. Thomsenil, A. Wallin-Voionmaal, E. A. Saarimaal ja E. N. Setäläl, kellest viimast võib lugeda käsitletud perioodi kolmandaks tipp-teadlaseks, kuigi ta suutis oma eluajal avaldada vaid väikese mürdosa uurimisreisidel kogutud materjalist.

Liivi keelega tegelevad ka balti-saksa teadlased, suutmata pakuda tõsist võistlust Sjögrenile, Wiedemannile ja Setäläle. Väga selgesti avaldub balti-saksluse ideoloogide üleolev suhtumine kohalikesse rahvastesse. Sellist suhtumist arvustavad mitmed avarama silmaringiga teaduse ja kultuuri alal töötajad Peterburist.

Käsitletaval perioodil ilmuvad esimesed liivikeelsed raamatud Matteuse evangeeliumi eri trükkide näol.

Esimese maailmasõja heitlikud sündmused matsid mõneks ajaks nii liivlased kui ka nende keele — siiski veel mitte jäädavalt.

3. Emakeele Seltsi asutamisest meie päevini

Esimese maailmasõja päevil kannatasid liivlased mitmekordselt: elanikud sunniti kodudest lahkuma, hooned rüüstati või põletati, kalapüügivahendid hävitati. Üldises segases olukorras kadusid liivlastest igasugused kindlamad teated ning levisid kuuldused liivlaste lõplikust laialipillutamisest ning hävimisest. Kuuldusi aitas levitada ebakindlate teadetega ka ajakirjandus.

1920. a. asutati Tartus Emakeele Selts, kes seadis oma põhieesmärgiks eesti keele uurimise. Juba asutamisaastal tekkis aga mõte lülitada seltsi uurimisoriibi ka liivi keel. Nagu nähtub seltsi esimese tegevusaasta ülevaatest, ongi seda mõtet asutud realiseerima. Selleks püüti hankida summasid ja saadeti 1920. a. mais Kuramaale liivi keelt uurima seltsi esimees prof. L. Kettunen ja seltsi sekretär üliõpilane O. Looorits. Nagu nähtub reisikirjadest¹²⁴, õnnestus matk suurepäraselt. Selgitati, et liivlased on pöördunud suures enamikus tagasi rüüstatud kodudesse, liivi keelt kõneldakse endiselt rannakülades Kolkast Lūžini, ja saadi rikkalikult keelelist ja rahvaluulelist materjali. Sealjuures kogus L. Kettunen peamiselt keelelist ainetikku, muuhulgas ka tekste, O. Looorits pühendas aga peatähelepanu rahvaluulele. Uurimisreisi otsese tulemusena ilmusid ühtlasi ka teaduslikud kirjutised, näit. L. Kettuneni «Liivlaste mereneitsid *noorad*»¹²⁵, milles püütakse selgitada sõna *nõra* etümoloogiat. Esimese reisi materjale kasutas Kettunen ulatuslikult ka 1925. a. ilmunud uurimuses liivi keele kohta¹²⁶. Nimetatud teos sisaldab materjali aastaist 1917—1925;

¹²⁴ Vt. näit. Postimees, nr-d 204, 205, 206, 228, 229, 230, 231, 234, 235 (1920. a.), samuti L. Kettunen, Liiviläis-matkalta. — Virittäjä 1920, Helsinki, lk. 111—119. Vrd. ka Akadeemilise Emakeele Seltsi Aastaraamat I, 1920, Tartu 1921, lk. 12.

¹²⁵ Eesti Keel I (1922), lk. 3—7.

¹²⁶ L. Kettunen, Untersuchung über die livische sprache, Tartu 1925.

sellest kõige olulisem on siiski see osa, mis on saadud ekspeditsioonidelt liivlaste juurde alates 1920. a. Teoses on 18-leheküljeline foneetiline sissejuhatus, milles iseloomustatakse liivi keele häälikuid ja käsitletakse mitmeid iseloomulikke hääldamiseseadusi. Sissejuhatusale on lisatud veel katselis-foneetilisel teel saadud tabelid.

Teose põhiosaks on aga üsna täpses foneetilises kirjas edasiantud kuuldelised tekstid eri liivi murrakuist. Tegemist on rahvaluuleainelise materjaliga, mistõttu tekstid on väärtuslikud nii folkloristile kui ka keeleteadlasele. Nimetatud teosega pandi alus liivi keele foneetilisele ülesmärkimisele. Teos on kasutatav liivi keele uurijale tänapäevalgi kui vajalik tekstikogu. Foneetiline sissejuhatus on aga oma tähtsuse kaotanud seoses Kettuneni hilisemate uurimustega.

Järgnevatel aastatel jätkab Kettunen visa ning süstemaatilist tööd liivi keele sõnavara uurimisel, viibides peaaegu igal suvel mõne suvekuu Kuramaal ning töötades lühemat või pikemat aega peaaegu kõikides liivi külates ¹²⁷.

Emakeele Seltsi raamides lülitusid liivi keele uurimisse peale Kettuneni ja Looritsa veel mitmed teisedki keelehuvilised, kellest võiks nimetada V. Ernitsa t. Liivi keele uurimise käigus hakatakse Emakeele Seltsi poolt toetama ka liivi kirjakeele viljelemise mõtet. Praktilise teostuse leiab see viie lugemiku ¹²⁸ väljaandmise näol, millele lisandub veel kogu K. Stalte luuletusi ¹²⁹.

Liivlaste kohta ilmub pikemaid, ka keeleolusid valgustavaid kirjutisi ¹³⁰. Soomes ja Lätis avaldatakse mõningad liivikeelsed raamatud ¹³¹. Lätlane L. Rudzīt asus koostama liivi sõnaraamatut, mille koostamisele oli asunud ka L. Kettunen ¹³².

Jättes nimetamata kõik kodanliku vabariigi ajajärgu hõimupropagandaga seotud kirjutised ajalehtedes ja ajakirjades, võiks siiski nimetada kahekümnendaist aastaist mõningaid ülevaatlikke kirjutisi, mille väärtus seisneb liivi rahva ja keele tutvustamises laiemas mastaabis. Nii avaldas P. Ahula (= P. Ariste) esperantokeelse kirjutise ¹³³, millele on lisatud kolm pilti, A. Westrén-Doll esitas ettekande Õpetatud Eesti Seltsis liivi ja kura

¹²⁷ Vt. Akad. Emakeele Seltsi Aastaraamat II, 1921, Tartu 1921, lk. 20; Akad. Emakeele Seltsi Aastaraamat IV, 1923, Tartu 1924, lk. 23; vt. ka Lauri Kettunen, Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä, Porvoo-Helsinki 1948, lk. 105—124, 146—158 ja 192—203.

¹²⁸ Ezmi Liväd lugdõbrõtõz, Tartu 1921; Toi liväd lugdõbrõtõz, Tartu 1922; Kolmõz liväd lugdõbrõtõz, Tartu 1923; Nel'õz liväd lugdõbrõtõz, Tartu 1924; Vidõz liväd lugdõbrõtõz, Tartu 1926.

¹²⁹ K. Stalte, Livõ lõlõd, Tallinna 1924.

¹³⁰ O. Loorits, Liivi rahva olevik. — Eesti Kirjandus XVII, (1923).

¹³¹ Už testament, Helsinki 1937; Līvlist vaimli loulrõtõz, Helsinki 1939 jt.; P. Damberg, Jemakiel lugdõbrõtõz sküol ja kuod pierast I, Helsinki 1935; Rändalist Äjgarantõz 1933. äjgastõn; Livõd Rändalist äjgarantõz 1934. äjgastõn.

¹³² Kaks liivi sõnastikku teoksil. — Postimees, nr. 189, 14. VII 1934.

¹³³ P. Ahula, La livoj. — Esperanto Triumfonta 57, Köln 1921.

kohanime uurimisest¹³⁴, mõneleheheküljeline kirjeldus koos paari pildiga ilmus ka G. Buschanilt¹³⁵. Samasse liiki lülitub veel L. Kettunen kirjutis Kaupost ja Lembitust¹³⁶.

Üksnes ajaloolistel faktidel peatub H. Moora oma kirjutises eestlaste, liivlaste ja lätlaste kristianiseerimisest¹³⁷, jäädes sealjuures üsna pinnaliseks. Tutvustavad on ka Turaani ideoloogide F. Lukinichi¹³⁸ ja V. Ernitsa¹³⁹ kirjutised, olles ühtlasi pealiskaudsed ja tendentslikud.

Liivi rahvaluule uurimisega tegeles palju aastaid O. Loorits, kes suutis maksimaalselt üles kirjutada liivlaste hulgas säilinud rahvalaule, muinasjutte, muistendeid, vanasõnu, mõistatusi jne. Kogutud materjalist on suur osa trükist ilmunud, kuigi sageli kas eesti- või saksakeelses tõlkes, millega kadus materjali keeleteaduslik tähtsus¹⁴⁰.

Kõige rohkem pakub keeleteadlasele «Volkslieder der Liven»¹⁴¹, milles esitatakse rahvalaulud liivi keeles koos saksa- või läti-keelse tõlkega. Kuigi transkriptsiooni on lihtsustatud, on materjal kasutatav liivi keele sõnavara, morfoloogia ja süntaksi uurimisel.

O. Looritsalt on ilmunud veel ulatuslik reisivestete ja ülevaadete kogumik¹⁴², milles kõneldakse liivlaste elu-olustikulistest tingimustest, uurimistööst Kuramaal, liivi keele varasemast uurimisest, kirjakeelest jm. Teos on illustreeritud huvitava pildimaterjaliga. Sealjuures sisaldab teos aga ka palju subjektiivset ning isegi sentimentaalset. Tegemist on rohkem ilukirjandusliku kui teadusliku teosega.

Üksikküsimusi on käsitlenud J. Mägiste, kellelt on ilmunud

¹³⁴ A. Westrén-Doll, Urkundliche livische und kurische Ortsnamen. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1924, Dorpat 1926, lk. 5—24.

¹³⁵ G. Buschan, Die Liven. — Illustrierte Völkerkunde II, Stuttgart 1926, lk. 979—981.

¹³⁶ L. Kettunen, Kauppo ja Lembit. — Hakkapeliitta, nr. 48, 26. XI 1927, lk. 8—10.

¹³⁷ H. Moora, Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul. — Ajalooline Ajakiri III, 1924, lk. 81—90.

¹³⁸ F. Lukinich, Adalékok a lív nép életéből. — Turán XV, Budapest 1932, lk. 23—26; Lív dalok. — Turán XVI, Budapest 1933, lk. 20; A lív föld és népe, Budapest 1936.

¹³⁹ V. Ernits, Néhány szó a lív kérdéshez. — Turán XVI, Budapest 1931, lk. 41—42.

¹⁴⁰ O. Loorits, Liivi rahva usund I—III, Tartu 1926—1928; Der norddeutsche Klabautermann im Ostbaltikum. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1929, lk. 76—125; Die Geburt und der Tod in der livischen Volksüberlieferung. — Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVI, Tartu 1932, jt.

¹⁴¹ Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVIII, Tartu 1936.

¹⁴² O. Loorits, Liivi rahva mälestuseks, Tartu-Tallinn 1938.

kirjutisi «Virittäjä»¹⁴³ ja «Eesti Keeles»¹⁴⁴. Läänemeresoome häälikulist struktuuri hästi tundes suudab Mägiste usutavalt selgitada nii possessiivsufiksrite rudimente liivi keeles kui ka mitmete sõnade etümoloogiat.

Mõnel määral pakuvad keelelist huvi veel mitmed etnograafilised uurimused. Nii käsitleb kolmel retkel isiklikult kogutud materjali põhjal liivlaste kalastust ja vähipüüki F. Leinbock (= F. Linnus)¹⁴⁵. Uurimuses on toodud arvukalt liivikeelset terminoloogiat, mis on mitmekesine ning transkriptsioonilt täpne. Just kalastusalase sõnavara osas on hiljem vähe olnud uut lisada.

Keelelist materjali pakub ka J. Manninen¹⁴⁶, kuigi uut on vähe. Märkida võiks vahest liivi laenude käsitlemist läti keeles. Materjalina on kasutatav ka A. Penttilä poolt esitatud mõistatused¹⁴⁷.

Mõnel määral on liivi keele mõjusid läti keelele käsitlenud J. Endzelin¹⁴⁸ ühenduses teiste probleemidega, samuti on liivi ainekku Mühlenbachi sõnaraamatus¹⁴⁹. Otseselt on aga liivi ja läti keele vastastikuseid mõjustusi käsitlenud P. Arumaa oma lühikeses kirjutises¹⁵⁰. Nagu nähtub, on märgatavaid liivi keele mõjustusi läti keele süntaksis ja fraseoloogias. Probleem ise pakub ka üldkeeleteaduslikku huvi just keelekontakti jälgimise seisukohalt. Selles osas ei tee autor siiski suuremaid järeldusi, sest käsitletakse suhteliselt üksikküsimusi. Substraadi ja superstraadi probleemid Kuramaa läti ja liivi keele murdes ootavad ulatuslikumat käsitlust.

Kolmekümnendate aastate silmapaistvaimaks liivi keele uurijaks osutub L. Kettunen, kes tegeleb liivi keelega pidevalt kahekümne aasta jooksul. Pääaegu igal suvel Kuramaal viibides kogub teadlane väga ulatuslikult materjali, viimistledes ning kohandades ühtlasi foneetilist transkriptsiooni liivi keele ülesmärkimiseks. Esi-alku ilmub L. Kettunenilt üksikprobleemide käsitlusi. Nii võrdleb ta liivi keele sõna *ti'edəz* soomekeelse *tehdas*-sõnaga¹⁵¹, pannes sealjuures kahtluse alla E. N. Setälä kinnituse nende sõnade etümoloogilisest ühtekuuluvusest. Järgnevalt etümologiseerib L. Ket-

¹⁴³ J. Mägiste, Eräitä liiviläisiä possessiivisufiksien jäännöksiä. — Virittäjä 1928, lk. 285—287.

¹⁴⁴ J. Mägiste, Liivi sõnaseletusi. — Eesti Keel 1931 (X), lk. 129—138.

¹⁴⁵ F. Leinbock, Liivlaste kalastusest ja vähipüügist. — Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IV, Tartu 1928, lk. 109—151.

¹⁴⁶ J. Manninen, Soome sugu rahvaste etnograafia, Tartu 1929; vt. ka Suomensukuiset kansat, Porvoo 1929; Die finnisch-ugrischen Völker, Leipzig 1932.

¹⁴⁷ A. Penttilä, Muutamia länsiliiviläisiä arvoituksia. — Virittäjä 1935, lk. 47—49.

¹⁴⁸ J. Endzelin, Lettische Grammatik, Heidelberg 1923, lk. 9.

¹⁴⁹ K. Mühlenbach, Latviešu valodas vārdnīca, Rīga 1923—1925.

¹⁵⁰ P. Arumaa, Eesti-liivi ja läti ühisest fraseoloogiast ning süntaksist. — Eesti Keel 1935 (XIV), lk. 124—136.

¹⁵¹ L. Kettunen, Liivin *ti'edəz* 'jälki' = suom. *tehdas*? — Virittäjä 1929, lk. 23—25.

tunen kuus üsna haruldast liivi keele sõna põhjaliku võrdlemise teel vastetega sugulaskeeltest¹⁵². Üksikprobleemide käsitletud kasvasid aga otseselt välja liivi keele ulatusliku sõnaraamatu koostamistööst. 1938. a. ilmubki Soome-Ugri Seltsi toimetusel trükist liivi keele kõige täielikum ning usaldusväärsem sõnaraamat¹⁵³, sisaldades ühtlasi ülevaate liivi keele foneetikast ja morfoloogiast.

Suurteose hinnatavaimaks osaks jääb ikkagi sõnastik, mille 517 suurekaustalist lehekülge haarab peaaegu kogu liivi keele sõnavara. Materjal on autori poolt teaduslikult hästi läbi töötatud. Peale rikkaliku fraseoloogilise materjali on hinnatavad ka etümoloogilised seletused ja võrdlevad või kõrvutatavad näited. Kettunenil pole õnnestunud leida vasteid kõigile Sjögreni sõnaraamatu sõnadele, kuid viimasedki on sõnaraamatu täiuslikkuse huvides vastava märkusega varustatult esitatud. L. Kettuneni sõnaraamatu ilmumine oli liivi keeleandmestiku kogumise ja trükis avaldamise kulminatsiooniks.

L. Kettuneni kõrval kujuneb kolmekümnendate aastate lõpul küllaltki tähelepanuväärseks liivi keele eriteadlaseks L. Posti. Temalt ilmub 1936. a. lühem kirjutis «Liivi keele intonatsioonidest»¹⁵⁴, milles jälgitakse liivi keele intonatsioonide uurimise ajalugu alates V. Thomsenist kuni L. Kettunenini. Posti leiab, et Kettunen on jätnud sageli märkimata katkeva intonatsiooni, kuigi viimasel on liivi keeles fonoloogiline tähtsus. Edasi arutledes jõuab Posti seisukohale, et katkeva intonatsiooni puudumine või nõrk hääldamine on seletatav uute lätipäraste intonatsioonidega, mis aitavad korvata katkeva intonatsiooni puudumist. Ühtlasi esitab L. Posti koos läti foneetiku A. Äbelega tehtud uurimuste tulemused ning soovitab liivi keele transkribeerimisel võtta tarvitusele uued märgid langeva (˘), tõusva (ˊ) ja katkeva (ˋ) intonatsiooni märkimiseks.

Kirjutis kutsub esile vastuväiteid L. Kettunenilt^{154a}, kes selgitab omalt poolt katkeva intonatsiooni esinemise ja märkimise tingimusi. Samas artiklis puudutatakse tänaseni lahendamata jäänud klusiili kvaliteedi (kas *k*, *p*, *t* või *kk*, *pp*, *tt*) ja *e*-vokaali probleemi, milles tal oli lahkarvamusi ka E. N. Setälaga¹⁵⁵. Kettunen märgib õigustatult, et käsitletavais küsimustes tuleb peale muu arvestada ka murrakulisi erinevusi.

Vaidlus liivi keele häälikute ümber jätkub aga veel aastaid. 1942. a. ilmub L. Postilt liivi keele häälikulugu¹⁵⁶, mis oma põhi-

¹⁵² L. Kettunen, Liivin sanojen selityksiä. — Virittäjä 1934, lk. 223—227.

¹⁵³ L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.

¹⁵⁴ L. Posti, Liivin kielen intonaatioista. — Virittäjä 1936, lk. 314—326.

^{154a} L. Kettunen, Eräistä liivin kielen merkintäkysymyksistä. — Virittäjä 1936, lk. 487—494.

¹⁵⁵ E. N. Setälä, Zur livischen phonetik. — FUF XXII, Helsinki 1934, lk. 176.

¹⁵⁶ L. Posti, Grundzüge der livischen lautgeschichte, Helsinki 1942.

olemuselt on noogrammatilist laadi uurimus ja sisaldab rangesüsteemis palju väärtuslikku materjali.

Kuigi uurimusele on ette heidetud liialt kunstlikku süsteemi, vaieldavusi rekonstrueeringuis ja eksperimentaalse osa vähesust, pakub ta siiski küllalt täieliku ülevaate liivi keele häälikuloost.

Kohe pärast uurimuse ilmumist avaldas L. Kettunen üsna range arvustuse¹⁵⁷, märkides mitmeid tõsiseid puudusi teoses, kuid eitamata sealjuures ka väärtusi. Seega laienes 1936. a. «Virittäjä» tekkinud vaidlus klusiilidelt paljudele teistele liivi keele foneetika probleemidele, sealjuures ka rekonstrueeringuile. Vaidluseks andsid alust Posti arvustavad seisukohad L. Kettuneni sõnaraamatu eessõna kohta.

Järgnevail aastail püüdis Kettunen oma väiteid kontrollida ja usutatavamalt tõestada. Selle töö tulemuseks oli sõnaraamatu eessõna ilmumine eri teosena ümbertöötatud kujul¹⁵⁸. Kettunen ongi saavutanud liivi keele foneetika uurimises hinnatava koht, kuid mitmetes küsimustes jääb endiselt figureerima kaks seisukohta. Ja üksnes liivi keele eksperimentaalne uurimine suudaks ehk tänapäevalgi veel mõned vaieldavused lahendada.

L. Kettuneni ja L. Posti uurimistöö tulemuste avaldamisega ühtlasi lõpeb järjekordne lõik liivi keele uurimises. Teise maailmasõja sündmused rulluvad kõige masendavamal kujul jällegi üle Kuramaa. Saksa okupatsioon ja sellele järgnenud lahingusündmused viivad liivlased välja oma kodudest. Osa liivlasi põgeneb okupatsiooni ajal Rootsi, teine osa leiab varjupaika Läti külates. Kui sõda lõpeb, on liivlaste arv uskomatult vähenenud. Liivi keele uurimine võtab aga üsna visalt hoogu. Soome keeleteadlased L. Kettunen ja L. Posti jäävad liivi keele otsesest uurimisest kõrvale. Mõnevõrra teostab ka emigratsioonis materjalide kogumist J. Mägist¹⁵⁹.

Uus tõus liivi keele uurimises algab 1948. a., millal algavad Tartu Riikliku Ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste uurimisreisid Kuramaale. Kogutakse pidevalt materjali ning töötatakse see läbi kas kursuse- või seminaritöödes. Trükkis ilmub kirjutisi P. Ariste¹⁶⁰. Nii võiks nimetada uurimust liivlaste etnogeneesist¹⁶⁰, milles käsitletakse ühelt poolt läänemeresoome keelte kujunemist, teiselt poolt liivi keele suhteid teiste läänemeresoome keeltega. Uurimus sisaldab uusi seisukohti ja ümberhinnanguid. Kahjuks on

¹⁵⁷ L. Kettunen, Liivin kielen äännehistoriaa. — Virittäjä 1942, lk. 317—330.

¹⁵⁸ L. Kettunen, Hauptzüge der livischen laut- und formengeschichte. Helsinki 1947.

¹⁵⁹ J. Mägist, Resorna till liverna. En kort översikt över mina studieresor till östersjöfinnarna i Sverige under åren 1947—1950, Meddelanden från seminarierna för slaviska språk, jämförande språkforskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet I, Lund 1951, lk. 3.

¹⁶⁰ П. А. Аристе, К вопросу о развитии ливского языка. — Труды языкознания АН СССР IV, Москва 1954, lk. 254—307.

töösse sattunud häirivaid trükivigu, mistõttu tuleb liivikeelseisse näidetes suhtuda eriti tähelepanelikult.

Rohkem tutvustava laadiga on sama autori «Liivlased ja liivi keel»¹⁶¹, milles käsitletakse liivlaste asustusalasid, liivi keele uurimist ja Kuramaal tekkinud keelekontakti nähtusi. Ühtlasi selgitatakse tingimusi, miks liivi keele assimileerumine on paratamatu. Katselisfoneetiliselt on sama autor analüüsinud veel liivi keele palatalisatsiooni¹⁶².

Liivlaste ja liivi keele küsimusi käsitletakse ka kogumikus «Eesti rahva etnilisest ajaloost»¹⁶³.

Eesti, liivi ja läti sõnavaraliste suhete kohta valmis 1948. a. K. A b e n i l kandidaadidissertatsioon «Liivi ja eesti laensõnad läti keeles», millest on trükitud ilmunud lühike kokkuvõte¹⁶⁴.

Liivi keele ja eesti keele mulgi murde sõnavaralisi suhteid on jälginud vastavas uurimuses S. T a n n i n g¹⁶⁵, kes jõuab järeldusele, et mulgi murde kõnelejail on olnud liivlastega kauemat aega kokkupuuteid kui ida pool Võrtsjärve asuvail lõunaestlastel. Esitatud materjal toetab kõigiti hüpoteesi, et lõunaestlaste otsesteks naabriteks olid liivlaste eelkäijad.

*

Nagu eelnevast nähtub, toimus liivi keele uurimises järjekordne tõus käesoleva sajandi kahekümnendaist aastaist alates. Esialgu lähtus see Emakeele Seltsist, kuid hiljem ületas selle raamid. Tähelepanuväärseid tulemusi saavutavad uurijatena F. Leinbock, J. Mägist ja teised. Noor-grammatilistest kontseptsioonidest lähtudes viisid liivi keele uurimise kõrgemale tasemele L. Kettunen ja L. Posti. Teine maailmasõda mõjus laastavalt liivlastele ning takistas nende keele otsest uurimist. Sõjajärgseil aastail kandus liivi keele uurimise keskus järk-järgult Tartusse, kus P. Ariste juhtimisel on toimunud uute keelematerjalide kogumine ning teaduslik läbitöötamine. Ilmunud teosed lubavad oletada, et liivi keele intensiivne uurimine jätkub ka lähemal aastakümneil ning lahendatakse kaasaja tehnilist baasi kasutades vaieldavad probleemid ka liivi keele foneetikas.

¹⁶¹ П. А. Аристе, Ливы и ливский язык. — Известия Академии Наук Эстонской ССР VII, Таллин 1958, lk. 36—46; vt. ka П. А. Аристе, Ливы и ливский язык. — Известия Академии Наук Латвийской ССР XI, Рига 1958, lk. 31—50.

¹⁶² P. Ariste, Liivi keele palatalisatsiooni olemusest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat IV, 1958, Tallinn 1959, lk. 256—262.

¹⁶³ Eesti rahva etnilisest ajaloost (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut). — Tallinn 1956, vt. näit. P. Ariste artiklit «Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk», H. Moora artiklit «Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil» jt.

¹⁶⁴ K. Aben, Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. — Emakeele Seltsi Aastaraamat III, Tallinn 1957, lk. 199—216.

¹⁶⁵ S. Tanning, Mulgi murde ja liivi keele suhetest. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II, Tallinn 1958, lk. 105—117.

Liivi keele edasine intensiivne uurimine võimaldab lahendada paljusid läänemeresoome keelte mineviku ja olevikuga seotud probleeme.

ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИВСКОГО ЯЗЫКА

ЭДУАРД ВЯРИ

Резюме

Письменные данные о прибалтийско-финских языках появились сравнительно поздно — в начале настоящего тысячелетия. Первыми на историческую арену вышли финны, эстонцы и ливы.

Первые случайные данные о ливах и ливском языке относятся к XI—XVII векам (хроника Генриха Латвийского, рифмованная Ливонская хроника, Ливонская хроника Руссова, Латвийская история Эйнхорна, хроника Ярне и др.). Однако эти произведения содержат мало сведений о ливском языке, поскольку основное внимание авторы уделяли истории Ливонии. Начиная с XVIII века, интерес к ливам и ливскому языку возрастает, появляются печатные произведения, содержащие ценные сведения о языке. Особенно большое значение имеют произведения А. Л. Шлёцера, А. В. Хупеля, Л. И. Бёргера, Х. Яннау и Ф. Крузе. Выдающимся событием было издание Г. Бергманом первого ливского текста в 1789 г. Но, несмотря на некоторые ценные записи, исследование ливского языка до пятидесятих годов прошлого столетия носило случайный и филантропический характер.

В середине XIX века исследованием ливского языка начинает интересоваться Петербургская академия наук и Российское географическое общество. По инициативе академика К. Э. Бэра в экспедицию к ливам направляют академика И. А. Шёгрена, который на месте, живя некоторое время среди ливов в 1846 и 1852 гг., занимается исследованием ливского языка. Работу И. А. Шёгрена продолжал Ф. И. Видеман, который исследовал ливский язык в 1858 г. В результате упорного труда двух выдающихся ученых, в 1861 году выходит большая книга, включающая грамматику и словарь ливского языка. С появлением этого произведения, исследование ливского языка поднимается на высокую ступень, не прекращаясь и после того, как в 1855 году умирает Шёгрэн и у Видемана нет больше возможностей основательно заниматься ливским языком. Большие заслуги в исследовании ливского языка в последние десятилетия прошлого века принадлежат таким ученым, как В. Томсен, А. Валлин-Войонмаа, Э. А. Сааримаа, Э. Н. Сетяля и др. Особенно много новых материалов было собрано Э. Н. Сетяля.

Наряду с петербургскими и финскими учеными, исследованием ливского языка занимаются также прибалтийско-немецкие уче-

ные, однако их изыскания не могут идти в сравнение с достижениями И. А. Шёгрена, Ф. И. Видемана, Э. Н. Сетяля и др. В 1860 году издаются первые книги на ливском языке и таким образом закладывается основа традициям ливского литературного языка.

В двадцатых годах настоящего века работа по исследованию ливского языка приобретает большой размах. Известная роль в этом деле принадлежит Обществу родного языка, основанному в Тарту в 1920 году. По инициативе Общества на территорию, населенную ливами, снаряжаются научные экспедиции, издается литература на ливском языке и т. д. Из отдельных исследователей следует отметить Л. Кеттунена, издавшего в 1938 году свой монументальный труд — словарь ливского языка. Фольклорный материал собирает и публикует О. Лооритс, а этнографический — Ф. Линнус.

Новый подъем в исследовании ливского языка начинается в 1948 году, когда в Курляндию отправилась экспедиция преподавателей и студентов Тартуского государственного университета. Среди множества рукописных материалов о ливском языке особый интерес представляют записи П. Аристэ.

Исследование ливского языка продолжается и поныне: организуется сбор и разработка новых материалов, ученые работают над окончательным решением спорных или до сих пор еще не решенных проблем.

LIIVI FRASEOLOOGIAT

HUNO RÄTSEP

Alljärgnevad liivi kõnekäänud on kirja pandud 1950. a. suvel kahenädalalise ekspeditsiooni ajal Kuramaa liivlaste juurde. Kogumise eesmärgiks oli tollal hankida lisamaterjali käsiloleva diplomitöö jaoks. See tingis ka küsitlusviisi. Tarvis oli vasteid mitmesugustele eesti ja soome fraseoloogilistele väljenditele. Nende saamiseks tuli keelejuhile kirjeldada olukorda, milles vastavat väljendit võidakse kasutada. Enne seda oli muidugi selgeks tehtud, mis laadi materjali üldse vaja on. Ainult mõnel harval juhul esitati keelejuhile vastav eestikeelne kõnekäänd, kuid saadud vastust kontrolliti siis tavalisel viisil teiste keelejuhtide juures.

Käesolevas on avaldatud ainult need väljendid, mis puuduvad L. Kettuneni liivi sõnaraamatus. Täiesti dubleeriv aines on kõrvale jäetud. Küll on aga ära toodud olulises erinevad variandid.

Ülestähendusi on tehtud neljas liivi külas järgmistelt keelejuhtidelt:

1. Ira (Lielirbe) — Jān Nörenberg 70 a., Liž Anderson 58 a.;
2. Sīkrōg (Sīkrags) — Albert Breinkopf, Oskar Tsārbahh (Cērbach) 67. a., Kōrli Damberg 71. a., Ann Tillist (Ansenau) 74 a.;
3. Ire (Mazirbe) — Eduard Branke 69 a., Didrik Zandberg 74 a.;
4. Pitrōg (Pītrags)¹ — Pētōr Dišlōr 66 a., Paulin Stobbō 63 a. vana.

Kirjapanemisel on kasutatud L. Kettuneni liivi sõnaraamatus rakendatud transkriptsioonisüsteemi. Lihtsuse mõttes on ära jäetud ainult diftongikaar.

Kõnekäänud on esitatud alfabeetilises järjekorras esimese nimisõna järgi; kui väljendis puudub nimisõna, siis verbi või adjektiivi järgi. Seejuures on ühe sõna erinevad vormid ära toodud paradigmaatilises järgnevuses.

Tähenduse puhul on apostroofide vahel antud tavaline (ilma fraseoloogilise väljendusviisita) tähendus. Seejärel on sulgudes

¹ Järgnevas on kasutatud lühendeid: Ii. = Ira, Sr. = Sīkrōg, Ir. = Ire, Pr. = Pitrōg.

sõnasõnaline tõlge. Kui eesti keeles on vastav paralleelne väljend olemas², siis on see esitatud kolmandal kohal ja selle ette on asetatud märk ≈. Mõnel juhul võivad sõnasõnaline tõlge ja eesti fra-seologism ühtida, sel juhul on sulgudes tõlke ees sama märk (≈).

*

1. *ta va'ittāB nemē aptēkkār va'ittāks* (Ii.) 'ta kaalub napilt' (≈ ta kaalub nagu apteekrikaaludega).
2. *rekkāndāB neikku arāgāz* (Pr.) 'ta lobiseb palju' (räägib nagu harakas).
3. *ta āb ānda ārmā mittā pū jūrD allā* (Sr.) 'ta ei halasta mitte kuskil' (ta ei anna armu mitte puu juurte alla).
4. *ta um amā ažā pāl mīez* (Ii.) 'ta oskab kõike' (≈ ta on iga asja peale mees).
5. *ti'ev avizidi* (Ii.) 'tukub' (teeb ajalehti) ≈ teeb kalendrit.
6. *ta mittā āinā āb likt* (Ii.) 'ta ei tee mitte midagi' (ta mitte heina ei liiguta) ≈ ta ei liiguta mitte lillegi.
7. *panūB beṇk pāl piṅkāl* (Ii.) 'piinab' (paneab pingi peale pikali).
8. *si'nnān biṅśāD tū'gābāD* (Ii.) 'sa kardad' (sul püksid suitsevad) ≈ sul püksid sõeluvad püüli.
9. *ma si'n umblāB kērabist biṅśāD* (Ii.) 'ma annan sulle peksa' (≈ ma õmblen sulle kirjud püksid).
10. *ti'edā ~ āndā pu'nṇist biṅśāD* (Sr.) 'peksa anda' (teha ~ anda punased püksid).
11. *ma si'n umblāB triṇlimist biṅśāD* (Ii.) 'ma annan sulle peksa' (≈ ma õmblen sulle triibulised püksid).
striṇlimist biṅśāD ti'edā (Sr.) 'peksa anda' (≈ triibulised püksid teha).
12. *ti'edā biṅśāD tulizāks* (Sr.) 'peksa anda' (≈ teha püksid tuli-seks).
13. *ta sai i'l biṅśāD* (Sr.) 'ta sai peksa' (ta sai üle pükste).
14. *mis sa iekkāD ti'jad biṅśāD sizāl* (Ii.) 'mis sa kiitled asjata' (≈ mis sa hüppad tühjade pükste sees).
15. *jeṃbiṭ um biṅśāD sizāl āp ku ma'ks* (Ii.) 'kardab väga' (enam on pükste sees kui kõhus) ≈ rohkem on püksis kui kõhus.
16. *veṭtāB biṅśādān aigā* (Ii.) 'annab peksa' (võtab pükstel mõõtu).
veṭtā biṅśād aigā (Sr.) 'peksa anda' (võtta pükste mõõtu) ≈ võtta püksimõõtu.
17. *boṛiD tāṇkkābāD nanāst ulz* (Ii.) 'nina on tatine' (ussid ripu-vad ninast välja).

² Eesti vastete andmisel ei ole kavatsatudki anda kõiki olemasolevaid vas-teid, vaid on esitatud ainult mõningaid paralleele.

18. *brāndil' um rištāt* (Pr.) 'vett on viinale juurde pandud' (viin on ristitud).
19. *ta dāntšēp ku tuoī spēlēb* (Ii.) 'ta teeb kõik, mis teine tahab' (ta tantsib, kui teine mängib) $\approx$ ta tantsib teise pilli järele.
20. *duš āb vēttā vāstā* (Sr.) 'ei taha' (hing ei võta vastu).
21. *se um jevā follāz* (Pr.) 'ta on purjus' (ta on heas purjes).
22. *ta vañtlēb glāzēn pu'ojā* (Ii.) 'ta joob alkoholi' (ta vaatab klaasile põhja) $\approx$ ta on liiga sügavale klaasi põhja vaadanud.
23. *tā'mmān um glōzēst sīlmaḁ* (Sr.) 'ta on unine' (tal on klaasist silmad).
24. *guogānā'gā um sēlgaz* (Ii.) 'ihukarvad on püsti' (hanenahk on seljas) $\approx$ kanaliha on seljas $\sim$ kananahk on ihul.
25. *minā tulub kō'd i'bizēks ratsāl* (Sr.) 'ma tulen jala' (ma tulen kahe hobusega ratsa).
26. *ta āp tīedā iedā āp pāuvā* (Ii.) 'ta ei tea mitte midagi' ($\approx$ ta ei tea ööd ega päeva).
27. *magub neiķķā āp tīedā iestā pāvast* (Sr.) 'magab raskesti' (magab, nii et ei tea ööst päevast) $\approx$ magab, nii et ei tea ööst ega päevast.
28. *ne jagābēv izā mādā* (Ii.) 'nad jagelevad' (nad jagavad isa maad) $\approx$ nad jagavad maad.
29. *pālaz neķķū ilgaz* (Ii.) 'täiesti paljas' (paljas nagu hüljes).
30. *sa ka ilma jūdā āb lī* (Ii.) 'sa ei jää igavesti elama' (sa ei ole ka ilma juut) $\approx$ sa ei ole ka igavene juut.
31. *ta jelāb t'uoiz īnda pāl* (Ii.) 'ta elab teise kulul' (ta elab teise inna [energia] peal).
32. *sīen āb ūo īrgandākst āb loḁpāndākst* (Sr.) 'see pole korrapärane, järjekorras' (sel ei ole algust ega lõppu) $\approx$ sel pole saba ega sarve.
33. *ta um voñd izāķķēks ku'pš* (Ii.) 'ta on purjus' (ta on olnud Iisakuga koos) $\approx$ ta on isa Aabramit näinud.
34. *ta um īž eñtšta tūž* (Ii.) 'ta on uhke' ($\approx$ ta on iseennast täis).
35. *ta um īž jāлга pāl* (Sr.) 'ta tuleb oma jõuga toime' (ta on oma jala peal) $\approx$ ta elab omal käel.
36. *pa'n jāлга pāgūd vāstā pāuvā ja peiślā* (Sr.) 'ära tee midagi' (pane jala päkad vastu päikest ja peesitle) $\approx$ pane jalad seinale.
37. *añni vėl um jāлга pāl* (Sr.) 'Anni käib veel iseseisvalt ringi' (Anni veel on jala peal) $\approx$ Anni liigub veel omal jalal.
38. *pa'n jālgad sāina pāle ja vañtlē pāuvāz* (Sr.) 'ära tee mitte midagi' (pane jalad seinale peale ja vaata päikesesse) $\approx$ pane jalad seinale.

39. *pa'n jalgad valdiñ!* (Sr., Ii.) 'jookse ära!' (pane jalad lahti) ≈ lase jalga.
ti'e jalgad valdiñ (Sr.) 'jookse ära!' (tee jalad lahti) ≈ lase jalga ~ tee sääred.
40. *āndiz jalgadēn tūlda* (Ii.) 'ta jooksis minema' (≈ andis jalga-dele tuld).
41. *a'ilāb nemē jās* (Ii.) 'jookseb kiiresti' (jookseb nagu jääb) ≈ jookseb nagu põder.
42. *jemā sēmda ūl pāl* (Sr.) 'veel noor' (ema piim huule peal) ≈ kõrvatagused veel märjad.
43. *jemā sēmdī ūl tagān* (Ii.) 'veel noor' (ema piim huule taga) ≈ kõrvatagused veel märjad.
44. *jemā sēmda kūorad tagān* (Sr.) 'veel noor' (ema piim kõrvade taga) ≈ kõrvatagused veel märjad.
45. *ni tāmā um sōnd jemā tībād aldā ulzā* (Sr.) 'nüüd ta on saanud iseseisvaks' (nüüd ta on saanud ema tiibade alt välja).
46. *jeñg lei vi'zzā* (Sr.) 'ei olnud võimalik hingata' (≈ hing jäi kinni).
47. *ta tēmbāb neikku jeñg jettāb tagā* (Ii.) 'ta teeb vahet pidamata' (ta tõmbab, nii et hinge jätab maha) ≈ ta teeb hinge tõmbamata.
48. *pa'n jeñg pakḱā* (Ii.) 'ei lasknud hingata' (≈ pani hinge kinni).
49. *ta pidiz jeñg vi'zzā* (Sr.) 'ta ei hinganud' (≈ ta hoidis hinge kinni).
50. *tā'mmān um vėl jeñg sizāl* (Ii.) 'ta elab veel' (≈ tal on veel hing sees).
51. *jeñg um ulz lā'nd* (Ii.) 'surnud' (≈ hing on välja läinud).
52. *ta pa'n tāūd joṭḱāks* (Ii.) 'ta jooksis kogu jõust' (ta pani täie jõuga).
53. *jōšsād tu'lbād nanāst ulzā* (Sr.) 'nina on tatine' (jäärad tulevad ninast välja).
54. *jumāl riḱlāb* (Ii., Pr.) 'müristab' (jumal riidleb) ≈ taevaisa tõreleb.
55. *ta ligūb juomis sizāl* (Ii.) 'ta on alati purjus' (ta liguneb joomise sees).
56. *kaḱāt um ouḱki* (Sr.) 'raha pole' (tasku on auklik).
57. *ti'eḱ tikkiḱ t'oiḱ ka'ggāl pāl* (Sr.) 'teeb täiesti teise kulul' (teeb täiesti teise kaela peal).
58. *ta ajāb t'oiḱzēn ka'glā* (Ii.) 'ta süüdistab enda asemel teist' (≈ ta ajab teise kaela).
59. *kilmaks rabūb lejā pālā kanā lejā* (Sr.) 'külмага ihukarvad tõusevad püsti' (külмага tuleb liha peale kanaliha).

kanà lejà (~ kanà vɔzà) um sēlgas (Ii.) 'ihukarvad on püsti' (≈ kanaliha on seljas).

60. *rabùb kanà nō'gā* (Sr.) 'ihukarvad lähevad püsti' (lööb kanahka) ≈ läheb kanalihale.
61. *neikku kanà pakkəld sizəl* (Pr.) 'kohmakas' (nagu kana pakalde sees) ≈ nagu kana takus.
62. *ta um selli kanà-bā* (Sr.) 'ta jääb ruttu purju' (ta on selline kanapea) ≈ tal on kana pea otsas.
63. *le kaš tabər alà* (Ii.) 'jāta oma jutt' (≈ mine kassi saba alla).
64. *ni m nei sūr tōvaz, ku kə'dān um i'dā pidāmāst* (Ii.) 'nüüd on väga suur torm' (nüüd on nii suur torm, et kaks peab ühte kinni hoidma).
65. *kā'skə um ta'ggišpe'ddi* (Ii.) 'on vihane' (kasukas on tagurpidi).
66. *nit ta sai jevà kā'skə* (Ii.) 'nüüd ta sai kõvasti peksta' (≈ nüüd ta sai hea kasuka).
67. *ma si'n umbləb ūd kā'skə* (Ii.) 'ma annan sulle peksta' (ma õmblen sulle uue kasuka).
68. *ta ištub neimē ke'g* (Ii.) 'ta istub ja ei mõtlegi ennast liigutada ~ ära minna' (≈ ta istub nagu kägu).
69. *ta kukkub nemē ke'g* (Ii.) 'räägib osavasti ~ kavalasti' (ta kukub nagu kägu) ≈ ta laulab nagu lind.
70. *miš mi'nnān kə'd jūs vɔ'l* (Ii.) 'mis mul oli kergesti kättesaadav' (mis mul käe juures oli) ≈ mis mul käepärast oli.
71. *ta jeləb eītš kə'd pāl ~ ta jeləb i'ž eītš kə't pāl* (Ii.) 'ta elab omaette, iseseisvalt' (≈ ta elab oma käe peal).
72. *ta jeləb kə'tst sū'zə* (Ii.) 'ta elab nii, et ei saa raha säästa' (ta elab käest suhu) ≈ ta elab peost suhu.
73. *ta um k'erdə kākəks* (Sr.) 'ta lööb kergesti' (≈ ta on kerge käega).
74. *ra'bbəm kədūd ku'bbə* (Ii.) (lööma käed kokku) ≈ kihla vedama.
75. *kədūd rindəb pāl panub* (Ii.) 'suren' (käed rindade peale panen) ≈ panen käed risti rinna peale.
76. *tā'mmān um leēm kəl* (Sr.) 'ta on purjus' (tal on soe keel) ≈ tal on keel pehme.
77. *miš si'nnān um kəl ulzə sa'ddān* (Ii.) 'miks sa ei räägi' (mis, sul on keel välja kukkunud) ≈ sul on suu lukus.
78. *tā'mmān vā'ggə kəl se'uləb* (Sr.) 'ta tahab väga rääkida' (≈ tal väga keel sügeleb).
79. *miš sa eītš vālda kə'ukəks ajəd va'ilə* (Ii.) 'ära sega vahele' (mis sa oma valge māruga ajad vahele).
80. *ta rekkändəb kiəl tuškəmdəks* (Ii.) 'ta räägib meelega häda-

vaevu, üleolevalt' (ta räägib keele otsadega) $\approx$ ta räägib moka otsast.

81. *tāmā rekkāndāB kō'd kielkkāks* (Sr.) 'ta räägib ühele nii ja teisele naa' (ta räägib kahe keelega) $\approx$ ta on kahekeelne.
82. *ta um nei ārga nei ga keps* (Sr.) 'ta on väga arg' (ta on nii arg nagu jänes).
83. *keps pikšāS* (Sr.) 'arg' ($\approx$ jänes püksis).
keps um bikšād sizāl (Ii.) 'on arg' (jänes on pükste sees).
84. *tā'mmān um nei īrm ku keps nā'gā um sēlgas* (Ii.) 'tal on kole hirm' (tal on nii hirm, et jänesenahk on seljas).
85. *bro'utsāB pa-kepsāks* (Sr.) 'ta sõidab ilma piletitä' (sõidab jäneseks) $\approx$ sõidab jänest.
86. *ne āltā ī'd kleud viedājist* (Ii.) 'nad on ühel nõul' (nad on ühe kõie vedajad) $\approx$ nad on ühe mütsi all.
87. *pu'nni kiķ kattüks pāl* (Ii.) 'tulekahju' ($\approx$ punane kukk katuse peal).
88. *piettāB neikku ki'r tū'gāB* (Sr.) 'luiskab' (petab, nii et kukal suitseb) $\approx$ valetab, nii et suu suitseb.
piettüksāS ki'r tū'gāB (Sr.) 'luiskab' (pettuses kukal suitseb).
89. *tā'mmān um ki't pāssā* (Ii.) 'ta on purjus' (tal on kitt peas) $\approx$ tal on kilk peas.
90. *sien um ki'u pā bāl, se āp kazā* (Ii.) 'see ei kasva' (sel on kivi pea peal, see ei kasva).
91. *leķš agā ki'u sidām pālō jārā* (Sr.) 'sai suurest murest lahti' ($\approx$ läks kivi südame pealt ära).
mi'nnān neimē ki'u vēttiz sidām pālō jārā (Ii.) 'ma sain suurest murest lahti' ($\approx$ mul nagu kivi võttis südame pealt ära).
92. *ma kērāttāB ki'u pāl* (Sr.) 'ma pean meeles' (ma kirjutati kivi peale).
93. *kilma akkub nanā jūrā* (Pr.) 'nina külmetab' (külma hakkab nina juurde) $\approx$ külma hakkab ninna kinni.
94. *nei kilma um neikku jāmstab* (Ii.) 'külma on kange' (nii külma on, et nagu hammustab).
95. *mi'n āb ūo siest āp kilma āb lemdā* (Ii.) 'ma ei hooli sellest' ($\approx$ mul pole sellest sooja ega külma).
96. *tā'mmān āltā piķāD kiṇdāD* (Sr.) 'ta varastab' (tal on pikad küüned) $\approx$ tal on pikad näpud.
97. *kiṇdild nanā al* (Sr.) 'nina tatine' (küünlad nina all).
98. *knippā rabūB kiṇdā sizāl* (Ii.) 'kiitleb selja taga' (nippi lööb kinda sees).
99. *ta um eñtš kākķāks ka siegāS* (Ii.) 'ta segab ennast teiste asjadesse' (ta on oma lusikaga ka seas).

100. *āb jā' kunāgist krūz tijāks ti'edā* (Pr.) 'ei tohi kunagi palju juua' (ei tohi kunagi kruusi tühjaks teha).
101. *kùora ulūb* (Ii.), *kùora vīḡgub* (Ii.) (kõrv ulub), (kõrv vingub) $\approx$ kõrv lööb pilli.
102. *pa'n kùora tagānāz* (Sr.) 'pea meeles' ($\approx$ pane kõrva taha).
103. *kēraṭ kùora tagā* (Ii.) 'pea meeles' ($\approx$ kirjuta kõrva taha).
104. *ma kūliz kùorat tuṭkāmās* (Pr.) 'ma kuulsin eriti tähele panemata' (ma kuulsin kõrvade tipus) $\approx$ ma kuulsin poole kõrvaga.
105. *ī't kùoraks kūliz* (Sr.) 'ma kuulsin eriti tähele panemata' ($\approx$ ühe kõrvaga kuulsin).
106. *ī'tst kùorast si'llā, t'oist ulz* (Ii.)
ī'tst kùorast si'zzāl, t'oist ulzā (Sr.) 'jätab tähele panemata, unustab kohe' ($\approx$ ühest kõrvast sisse, teisest välja).
107. *kùorad iebād vi'zzā* (Sr.) (kõrvad jäävad kinni),
kùorad sadābād vi'zzā (Ii.) (kõrvad kukuvad kinni) $\approx$ kõrvad jäävad lukku, kõrvad lähevad lukku.
108. *ma eñtš kùoradān āb ušk* (Ii.) 'ma ei taha seda uskuda, mida ma kuulsin' (ma oma kõrvadele ei usu) $\approx$ ma ei usu oma kõrvu.
109. *ma kūliz pūold kùoradāks* (Ii.) 'ma kuulsin eriti tähele panemata' (ma kuulsin poolte kõrvadega) $\approx$ ma kuulsin poole kõrvaga.
110. *ni um kurē jālgāl* (Ii.) 'nüüd on (ta) vihane' (nüüd on kuradi jalal).
111. *kurē um sidām jārā veṭṭān* (Ii.) '(ta) on kuri' (kurat on südame ära võtnud).
112. *siz um kurē sidāmās* (Ii.) 'siis ta on vihane' (siis on kurat südames).
113. *tā'mmān um lā'nd kurē si'zzāl* (Sr.) 'ta on vihane' (talle on läinud kurat sisse).
114. *sien amā āb ūo k'o'nnā* (Ii.) 'ta on napakas' ($\approx$ sellel ei ole kõik kodus).
115. *ajāb kārmiži pā'zā* (Ii.) 'luiskab' ($\approx$ ajab kärbseid pähe).
116. *ta ākkūb kārmiži* (Ii.) 'tal on suu ammuli' (ta püüab kärbseid).
117. *panūb labād vāldiñ* (Ii.) 'jookseb ära' (pane labad lahti) $\approx$ laseb jalga.
ti'e labād vāldiñ (Sr.) 'jookse ära!' (tee labad lahti) $\approx$ lase jalga!
118. ... *vi'edād laista pāl* (Ii.) 'kõva korra all' (veetud liistu peale) $\approx$ liistule tõmmatud.
119. *ta ti'eb lēba siṭtāks* (Sr.) 'ta on kasutu inimene' (ta teeb leiva sitaks).

120. *neiž eñts lejà silmadâks* (Ii.) 'nägi isiklikult' ($\approx$ nägi oma lihasilmadega) $\approx$ nägin teda oma ihusilmaga.
121. *veñtâ lĩñᵛ palà sũ'zâ* (Ii.) 'söö mõni suutäis, enne kui sa välja lähed (hommikul)' (võta linnupala suhu) $\approx$ võta linnupetet!
122. *miñtâ lĩñᵛ sēmda iz pũttâ* (Ii.) 'mitte midagi ei puudunud' (mitte linnupiimgi ei puudunud).
123. *se i'dâ loulâ i'd lõlab* (Ii.) 'ta räägib ühte ja sedasama' (see ühte laulu üha laulab).
124. *luñt panàᵛ vi'zzâ* (Pr.) 'ei lase hingata' (õhu paneb kinni) $\approx$ paneb hinge kinni.
125. *kiñ ta sãᵛ ~ lĩᵛ eñts lu'g tauž* (Ii.) 'küll talle nüüd küllalt saab' (küll ta saab oma arvu täis) $\approx$ küll tal saab lõõg täis.
126. *panũᵛ lũᵛ no'uũᵛm* (Ii.) 'heidab puhkama' (paneab luud puhkama) $\approx$ paneb kondid hunnikusse.
127. *ta piẽttiz minda lũkkâks, aga ni sa minda at pi'e-piẽttâ vezâks* (Sr.) 'ta pettis mind küll, kuid sina mind mitte millegagi ei peta' (ta pettis mind luuga, aga nüüd sa mind ära ei peta lihaga) $\approx$ kord pettis kondiga, teine kord ei peta lihaga.
128. *se maksãᵛ lã'bdi* (Sr.) 'see jääb surmani maksmata' (selle maksab labidas).
129. *ma'g lã'b j'l nanà* (Ii.) 'kõht kasvab väga suureks' (kõht läheb üle nina).
130. *sai umblãttâᵛ uż manñtâl* (Sr.) 'sai antud peksa' (sai õmmeldud uus mantel) $\approx$ sai hea mantli.
131. *ta um nei ukkũz, ku ta rekkãndãᵛ ildãst mã* (Ii.) 'ta on väga uhke' ($\approx$ ta on nii uhke, et ta räägib ülalt alla).
132. *tãmmãn um ju mēl bēniãᵛ pāl* (Sr.) 'ta on purjus' (tal on ju meel pööningul).
133. *vēlastãᵛ eñts mēkkãdâks* (Pr.) 'mõtleb nii ja teisiti' (hõljub oma mõtetega).
134. *ta um vi'e'ddãn mi'e bikšãᵛ eñts jalgã* (Sr.) 'ta käsutab mehe asemel' (ta on tõmmanud mehe püksid oma jalga).
135. *ta um mi'e bikšãs* (Sr.) 'ta käsutab meest' (ta on mehe pükstes).
136. *kadiz neikku mōn-alã järà* (Sr.) 'kadus teadmata kuhu' ($\approx$ kadus nagu maa alla ära).
137. *suliz ja vajiz neikku mōn si'llã* (Sr.) 'kadus teadmata kuhu' (sulas ja vajus nagu maa sisse) $\approx$ kadus nagu maa alla ära.
138. *munã um jo kovãl ku kana* (Ii.) ($\approx$ muna on targem kui kana).
139. *lašsũᵛ iñmãr nabà* (Ii.) 'puhkab pärast sööki' (laseb ümber naba) $\approx$ laseb leiba luusse.
panũᵛ iñmãr nabà (Ii.) 'puhkab pärast sööki' (paneab ümber naba) $\approx$ laseb leiba luusse.

140. *mi'nnān vq'l na'grāmāst ku pa-ga-lām* (Ii.) 'ma pidin kole-
dal kombel naerma' (≈ ma pidin naerma kasvõi surnuks).
141. *nei sūr tōvaz um, ku seīs nāistān um pidāmāst i'd lū'd vārtta*
(Pr.) 'on väga suur torm' (nii suur torm on, et seitse naist
peavad hoidma ühe luua vart) ≈ nii suur tuul, et ajab sea
püsti.
142. *nanā do'rri pās* (Sr.) 'uhke' (nina tatine peas).
143. *nanā līdzāb pīladāks* (Ii.) 'on uhke' (nina on ühel tasemel
pilvedega).
144. *kis pa'n si'n nanā mi'n zuṗ si'llā siškām* (Ii.) 'kes käskis sul
end minu asjadesse segada' (≈ kes pani sind (sul) nina
minu supi sisse pistma).
145. *ta siškāb eñtš nana d'mzi pūolā* (Ii.) 'ta segab ennast igale
poole vahele' (≈ ta pistab oma nina igale poole).
146. *ta siñtūb t'oiz nanā pāl* (Ii.) 'ta räägib selja taga' (ta situb
teise nina peale).
147. *āndabāḍ pīkā nanā* (Pr.) 'petavad' (≈ annavad pika nina).
nā'ktiz pīkā nanā (Ii.) 'pettis' (≈ näitas pikka nina).
148. *panūb nā'gā* (Ii.) 'sööb ära' (≈ paneb nahka).
149. *nā'gā se'ulab sēlgaz* (Ii.) 'tahab peksa saada' (nahk süge-
leb seljas).
150. *nā'gā um iṛmā tāūž* (Ii.) 'kardab kangesti' (≈ nahk on hirmu
täis).
151. *ta āb ve'r eñtš nā'gāz* (Ii.) 'ta on uhke' (ta ei mahu oma
nahka).
152. *s'oimiz neikku nā'gāst leḵs le'b* (Ii.) 'sõimas hirmsasti' (sõi-
mas, nii et nahast läks läbi).
153. *si't t'e'rrā nā'gāks āp sā le'b* (Ii.) 'siit ei pääse tervelt' (≈ siit
terve nahaga ei saa läbi).
154. *se ne'u um jo pīkā ku k'ieūž* (Ii.) 'see nõuanne on väga kee-
ruline' (see nõu on pikem kui kõis).
155. *a'ilāb ni'm keṛrā vāldiñ* (Ii.) 'tal on kõht lahti' (jookseb
nimekirja lahti).
156. *rākkāb nekka nodāl sizāl* (Sr.) 'karjub koledasti' (karjub nagu
nõgeste sees) ≈ röögib nagu ratta peal.
157. *t'i'eb tikkiž t'oiz nō'gā pāl* (Sr.) 'laseb teisel teha, laseb teha
teise kulul' (teeb koguni teise naha peal) ≈ laseb teise naha
peal liugu.
158. *nōva lōja um toūvās* (Pr.) (≈ Noa laev on taevas); *nōva
lōjad āt, nī līb vi'mā* (Pr.) (≈ Noa laevad on, nüüd saab
vihma).
159. *nārbāḍ aštābāḍ i'lzā* (Ii.) 'ei suuda kannatada' (närvid astu-
vad üles) ≈ närvid ütleavad üles.

160. *tīe sīeb nārībād jāra* (Ii.) 'töö muudab närviliseks' (≈ töö sööb närvid ära).
161. *ma nā'ktāb nālgaŋ pīersta* (Ii.) 'mul nälga ei tule' (ma näitan näljale perset).
162. *nekkū paŋkkāks valāb mō'zā* (Ir.) 'sajab väga kõvasti' (≈ nagu pangea valab maha).
163. *tā'mmān um pī'n igā* (Sr.) 'tal on halb elu' (≈ tal on koera-põli).
164. *pī'n um lū sū'zā sānd* (Ii.) 'räägib üha samast asjast' (≈ koer on kondi suhu saanud).
165. *le pī'n tabār alā* (Ii.) (≈ mine koera saba alla).
166. *tubā um kīlma neikku pī'ntal* (Pr.) 'tuba on väga külm' (tuba on külm nagu koeralaut) ≈ tuba on külm nagu hundi-laut.
167. *tāūz neikku pīt* (Sr.) 'purjus' (täis nagu pütt) ≈ täis nagu tinavile.
168. *jelāb pī'ustā sū'zā* (Sr.) 'elab, ilma et saaks raha säästa' (≈ elab peost suhu).
169. *sa saīd pīvād škiŋkkā* (Sr.) 'sa said enne pühi peksa' (sa said pühade kinki).
170. *ta rekkāndāb le'p pīlad* (Ii.) 'ta räägib pidulikult' (ta räägib läbi pilvede).
171. *ānda joūtāks neikku pīēz kūmi* (Sr.) (≈ anda vitstega, nii et perse kuum).
172. *nī'treb sī'nnān pīēz tulizāks* (Ii.) 'ma annan sulle peksa' (nüüd teen sul perse tuliseks).
173. *tā'mmān um pīēz tāūz* (Ii.) 'ta on uhke' (tal on perse täis).
174. *ta vōoidab ēntšta pīersta tagān* (Ii.) 'ta hoidub tööst kõrvale' (ta hoiab oma perset tagasi).
175. *ma tī'eb jēmbit pīērskāks ku kātāks* (Ii.) 'mul ei ole tööd' (ma teen rohkem perse kui käega).
176. *ne āī īdā pōttā sītānāb* (Ii.) 'nad on ühel nõul' (nad on ühte potti sittunud) ≈ nad on ühe mütsi all.
177. *āb ūo kunāgist pōtīl pu'ojā vaŋtlān* (Pr.) 'ei ole kunagi joo-nud viina' (≈ ei ole kunagi pudeli põhja vaadanud).
ta vaŋtlāb pōtīlān pu'ojā (Ii.) 'ta joob viina' (ta vaatab pudelile põhja).
178. *gō'zāb neikku pōnādāks* (Pr.) 'sajab kõvasti vihma' (kallab nagu pangedega) ≈ kallab nagu pangest.
179. *vīlī vō'l purrās* (Ii.) (≈ Vili oli purjus).
180. *ta rekkāndāb le'p puṭkāb* (Ii.) 'ta räägib mõistu' (≈ ta räägib läbi lillede).
181. *ta āb ve'r mītā pū-jūrō allā* (Sr.) 'ta ei püsi hetkegi rahu-

likult paigal' (ta ei mahu puujuuregi alla) $\approx$ ta ei püsi pudeliski paigal.

182. *tä'mmân um püst skrūvâd* (Sr.) 'ta on rumal' (tal on puust kruvid).
183. *neikku pūkkâks um pāzâ sōnd* (Pr.) 'on rumal' ($\approx$ nagu puuga on pähe saanud).
184. *pā um leṁ* (Pr.) 'purjus' ($\approx$ pea on soe).
tä'mmân um leṁ pā (Ii.) 'ta on purjus' (tal on soe pea).
tä'mmân um pā rōški leṁ (Sr.) 'ta on natuke purjus' (tal on pea natuke soe).
185. *ta kâ'ub pā sālġâs* (Ii.) 'ta on uhke' (ta käib pea seljas).
186. *ta sai i'l pā* (Ii.) 'ta sai kriitika osaliseks' (ta sai üle pea) $\approx$ ta sai pähe.
187. *ta t'ev pā kabâd* (Ii.) 'ta noomib' (ta teeb pea tükke) $\approx$ ta teeb peapesu.
188. *ta um pā pāl sa'ddân* (Ii.) 'ta on rumal' ($\approx$ ta on pea peale kukkunud).
189. *ta mūrdab eñts pādâ* (Ii.) 'ta mõtiskleb' ($\approx$ ta murrab oma pead).
190. *mi'nnân nu'o-piežiz jevist pādâ* (Pr.) 'sain kõvasti noomida' (ta pesi mul hästi pead) $\approx$ sain hea peapesu.
191. *võtsâbâd pādâ* (Sr.) ($\approx$ otsivad pead).
võõts mi'nnân pādâ (Ii.) ($\approx$ otsi mul pead).
192. *tagân veġtâb un pāzâ panâb* (Pr.) 'on rumal' (tagant võtab ja pähe paneb).
193. *ta kġttâb eñts pāstâ* (Sr.) 'ta räägib enda poolt väljamõeldut' ($\approx$ ta räägib oma peast).
194. *ta pāstâ âb ūo riġtig* (Ii.) 'ta on natuke lollakas' (ta peast ei ole õige) $\approx$ tal pole peas kõik korras.
195. *pāva lā'b l'oiġkâ* (Pr.) 'päike loojub' (päev läheb loiku).
196. *si'nnân e'gli pāva um jo piġkâ ku tä'mppi pāva* (Ii.) 'sul on alusseelik pikem seelikust' ($\approx$ sul on eilne päev pikem kui tänane päev).
197. *tā'm pāvad âttâ lu'gdâd* (Ii.) 'ta on suremas' ($\approx$ ta päevad on loetud).
198. *se lā'b laġâ rek pāl* (Sr.) 'ta laostub moraalselt' ($\approx$ ta läheb laia tee peale).
199. *se pie'rrist rieġkâ lā'b* (Ii.) 'ta on suremas' (ta läheb viimast teed).
200. *ta eñts reġkâks lā'b meġsâ* (Sr.) 'ta räägib ebaõigesti ja mittevajalikku' ($\approx$ ta läheb oma jutuga metsa).
201. *kā'd puoli rištġg* (Ii.) 'kord nii ja kord teisiti kõnelev inimene' (kahe pooleline inimene) $\approx$ kahekeelne inimene.

202. *tä'mmân rōz pūttāB* (Ii.) 'ta on lollivõitu' ($\approx$ tal natuke puudub).
203. *si'nnân um räukkimi nanà tučkāmās* (Ii.) 'sa hakkad kergesti nutma' (sul on nutt nina otsas) $\approx$ sul on nutt näpu otsas.
204. *ta a'ilāb vaštā saīnā* (Sr.) 'ta üritab asjatult' (ta jookseb vastu seina) $\approx$ ta jookseb peaga vastu seina.
205. *saḵsāD aī kūoṛttīlās* (Ii.) 'prussakad on majas' (saksad on korteris).
206. *tä'mmân um sārāD lemmāD* (Ii.) 'ta on viina võtnud' ($\approx$ tal on sarved soojad).
207. *tī'ebāD sārāD pā'zā* (Ii.) 'petavad meest' ($\approx$ teevad sarved pähe).
208. *sīen um senā kūoṛžās* (Ii.) 'ta oskab iga asja peale vastata' (tal on sõna kohas) $\approx$ tal on sõna omal kohal.
209. *ma āb_ūo se'nnā sūst ulzā laṣṣān* (Ii.) 'ma pole sõnagi lausunud' (ma ei ole sõna suust välja lasknud).
210. *nei ādāgāB, ku senād ĩebāD sū'zā vi'zzā* (Ii.) 'ta kohkub, nii et ei saa midagi ütelda' (ta kohkub, nii et sõnad jäävad suhu kinni) $\approx$ nii et ei saa sõnagi suust.
211. *ta sīeb_eñtš senāD jārā* (Ii.) 'ta ütleb, et ta ei ole seda öelnud, mida ta tõepoolest ütles' ($\approx$ ta sööb oma sõnad ära).
212. *sāl kuš se'ulāB, sāl kāpšāB* (Ii.) 'kiidab järele' (seal, kus sügeleb, seal kratsib).
213. *tä'mmân um sidām biḵšās* (Ii.) 'ta kardab' (tal on süda püksis) $\approx$ tal on süda saapasääres.
214. *sidām um biḵšāD sizāl sa'ddān* (Ii.) 'ta hakkas kartma' (süda on pükstesse kukkunud) $\approx$ süda langes saapasäärde.
215. *sidām āp_kuṭš* (Sr.) 'ei ole isu, ei taha' ($\approx$ süda ei kutsu).
216. *ta um eñtš sidām jārā kā'ttān* (Ii.) 'ta on armunud' ($\approx$ ta on oma südame ära kaotanud).
217. *sidām lā'B sliḵtiks* (Sr.), *sidām ĩeb sliḵtāks* (Ii.) ($\approx$ süda läheb [jääb] pahaks).
218. *sidām rāḵkub vīerda* (Ii.) 'mul on väga kahju' (süda nutab verd) $\approx$ süda tilgub verd.
219. *sidām tuliB kurḵst ulzā* (Ii.) 'tal on suur mure' (süda tuleb kurgust välja).
220. *sidām um pi'uš* (Ii.) 'ta kardab' (süda on peos) $\approx$ süda on saapasääres.
221. *sidām poḍūB* (Ii.) 'ma tunnen muret' ($\approx$ süda valutab).
222. *sidām um rujā* (Ii., Sr.) 'ma tunnen muret' (süda on haige) $\approx$ süda valutab.
223. *sidām um salāndāt* (Sr.) 'on armunud' ($\approx$ süda on varastatud).

224. *sidàm um ve'žži* (Ii., Sr.) 'soolast tahaks süüa' ($\approx$ süda on vesine).
225. *mi'n sidàm äb_u v'edà tā'm v'e'r pùolā* (Ii.) 'mul ei ole tahtmist seda teha' (mu süda ei tõmba selle vere poole) $\approx$ see asi ei tõmba.
226. *mi'nnân sidàm äb_u vełtā vaštā* (Ii.) 'ma ei saa vastikustunde tõttu' ($\approx$ mul süda ei võta vastu).
227. *miš siz tā'ddân volks sidàm_u bāl* (Ii.) 'mida te tahtsite' ($\approx$ mis siis teil oleks südame peal).
228. *ma vėlēb_u amàst sidàmāst s'edā* (Ii.) 'ma soovin seda väga' ($\approx$ ma soovin seda kogu südamest).
229. *ma tündiz eītš sidàmāst s'edā* (Ii.) 'ma aimasin seda juba ette' ($\approx$ ma tundsin oma südamest seda).
230. *siezār dāhtšāb kūorās* (Sr.) 'kõrv sügeleb' (kirp tantsib kõrvas).
231. *muštā sigā ā'is* 'tuli ahjus on kustunud' (must siga ahjus).
232. *kılma nekkī sigā_u tal'* (Ii.) 'väga külm' (külm nagu sealaut) $\approx$ külm nagu hundilaut.
233. *ta vełtız amā silkkāks vaštā* (Sr.) 'ta võttis väga lahkesti vastu' (ta võttis kogu sülega vastu).
234. *ta sīnā āp_u sīt, kuš ta kikkūb* (Ii.) 'ta ei pea oma sõnadest kinni' ($\approx$ ta ei situ sinna, kus ta kükitab).
235. *ta sītūb i'ldāst* (Ii.) 'ta kiitleb' (ta situb ülevalt).
236. *ni um ti'emāst silda alā* (Ii.) 'nüüd tuleb enne süüa' (nüüd tuleb teha sild alla).
237. *s'edā rekkāndā nēla sılma al* (Sr.) 'seda räägi, siis kui olete kahekesi' ($\approx$ seda räägi nelja silma all).
rekkāndist nēla sılma allā (Ii.) 'nad rääkisid seda kahekesi' ($\approx$ rääkisid nelja silma all).
238. *ma äb_u veì nā'dā tānda sılma allā* (Ii.) 'ma ei või teda üldse näha' (ma ei või näha teda silma all) $\approx$ ma ei või teda näha silma otsaski.
ta äb_u veì kāndaıtā sılma alā (Ii.) 'ta ei salli üldse' (ta ei või kannatada silma all) $\approx$ ta ei või sallida silma otsaski.
239. *ma āp_u kāndat tānda sılma tułkāmās* (Ii.) ($\approx$ ma ei kannata teda silma otsaski).
minā tānda āp_u tō' nā'dā sılma tułkāmāz (Sr.) ($\approx$ mina teda ei taha näha silma otsaski).
240. *ieš kō'd sılma va'iššā* (Sr.) 'jääb märkamata' ($\approx$ jääb kahe silma vahele).
laš se iēg kā't_u sılma vailā (Ii.) 'las see jääb märkamata' ($\approx$ las see jääb kahe silma vahele).
241. *se mi'nnân siškīz sılma* (Ii.) ($\approx$ see torkas mulle silma).

242. *alà las tēnda sīlmast jārà* (Ii.) 'jälgi teda!' (ära lase teda silmast ära) $\approx$ ära lase teda silmist.
243. *magùb neikku, ku sīlmað jēbēð vāldiñ* (Ii.) 'magab raskesti' (magab nii, et silmad jäävad lahti).
244. *jūonð sīlmað tādāks* (Sr.) 'on purjus' (joonud silmad täieks).
245. *sīlmað lā' bāð kērabāzāks* (Ii.) 'silmade ees läheb kõik ähmaseks, on lähedal minestusele' ($\approx$ silmad lähevad kirjuks).
246. *sīlmað lā' bāð ku' bbā* (Ii.) 'jääb tukkuma' (silmad lähevad kokku) $\approx$ silmad lähevad kinni.
247. *sīlmað sūd uīdā tādāð* (Ii.) 'häbistatud' (silmad suud häbitäis) $\approx$ suud-silmad häbi täis.
248. *lašsūb sīlmað mā* (Ii.) 'vaatab maha' (laseb silmad maha) $\approx$ lööb silmad maha.
249. *sa ūod bāss uīdā, sa ūod pī'e-lakkān sīlmað* (Sr.) 'sa oled häbematu, sa oled end purju joonud' (sa oled ilma häbita, sa oled ära lakkunud silmad) $\approx$ sa oled silmnäo täis lakkunud.
250. *tā'mmān um sīlmað pillās* (Sr.) 'ta on purjus' (tal on silmad pilves).
251. *ta um nei ke'zzi, tā'm um sīlmað pō'mispūol* (Ir.) 'ta on väga vihane' (ta on nii vihane, tal on silmad pahempidi).
252. *sīeb sīlmað pāstā ulzā* (Ii.) 'on väga vihane ja tuleb kallale' (sööb silmad peast välja) $\approx$ sööb silmad peast.
253. *tī'eb sīlmað pī'mdāks* (Sr.) 'valetab' (teeb silmad pimedaks).
254. *rabīz neikku tu'l sīlmsti ulzā ke'i* (Sr.) 'lõi tugevasti' ($\approx$ lõi, nii et tuli silmist välja käis).
255. *kīlmā soūnā sānd* (Ii.) 'peksa saanud' ($\approx$ külma sauna saanud).
256. *minā āndīz jēvā sōna* (Pr.) 'ma andsin kõvasti peksa' ($\approx$ ma andsin hea sauna).
mā sai jēvā sōna (Pr.) 'ma sain kõvasti peksa' ($\approx$ ma sain hea sauna).
257. *pī'e jūonð nekkā sōpkāz* (Sr.) 'täiesti purjus' (ära joonud nagu saabas).
258. *kīerāz sōrað vāstā* (Sr.) 'ei tahtnud teha' ($\approx$ keeras sarved vastu).
259. *sīen um īkš skreūvāð lēppi* (Pr.) 'ta on lollakas' (sel on üks kruvi lepane).
tā'mmān um lēppāst skreūvāð (Pr.) 'ta on loll' (tal on lepast kruvid).
260. *tā'mmān um skreūvāð jārā ka'ddān* (Pr.) 'ta on rumalaks läinud' (tal on kruvid ära kadunud).
261. *tā'mmān skrūvāð pūttābāð* (Sr.) 'ta on loll' (tal kruvid puuduvad).

262. *su'd lūd tā'mmān āttā ma'kšsā* (Sr.) 'ta ei taha küürutada' (hundi luud tal on kõhus).
263. *se lekš su'd riekkā* (Ii.) 'ta laostus moraalselt' (ta läks hundi-teed) $\approx$ ta läks ülekäte.
264. *ta ti'eb su'd tiedā* (Ii.) 'ta teeb rumalaid tempe' (ta teeb hundi tööd) $\approx$ ta teeb karutükke.
265. *mis, uod suittā nā'nd* (Ii.) 'sul on hää l kähē' (mis, sa oled hunti näinud).
266. *sien um sū bās p'e'zzēmāst* (Ii.) 'tal on ropp suu' (sel on suu pesemata).
267. *sū jūokšāb v'iettā* (Ii.) 'on tahtmine süüa' ($\approx$ suu jookseb vett).
268. *ta pa'n vi'zzā* (Sr.) 'ütles nii, et ei oska vastata' ($\approx$ ta pani suu kinni).
269. *sū vāldiñ kuldāb* (Sr.) 'kuulab tähelepanelikult, imestunult' (suu lahti kuulab) $\approx$ kuulab suu ammuli.
vañtlēb sū vāldiñ (Ii.) 'vaatab tähelepanelikult, imestunult' (vaatab suu lahti) $\approx$ vaatab suu ammuli.
270. *ta kīttāb neikku sū vāñdi pāšsā* (Sr.) 'ta latrab' (ta räägib, nii et suu viltu peas).
271. *se mi'nnān lekš pi'ddiz sūdā* (Sr.) 'ma ei saanud seda osta, teine ostis ära' (see läks mul piki suud).
272. *tā'm sūn āb uo kōñttā pāl* (Sr.) 'ta räägib palju' (tema suul ei ole kaant peal).
273. *ne rekkāndābād sūst sū'zā* (Ii.) 'nad räägivad kahekesi' ($\approx$ nad räägivad suust suhu).
ta kīttiz mi'nnān sūst sū'zā (Ii.) 'ta ütles mulle seda, kui me olime kahekesi' (ta ütles mulle suust suhu).
274. *ta ajāb sūstā ulzā, mis mīelā tulūb* (Ii.) 'ta räägib sobimatut' ($\approx$ ta ajab suust välja, mis meelde tuleb).
275. *se um s'olmst vāldiñ pā'zzān* (Ii.) 'ta on hakanud kasvama' (see on sõlmest lahti pääsenud).
276. *ma tūndāb nekkī eñtš vīž ~ kiīm s'oīmā* (Ii.) 'ma tunnen teda väga hästi' ($\approx$ ma tunnen nagu oma viit [$\sim$ kümmet] sõrme).
277. *nei pi'mdā, ku nei vēib s'oīmkkāks silmā siškā* (Ii.) 'on väga pime' (nii pime, et nii võib sõrmega silma torgata) $\approx$ nii pime, et ei näe sõrmegi silma pista.
278. *ta um eñtš sūormād jārā kūrōbastān* (Ii.) 'ta pillab kõik maha' (ta on oma sõrmed ära kõrvetanud).
279. *tā'mmān āttā pītkād sūormād* (Sr.) 'ta varastab' ($\approx$ tal on pikad näpud).
280. *tā'mmān um sūormād eñtš pūol* (Pr.) 'ta tahab kõike oma kasuks teha' (tal on sõrmed enda poole) $\approx$ tal on küüned enda poole.

281. *ta äp pa'n tã'däl, ta vañtlãb le'b sùormãd* (Sr.) 'ta ei pane tähele, ta ei näe meelega' ($\approx$ ta ei pane tähele, ta vaatab läbi sõrmede).
282. *sùormãd va'istã sieb järã* (Sr.) 'tahab väga saada' ($\approx$ sõrmede vahelt sööb ära).
283. *ta veřtãb sùormãd va'istã ulzã* (Sr.) 'ta kraabib kõik kokku, mis saab' (ta võtab sõrmede vahelt välja).
284. *ta reřkãndãb sãlga tagãd* (Ii.) 'ta räägib siis, kui asjaosaline ei kuule' (ta räägib selja tagant) $\approx$ ta räägib seljataga.
285. *ta ajãb t'uoizãn sãlgã* (Ii.) 'ta veeretab kõik teise teha, teise süüks' ($\approx$ ta ajab teise selga).
286. *ti'e sãrd vãldiñ* (Sr.) 'jookse ära!' (tee sääred lahti) $\approx$ tee sääred!
287. *jevã štim pãšsã* (Pr.) 'purjus' (hea aur peas) $\approx$ kõva auru all.
288. *va'itãb tabãkkã* (Ii., Sr.) 'tukub' (kaalub tubakat).
289. *a'ilãb neikku tabãr dẽzãn* (Sr.) 'kihutab' ($\approx$ sõidab nii et saba sirge) $\approx$ kihutab tuhatnelja.
290. *ta um nei ãrga, ku tẽmbãb tabãr jãlgad va'ilã* (Ii.) 'ta on väga arg' ($\approx$ ta on nii arg, et tõmbab saba jalgade vahele).
291. *tã'mmãn um tabãr vizãš* (Sr.) 'tal on laps kodus (naise kohta)' (tal on saba kinni).
292. *veřtiz nemẽ tãřgãd va'ilã* (Ii.) 'pigistas kõvasti' ($\approx$ võttis nagu tangide vahele).
293. *si'nnãn um tãla jo piřkã ku se'u* (Ii.) 'sul on sãrk pükstest väljas' (sul on talv pikem kui suvi).
294. *tã'mmãn attã teið krõig tagãn* (Sr.) 'ta on laisk' (tal on täid krae taga).
295. *ni m selli tõvaz neikku touvã mãkkãks klerãb ku'bbã* (Ii.) 'nüüd on suur torm' (nüüd on selline torm, et nagu taeva maaga keerab kokku).
296. *koks tuñd tu'l agã tẽra mã'zã, ma lã'b* (Ii.) 'ükskõik, aga ma lähen' ($\approx$ kui oleks tulnud tuld ja tõrva maha, ma lähen).
297. *tu'l kũondad pãl* (Ii.) 'kiire' (tuli kandade peal) $\approx$ tuli taga.
298. *ta um nei ke'zzi nekkũ tu'lřka'i* (Ii.) 'ta on väga vihane' (ta on nii vihane nagu tulekahju).
299. *siẽttãb turškidi* (Ii., Sr.) 'on merehaige' (söödab turski) $\approx$ söödab kalu.
300. *ajãb tũldã dũ'rãks* (Sr.) 'tegutseb huupi ja tulemusteta' (ajab tuult rusikaga) $\approx$ ajab tühja tuult taga.
301. *immãr tũ'r vie'ddã* (Sr.) 'kedagi petta' (ümber nurga vedada) $\approx$ hoovi tõmmata.
302. *ta reřkãndãb immãr tũ'r* (Ii.) 'ta räägib mõistu' ($\approx$ ta räägib ümber nurga).

303. *ma pū'gāb u'ddā silmāz* (Sr.) 'ma luiskan' (ma puhun udu silma) ≈ ma ajan puru silma.
304. *siz um amāb ukst vāldiņ* (Ir.) 'võetakse lahkesti kõikjal vastu' (≈ siis on kõik ukсед lahti).
305. *nei ajāb pālā nemē u'ņ* (Ii.) 'ta klanib' (≈ ta ajab peale nagu uni).
306. *ta rekkāndāb ūl tučkāmdāks* (Ii.) 'ta räägib uhkelt ja vaevu huuli liigutades' (ta räägib huule otsaga) ≈ ta räägib moka otsast.
307. *āb ūo ānda silmšā* (Sr.) 'uni ei tule' (≈ ei ole und silmas).
308. *ma veļtāb neimē vaigāst mā* (Ii.) 'mul on käepärast' (ma võtan nagu varnast maha) ≈ võtan nagu varnast.
309. *ni^t tā'm vašs um tāūz* (Ii.) 'nüüd ta on rahul' (nüüd ta kõht on täis.)
310. *tā'mmān um ve'iž ā'is* (Ii.) 'ta on hädas' (≈ tal on vesi ahjus).
311. *veļtā lašsām* (Ii.) 'kusema' (≈ vett laskma).
312. *se veļga um kēraļtāmist kūorššānāz* (Sr.) 'seda võlga ei saa kunagi kätte' (≈ see võlg tuleb kirjutada korstnasse).
313. *veļgidi maksām* (Ii.) 'kusema' (võlgu maksma).
314. *iķš vērāz m'nda nei kušsūb* (Ii.) 'tahan minna WC-sse' (üks võõras mind nii kutsub).
315. *ne kiškābāb villā* (Sr.) 'nad tülitsevad omavahel' (nad kisuavad villa).
316. *ānda višsā maļtsā* (Sr.) 'peksa anda' (anda vitsa maitsta).
317. *lāpš tūndāb siedā višsā* (Sr.) 'laps on juba peksa saanud' (laps tunneb seda vitsa).
318. *ne āt i'd višsāks ra'bdāb* (Ii.) 'nad on ühesugused oma tegudes ja arvamustes' (≈ nad on ühe vitsaga lõõdud).
319. *ta jelāb vīla sidāmās* (Ii.) 'ta on rikas' (≈ ta elab vilja südames).
320. *ta sieb eņtš ve'r i'oztā* (Ii.) 'ta teenib oma toidu raske tööga' (ta sööb oma vere higist) ≈ ta teenib toitu oma higi ja verega.
321. *ta sieb eņtš ve'r tārppā* (Ii.) 'ta hangib endale toidu raske tööga' (ta sööb oma vere tarvet).

ПРИМЕРЫ ЛИВСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

ХУНО РЯТСЕП

Резюме

Приведенные в статье обороты речи, свойственные ливскому языку, записаны автором статьи летом 1950 года, во время его пребывания в двухнедельной экспедиции в Латвийской ССР среди

ливов, проживающих на территории Курляндии. Запись была произведена в четырех ливских деревнях.

В публикуемой статье даются только те выражения, которые не содержатся в ливском словаре Л. Кеттунена. Полностью дублирующий материал в статью не вошел, однако в ней приводятся те варианты, которые существенно отличаются от подобных выражений, указанных Кеттуненом.

ISURI JA VADJA KEELE SUFIKSI -zikko PÄRITOLUST

MADIS NORVIK

Ehkki vadja ja isuri keel kuuluvad läänemere keelte eri rühma-
desse (esimene neist kuulub lõunarühma, teine — põhjarühma),
on mõlemal keelel paljude erijoonte kõrval ka mitmeid ühiseid
foneetilisi, morfoloogilisi ja leksikaalseid jooni. Alljärgnevalt võe-
takse vaatluse alla vadja ja isuri keelele omane ühine sufiks -zikko.

Isurikeelsetest kirjapanekutest on käesoleva kirjutise autor
leidnud järgmisi zikko-sufiksilisi sõnu: *hābazikko* (Ar, FÄT) ~
hāpasikko (Ang, RM) 'haavik'; *jūrizikko* (FÄT) 'juurestik';
kadazikko (FÄT) ~ *katajasikko* ~ *kataj(A)sikko* (Ang) 'kadas-
tik'; *kandozikko* (Ar, FÄT) ~ *kantosikko* (RM) ~ *kantsikko*
(Ang) 'kännustik'; *koivusikko* (kk) 'kaasik'; *lehtizikko* (Ar) ~
leht(i)sikko (Ang) 'lehestik'; *leppizikko* (Ar) ~ *lepisikko* (RM)
'leplik'; *marjazikko* (FÄT) ~ *marjasikko* (Ang) 'marjamaa'; *mei-
sāzikko* (FÄT) 'metsastik'; *māgizikko* (FÄT) ~ *mākisikko* (Ang)
'mäGINE maa'; *nārezikko* (Ar) ~ *nāresikko* (RM) ~ *nārūsikko*
(Ang) 'männi- või kuusetihnik'; *paikkasikkō* (Ang) 'teatud paik,
koht (metsas, maal), kus on hea marjade, seente (või muu) saak';
pajuzikko (Ar) ~ *pajuzikko* (FÄT) ~ *pajusikko* ~ *pajušsikko*
(RM) ~ *pajusikkō* (Ang) 'pajustik'; *pedāzikko* (Ar, FÄT) ~ *petāi-
sikko* (kk) 'pedastik, männik'; *pehosikko* (RM) ~ *pehkozikko*
(Ar, FÄT) ~ *pehkosikko* (Ang, kk) 'põõsastik'; *pihlazikko* (FÄT)
'pihlastik'; *pāhkezikko* (Ar) 'sarapik'; *reduzikko* (FÄT) 'porine
maa'; *risusikko* (Ang) 'risustik'; *rohosikko* (Ang) 'rohustik; koht,
kus kasvab tihe rohi'; *rōgozikko* (Ar) ~ *rookošikko* (kk) ~ *ruo-
kosikko* (Ang) 'roostik'; *rādāzikko* (FÄT) ~ *rätāsikko* (RM,
Ang) ~ *rādāzikkō* ~ *rūdāzikkō* (Ar) '(põõsaste) rāgastik, tihnik';
rūtōsikkō (Ang) 'sügisese tormi poolt kokkuaetud jäähunnikud
mererannal või ebatasane jää merel'; *rāmesikko* ~ *rāmāsikkō*
(Ang) 'padrik, rāgastik'; *rāsūsikko* (Ang) 'rāgastik, madal põõ-
sastik'; *sārnizikko* (FÄT) 'saarik, saare(puu)mets'; *savizikko*
(FÄT) 'savine maa'; *tammisikko* (Ang) 'tammik'; *vajosikko* (Ang)
'tüma koht (soos, niidul); *vezazikko* (Ar) ~ *vesasikko* ~ *vesaš-
sikko* (RM) 'võsastik'.

Nagu toodud näidetest selgub, on *zikko*-sufiksi abil tuletatud sõnade puhul tegemist rühma, kogu, ala väljendavate substantiividega. Veidi lähemalt nendest allpool seoses vastavate vadja näidetega.

Vadjakeelsetest allikatest on allakirjutanu leidnud järgmisi tuletisi: *āpezikko* (Tsv) ~ *āpasikko* (WG) 'haavik'; *aitezikko* (Tsv) 'aiaga piiratud koht'; *autozikko* (Tsv) 'süvend, nõgu, lohk'; *honkezikko* (Tsv) 'männik'; *jankezikko* (Tsv) 'kolmjalg, kolme jalaga pukk, lauake, alus'; *jürizikko* (Tsv) 'juurlik, juurekas (koht)'; *kahtsizikko* (VKÄH) ~ *kahtsizikko* (PA, VKG, VKÄH) ~ *kassesikko* (WG) 'kaasik'; *kal'lozikko* (Tsv) 'kaljundik, rüngastik'; *kantezikko* (~ *kamnezikko*) (Tsv) 'kaljune, rahmuline (koht)'; *kantezikko* (Tsv) 'kännustik'; *katazikko* (PA) 'kadarik, kadastik'; *koivuuzikko* (Tsv) 'kaasik'; *lehtozikko* (PA) ~ *lehtosikko* (WG) 'lehestik, lehtmets'; *leppizikko* (PA) ~ *leppäzikko* (PA, VKG, VKÄH) ~ *leppäsikko* (WG) 'leplik'; *mutazikko* (Tsv) 'raba'; *mätsizikko* (Tsv) 'mäestik, mägine maa'; *nînisikko* (WG) 'pärna-, niinemets'; *närezikko* (Tsv) 'kuusik'; *paikk(e)zikko* (Tsv) '(teatud) paik'; *pajuzikko* (Tsv) 'pajustik'; *pehkozikko* (Tsv) 'padrik, põõsastik'; *penkkizikko* 'künklik, kääpaline (maa, koht)'; *petäzikko* (Tsv, PA, VKG) 'männik, pedastik'; *pähtše(n)zikko* (Tsv) ~ *pähtšezikko* ~ *pähtsizikko* (PA) 'sarapik'; *räk(e)zikko* (Tsv) 'haomets, võsastik'; *rohozikko* (Tsv) 'rohostik; koht, kus kasvab tihe rohi'; *rōkozikko* (Tsv) ~ *rogosikko* (WG) 'roostik'; *rōkuzikko* (VKÄH) 'rohostik'; *routezikko* (Tsv) 'kelts, külmunud pori'; *rätäzikko* (PA, Tsv) 'padrik, puhmastik, (?) hiis'; *särnizikko* (VKG, VKÄH) ~ *särnisikko* (WG) 'saarik, saare(puu)mets'; *savizikko* (Tsv) 'savine koht'; *sohozikko* (Tsv) 'soo, raba'; *tammizikko* (PA, Tsv, VKG, VKÄH) ~ *tammisikko* (WG) 'tammik; kalmistu'; *tšastezikko* (Tsv) 'rägastik' (< vn чауа 'tihnik, padrik, rägastik'); *turpezikko* (Tsv) 'tihnik'; *vi̯tsizikko* (Tsv) 'põõsastik, vitsamets, (?) hiis'; *vēsazikko* (PA, Tsv) 'võsastik'; *ezdezikko* (VKG, VKÄH) 'osjastik'; *pihkuzikko* (PA) 'männik; kalmistu'.

Arvuliselt on vadja keeles *zikko*-sufiksiliisi tuletisi veidi rohkem kui isuri keeles. Enamasti on sufiks liitunud mõlemas keeles ühele ning samale tüvele. Nagu isuri keeles nii ka vadja keeles väljendavad *zikko*-sõnad rühma, kogu, ala.

Oma iseloomult on esitatud sõnad suuremalt jaolt denominaalsed substantiivid. Näiteid vadja keelest: *lehmet tănävä on ajettu āpezikko* (Tsv) 'lehmad on tănavu aetud haavikusse' (< *āpa* 'haab'); *pet ä z i k k o on õnē takan* (PA) 'männik on maja taga' (< *petjä* 'mänd, pedajas'); *neiketši̯ kazvonnu mokom vi̯tsizikko, jot läpi et pāz* (Tsv) 'raiestikus on kasvanud niisugune võsastik, ei läbi ei pääse' (< *vittsi* 'vits, raag'); *kuza on līv dali savi*

avvet — *sitā kehta kutsutaſši autozikossi* (Tsv) 'kus on liiva- või saviaugud, seda kohta kutsutakse süvendiks (nõoks)' (< *auta* 'auk, haud') jne. Vastavaid isurikeelseid näiteid: *lintu lentis pajusikkò* (Ang) 'lind lendas pajustikku' (< *paju* 'paju'); *älä aja hevòst risusikkò* (Ang) 'ära aja hobust risustikku' (< *risu* 'risu') jne.

Kuid on teada, et substantiivide ja adjektiivide piir ei ole läänemere keeltes alati kuigi sirgjooneline¹. Nii leidub ka vaadeldavates keeltes enamiku ilmsete *zikko*-sufiksiliste substantiivide kõrval selliseidki näiteid, mis väljendavad päris selgesti adjektiivsust: *peŋk kizikko mā* (Tsv) 'künklik, konarlik maa'; *sütšüzüla om välis ni routezikot tēd* (Tsv) 'sügisel on vahel nii keltsased teed'; *valittsi enellēs savizikò kehà* (Tsv) 'valis endale savise koha'.

Vaadeldava sufiksi elementide ning päritolu suhtes on keeleteadlased olnud eri seisukohal. Varasem uurija A. Ahlqvist toob vadja *zikko*-sufiksilised sõnad liite *-ikko* (g. *-ikò*) all, kuid samas mainib, et seda sufiksit ei lisata sõna tüvele, vaid sellest tuletatud omadust väljendavale adjektiivile, mis lõpeb liitega *-nē* (g. *-sê*)². Nii tema järgi liitumine oleks toimunud järgmiselt: *âpa* + *-nē* > *âpanē* (g. *âpasê*) + *-ikko* > *âpasikko*.

J. Mägiste on isuri keele rosona murde *zikko*-sufiksilisi sõnu pidanud *stikko*-lõpulisteks kollektiivnoomeneiks, milles algupärane *-st* > *-šs* > *-s*³. Kuigi J. Mägiste usub, et see lühenemisnähtus võiks olla omane rosona murdele, arvab ta, et vähemalt *zikko*-sufiks on võõrast (vadja) algupära juba seepärast, et nähtus esineb vadja alale ligemates kohtades⁴.

A. Sovijärvi esitab oma uurimuses joone all arvamuse, et isuri keeles on *zikko* ~ *zikkoŋ*-sufiks hiline ning tekkinud sellistest *ikko(i)*-sufiksilistest sõnadest, nagu *kūzikko*, *mešikkoŋ*, *oksikko*⁵. Nimetatud seisukoht on kõige usutavam nii isuri kui ka vadja keele suhtes.

Kui R. E. Nirvi oma karjala keele suistamo murret käsitlevas töös ütleb, et sellised näited, nagu *ruogožikko* 'roostik', *hagožikko* 'koht, kus on hagu', *marjažikko* 'marjakoht, -maa', *kandožikko* 'kännustik' on tõenäoliselt *isa*-lõpuliste adjektiivide tuletisi⁶, siis on see vaevalt usutav. (Muuseas ka R. E. Nirvi ise ei ole vist kindel olnud selles küsimuses, öeldes: tõenäoliselt.) Ainult

¹ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I, Москва 1953, lk. 66.

² A. Ahlqvist, Wotisk Grammatik jemte språkprof och ordförteckning, Helsingfors 1855, lk. 80.

³ J. Mägiste, Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned, Tartu 1925, lk. 10.

⁴ J. Mägiste, op. cit., lk. 11.

⁵ A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inke-roismurteesta, Helsinki 1944, lk. 67.

⁶ R. E. Nirvi, Suistamon keskusmurteen vokalismi. — Suomi V:13, Helsinki 1932, lk. 61.

ühes näites *l'ūpoižikko* 'koht, kus kasvab kupulehti' esineb *i*-element *žikko*-liite ees sõna algvormi (*l'ūpoi* 'kupp') mõjul, mujal kuskil oletatava *isa*-sufiksi *i*-elementi ei ole näha.

H. Ojansuu on samuti arvamisel⁷, et *i* on kadunud, õigmini sulanud järgnevasse *s*-elemendisse (*i* järgnedes $z > ž$) selistes aunuse-karjala näidetes, nagu: *kažl'uzikko* ($< *kaisloisikko$) 'kõrkjastik', *ruogožikko* ($< *ruokoisikko$) 'roostik' jne. Samas mainib H. Ojansuu näidete *man,džoižikko* 'maasikamaa' ja *vavoižikko* 'vaarikamaa' puhul, et need on saanud oma diftongi sõnade *man,džoi* 'maasikas' ja *vavoi* 'vaarikas' mõjul.

Kui nüüd võrrelda viimaseid seisukohti, siis selgub, et mõlemad autorid eeldavad *i*-elemendi olemasolu, kuid saavad seda näidata tegelikult ainult siis, kui sõna algvormis esineb *i*. Kas siin ei ole tegemist mitte üleliigse teoretiseerimisega? Vaevalt on usutav, et arvatavast *isa*-sufiksist oleks *i*-element kõikjal jäljetult kadunud. Pigem kerkib küsimus, kas seda on üldse esinenudki selles asendis.

Ehkki on teada, et läänemere keeltele on omane liita sufikseid uute tähendusvarjundite saamiseks, on käesoleval juhul vadja ja isuri keele (samuti karjala murrete) näiteid arvestades võib-olla igal pool tegemist lihtsalt omapärase *zikko*-sufiksiga (karjalas *-žikko*). Ka A. Sovijärvi väidab, et isuri keeles ei esine *i*-list **mešsāizikko(i)*-tüüpi tuletisi⁸. R. E. Nirvi ja H. Ojansuu *i*-lised näited on nende seisukoha tõestamiseks mitesobivad (tegelikult aitavad nende väidet ümber lükata).

Samuti tuleb J. Mägistel eespool toodud rekonstruktsiooni ($*-stikko > -šsikko > -sikko$) pidada vaid ebareaalseks teoretiseerimiseks, mis on toimunud arvatavasti eesti keele mõjul (vrd. e *kännustik*, *rägastik* jne.). Ka A. Ahlqvisti väide on kahtlust äratav.

Kui vaadelda lähemalt neis keeltes leiduvaid (*i*)*kko*-sufiksilisi kollektiivsõnu, siis võib tuua arvukalt näiteid, milles juba tüves esineb *s*-element. Näiteks vadja keeles: *jānezikko* 'koht, kus on palju jäneseid', *kūzikko* 'kuusik', *mešsikko* 'hiiekene, metsake', *mätāzikko* 'mätastik', *pāzikko* 'koht, kus on palju paasi', *puhazikko* 'põõsastest puhastatud aas, heinamaa' jne. Analoogilisi sõnu isuri keelest: *kūzikko* 'kuusik', *kūņkkāsikko* 'küngastik', *mešsikko* 'mets', *oksikko* 'oksluk, jändrik' jne.

Läänemere keeltes leidub arvukalt metanalüüsi näiteid, kus keeletarvitajal on tuhmunud teadvus selle kohta, milline osa sõnas on tüvi ja milline sellele liitunud liide, tunnus või lõpp⁹. Seega on täiesti võimalik, et niisuguste *s*-elemendiliste sõnade eeskujul on metanalüüsi teel tuletatud uus sufiks *-zikko*. Muidugi on sufiks *-zikko* suhteliselt noorem kui sufiks $-(i)kko$ ($< -(i)kkoi < *-(i)kka$

⁷ H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918, lk. 138.

⁸ A. Sovijärvi, op. cit., lk. 163.

⁹ Vrd. P. Ariste, Metanalüüsi osa keele arengus. — Keel ja Kirjandus, Tallinn 1958, lk. 686—687.

+ *-i¹⁰), kuid näib, et -zikko ei ole siiski mitte hilistekkeline, nagu on arvanud A. Sovijärvi¹¹.

Seda on raske ütelda, kas kõnesolev sufiks on pärit veel sellest ajast, mil isurid on olnud osa karjalasi, isuri keel alles karjala murdeid¹², kuid kindlasti on tegemist küllaltki vana sufiksiga, sest vastasel korral oleks vaevalt võimalik analoogilise -žikko esinemine karjala keele lõunapoolseis murdeis. Nende murretega pidi sufiksi tekkimise ajal muidugi kontakt veel alles olema.

J. Mägiste on väitnud, nagu nägime eespool, et rosona murdes on -zikko võõrast (vadja) algupära. See on ebatõenäoline, sest kuidas siis seletada sufiksi esinemist karjala murdeis, kui sufiks on isuri keeles hoopis vadja algupära. Ka see võimalus langeb ära, et sufiks -zikko on nii vana, et ta oleks tekkinud tollal, kui vadjalased (varasemad kagupoolsed põhjaestlased) ja karjalased elasid naabruses, sest siis oleks sufiks võinud palju laiemalt levida. Tuleb jääda siiski selle juurde, et sufiks on isuri (resp. isuri-karjala) algupära. Ka seda ei saa väita, nagu on teinud J. Mägiste oma töös, et sufiks esineb ainult vadja keelele lähematel aladel. Teda esineb isuri keele teisteski murretes. Ühtlasi tuleb meele pidada, et kindlamate järelduste tegemiseks puuduvad vajalikud allikad, sest isuri (kui ka vadja) keele idapoolseid murdeid on üpris vähe uuritud. Siiski leidub üksikuid zikko-tuletisi vähestes ida-vadja allikates. Erilist tähtsust ei oma ka asjaolu, et allakirjutanu on leidnud vadjakeelsetest kirjapanekutest mõnevõrra rohkem zikko-sufiksilisi näiteid kui isuri keelest. Huvitav on siinjuures märkida, et V. P o r k k a doktoriväitekirjas «Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte» (Helsingfors 1885) ei leidu ühtki zikko-tuletist. See võib olla lihtsalt juhus, mingil juhul ei saa siit järeldada, et tollal kõnesolev sufiks ei oleks esinenudki isuri keeles. Et meil vadja keelest on rohkem vastavaid näiteid, oleme tänu võlgu D. T s v e t k o v i l e, kes on vadja keelt hästi tundnud, täpsemalt öeldes: osanud. Tema sedelkogus on palju selliseid sõnu, mida mujalt kuskilt ei leia. Igapäevases kõnekeeles tuleb neid vorme tavaliselt vähem ette, võib-olla on sellega seletatav ka nende puudumine V. P o r k k a l. Vadja keeles tuleb zikko-sufiksit pidada siis küllaltki produktiivseks isuri laenuks.

Mõlemale keelele on siiski omane nähtus, et zikko-sufiks ei ole (i)kko-sufiksit päris välja tõrjunud, vaid nad võivad esineda täiesti paralleelseltki (is tammisikko ~ tammikko 'tammik', katajaisikko ~ katajikko 'kadastik', pajuzikko ~ pajukko 'pajustik'; vdj leppizikko ~ lepicko 'lepick' jne.). Karjala keele suistamo murdes on sufiks olnud nähtavasti võrdlemisi elujõuline, sest muuga oleks

¹⁰ Л. Хакулинен, op. cit., lk. 136.

¹¹ A. Sovijärvi, op. cit., lk. 67.

¹² Vrd. P. A r i s t e, Isuri keelest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat II 1956, Tallinn 1956, lk. 46.

vaevalt seletatav, et sellest on metanalüüsi teel saadud isegi iseseisev sõna *žikko* 'marjamaa' (< *marjažikko*)¹³.

Sufiksi *-zikko* vanuse arvestamisel võib lõpuks arvesse võtta veel asjaolu, et selle puhul ei esine üldiselt vokaalharmooniat (erandiks on kaks isuri sõna *rändazikkö* ~ *rūdazikkö* (Ar) '(põõsaste) rägastik, tihnik'. Et ö vokaalharmooniat peetakse suhteliselt hilisema arengu tulemuseks¹⁴, siis on see omakorda tõendiks, et *-zikko* on küllaltki vana sufiks.

Tuleb veel mainida, et niisugustes soome kohanimeses, nagu *Latukkaniemensikko*, *Vääränsaarensikko* jne. esinev lõpposa *-sikko* ei kuulu käesolevas artiklis käsitletava sufiksi juurde, vaid see on lähtunud soome sõnast *sikko* 'nurk, sopp, pära, ots, kolgas'¹⁵.

KASUTATUD LÜHENDID:

Ang — Al. Angeria sedelkogu ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis;

Ar — P. Ariste isuri tekstid TRÜ soome-ugri keelte kateedris;

FÄT — A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inke-roismurteesta, Helsinki 1944;

kk — isuri kirjakeel;

PA — P. Ariste vadja sedelkogu ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis;

RM — J. Mägist, Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned, Tartu 1925;

Tsv — D. Tsvetkovi vadja sedelkogu ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis;

VKG — P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948;

VKÄH — L. Kettunen, Vatjan kielen äännehistoria, Helsinki 1915 resp. 1930;

WG — A. Ahlqvist, Wotisk Grammatik jemte språkprof och ordförteckning, Helsingfors 1855.

О ПРОИСХОЖДЕНИИ СУФФИКСА *-zikko* В ИЖОРСКОМ И ВОДСКОМ ЯЗЫКАХ

МАДИС НОРВИК

Резюме

В настоящей статье приводятся встречающиеся в записях ижорского и водского языков имена существительные с суффиксом *-zikko*, обозначающие группу, совокупность однородных предметов, участок (ижорский яз.: *leppizikko* 'ольшаник', *raju-zikko* 'ивняк', *savizikko* 'глинозем'; водский яз.: *äpezikko* 'осинник', *närezikko* 'ельник', *rōkozikko* 'камышник' и т. д.).

В отношении элементов рассматриваемого суффикса и его происхождения мнения языковедов расходятся. Исследователь

¹³ R. E. Nirvi, op. cit., lk. 61.

¹⁴ Л. Хакулинен, op. cit., lk. 152.

¹⁵ Vrd. V. Nissilä, Vuoksen paikannimistö I, Helsinki 1939, lk. 95.

XIX столетия А. Альквист считал, что в данном случае мы имеем дело с суффиксом *-ikko*, присоединившимся к прилагательному с суффиксом *nê-* (генитив *sê-*). Ю. Мягисте, очевидно под влиянием эстонского языка, реконструировал рассматриваемый суффикс как *-stikko*. Теория финских исследователей Р. Э. Нирви и Х. Оянсуу, утверждавших, что суффикс *-zikko* образовался от слияния прилагательного *-isa* и суффикса *-ikko*, также маловероятна.

Более соответствует истине предположение финского языковеда А. Совиярви, который считает, что суффикс *-zikko* образовался от суффикса *-ikko* в таких словах, у которых корень уже имеет элемент *-s* (водское *mäläzikko* 'кочки'; ижорское *küñkkäsikko* 'гряда холмов' и т. д.). Эти формы могут встречаться и совершенно параллельно (*rajuzikko ~ rajukko*). В отличие от такого утверждения А. Совиярви, в настоящей статье указывается, что суффикс *-zikko* образовался не в более поздний период, а уже сравнительно давно путем метанализа, являясь таким образом суффиксом ижорского происхождения. Доказательством этого служит тот факт, что аналогичный суффикс *-žikko* встречается в южных диалектах карельского языка (*kandožikko* 'пни', *kažl'uzikko* 'камышник' и т. д.). Интересно отметить, что в диалекте Суйстамо карельского языка при помощи суффикса *-žikko* путем метанализа образовалось даже самостоятельное слово *žikko* 'ягодное место'.

В водском языке суффикс *-zikko* является ижорским заимствованием. Правда, в водском языке мы находим несколько больше соответствующих примеров, чем ижорском, но это объясняется тем, что составитель собрания карточек по лексике водского языка Д. Цветков прекрасно знал этот язык и сам записывал свой язык. Сделать более определенные выводы затруднительно ввиду того, что восточные диалекты ижорского (а также водского) языка мало изучены. И, наконец, древнее происхождение суффикса *-zikko* подтверждается также отсутствием сингармонизма гласной *ö* почти во всех примерах.

ÜHEST PARTITIIVI FUNKTSIOONIST KARJALA VALDAI MURDES

HELMI NEETAR

Vana soomeugriline ablatiiv, mis ulatub uurali aluskeeleni¹, oli põhiliselt kohakääne ja väljendas adverbiaalile iseloomulikke funktsioone. Osa neist on säilinud tänapäeva partitiiviski². Siia kuulub ka partitiivi kasutamine karjala valdai murdes selle märkimiseks, mille eest midagi antakse, tehakse, võetakse, makstakse jne.: *i annetah premijan hüvīn rōadamōa* (M) 'ja antakse preemia hea töötamise eest'. *i brihoīna tūt'ōt annetah jäitššōä tšurauttamōa* (M) 'ja tüdrukud annavad poistele mune söidutamise (kihutamise) eest'. *äijān otan rahōa lōadimōa* (J) 'vōtan palju raha tegemise eest'. *hiāā heilā makšo ko z'z'omua* (JK, 125) 'ta maksis neile kosimise eest'. *tūt'ōt tšuraimōa makšoma jäitššōil'ä* (SU 44, 305) 'meie, tüdrukud, maksime sõitmise (kihutamise) eest munadega'. *makšaw miwla elāmōä* (SU 44, 127) 'maksab mulle (minu juures) elamise eest'. *tāštā šüin kätššaimōa deŋgoja i makšoma* (SU 144, 66) 'selle tõttu maksimegi raha kiikumise eest'. *tūt'ōt laulettih meil'ä viit'ä, miun mužikka ando laulamōa rahōa* (J) 'tüdrukud laulsid meile laulu, minu mees andis laulmise eest raha'. *a hitroi pètja l'äks'i i šanow: «paššibo teilä beřegoimōa miłma»* (M) 'aga kaval Petja läks ja ütleb: «Aitäh teile minu kostitamise eest.»'.

Siia kuulub ka: *nu palkkuačīn mie toizeks vūveks šitā hintōa* (EL, 152) 'noh, palkasin ma ennast teiseks aastaks selle (sama) hinna eest'.

Nagu näidetest selgub, esineb ablatiivne tähendus peamiselt verbi käändelistes vormides, täpsemalt karjala valdai murde II infinitiivis. Harvemini kohtame seda noomenites.

Karjala valdai murde II infinitiivi kasutamine ablatiivses funktsioonis on suhteliselt haruldane nähtus. Teda tarvitatakse peami-

¹ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, часть I, Москва 1953, lk. 86.

² K. Kont, Läänemeresoome keelte objekti probleeme. — Keel ja Kirjandus 1958, lk. 162.

selt muinasjuttudes ja pikemates jutustustes, mõnikord ka igapäevases kõnes. Käesolevas artiklis on esitatud kõik seni kirjapandud näited.

Karjala valdai murde II infinitiivile vastav III infinitiiv soome keeles võib esineda adjektiivsena ja sellisena käänduda kõigis käänetes: «*Noita laulan, joita taian, taaton s a a m i a sanoja, vanhemman v a r u s t a m i a*»³ 'Neid (seda) laulan, mida oskan, isa poolt saadud sõnu, vanema kokkuseatuid'. Sama võib kohata ka karjala ja isuri keeles⁴.

III infinitiivi adjektiivsus on aga teisejärguline ja läheb tagasi varasemale substantiivsele tähendusele⁵, mida kohtamegi karjala valdai murdes.

NÄIDETE ALLIKAD JA LÜHENDID:

EL = E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä, I, Helsinki 1932.

JK = J. Kujola, Tverin- ja novgorodin-karjalaisia satuja, Helsinki 1932.

SU = Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte kateedri materjalid.

Muid lühendeid:

J = Jakonovo küla.

M = Markova küla.

ОБ ОДНОЙ ИЗ ФУНКЦИЙ ПАРТИТИВА В ВАЛДАЙСКОМ ДИАЛЕКТЕ КАРЕЛЬСКОГО ЯЗЫКА

ХЕЛМИ НЕЭТАР

Резюме

Часть функций древнего финно-угорского аблатива сохранилась в современном партитиве. Так, в валдайском диалекте карельского языка (главным образом во втором инфинитиве, реже — в именах существительных) партитив употребляется для обозначения того, за что что-либо дают, платят, берут и т. д.: *i annetah premijan hüvîn rõadamõa* (M.) 'и дают премию за хорошую работу'; *ni palkkuačîn mie toizeks vüveks šitâ hintõa* (EL, 152) 'ну, я и нанялся на второй год за ту же цену'.

Явление это сравнительно редкое. В финском языке третий инфинитив может встречаться в виде адъектива и таким образом склоняться во всех падежах (то же самое наблюдается и в карельском и ижорском языках). Первоначальным является субстантивное значение соответствующего инфинитива, которое и наблюдается в валдайском диалекте карельского языка.

³ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, часть II, Москва 1955, lk. 266.

⁴ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, часть II, lk. 286, märkus 68.

⁵ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, часть I, lk. 175; часть II, lk. 268—269.

MÕNINGAID MÄRKMEID KOMI KEELE FONEETIKA ALALT

PAUL ARISTE

1. Oma väärtuslikus teoses «Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам» I ütleb V. Lõtkin, et komi keele jazva murdes esinevad labialiseeritud vokaalid, mis tuletavad meelde saksa keele ü-d ja ö-d ja mida ei tundvat ei sūrja-komi ega ka permi-komi murded, kus mainitud labialiseeritud vokaalidele vastavad labialiseerimata keskvokaalid *i* (komi õigekirjutuses *ы*) ja *e* (õigekirjutuses *ө*)¹.

Sūrjakomilastelt keelesugemeid kirja pannes on allakirjutanu muude komide hulgas kohanud keelejuhti Komi ANSV Staroževski rajoonist Nivšera külast, kellel esinesid samuti labiaalsed *ö* ja *ü* keskvokaalide *e* ja *i* asemel. Seega on labiaalsed eesvokaalid siiski võimalikud ka mõnes sūrja-komi murdes.

Ehk küll polnud võimalik ette võtta katselis-foneetilisi uurimisi, võis ometi kuulmise ja nägemise varal otsustada, et nivšera murra *ö* ja *ü* erinesid eesti, vadja või soome keele asjaomastest häälikutest. Nimelt olid selles murdes neid häälikuid moodustades huuled küllaltki tugevasti ettepoole lükatud ning ümmardatud, mis on vajalik labiaalsete vokaalide moodustamisel, ent keeleselja tõus näis olevat tagapoolsem kui mainitud keelte *ö* ja *ü*, resp. *e* ja *i* artikuleerimisel. Selle tõttu oli akustiliselt nivšera murraku häälikuil tüüpiline indiferentse vokaali *a* varjund. Umbes sellistena iseloomustab V. Lõtkin ka jazva murde vastavaid vokaale. Näib ühtlasi, et komi *ö*-le on lähedane ka udmurdi murrete *ö*, mida on kirjeldanud Y. Wichmann². Akustiliselt enam-vähem sarnast *ö*-häälikut võib kuulda ka neilt saarlastelt ja hiidlastelt, kes taotlevad eesti rahvuskeele *õ*-d, kuid ei oska seda õigesti moodustada, s. o. keeleselg on neil tõusnud umbes samas kohas, kus kujundatakse *õ*, kuid ühtlasi on huuled ümmardatud³. Soome-ugri keelte foneetilises transkriptsioonis tuleks selliselt labialiseeritud

¹ В. И. Лыткин, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам с обзором диалектов и диалектологическим словарем I, Москва 1955, lk. 11.

² Y. Wichmann, Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im wotjakischen mit rücksicht auf das syryänische, Helsingfors 1897, lk. V.

³ P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, Tartu 1939, lk. 73 jj.

vokaale tähistada *ö*- ja *ü*-märgiga, millel on kaar all, seega *ö* ja *ü*. Kõneldes sürjakomi nivšera murrakust tarvitatakse käesolevas kirjutises lihtsuse mõttes siiski vaid märke *ö* ja *ü*.

Nivšera murrakus esinevad labiaalsed vokaalid sellistes sõna- des nagu *ñekön* 'mitte kuskil', *jöz* 'rahvas', *sijö* 'teda', *tözö* 'ka', *pötka* 'metsalind', *pašköm* 'rõivas', *köts* 'jänes', *söd* 'must', *šörin* 'keskel, keset', *dörem* 'särk', *börda* 'nutan', *l'öm* 'toomingamari', *lön* 'vaikne', *sömin* 'ainult', *könže* 'kus ometi', *medbü* 'et', *küje* 'tapab, kütib, püüab', *kük* 'kaks', *küwte* 'ujub', *büdmi* 'kasvasin', *üdžid* 'suur', *vüšni* 'peen', *büd rüt* 'iga õhtu', *nüv* 'tüdruk, neiu' jne. Nagu osutavad toodud näited, ei esine *ö* ja *ü* (s. o. *ö* ja *ü*) pro *e* ja *i* mitte üksnes ühenduses labiaalsete konsonantidega, vaid ka muudel juhtudel, olles üldiseks murrakujooneks. Üldsürjaliste keskvokaalide *e* ja *i* asemel esinesid labiaalsed vokaalid asjaomasel keelejuhil peamiselt pearõhulises silbis. Teistes silpides olid tal *e* ja *i* asemel ka *e* ja *i*: *purjen* 'parvega', *vöre* 'metsa', *kattläse* 'kõigub, kiigub', *zeptin* 'taskus', *sojasni* 'söövad' jne.

Komi keele tuntuim uurija V. Lõtkin, kes on ise komi, on sel arvamisel, et jazva murdes esinevad *ö* ja *ü* on vana algupära. Selles murdes oleksid soome-ugri labialiseeritud vokaalid säilinud, mujal aga delabialiseerunud ning muutunud *e*-ks ja *i*-ks⁴. Nivšera murdekõneleja labialiseerunud vokaalidel oli ikkagi alles kesk- vokaali varjundki, mis peaks olema kriteeriumiks nende vokaalide hilisema labialiseerumise kasuks. Murdekõnelejal oli liiatigi üldine tendents hääldada labiaalselt, nagu meie saarlastel ja hiidlastel.

Komi keeles esinev keskvokaalide labialiseerumine on eriti huvitav eesti keele seisukohalt, sest see on foneetiliseks paralleel- nähtuseks eesti keele murretes toimunud *e* ja *i* muutumisele *ö*-ks ja *ü*-ks. Ehk küll komi keeles toimunud labialiseerumine pole genee- tilises seoses eesti murrete labialiseerumisnähtustega, annab see ometi tuge vastava eesti nähtuse selgitamisel. Allakirjutanu on juba ühes teises ühendis näidanud, et eesti saarte murretes on *e* (kirjakeele õigekirjutuses *ö*) labialiseerumine *ö*-ks (*kövå* 'köva', *vörk* 'vörk') pidanud toimuma juba siis, kui neis murdeis oli alles ka keskvokaal *i* mis on labialiseerunud *ü*-ks (*süld* 'sild' < **silta*, *ründ* 'rind' < **rinta*)⁵. Eesti keele saarte murretes on keskvokaa- lide labialiseerumine toimunud sel teel, et kogu artikulatsioonibaas ehk hääldusalus on muutunud eespoolsemaks. Ka Nivšera küla sürjalase artikulatsioonibaas oli tavalisest sürjakomi artiku- latsioonibaasist eespoolsem ning labiaalsem. Kogu hääldamis-

⁴ В. И. Лыткин, Некоторые вопросы вокализма финно-угорских языков. — Совещание по вопросам исторической грамматики и исторической диалектологии финно-угорских языков. (Тезисы докладов). Москва 1959. lk. 15 jj.-d.

⁵ P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, lk. 121 jj., 128 jj.

tegevust iseloomustas huulte ettepoole lükatud ning ümmardatud asend.

2. Permikomi sõnaraamatus esitab N. Rogov⁶ sõna *ло* 'aasta' tähenduses. Soome uuri ja T. E. Uotila on arvanud, et mainitud sõna on sõnaraamatu autori poolt kunstlikult konstrueeritud ootus-pärase permikomi sõna *vo* 'aasta' asemel⁷.

Niihästi permikomi kui sürjakomi murretes on teatavasti võinud ka sõnaalguline *l* muutuda *v*-ks, ehk küll silbilõpulise *l*-i arene-mine *v*-ks on üldisem⁸, näit. *lez* > *vez* 'sinine', *līm* > *vīm* 'lumi', *lol* > *vov* 'hingus, hingamine', *lapa* > *vapa* 'käpp' jne. Permikomis on allakirjutanu siiski kohanud ka niisugust häälikumuutuse suunda, et sõnaalguline *v* on asendatud *l*-ga. Viimasel juhul on tegemist *l*-i ületaotlusega vastukaaluks nendele murretele ja mur-rakutele, kus *l* > *v*. Kudõmkari rajoonist Kalinini külast pärine-nud keelejuhil oli tüüpiliseks nähtuseks algupäraste *l*-i ja *v* täielik segimine. Esines ohtrasti neid juhte, kus keelejuhil oli *l*-i ületaotlusi. Sel keelejuhil oli kõrvu *sija meñt'sim juva-vä* 'ta mult küsib' ja *a me pondi eššo juva-lni* 'aga ma hakkasin veel küsima', *lon* ja *von* 'vend', *lonit* (~ *vonit*) *kuvas godädzis* 'su vend sureb enne aastat', *kitän lonit?* 'kus on su vend?'. Kui mõnes tänapäeva permikomi murdes esineb *lon* 'vend' kõrvuti häälikuseadusliku vor-miga *von*, siis on usutav, et Rogov on võinud tõesti kuulda ka sõna *lo* oodatava ning üldise *vo* asemel.

Esitatud paar lühimärgest osutavad, kuidas dialektoloogiliselt veel mitte küllaldaselt uuritud soome-ugri keeltes võib esile tulla foneetilisi nähtusi, mis aitavad selgitada asjaomase keele enese aja-lugu ning on ühtlasi tähtsad üldkeeleteaduse seisukohalt.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ ПО ФОНЕТИКЕ КОМИ ЯЗЫКА

ПАУЛ АРИСТЭ

В статье описываются, во-первых, лабиализованные *ö* и *ü* в говоре деревни Нившера Старожевского района коми-зырянского языка. Лабиализованные гласные данного диалекта соответствую-ют *ö* (= *e*) и *ы* (= *i*) коми литературного языка: *söd* = *сьöd* 'чер-ный', *nüv* = *ныv* 'девушка'. Коми лабиализованные *ö* и *ü* отлича-ются от лабиализованных гласных *ö* и *ü*, *y* эстонского и финского языка.

⁶ Н. Рогов, Пермско-русский и русско-пермский словарь, Петер-бург 1869.

⁷ T. E. Uotila, Zur geschichte des konsonantismus in den permischen sprachen, Helsinki 1933, lk. 63.

⁸ В. И. Лыткин, Дialeктологическая хрестоматия по пермским язы-кам, lk. 17 jj-d.; T. E. Uotila, Zur geschichte des konsonantismus, lk. 45 jj.

При образовании коми гласных спинка языка поднята заднее, чем при образовании прибалтийско-финских соответствующих звуков.

Во-вторых, проводятся примеры из коми-пермяцкого языка о гиперизме в употреблении *l* вместо *ʊ*. В разных диалектах и говорах коми языка *l* > *ʊ* в конце слога, а также в начале слова. В говоре деревни Калинино Кудымкарского района выступают параллельно *l* и *ʊ*: *jʊvalnɨ* и *jʊʋavɨ* 'спрашивать', *lɨm* и *ʋɨm* 'снег'. Параллельное употребление *l* и *ʊ* выступает также в некоторых словах, где *ʊ* является первоначальным, например, *lon* ~ *ʋon* 'брат'. Этот случай гиперизма зарегистрирован и в словаре Н. Рогова «Пермяцко-русский и русско-пермяцкий словарь».

FREKVENTATIIVSE SUFIKSI -l TARVITAMISE SÖLTUVUSEST FONEETILISTEST TINGIMUSTEST MORDVA JA MARI KEELES

BORISS SEREBRENNIKOV

Ersamordva keeles esineb huvitav iseärasus, mis seisneb selles, et frekventatiivset sufiksit *l* tarvitatakse seaduspäraselt nendel juhtudel, kui talle eelneb *d* või *t*. Kus need häälikud puuduvad, tarvitatakse teisi frekventatiivsufikseid. Selle väite tõestuseks võib tuua ilmekaid näiteid. Vrd. järgmisi verbipaare: абунгадомс 'растеряться' — абунгалемс 'теряться', аволдамс 'махнуть' — аволямс 'махать', азаргадомс 'взбеситься' — азаргалемс 'беситься', алкалгадомс 'сделаться ниже' — алкалгалемс 'уменьшиться', алкиньгадомс 'уменьшиться' — алкиньгалемс 'уменьшаться', амольдымс 'черпнуть' — амолямс 'вычерпывать', ашолгадомс 'белеть' — ашолгалемс 'белеть', берякадомс 'ухудшиться' — берякалемс 'ухудшаться', бизмолгадомс 'всполошиться' — бизмолгалемс 'суетиться', бойдройгадомс 'ободриться' — бойдройгалемс 'ободрять', бойкалгадомс 'стать бойким' — бойкалгалемс 'становиться бойким', валдомгадомс 'осветиться' — валдомгалемс 'освещаться', васодемс 'встретить' — васолемс 'встречать', вачкодемс 'вбить гвоздь' — вачколемс 'вбивать гвоздь', виемгадомс 'стать сильным' — виемгалемс 'становиться сильным', визделгадомс 'устыдиться' — визделгалемс 'стыдиться', дёргадемс 'дернуть' — дёргалемс 'дергать', каладомс 'износиться' — калалемс 'изнашиваться', келейгадомс 'расшириться' — келейгалемс 'расширяться', ливчакадомс 'приободриться' — ливчакалемс 'приободрять', нуьркалгадомс 'сделаться коротким' — нуьркалгалемс 'делаться коротким', ормаскадомс 'взбеситься' — ормаскалемс 'беситься', поводемс 'повесить' — поводемс 'развешивать', покшолгадомс 'увеличиться' — покшолгалемс 'увеличиваться', раушкадомс 'почернеть' — раушкалемс 'чернеть', талакадомс 'растеряться' — талакалемс 'теряться', теялгадомс 'сузиться' — теялгалемс 'суживаться', томкалгадомс 'углубиться' — томкалгалемс 'углубляться', тулодомс 'заткнуть пробкой' — тулолемс 'затыкать пробкой', тустолгадомс 'загустеть' — тустолгалемс 'густеть', урадомс 'размотать' — уралемс 'разматывать', ушодомс 'начать' — ушодемс 'начинать', чаракадомс 'закружиться' — чаракалемс

'кружиться', *чуrolгадомс* 'поредеть' — *чуrolгалемс* 'редеть', *шождалгадомс* 'сделаться редким' — *шождалгалемс* 'становиться редким', *эрьгедемс* 'обрадоваться' — *эрьгелемс* 'радоваться', *яходемс* 'махнуть' — *яхолемс* 'размахивать'¹.

Huvitav paralleelsus avaldub mari keeles. Frekventatiivne sufiks *-ыл* liitub mari keeles peamiselt häälikuid *t* või *d* sisaldavatele tüvedele, nagu on võrdlemisi kerge veenduda allpool esitatavate näidete analüüsimisel: *ышташ* 'делать' — *ышт-ыл-аш* 'поделывать', *лўмдаш* 'назвать' — *лўмд-ыл-аш* 'обзывать', *тõришташ* 'прыгнуть' — *тõришт-ыл-аш* 'прыгать', *уэмдаш* 'обновить' — *уэмд-ыл-аш* 'обновлять', *шындаш* 'посадить' — *шынд-ыл-аш* 'садить'², *ўйшташ* 'стереть' — *ўйшт-ыл-аш* 'стирать', *пелешташ* 'произнести' — *пелешт-ыл-аш* 'выговаривать', *тõргалташ* 'отклеиваться' — *тõргалт-ыл-аш* 'отклеивать', *тарваташ* 'сдвинуть' — *тарват-ыл-аш* 'сдвигать', *колташ* 'посылать' — *колт-ыл-аш* 'посылать часто', *покташ* 'гнать' — *покт-ыл-аш* 'гонять', *чонгешташ* 'лететь' — *чонгешт-ыл-аш* 'порхать', *шокташ* 'играть' — *шокт-ыл-аш* 'часто играть, немного играть' — *пõрдыкташ* 'вертеть' — *пõрдыкт-ыл-аш* 'поворачивать', *ончыкташ* 'показывать' — *ончыкт-ыл-аш* 'часто показывать', *пудырташ* 'ломать' — *пудырт-ыл-аш* 'ломать часто', *шалаташ* 'разбить' — *шалат-ыл-аш* 'разбивать часто', *чывышташ* 'щипнуть' — *чывышт-ыл-аш* 'щипать' jne. Seetõttu ühineb sufiks *ыл* mari keeles väga kergesti teise frekventatiivse sufiksiga *ед*, näiteks *кераш* 'воткнуть' — *кер-ед-аш* 'втыкать' ja *кер-ед-ыл-аш* 'втыкивать', *пураш* 'зайти' — *пур-ед-ыл-аш* 'захаживать', *лукташ* 'вытащить' — *лукт-ед-аш* 'вытаскивать'³.

On raske oletada, et ühissoomeugri ajastul oleks tarvitatud sufiksit *l* ainult pärast häälikutega *t* ja *d* lõppevaid tüvesid, seda enam, et teistes soome-ugri keeltes on võimalik selle sufiksi tarvitamine ka seoses tüvedega, mis ei sisalda häälikuid *t* ega *d*, vrd. sürjakomi keeles ka verbe nagu: *луй-ны* 'tulistama', kuid *луй-лы-ны* 'sageli tulistama', *чин-ны* 'vähenema', kuid *чин-лы-ны* 'korduvalt vähenema', *вõч-ны* 'tegema', kuid *вõч-лы-ны* 'sageli tegema', *гижны* 'kirjutama', kuid *гиж-лы-ны* 'sageli kirjutama' jt.; handi keele tromjugani murdes *кеуэр-лә* 'sageli riputama' — *кеу-эр* 'riputama', surguti murdes *ла-уэл* 'pidevalt vaatama kuhugi', vrd. keskvaahi *ләуэт* 'üks kord vaatama' jt.⁴, mansi *ались-ла-лыс* 'лавливал' jt.⁵

¹ Näited raamatust: М. Н. Коляденков, Н. Ф. Цыганов, Эрзянско-русский словарь, Москва 1949.

² Näited I. Galkini artiklist «Общефинно-угорские суффиксы с л-овым элементом в современном марийском языке». — Ajaloo-Keeleteaduskonna töid (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 51), Tartu 1957, lk. 74. Sõrendused siin ja edaspidi minult — B. S.

³ Sealsamas.

⁴ G. Ganschow, Die Verbalbildung in der ostjakischen Sprache. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Jg. VI (1956/57) nr. 3, lk. 242.

⁵ А. Н. Баландин, М. П. Вахрушева, Мансийский язык. Ленинград 1957, lk. 120.

Tekib eriline probleem: miks ersamordva keeles frekventatiivne sufiks *-le* ja mari keeles frekventatiivne sufiks *-ыл* esinevad peamiselt pärast konsonante *-t* ja *ð*.

Erialases kirjanduses ei leidu sellele küsimusele ammendavat vastust. M. J. J e v s e v j e v mainib oma töös «Основы мордовской грамматики», et sufiksit *л* tarvitatakse harilikult neil juhtudel, kui tüve lõpphäälik *ð* langeb välja, vrd. *эръгедемс*, *эръге-л-е-мс* 'радоваться', *тутмад-ем-с*, *тутма-л-е-мс* 'толкать, подталкивать грудью', *сёрмад-о-мс*, *сёрма-л-е-мс* 'писать, писывать'⁶. Paasonen märgib teoses «Mordvinische lautlehre», et *d* ersa keeles järgsilpides langeb kõikjal välja *n*-i ja *l*-i ees, näit. *azargal'an*, *azargañan* < **azargadl'an*, **azargadñan* 'raevutsema'⁷.

Nimetatud teoste autorid, märkides *l*-i ees asuva *d* väljalangemise fakti, ei anna siiski vastust tähtsamale küsimusele, mispärast *l* mõlemates keeltes liitub häälikutele *t* ja *d*.

Katsume anda võimalikku seletust sellele nähtusele. Nähtavasti toimus vanasti nii ersamordva kui ka mari keeles ulatuslik frekventatiivse sufiksi *l* väljalangemise protsess. Ersamordva keeles täitsid frekventatiivse sufiksi *l* funktsioone osalt sufiksид *-не*, *-кине*, *-се* jt., osalt *молилинъ* 'käisin sageli' tüüpi kestev minevik jt. Mari keeles täitis frekventatiivse sufiksi *l* funktsioone *налынам* 'võtsin sageli' tüüpi teine minevik ja *налам ыле* 'võtsin' tüüpi kestev minevik, osalt teised sufiksид, nagu *-кал*, *-гал*, *-ед*. Häälikud *t*, *d* ja *l* on teataval määral foneetiliselt lähedased, sellega on seletatav nende vaheldumise võimalus, mis ilmneb mõnedes keeltes, vrd. ladina *lingua* 'keel', kuid gooti *tungo*, saksa *Zunge* < *tunge*, ladina *lacrima* 'pisar', kuid kreeka *δάκρυμα*; vrd. *t* ja *l* vaheldust handi keele murretes, näit. *taŋka* ~ *laŋki* 'orav', *te* ~ *le* 'sööma'⁸.

Nende häälikute artikulatsiooniline lähedus oli teatavaks takistuseks frekventatiivse sufiksi *l* kadumisele. Ühendites *tl*, *dl* ta säilis, teistel juhtudel kadus. Sellepärast tekkis mari ja ersamordva keeles teatav illusioon, nagu oleks frekventatiivset sufiksit *l* esialgselt tarvitatud ainult tüvede järel, mis lõpevad häälikutega *t* või *d*. Nagu meie arvates õigesti oletab I. S. G a l k i n, ei olnud mordva ja mari keeles algupäraselt sufiksi *l* ees vokaali. Nähtavasti on ersamordva keeles säilinud siin vanem kuju, vrd. ersamordva *кант-лемс* 'sageli kandma'. Arvatavasti esinesid mari keeles *ончык-т-ыл-аш* 'sageli näitama' tüüpi verbid kujul *ончыктлаш*. Vajadus vahet

⁶ М. Е. Евсеев, Основы мордовской грамматики. Эрзянь грамматика, Москва 1929, lk. 194.

⁷ H. Paasonen, Mordvinische lautlehre. — SUST XXII, Helsingfors 1903, lk. 62 jj.

⁸ W. Steinitz, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie, Leipzig 1950, lk. 159—160.

teha verbitüüptide ончыктлаш 'sageli näitama' ja руалаш 'гаіума' vahel kutsus esile vokaali *ы* ilmumise *л* ette verbides nagu ончыктлаш, millest tekkis hilisem ончыкт-ыл-аш.

О ЗАВИСИМОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ МНОГОКРАТНОГО СУФФИКСА -л ОТ ФОНЕТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ В МОРДОВСКОМ И МАРИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ

Резюме

В эрзя-мордовском языке наблюдается одна интересная особенность, состоящая в том, что многократный суффикс -л употребляется закономерно в тех случаях, когда ему предшествует *д* или *т*. Для доказательства этого положения могут быть приведены наглядные примеры. Сравним следующие глагольные пары: абунгадомс 'растеряться', абунгалемс 'теряться'; аволдамс 'махнуть', аволямс 'махать' и т. д.

Интересный параллелизм обнаруживается в марийском языке, а именно: многократный суффикс -ыл присоединяется преимущественно к основам, содержащим звуки *т* или *д*, например ыш-таш 'делать', ышт-ыл-аш 'поделывать'; лўмдаш 'назвать', лўмд-ыл-аш 'обзывать' и т. д.

Суффикс -ыл в марийском языке очень охотно сочетается с другим многократным суффиксом -ед, например кераш 'воткнуть', кер-ед-аш 'втыкать часто' и кер-ед-ыл-аш.

Однако трудно допустить, что в эпоху финно-угорской языковой общности многократный суффикс -л употреблялся только после основ, оканчивающихся на *т* и *д*, тем более, что употребление этого суффикса в других финно-угорских языках оказывается возможным и после основ, не содержащих *т* и *д*. Возникает особая проблема, почему в эрзя-мордовском языке многократный суффикс -ле и в марийском языке многократный суффикс -ыл употребляются главным образом после согласных *т* и *д*. В специальной литературе нет исчерпывающего ответа на этот вопрос.

Попробуем высказать возможное объяснение этого явления. Как в эрзя-мордовском, так и в марийском языке в древности, по-видимому, происходил сильный процесс выветривания многократного суффикса -л. Однако артикуляционная близость звуков *т*, *д* и *л* создавала известное препятствие для исчезновения многократного суффикса -л. В сочетаниях *тл*, *дл* он удерживался, а в других случаях исчезал. Поэтому в марийском и эрзя-мордовском языках создалась известная иллюзия, будто бы многократный суффикс -л изначально употреблялся только после основ, оканчивающихся на *т* и *д*.

MÄRKMEID MORDVA KEELTE KONJUGATSIOONIST

VALDEK PALL

I. MdE *il'a* ~ *l'a*; mdM *t'at* ~ *d'at*.

Imperatiivi eitusverbi tüveks on ersa keeles *il'a* [murdeti ka *l'a*, näit. *merä l'a ja-ka* (MVD III 232) 'ütleb: ära mine'; *l'a mak čaft, l'a mak tarvaft* (SUSA XII 134) 'ära löö mind, ära tapa mind']. Mokša keele imperatiivis esineb eitusverbi tüvena tavaliselt *t'a-* [murdeti aga ka *d'a-*, näit. *d'amak št'afñä* (MVD IV 13) 'ära aja mind üles'; *d'äšt' ñolä* (MVD IV 803) 'ärge laske teda (sisse)']¹.

Mordva keeltes pöördub imperatiivi eitusverb nii objektitus kui ka objektilises konjugatsioonis. Eitusverbile liituvad põhiliselt sama lõpud, mis esinevad imperatiivi afirmatiivsetes vormideski: ersa *il'a* ~ *il'ak, il'azo, il'ado, il'ast, il'amak* jne.²; mokša *t'at, t'aza, t'ada, t'ast, t'amak* jne.³ Eitusverbil esinevates lõppudes puudub vastavus ersa ja mokša keele vahel sg. 2. pöörde osas: ersas lõputa (*il'a*) või *k-lõpuline* (*il'ak*), mokšas *t-lõpuline* (*t'at* ~ *d'at*).

Ersa murdeis on afirmatiivsetes vormides objektitu konjugatsiooni sg. 2. pööre alati *k-*, resp. *t-* (< **k-*) lõpuline⁴. Eitusverbi sg. 2. pööre on aga enamasti lõputa (*il'a*). H. P a a s o n e n ja A. Š a h m a t o v annavad küll oma grammatikais ka *il'ak* (~ *il'a*)⁵, aga tekstides leiame harva näiteid *il'ak* tarvitamisest

¹ Uksikuid näiteid *il'a* kohta võime leida ka mokša murdeis, näit. *il'aka mañčä polaj* (MVD IV 113) 'ära peta, abikaasa!'.
² Vrd. näit. H. P a a s o n e n, Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß, Helsingfors 1909, lk. 013, 019—020; M. E. Евсеев, Основы мордовской грамматики. Эрзянь грамматика. С приложением образцов мокшанских склонений и спряжений, Москва 1928, lk. 283, 286, 292—293; M. Я. Талабаев, Эрзянь кельнь грамматика. Васенце пелькс. Фонетика ды морфология, Саранск 1954, lk. 148—149.

³ Vrd. näit. H. P a a s o n e n, Mordwinische chrestomathie, lk. 013, 019—020; M. E. Евсеев, Основы мордовской грамматики, lk. 374, 406; С. Т. Потапкин, Мокшень кялень грамматика. Васенце пелькс. Фонетика ды морфология, Саранск 1953, lk. 129—130.

⁴ Erandiks on verb *vanoms* 'vaatama', näit. eSNa *vana, vana; kosa son* 'vaata, vaata, kus ta on'. Näited, mille ees on antud lühendid eSNa (Starõje Naimanõ küla Mordva ANSV Bolšije Berezniiki rajoon) ja mSSa (Starõje Saigovo küla Mordva ANSV Starõje Saigovo rajoon), on võetud allakirjutanu poolt 1953. ja 1954. a. suvel kohapeal tehtud üleskirjutustest.

⁵ Vt. H. P a a s o n e n, Mordwinische chrestomathie, lk. 013; A. A. Шахматов, Мордовский этнографический сборник, С.-Петербург 1910, lk. 823.

objektitu konjugatsiooni vormina, näit. *il'ak jovt'ne, parojakaj, p'ek lamova* (SUSA IX 18) 'ära jutusta, kälike, nii pikalt'. Siia võiksid kuuluda ka rõhutava partikliga vormid, nagu eSNa *il'akaj avart' mazij, d'ejt'irim* 'ära ometi nuta, mu kena tütreke', *il'aka avart't' čuvažon čora* (MVD II 17) 'ära (nüüd) nuta, tšuvaši poiss'.

Nagu teame, pole objektitu konjugatsiooni imperatiivi sg. 2. pöördes esinev *-k* isikulõpp, vaid imperatiivi tunnus. On üsna tõenäoline, et see on afirmatiivsetest vormidest mõningais ersa murdeis kandunud analoogia teel üle ka eitusverbile [*jakak: il'a jakak* — *jakak: il'ak jaka(k)*].

Ka mokša murdeis on afirmatiivsetes vormides objektitu konjugatsiooni sg. 2. pöörde järjekindlalt *k-*, resp. *t-* (< **k-*) lõpuline. Eitusverbi lõpuks sg. 2. pöördes on aga *-t*. Tekivad paratamatult küsimused: a) kas mokša murdeis esineb imperatiivi eitusverbi sg. 2. pöördes isikulõpp *-t*, või on tegemist häälikumuutusega *-k* > *-t*; b) millist päritolu on eitusverbi *t'a* ~ *d'a* tüvi.

J. Szinnye'i ja A. Klemm väidavad, et ersa keeles on imperatiivi eitusverbi tüvele *i* liitunud frekventatiivne tuletussufiks *l'*⁶. Seega oleks imperatiivis sama eitusverbi tüvi, mis indikatiivi preteeritumiski, kus eitusverbi tüveks tänapäeval on *e*, millele on liitunud preteeritumi tunnus *z*. L. Hakulinen märgib küll, et soome *älä* 'ära' ei ole ühendatav indikatiivi preesensi (samuti kodavere murraku ja lõuna-eesti murrete preteeritumi) eitusverbiga *en, et* jne., kuigi mureti esineb ka *elä*. Viimast varianti peab L. Hakulinen indikatiivi eitusverbi eeskujul tekkinuks⁷. Lähtudes mordva keeltest võiks soome *elä* olla üsna täpselt vasteks eitusverbile *il'a*, kuna mordva keeltes on esimese silbi keskkõrge vokaal muutunud kõrgeks, kui teises silbis oli *a, ä*⁸. (Teise silbi *a* on sel juhul muidugi sekundaarne.) Igatahes ei paista olevat mordva keeles selliseid fakte, mis takistaksid ühendamast indikatiivi preteeritumi ja imperatiivi eitusverbi tüve: indikatiivis *e* (*ežin* jne.), imperatiivis *i* < **e* (*il'a* jne.).

Järgnevalt peatugem mokša *t'a* ~ *d'a* päritolu küsimusel. A. Genetz on ühendanud eesti *ära*, soome *älä*, ersa *il'a*, mokša *t'at* < **id'at* ja mari *it*. Ta väidab, et nende ühiseks lähtevormiks võiks olla **äda*⁹.

⁶ Vt. J. Szinnye'i, Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje. — Magyar Nyelvőr XIII, Budapest 1884, lk. 148—149; A. Klemm, A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története. — NyK XLVIII, Budapest 1933, lk. 395.

⁷ Vt. Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка I. Фонетика и морфология, Москва 1953, lk. 232.

⁸ Vrd. näit. Д. Бубрих, Из истории мордовского вокализма. — Советское языкознание III, Ленинград 1937, lk. 83—84.

⁹ Vt. A. Genetz, Suomalais-ugrilainen *d* ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. — Suomi, Kolmas jakso, 13 osa, Helsinki 1897, lk. 9.

A. Klemm annab mokša $t'a \sim d'a$ päritolu kohta järgmise seletuse.¹⁰ Mokša murretes olevat imperatiivi eitusverbis kadunud sõnaalguline *i*, nagu näeme seda praegu osas ersa murretes (vt. näiteid eespool). A. Klemm osutab, et sõnaalgulise vokaali kao kohta leiame näiteid teisteski sõnades, nagu ersa $iš'a \sim š'a$, mokša sta ; ersa $išt'amo$, mokša $stamä$ jne.¹¹ Edasi olevat mokša murdeis $t'a > d'a$, millest saadi ka $t'a$ (vrd. ersa ejd' , ejt' , $äid'$; mokša id' 'laps', mordva $t'aka \sim d'aka$ 'id.'). *t*-lõpuline vorm objektitu konjugatsiooni sg. 2. pöördes olevat tekkinud häälikumuutuse $-k > -t$ tagajärjel (seega $d'at < *d'ak < l'ak < il'ak$).

J. Szinnye'i arvates ei ole $-t$ objektitu konjugatsiooni imperatiivi eitusverbi sg. 2. pöördes seletatav häälikumuutusega $-k > -t$, vaid indikatiivi preesensi analoogiaga (*palatada*: *palat* — *tada*, *d'ada*: *x*, $x = t'at, d'at$)¹².

A. Klemmi oletus, et $t'at$ varasemaks vormiks võis olla $*t'ak < *l'ak$, ei ole usutav. Häälikumuutus $-k > -t$ on toimunud ainult siis, kui *k* on liitunud sõnalõpulisele konsonandile¹³. Mis puutub A. Klemmi poolt esitatud häälikumuutusesse $t'a > d'a$, siis sellegi kohta ei ole võimalik esitada teisi näiteid. Pealegi võib täiesti õigustatult tõstatada küsimuse, kas ongi mokša murrete imperatiivi eitusverbis esinenud *l*-element. Võrdluseks võtkem mari keele eitav imperatiiv, näit. *it kodo* 'ära jäta', *ida kodo* 'ärge jätke', *it nal* 'ära võta', *ida nal* 'ärge võtke' jne.¹⁴ Mari keeles on isikulõpud liitunud eitusverbi tüvele *i*- (vrd. indikatiivi preesensiga *ot kaje* 'sa ei lähe', *oda kaje* 'te ei lähe'). Samasugune süsteem on omane ka sürja keelele, näit. *en mun* 'ära mine', *en(e)*, *ed(e) mune(i)* 'ärge minge' (vrd. indikatiivi preesensiga *on mun* 'sa ei lähe', *on(e)*, *od(e) ode(i) mune(i)* 'te ei lähe'¹⁵).

Eriti tuleks tähelepanu juhtida sellele, et mari keeles esineb imperatiivi eitusverbil ka sg. 2. pöördes isikulõpp. Ei ole võimatu, et ka mokša murdeis oli imperatiivi eitusverbiks ainult *i* (resp. *e*) ning sg. 2. pöördes esines isikulõpp nagu mari keeles¹⁶. Oletades, et mokša murdeis puudus imperatiivi eitusverbis $-l'$ - ja isikulõpud liitusid eitusverbi tüvele *i* ($\sim e$), võiksim teise pöörde rekonst-

¹⁰ Vt. A. Klemm, A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története. — NyK XLVIII, Budapest 1933, lk. 395—396.

¹¹ Vrd. H. Paasonen, Mordvinische lautlehre. — SUST XXII, Helsingfors 1903, lk. 49, 52—55.

¹² J. Szinnye'i, A magyar *-n* személyrag. — NyK XLI, Budapest 1911—1912, lk. 287.

¹³ Vrd. H. Paasonen, Mordvinische lautlehre, lk. 22; Д. В. Бубрих, Историческая грамматика эрзянского языка, Саранск 1953, lk. 33.

¹⁴ Ö. Beke, Cseremis nyelvtan. — NyK XLI, Budapest 1911—1912, lk. 211, 222.

¹⁵ T. E. Uotila, Syrjänische chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis, Helsinki 1938, lk. 57—58.

¹⁶ Võrdluseks võiks tuua indikatiivi preesensis esineva mokša *af*, millele leiame vaste mari keelest. Vt. V. Pall, Negatsioonist mordva keeles. — Ema-keele Seltsi Aastaraamat III, 1957, Tallinn 1957, lk. 217—222.

rueerida kujul sg. **it'* ~ **et'*, pl. **id'a* ~ **ed'a*. Oletagem nüüd, et sõnaalguline *i* kadus näiteks pl. 2. pöördes: **id'a* > *d'a*. Peale *i* kadu võidi võtta pl. 2. pöördes esinevat vormi **d'a* eitusverbi tüvena ja liita veel kord pl. 2. pöörde lõpp. Nii saadi vorm, mis oli lähedane indikatiivi preesensis esinevatele sekundaarsetele isikulõppudele ¹⁷ -*tada*, -*t'ada* ¹⁸. Lähtudes sellisest üksikuna seisvast eitusverbi vormist, nagu **d'əd'a*, näib olevat usutav, et indikatiivi preesensi lõppude -*tada*, -*t'ada* mõjul tekkisid tänapäeval esinevad analoogilised eitusverbi vormid *d'ada* (~ *t'ada*). Singulari 2. pöörde kujunemisel tuleb arvesse J. Szinnyi poolt esitatud analoogia-võimalus: *palatada* : *palat*, *d'ada* : *x*, *x* = *d'at*.

Eitusverbis esineva vahelduse *d'* ~ *t'*-paralleelina võiks tuua samasuguse vahelduse sõnas *id'* 'laps', deminutiiv *id'aka* ~ *t'aka*.

Eitusverbi pl. 2. pöördes tüve **d'a* asendumine *d'a*-ga ei tarvitse olla toimunud ainult indikatiivi preesensi isikulõppude mõjul. Mokša keeles on *a*-tüvelistes sõnades palataliseeritud konsonandi järel sõnalõpuline *a* > *ε*. Palataliseerimata morfeemide ees on tüve *a* säilinud, näit. *prε* 'pea', pl. nom. *prat*, *at'ε*, pl. nom. *at'at*, *bañε* (< vene баня) 'saun', *bañat* jne. ¹⁹. *ε* ~ *a* vaheldus on mõningates asesõnades kandunud ka algsetesse eesvokaalsetesse tüvedesse, s. o. sõnad on muutunud tegelikult *a*-tüvelisteks, näit. *ñε*, *ñat* 'need'; *śε* 'see', abl. *śada*, pl. nom. *śat*; *t'ε* 'see', iness. *taśa*, elat. *t'asta* ²⁰. On võimalik, et ka imperatiivi eitusverbis on tegemist samasuguse sekundaarse *a*-tüvega: **d'a* : *d'ada*.

On mõeldav, et paralleelselt pluuraliga liideti eitusverbis ka singulari vormile **id'* indikatiivi preesensi isikulõpp -*at* (**id'* > **id'at* > *d'at*), mis on saanud aluseks *a*-listele vormidele ka pluuralis.

Olgu lõpuks mainitud, et imperatiivi eitusverbidele *il'a* ~ *d'a* võib muredeti liituda konjunktivi tunnus ja need võivad esineda konjunktivi eitusverbidena tavaliste *avol'* ~ *afəl'* asemel. M. Jevsevjevi käsikirjalistest materjalidest võis leida eitusverbi *l'al'*, näit. *лале саса(κ)* 'ma ei saaks kätte' ²¹, *лялик саса(κ)* 'sa ei oleks saanud seda kätte', *лялинк саса(κ)* 'teie ei oleks saanud seda kätte' ²². M. Jevsevjevi grammatikas on toodud näiteid ka *d'al'* kohta, näit. *дялedia .сока* 'te ei künnaks' jne. ²³.

¹⁷ Vrd. A. П. Рябов, Мордовские окончания 1 и 2 pluralis praesentis в безобъектном спряжении. — Доклады Академии Наук СССР X, Ленинград 1928, lk. 203—204; P. Ravila, Über eine doppelte vertretung des urfinnisch-wolgaischen **a* der nicht ersten silbe im mordwinischen. — FUF XX, Helsingfors 1929, lk. 104.

¹⁸ Üksikuid näiteid võib mokša murdeist leida ka -*dada* kohta: *лудам(а)* 'loeme', *лудад(а)* 'loete'. M. E. Евсеев, Основы мордовской грамматики, lk. 368.

¹⁹ Vrd. H. Paasonen, Mordvinische lautlehre, lk. 105.

²⁰ Vt. H. Paasonen, Mordwinische chrestomathie, lk. 98, 121—122, 140.

²¹ M. Jevsevjevi tõlge: я не догнал бы.

²² Мордовский государственный архив, фонд nr. 267, s.-ü. 91, lk. 33. Kahjuks ei ole märgitud kohta, kust üleskirjutus on tehtud.

²³ Vt. M. E. Евсеев, Основы мордовской грамматики, lk. 372.

II. MdM *molakan, molakaškan*.

Mordva keeltes, eriti ersa keeles liidetakse imperatiivi vormidele väga sageli rõhutavad partiklid *-ka, -kak, -kaja, -jak*²⁴, näit. ersa *úit lavtovot úelkska varštaka* (SUSA IX 140) 'vaata üle oma parema öla', *št'akaja suka št'akaja* (MVD I 279) 'tõuse, lirma, tõuse', *a'dadojak tejte' t'akiñet* (MVD II 45) 'tulge, tütarlapsed', *čañt'imižgak e'amo* (MVD II 452) 'õnnistage mind, et ma (hästi) elaksin'; mokša *ramaka akša kalatsa* (MVD IV 6) 'osta valget saia', *pantška teenza ortat* (MVD IV 129) 'ava talle värav'.

J. Mägiste on osutanud, et rõhutava partikliga imperatiivid, nagu vadjä *annaka ~ annakka* jne., esinevad ka idapoolsetes läänemeresoome keeltes, kus aga partikkel *-ka ~ -k* on vene keelest laenatud²⁵.

Allakirjutanul ei ole olnud võimalust analüüsida, mil määral on antud juhul mordva keeltes tegemist vene keele mõjuga. Piirdutagu vaid viitega, et vähemalt osa loetletud partikleist on algupärased, nagu osutab vokaalile liitunud variant *-jak*²⁶.

On tavaline, et verbivormides liidetakse rõhutav partikkel isikulõpule (resp. kõneviisi tunnusele). Siiski on mokša keelest puutunud silma ka vorme verbist *mol'ams* 'minema', kus isikulõpud on liitunud rõhutavale partiklile, näit. mokša a) *šoraš mārgi tārantsi: mol'akan odu* (MVD IV 848) 'poeg ütles oma emale: «Lähen (ju) uuesti»', *mol'akan moñš* (MVD IV 867) 'lähen (ju) ise', *молякан мон — мярьгсь Петясь* (МФ 68) 'ma (ju) lähen, ütles Petja', *молякан меки вятъсайненъ* 'lähen ja toon nad tagasi' (СПМ 40); b) mŠša *mol'akakškan a'eñ gudu* 'lähen isakoju'²⁷.

On tõenäoline, et viimati esitatud näidetes on meil tegemist vene keelest laenatud partiklitega. Seda võiksid tõestada: a) intervokaalne *-k-*, b) samasugustes tingimustes paralleelselt esinev *-kaška*²⁸, mis on kahtlemata võõrast päritolu, c) asjaolu, et indikaatiivis esineb partikkel ainult sg. I. pöördes nagu vene keeleski²⁹.

²⁴ Peale nende esineb veel variante, nagu *-kajak, -kajata, -ta (~ t'a), -tajak, -taja, -tajat'a, -jat'a*.

²⁵ Vt. J. Mägiste, Venepärane imperatiivikujund idapoolseis läänemeresm. keelis. — Eesti Keel 1933 (XII), Tartu 1933, lk. 83—87.

²⁶ Vrd. H. Paasonen, Mordvinische lautlehre, lk. 16; A. Raun, Sprachwissenschaftliche Miscellen. — Ural-altaische Jahrbücher, Band XXIV, Heft 1—2, 1952, Wiesbaden, lk. 134—136.

²⁷ *-kaška-* esineb ka imperatiivis, näit. mdPš *targakakšat' úid'i p'il'gəñ kāmāñəñ* (MVD IV 329) 'tõmba mu parema jala saabas (jalast)'.

²⁸ «Ка, ко, тка, кась (кася), привесочная частица, усиливающая или указывающая значение речи, или означающая: просьбу, желание, понуждение, а иногда не представляющая никакого значения...» — В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка Т. II, С.-Петербург-Москва 1881.

²⁹ «-ка, частица (простореч.) I. Ставится после пов. накл. и заменяющих его форм и выражений для придания оттенка увещания, для смягчения приказаний. ... 2. При I л. ед. ч. глг. буд. вр. означает возникшее желание, решимость что-н. сделать.» Толковый словарь русского языка Т. I, Москва 1935.

III. Mokša улезаледяе.

1901. a. ilmunud mokšakeelsest evangeeliumi tõlkest³⁰ võime leida näiteid konjunktiiv-i tunnuse liitumisest optatiivi tunnusele (algself 3. isiku lõpule imperatiivis): *сае лангс мяерьгсть Теенза: кодама содафксцень Тон нйейфтсак, содазаледеязь кемъ-заледеязьгяе?* (lk. 21) 'siis ütlesid nad temale: millise ime sa teed (millise märgi annad), et me sind tunneksime ja usuksime', *А нят сѣрмадфт кемъзалесътъ тинь Исустъ Христозкс, Шкайтъ Цѣракс, и станяе кемезъ, эряейхътъ улезаледяе лемъни марта* 'kirjutatud on, et te usuksite, et Jeesus on Kristus, jumala poeg, ja uskudes elaksid tema nimes' (lk. 73). Teistest trükitud allikatest ei ole sellelaadilisi näiteid leitud. Pole võimatu, et kõnekeeles võisid sellised vormid siiski esineda, sest mordva keeltes võib konjunktiiv-i tunnus liituda ka konditsionaali tunnusega³¹.

LÜHENDID

MVD I—IV — H. Paasonen, Mordwinische Volksdichtung I—IV, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXVII, Helsinki 1939; LXXXI, Helsinki 1939; LXXXIV, Helsinki 1941; XCI, Helsinki 1947.

МФ — Mokšень фольклор, Саранск 1940.

SUSA IX (~ XII) — H. Paasonen, Proben der mordwinischen volksliteratur, Journal de la Société Finno-Ougrienne IX, Helsinki 1891; XII, Helsinki 1894.

СПМ — М. В. Учватов, Сире пингонь мордовский народный морот, Саранск 1941.

ЗАМЕТКИ О СПРЯЖЕНИИ ГЛАГОЛОВ В МОРДОВСКИХ ЯЗЫКАХ

ВАЛДЕК ПАЛЛЬ

Резюме

I. В мордовских языках отрицательный глагол имеет в повелительном наклонении две основы: в эрзянском языке *il'a ~ l'a*, в мокшанском языке *t'a ~ d'a*. К отрицательному глаголу в основном присоединяются те же окончания, которые выступают и в утвердительных формах, за исключением второго лица единственного числа в мокшанском языке, имеющего окончание *-t* (в утвердительных формах *-к* или *-t < *k*).

³⁰ От Иоанна Святое Евангелие на центральном Мокшанском наречии Мордовского языка. Перевёл села Ст. Пшенева Пенз. г. Инсарского у. священник Николай Барсов, Гельсингфорс 1901 г.

³¹ Vt. A. Ahlqvist, Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis, St. Petersburg 1861, lk. 54; J. Budenz, Moksa-és erza-mordvin nyelvtan. — NyK XIII, Budapest 1877, lk. 81; М. Е. Евсеев, Основы мордовской грамматики, lk. 235, 263, 370, 390; H. Paasonen, Mordwinische chrestomathie, lk. 09; А. А. Шахматов, Мордовский этнографический сборник, С.-Петербург 1910, lk. 821.

Высказывалось мнение, что в повелительном наклонении к основе отрицательного глагола *il'a* присоединился фреквентативный суффикс *-l'*. Таким образом, отрицательный глагол повелительного наклонения производится от той же основы, что и отрицательный глагол прошедшего времени изъявительного наклонения: в прошедшем времени *e-* (*ežin* и т. д.), в повелительном наклонении *i-* < **e-*.

По А. Клемму, в мокшанском языке второе лицо единственного числа *t'at* ~ *d'at* < **l'ak* < **il'ak*. Такая точка зрения находится в противоречии с фонетическими законами развития языка. Мордовские языки не знают перехода *l' > d'* и *k > t* после гласных.

Автор статьи допускает, что в мокшанском языке в отрицательном глаголе императива первоначально отсутствовал элемент *-l'*, как мы это видим в марийском языке, напр. *it nal* 'не бери', *ida nal* 'не берите'. Таким образом, мы могли бы реконструировать второе лицо отрицательного глагола в форме **id'* ~ **ed'*, **id'a*; причем в форме **id'* ~ **ed'* — *d* является окончанием второго лица. Начальное *i* в мокшанском языке нередко исчезает. Можно предполагать, что и в отрицательном глаголе начальное *i* отпало, вследствие чего во втором лице множественного числа мы имеем *id'a > d'a*. После отпадения *i*, форма **d'a* во втором лице множественного числа могла быть взята за основу отрицательного глагола и перенесена во все лица, а вместо передней гласной в основе отрицательного глагола объясняется или влиянием личных окончаний *-t'ada*, *-tada*, или наблюдающимся в мокшанском языке чередованием *e ~ a*, например в словах *še* 'это', аблатив *šada*, *t'e* 'это', *t'asa* 'здесь', *he*, *nat* 'эти'.

В диалектах встречается отрицательный глагол сослагательного наклонения *l'al'* ~ *d'al'*, образованный от основы *l'a* ~ *d'a* отрицательного глагола императива.

II. В мордовских языках к формам императива нередко присоединяются усилительные частицы *-ka*, *-как*, *-jak*, *-kajak*, *t'a* и т. д. В прибалтийско-финских языках усилительная частица *-ka* ~ *-k* в формах императива заимствована из русского языка. В мордовских языках, судя по варианту *-jak*, по крайней мере часть усилительных частиц исконно мордовские.

В формах изъявительного наклонения *mol'akan*, *mol'akaškan* 'пойду' частицы *-ka-*, *-kaška-* заимствованы из русского языка.

III. В изданном в 1901 г. евангелии на мокшанском языке можно найти примеры присоединения признака сослагательного наклонения к признаку опатива (побудительного наклонения), напр. *улезаледяе* 'чтобы вы были'.

ESIMENE MORDVA SÖNASTIK

ALEKSANDER FEOKTISTOV

Mokša- ja ersamordva keel, saanud kirja- ja hiljem kirjanduskeelteks alles pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni 1917. aastal, ei oma vanu kirjalikke mälestusmärke. Mordva keele osaline fikseerimine üksiksõnade, fraaside ja pisitekstide ning isegi sõnastike kujul algas siiski juba XVII sajandi lõpu paiku. Need materjalid, pillatud laiali kõige erinevatesse ja juhuslikumatesse revolutsiooniaelsest ajastust pärinevatesse allikatesse, pakuvad teatavat teaduslikku huvi, sest nad sisaldavad tõendeid mordva keele varasemast olukorrast.

Esmakordselt on mordva keelt fikseeritud hollandi õpetlase ja riigitegelase Nikolaes Witseni (1641—1717) teoses «Noord en oost Tartarye»¹ («Põhja- ja Ida-Tataaria»).

See ulatuslik teos on N. Witseni 25-aastase töö tulemuseks Vene impeeriumi rahvaste ajaloo uurimise alal. Materjal on kogutud autori poolt tema viibimise jooksul Hollandi saadikuna Venemaal. Eriti palju andmeid on tal õnnestunud saada korrespondentidelt, keda N. Witsenil oli Venemaa ja ka teiste riikide (Jaapani, Pärсия jt.) mitmesugustes osades.

N. Witseni teos koosneb kahest osast. Esimeses osas on põhiliselt esitatud varasemate ajaloolaste andmed kirjeldatud rahvaste kohta, teises tuuakse uut materjali Siberi ja Vaikse ookeani rahvaste ajaloo ja etnograafia alalt. Seal leidub ka Kaspia ja Musta mere kallastel asuvate rahvaste, aga samuti ka Volga-äärsete rahvaste, mordvalaste, maride, udmurtide jt. kirjeldus.

¹ Nikolaes Witsen, Noord en oost Tartarye, Ofte bondigh Ontwerp Van Eenige dier landen en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest Beneffens Verscheide tot noch toe onbekende, en meest noit voorheen beschreue Tartersche en nabuerige gewesten, lantstrecken steden, rivieren, en plaetzen, in de Noorder en Oosterlykste gedeelten Van Asia en Europa, zo buiten en binnen de rivieren *Tanays en Oby*, als omtrent de Kaspijsche, Indische-Oofster en Swarte Zee gelegen; gelyk de lantfchappen *Niuche, Dauria, Jeffo, Moegalia, Kalmakkia, Tangut, Usbek, Noorder Persie, Georgia, Circassia, Crim, Altin*, enz. mitsgar ders *Tingoesia, Siberia, Samojedia*, en andere aen Hare Zaerze Majesteiten Kroon gehoorrende heerschappyen: Met der zelve Lant-Kaerten: Zedert nauwkeurigh onderzoek van veele jaren, en eigen ondervindinge beschreven, getekent, en in't licht gegeven, Amsterdam 1692.

Raamatu teine trükk, samuti hollandikeelne, ilmus 1705. a., kolmas 1785. a.

Käesolevas kirjutises analüüsitakse hollandi-mordva sõnastikku, mis on paigutatud teose mordvalasi käsitlevasse ossa (Mordvinen, lk. 412—417). On vajalik esitada see sõnastik siin täielikul kujul, sest raamat, kus ta leidub, on käesoleval ajal suureks bibliograafiliseks harulduseks ja lugejale vähe kättesaadav.

Hollandi-mordva sõnastiku tekst

(kommentaaridega)

Kommentaaries kasutatud lühendite ja märkide seletus.

1. Nurksulgudes [] esitatakse kommentaarid hollandi-mordva sõnapaari järel.
2. Ümarsulud () näitavad, et N. Witseni poolt esitatud mordva sõnas on ilmne viga. Sel juhul esitatakse sulgudes kõige usutavam oletatav sõnakuju N. Witseni transkripsioonis.
3. Fischer — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: Johann Eberhard Fischer, Sibirische Geschichte von der entdekung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Lands durch die Russische Waffen, in den Versamlungen der Akademie der Wissenschaften vorgelesen, und mit genehmhaltung Derselben ans Licht gestellt von Johann Eberhard Fischer, Bd. 1—2, Spb. 1768.
4. Jevsevjev — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: М. Е. Евсеев, Эрзянь-рузонь валкс (Мордовски-русский словарь), Москов 1931.
5. Lach — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: Robert Lach, Gesänge russischer Kriegsgefangener. I Band: Finnisch-ugrische Völker. 2. Abteilung: Mordwinische Gesänge, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Band 205, Wien und Leipzig 1933.
6. Müller — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: Герард Фридрих Миллер, Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис чуваш и вотяков, Спб., 1791.
7. Paasonen — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: H. Paasonen, Mordwinische chrestomathie mit glossar und grammatikalischem abriß, Helsingfors 1909.
8. Pallas — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: Пётр-Симон Паллас, Путешествие по разным провинциям Российской империи, ч. 1—5, Спб., 1773—1788.
9. Ср. слов. — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: П. С. Паллас, Сравнительные словари всех языков и наречий, собранных десницею Всевысочайшей особы. Отделение первое, содержащее в себе европейские и азиатские языки. Часть первая, Санктпетербург 1787. Часть вторая, Санктпетербург 1789.

10. Strahlenberg — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: Philipp Johann von Strahlenberg, Das Nord- und Oßliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches das ganze Russische Reich mit Siberien und der groffen Tataren in sich begreiffet, In einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuern Zeiten, und vielen andern unbekannten Nachrichten vorgeſtellet, Nebst einer noch niemals an Licht gegebenen Tabula Polyglotta, Stockholm 1730.
11. Wiedemann — N. Witseni poolt esitatud mordvakeelse sõna vaste teosest: F. J. Wiedemann, Grammatik der Ersä-Mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch, St. Petersburg 1865.
12. holl — hollandi, hollandikeelse sõna tõlke esitamisel, kui hollandikeelne sõna erineb tähenduselt mordvakeelsest.
13. md — mordva, mordvakeelse sõna tõlke esitamisel, kui mordvakeelne sõna erineb tähenduselt hollandikeelsest.
14. mdE — vaste ersamordva kirjakeelest.
15. mdE murd. — vaste ersamordva murdeist.
16. mdM — vaste mokšamordva kirjakeelest.
17. mdM murd. — vaste mokšamordva murdeist.
18. md ? — tundmatu päritoluga mordva sõna, mille vaste puudub tänapäeva mordva keeltes.

Kui N. Witseni poolt esitatud hollandi-mordva sõnapaaris on mõlemad komponendid võrdse tähendusega (s. o. mordva vaste hollandi sõnale on õige ja täpne), siis eestikeelse tõlke ees mingit lühendit ei kasutata. Võrdlusmaterjali muudest allikatest esitatakse piiratud ulatuses, peamiselt nende mordva sõnade juures, mis pakuvad erilist huvi tähenduse, transkriptsiooni jm. suhtes.

*

1. Godt — Scabas ['jumal', vrd. mdM *икай, икабаз*, mdE *наз, икиназ*; Strahlenberg *jumis-hipas*].
2. Engel — Angil ['ingel', vrd. mdM, mdE *ангел*].
3. Heyligh — Si loman [holl 'püha', md 'päike inimene', vrd. mdM *ши ломань*, mdE *чи ломань*].
4. Hemel — Menel ['taevas', vrd. mdM, mdE *менель*].
5. Wolk — Tuczny ['pilv, pilverünk', vrd. mdM *туця*, mdE *пель, пель панкс, коволкс*].
6. Zon — Sibas ['päike', vrd. mdM *ши*, mdE *чи*, Müller *шибассъ*, Paasonen *tši, ši, tši-pas, šibavas*].
7. Maen — Cobas ['kuu', vrd. mdM, mdE *ков*, Paasonen *ков, коң, ков-pas, ков-pavas*].
8. Groote Starren — Oczuteſte [holl 'suured tähed', md 'suur täht', vrd. mdM *оцю таште*, mdE *поки теште*].

9. *Kleine starren* — *Jolamtefte* [holl 'väiksed tähed', md 'väike täht', vrd. mdM *ёмла тяште*, mdE *вишка теште*].
10. *Regen* — *Pifime* ['vihm', vrd. mdM *низем*, mdE *низеме*].
11. *Sneeuw* — *Lou* ['lumi', vrd. mdM, mdE *лов*].
12. *Donder* — *Atumzara* ['müristamine, kõu', vrd. mdM *атям, атыма*, mdE *пурьгине*, Wiedemann *pirgene*, Paasonen mdM *at'am*, mdE *pu'giñe* 'donner'].
13. *Blixem* — *Jondal* ['välk', vrd. mdM, mdE *ёндол*].
14. *Wint* — *Varma* ['tuul', vrd. mdM, mdE *варма*].
15. *Storm* — *Oczuvarma* [(*Oczuvarma*), holl 'torm', md 'suur tuul', vrd. mdM *оцю варма*, mdE *покии варма*].
16. *Hagel* — *Tfarachman* ['rahe', vrd. mdM, mdE *цяррахман*].
17. *Drooghte* — *Kosku kize* [holl 'kuivus, põud', md 'kuiv suvi', vrd. mdM *коське киза*, mdE *коське шка, коське кизэ*].
18. *Natte* — *Pifimkise* [holl 'niiskus', md 'vihmane suvi', vrd. mdM *низем киза*, mdE *низеме кизэ*].
19. *Slikkerigh* — *Rudas* [holl 'porine', md 'pori', vrd. mdM *рдаз, урдаз*, mdE *рудаз*].
20. *Aerde* — *Moda* ['maa', vrd. mdM, mdE *мода*].
21. *Water* — *Ved* ['vesi', vrd. mdM, mdE *ведь*].
22. *Vuer* — *Tol* ['tuli', vrd. mdM, mdE *тол*].
23. *Vonken* — *Tzatka* ['säde', vrd. mdM *цятка*, mdE *сятко*].
24. *Vocht* — *Jaksama* [holl 'niiskus, rõskus', md 'külm', vrd. mdM *якшама*, mdE *якшамо*].
25. *Heet* — *Pfy* ['kuum, tuline', vrd. mdM, mdE *нцу*].
26. *Brant* — *Tolbaly* [holl 'tulikahju', md 'tuli põleb', vrd. mdM, mdE *тол палы*].
27. *Koude* — *Jakfouma* [külm, vrd. mdM *якшама*, mdE *якшамо*].
28. *Helder* — *Valda* [valge, vrd. mdM *валда*, mdE *валдо*].
29. *Donker* — *Sobda* [pime, vrd. mdM *шобда*, mdE *чопода*].
30. *Rookachtigh* — *Kaczama* ['suitsune', vrd. mdM *качам, качама, качаму*, mdE *качамо*].
31. *Stof* — *Pul* ['tolm', vrd. mdM, mdE *пуль*].
32. *Geroep* — *Uf vazma* ['hädakisa, karjed'].
33. *Stem* — *Vael* ['hääł', vrd. mdM *вайгяль*, mdE *вайгель*].
34. *Geschreeuw* — *Peczkeczne firit* [holl 'kisa', vrd. mdM *нешко-дома*, mdE *нижнема*].
35. *Zant* — *Schuar* ['liiv', mdM *шувар, песок*].
36. *Welt* — *Pakse* ['pöld', vrd. mdM, mdE *накся*].
37. *Woest velt* — *Kirpakse* ['kõnnumaa, jäätmaa'].
38. *Gras* — *Tise* ['rohi', vrd. mdM *тише*, mdE *тикше*].
39. *Bamboes-riet* — *Nudje* ['pilliroog, kõrkjas', vrd. mdM *нюди, нюдикс, сенди*; mdE *нудей, нудейкс, сандей*, Wiedemann *nudei* 'Schilf, Rohr, Rohrlöte'].
40. *Boom* — *Shufta* ['puu', vrd. mdM *шufta*, mdE *чувто*].
41. *Bladeren* — *Ludna* ['lehestik', vrd. mdM, mdE *лона*, mdM *murd. лудна* 'langenud lehestik sügisel metsas'].

42. *Tak — Ili* ['oks, raag', vrd. mdM *или*, mdE *илей, илѣв*, Pallas *или*: «Volga mordvalased laudu, pinke ja seinu osjadesga, millist rohtu nad nimetavad *или*», lk. 178].
43. *Wortel — Unx* ['juur', vrd. mdM *ункс*, mdE *юр, корѣн*, Müller *ундуксѣ*].
44. *Eynde van een tak of boom — Tarat* ['oksa vōi puu latv', vrd. mdM *тарат, тарад-*, mdE *тарад*].
45. *Heester — Kal* ['pōōsas', vrd. mdM, mdE *каль*, Wiedemann *kustar* 'Strauch, Staude, Busch, pl. *kustart* 'Gebüsch'].
46. *Besien als St. Jans, of aert-besien — Stie* [holl 'sōstramarjad vōi maasikad', md 'maasikas', vrd. mdM *ксты*, mdE *стый, кстый*].
47. *Noote — Pefchte* ['pähkel', mdM *пяште*, mdE *неште*].
48. *Appel — Mar* ['ōun', vrd. mdM *марь*, mdE *умарь*, Müller *умарюнда*].
49. *Peer — Grus* ['pirn', vrd. mdM, mdE *груша*, Wiedemann *gruška* 'Birne'].
50. *Doorn — Krackmar* [holl 'karusmari', tänapäeva hollandi keeles: *doorn* 'okas', *doornbes* 'karusmari', md ?].
51. *Moeras — Shej* ['soo, õõtsuv samblasoo', vrd. mdM *шяй*, mdE *чейбуло*].
52. *Weide — Tifilet* ['niit, aas', vrd. mdM *луга, лятьф, лайме*, mdE *луга, лаймо, нар*].
53. *Bergh — Panda* ['mägi', vrd. mdM *панда*, mdE *пандо*].
54. *Steen — Kiel* [(*Kiev*) 'kivi', vrd. mdM, mdE *кев*].
55. *Boffschagie — Lir* [(*Vir*) 'metsatukk, salu', vrd. mdM, mdE *вирь, вирне*].
56. *Een dal — Lej* ['org, nōgu', vrd. mdM *ляй, лотка*, mdE *коське лей. латко*. Vrd. mdE *лотка, улоне*, mdM *лотка, арьс-с-яваста*].
57. *En fontein — Lichtibepre* ['allikas', vrd. mdM *лихтибря, родник*, mdE *лисьманря*, Müller *лисьманпре*].
58. *Een stadt — Ofch* ['linn', vrd. mdM, mdE *ош*].
59. *Vlek — Ozuvele* [holl 'alev, alevik', md 'suur küla', vrd. mdM *оцю веле*, mdE *покиш веле*].
60. *Dorp — Jomluvele* [holl. 'küla', md 'väike küla', vrd. mdM *ёмла веле*, mdE *аволь покиш, вишка веле*].
61. *Kerk — Chram* ['kirik', vrd. mdM *церькав*, mdE *церкова*].
62. *Hof — Caldas* ['ōu, hoov', vrd. mdM *калдаѣ, калдаз-, кардас, кардаз-, пирьф*, mdE *кардаз, кардаз пуре*, Müller *кардасѣ 'дом*, Wiedemann *kardas* 'Hof'].
63. *Stooj of kamer — Kud* [holl 'ahi vōi tuba', md 'maja', vrd. mdM *куд 'маја', пнякуд 'ahi*, mdE *кудо 'маја*, Müller *күда 'изба*'].
64. *Tent — Sater* ['telk', vrd. mdE *шатра*].
65. *Een Tartersche hut — Jurd* [holl 'tatari hütt', md 'jurta', vrd. mdM, mdE *юрта*, Paasonen mdM *jurcťä*, mdE *jurt*].
66. *Muer — Ofstena* ['sein', vrd. mdM, mdE *стена*].

67. *Wal* — *Val* ['vall', vrd. mdM, mdE *вал*].
68. *Tooren* — *Bafne* ['torn', vrd. mdM, mdE *башня*].
69. *Poort* — *Kenfk* ['uks, vārav', vrd. mdM, mdE *кенки*, Wiedemann *kenks* 'Thür, Pforte, Thor'].
70. *Een stuk geschut* — *Oczupuska* [holl 'üks suurtükk', md 'suur suurtükk', vrd. mdM *оцую пушка*, mdE *поки пушка*].
71. *Musquet* — *Pfal* ['muskett, arkebuus', vrd. mdM, mdE *мышкет, пуцал*].
72. *Vuer-roer* — *Pfaljomlj* [holl 'püss', sõna-sõnalt 'tulitoru', md ?].
73. *Boogh* — *Jonx* ['vibu', vrd. Müller *ионксъ*, Wiedemann *jonks* 'Bogen'].
74. *Pyl* — *Nal* ['nool', vrd. mdM, mdE *нал*].
75. *Pylkoker* — *Tukdich* [holl 'nooletupp', md ?].
76. *Zabel* — *Tor* ['saabel, kõver mōök', vrd. mdE murd. *торо*, mdM murd. *торонь канды* 'peiupoiss, isik, kes on kutsutud peigmehe poolt pulmatalituse puhul korrapidajaks', Lach lk. 71: mdM *otsu toran pandoma* 'grosse Mitgift zu bezahlen (= suurt kaasavara maksma)'].
77. *Swaert* — *Spada* [(*Spaga*) 'mōök', vrd. mdM, mdE *шпага*].
78. *Een lance, of piek* — *Ufve* [(*Ufkspe* ?), holl 'piik, oda', md 'väljasirutatud (teritatud?) ots', vrd. mdM *уцкф не*].
79. *Mes* — *Pel* ['nuga', vrd. mdM, mdE *неель*].
80. *Een lang swaert met een scherpe punt* — *Palas*² [holl 'pikk mōök terava otsaga', md 'laiateraline mōök', vrd. mdM, mdE murd. *палаш*].
81. *Schilt* — *Valkfar* [holl 'kilp', md ?].
82. *Pantcer* — *Vakfiarschamo* [holl 'raudrüü', md ?, vrd. mdM *цам* 'rōivas, särk'].
83. *Menfche* — *Loman* ['inimene', vrd. mdM, mdE *ломань*].
84. *Man* — *Ale* ['mees', vrd. mdM, mdE *аля*].
85. *Wyf* — *Ava* ['naine', vrd. mdM, mdE *ава*].
86. *Zoon* — *Tfura* ['poeg', vrd. mdM, mdE *цёра*].
87. *Dochter of Maegt* — *Stir* ['tütar, tüdruk', vrd. mdM *стирь*, mdE *тейтерь*].
88. *Kint* — *Id* ['laps', vrd. mdM *идь*, mdE *эйде*].
89. *Een jongam* — *Odfora* ['noormees', vrd. mdM, mdE *од цёра*].
90. *Knecht* — *Kofak* [holl 'sulane', md 'kasak', vrd. mdM, mdE *казак*].
91. *Meit* — *Varda* [holl 'tüdruk', md ?, vt. nr. 93].
92. *Lyf-eigene, of slaej* — *Ure* ['pärisori, ori', vrd. mdE *уре*].
93. *Een slaeffe meit, of flavin* — *Varda* [holl 'orjatüdruk vōi naisori', md ?, vrd. Jevsevjev mdE murd. (Malōje Karmalō) *вардо* 'muinasjuttudes esinev räpane räbalais naine (naisori ?)': *Ужо, ужо тейтерем, чеке суро кепедян, сыре вардонь пря лазан* 'oota, oota, mu tütar, tõstan haspli sarve, lõön

² Autori märkus nr. 80 juurde: *t geen een ontleent woort is 'mis on laenatud sõna'*.

lõhki vana *vardo* pea'. Pulmaitkudes personifitseeritakse sõnaga *vardoks-tši* naisepõlve: *эли мон радувинь, лужадун-зан, вардокс-чис* 'või ma rõõmustasin, kaoksin (vajuksin) ära naisepõlve'; *Ужодо, ялган, ёвтнуса, кода манявинь вардокс-чис* 'oodake, sõbrannad, jutustan seda, kuidas mind peteti naisepõlve'; *Васьня сакинось вардокс-чис диринь тетянь тускесэ...* 'esiteks tuli naisepõlv minu armsa isa kujul...'; *Вардонь сур* (ersa Malõje Karmalõ, Remez ...), *вардунь сюра* (mokša Ponikedovka), *варгынь сюра* (mokša Novõje Verhussõ) 'belemniiit (kivim)' (-сур 'sõrm', сюра 'sarv'), *Вардунь сюрунь товса почудык сурут, версь лотке* (ersa Standrovo) 'puista sõrmele belemniiidi tolmu (jahu), veri lakkab'; *Варгынь сюроть пиельса крксесазь и почфонсне марта почецазь керф вастть* (mokša Novõje Verhussõ) 'kui belemniiiti kaabitakse noaga ja selle tolmu (jahu) puistatakse lõigatud kohale'.

94. Voorhoofst — Kone ['laup', vrd. mdM, mdE коня].
95. Oogen — Kselmed ['silmað', vrd. mdM сельмет, mdE сельмть, mdE murd. сельть].
96. Wynbrauwen — Kselme kunud ['silmakulmud'].
97. Hairaen de oogh-leden — Kselmfonad ['ripsmed'].
98. Neus — Scholka ['nina', vrd. mdM шалхка].
99. Neusgaten — Variad [holl 'sõõrmed', md 'avaused', vrd. mdM, mdE варят].
100. Mont — Kurga ['suu', vrd. mdM курга, mdE курго].
101. Tanden — Pecht ['hambad', vrd. mdM нейхть, mdE нейть].
102. Tong — Kel ['keel', vrd. mdM кяль, mdE кель].
103. Hals — Karga ['kael', vrd. mdM крга, mdE кирьга].
104. Lippen — Travar [(Travat) 'huuled', vrd. mdM трват, mdE турват].
105. Wangen — Soki ['palged', vrd. mdM щёкат, mdE щтёкат].
106. Ooren — Piled ['kõrvad', vrd. mdM, mdE пилеть].
107. Baert — Sakan ['habe', vrd. mdM сакал, mdE сакало, Müller сакалõ].
108. Knevels — Nuran [holl 'vuntsid', md ?, vrd. mdM, mdE нарамс 'habet ajada'].
109. Hair — Scher ['juuksekarv', vrd. mdM шяярь, mdE черь].
110. Keel — Kirga ['kurk', vrd. mdM кргапарь, mdE кирьгапарь].
111. Nek — Schoun ['kukal', vrd. mdM шовонь, mdE човонь].
112. Armen, Handen — Ked [holl 'käsivarred, käd', md 'käsi', vrd. mdM кядь, mdE кедь].
113. Vingeren — Surt ['sõrmed', vrd. mdM сурхт, mdE сурт].
114. Duim — Senke [holl 'pöial', md ?].
115. Hantpalm — Ker laps [(Ked laps) 'peopesa', mdM кядь лапиш].
116. Ring — Surkx ['sõrmus', mdM, mdE суркс].
117. Ellenboogh — Kederbakar ['küünarnukk', vrd. mdM кенерь-бакарь, mdE кенере пакарь].

118. *Borft — Mefte* ['rind', vrd. mdM *мяште*, mdE *меште*].
119. *Hart — Sidi* ['süda', vrd. mdM *седи*, mdE *седей*].
120. *Lever — Makta* [(Maksa), 'maks', vrd. mdM *макса*, mdE *максо*].
121. *Long — Teſlaſ* ['kops', vrd. mdM *тевлав*, mdE *тевеляв, те-
лявт*].
122. *Magē — Sepe* [holl 'magu', md 'sapp', vrd. mdM *сяне*, mdE *сэне*].
123. *Darmen — Suilot* ['sooled', vrd. mdM, mdE *сюлот*].
124. *Blaze — Pufir* ['pöis', vrd. mdE *пузырь*].
125. *Buik — Peke* ['kōht', vrd. mdM, mdE *неке*].
126. *Nieren — Peckpel* ['neerud', vrd. mdM *ничемарьхть*, mdE *ничеть*].
127. *Rugge — Kopa* ['selg', vrd. mdM *копорь*].
128. *Voeten — Pilkt* ['jalad', vrd. mdM *пилькт*, mdE *пильгть*].
129. *Knien — Talmaz* [holl 'pölvēd', md ?].
130. *Scheenbeen — Serke* ['säär', vrd. mdM *пильге сярьхка, пиль-
ге серька*].
131. *Kuyten — Pilke pukſe* [holl 'sääremarjad', md. 'sääremari',
vrd. mdM *пильге пукиа*, mdE *пильге пукио*].
132. *Achterdeel — Bedzo* [(Bedro?), holl 'tagumik', md 'puus,
reis', vrd. mdM, mdE *бедпа*].
133. *Manlyk lit — Pu* [holl 'penis', md ?].
134. *Ampt — Kondan* [holl 'vöim, amet', md ?].
135. *Koning — Oczuazir* ['kuningas, tsaar', vrd. mdM *оцязор*].
136. *Heer — Azir* [holl 'härä', md 'peremees', vrd. mdM *азор*,
mdE *азор*].
137. *Grooten Vorſt — Murdza* [holl 'suur vürst', md 'mursa'].
138. *Kleine Vorſt — Jomla azir* [holl 'väike vürst', md 'väike pere-
mees', vrd. mdM *ёмла азор*].
139. *Veltheer — Ocuzboiar*³ [(Oczuboiar?), holl 'väējuht', md
'suur bojaar', vrd. mdM *оцю баяр*].
140. *Raetsheer — Boiar* [holl 'nōunik', md 'bojaar', vrd. mdM *баяр*,
mdE *баяр*].
141. *Een regiment — Lam aloman* [holl 'rügēment, polk', md 'palju
inimesi', vrd. mdM *лама ломань*, mdE *ламо ломань*].
142. *Een heir — Oczualaman* [holl 'sōjavägi', md 'hulk inimesi'].]
143. *Overſten — Priaſno* [(Priaſno), holl 'ooberst, polkovnik', md
'nende pea(lik)', vrd. mdM *прясна*].
144. *Kapitein — Sedoprē* [holl 'kapten', md 'suurem pealik', vrd.
mdM *сяда пря*, mdE *седе пря*].
145. *Richter — Sudja* ['kohtunik', vrd. mdM, mdE *судья*].
146. *Een ſlagh of batalie — Turicht* [holl 'lahing', md 'vōitlevad',
vrd. mdM *тюрихть*, mdE *тюрить*].

³ Autori märke nr. 139 juurde: *Woord Boiar is uit het Ruſch outleent 'sōna Boiar on laenatud vene keelest*.

147. *Hebben geslagen, Zyn geslagen — Schaavis* [holl 'on lõõnud, on lõõdud', md 'ta tapeti', vrd. mdM шавовсь, mdE чавовсь].
148. *Verwont — Leczis* ['haavatud', vrd. mdM ляцьф].
149. *Gefchooten — Loczisun* ['mahalastud', vrd. mdM ляцьф, mdE ледезь, ледевьф].
150. *Leeft — Amidu* [holl 'elab', md ?].
151. *Is doot — Kulis* ['suri, on surnud', vrd. mdM, mdE кулось].
152. *Niet Hartshaftigh of helt-dadigh — Ofal* [holl 'kartlik, arg', md ?, vrd. mdM осал 'kõhn', mdM murd осал ломань 'ebaustav, kahtlane inimene'].
153. *Boos mensch — Ofan* [(Ofal), holl 'halb, tige inimene', md vt. nr. 152].
154. *Een goet mensch — Pazaloman* [(Para loman?), 'hea inimene', vrd. mdM пара ломань, mdE паро ломань].
155. *Een schelm — Sala* [holl 'lurjus, kelm, petis', md 'varas?', vrd. mdM салай ломань 'varas'].
156. *Muts — Ak* [holl 'müts', md ?].
157. *Rok — Suman* ['kuub, rõivas, seelik', vrd. mdM, mdE сумань].
158. *Broek — Suman ferckx* ['püksid'].
159. *Leerzen — Kemet* ['saapad', vrd. mdM кямот, mdE кемть].
160. *Hembt — Schcam* ['särk', vrd. mdM murd. щам].
161. *Kouzen — Czuly* ['sukad', vrd. mdM, mdE Цюлкат].
162. *Pels of bonte tabbaert — Os, Or, of Ol* [holl 'kasukas või kirju mantel', md 'kasukas', vrd. mdM оп].
163. *Paert — Olofcha* ['hobune', vrd. mdM, mdE алаша, Strahlenberg isme, Paasonen mdE l'is̄me, iš̄me, mdM iš̄m̄ě, Fischer uschma].
164. *Een ruin — Alaskat* ['ruun', vrd. Müller алачагъ].
165. *Zadel — Kamras* ['sadul', vrd. mdM, mdE камбраз].
166. *Staert-ftuk — Kamras bré* [holl '(sadula) tagaosa', md '(sadula) esiosa', vrd. mdM крамбас пря, mdE камбраз пря].
167. *Voor-ftuk — Pulax* [holl '(sadula) esiosa', md '(sadula) tagaosa', vrd. mdM крамбас пула, mdE камбраз пуло].
168. *Stieghbeugels — Pilgim schatama* [holl 'sadulajalused', md 'astmelaud', vrd. mdM пильгень шятяма].
169. *Zyden-ftukken aen 't zadel — Pilgim* [holl 'sadula külgmised osad', md vt. nr. 168].
170. *Toom — Pants* ['valjad', vrd. mdM пандоз, mdE панст].
171. *Merry — Elde* ['mära', vrd. mdM, mdE эльде].
172. *Veulen — Vafchyne* ['varss', vrd. mdM вашеня, mdE вашине, вашо, Müller вашине].
173. *Hengst — Airger* ['täkk', vrd. mdM, mdE айгор].
174. *Koe — Trax* ['lehm', vrd. mdM тракс].
175. *Stier — Buka* ['pull', vrd. mdM, mdE бука].
176. *Os kalf — Rafne of Vafne* [holl 'pullvasikas', md vt. nr. 172, vrd. mdM вазня, mdE ваз].

177. *Koe-kalf* — *Vergas* [holl 'lehmvasikas', md ?, vt. nr. 191, vrd. mdM *ведраш, ведраж*-, mdE *ведрекиш*, Paasonen mdM *vedraš*, dem. *vedraš'ke*, mdE *ved'rekš* 'färse, junge kuh'].
178. *Os* — *Idi Buka* [holl 'härg', md 'metshärg', vrd. mdE *идем бука*].
179. *Kameel* — *Verblud* ['kaamel', mdM, mdE *верблюд, Мүллер ишим верблюдѣ*].
180. *Olifant* — *Slan* ['elefant', vrd. mdM, mdE *слон*].
181. *Ram* — *Ozuboran* [holl 'oinas', md 'suur oinas', vrd. mdM *оцю боран*].
182. *Schaep* — *Ufza* ['lammas', vrd. mdM *уча*].
183. *Verken* — *Tua* ['siga', vrd. mdM *тува*, mdE *туво*].
184. *Everswyn* — *Boroj ures* ['kult', vrd. mdE *боров*].
185. *Ezel* — *Ide lifme* [holl 'eesel', md 'metshobune'].
186. *Hont* — *Pine* ['koer', vrd. mdM, mdE *пине*].
187. *Kat* — *Kata* ['kass', vrd. mdM *ката*, mdE *катка*].
188. *Tyger* — *Babri* ['tiiger'].
189. *Lux* — *Kaschmarasch* ['ilves'].
190. *Beer* — *Ofta* ['karu', vrd. mdM *офта*, mdE *овто*].
191. *Wolf* — *Virgas* ['hunt', vrd. mdM *врьгас, врьгаз*-, mdE *верьгиз*].
192. *Vos* — *Kelas* ['rebane', mdM *келась, келазь*].
193. *Haze* — *Schumbas* ['jänes', vrd. mdM *шумбаз*].
194. *Ree* — *Saiga* ['metskits, hivr', vrd. mdM, mdE *сайга*].
195. *Wiltpaert* — *Ures loscha* ['metshobune', vrd. mdM *дикай алаша*, mdE *дикуй алаша*].
196. *Leeuw* — *Orxofta* [holl 'lōvi', md vt. nr. 162 ja 190, vrd. mdM *мурд. оркс офра* 'kohutav muinasjutuline kiskja'].
197. *Valk* — *Kutskan* [holl 'pistrik, haugas', md ?, vrd. mdM *мурд. куцькан* 'muinasjutuline lind'].
198. *Gier* — *Koran* [holl 'raisakull', md ?].
199. *Groote Valk* — *Sokol* [holl 'suur pistrik', md 'pistrik, haugas'].
200. *Uil* — *Kors* ['öökull', vrd. mdM *оцю пря корож*, mdE *покиш пря корш* 'suurpea öökull' vōi 'suure peaga öökull'].
201. *Swaen* — *Laksu* ['luik', vrd. mdM *локсти*, mdE *локстей*].
202. *Gans* — *Metfi* ['hani', vrd. mdM *маци*, mdE *мацей*, Müller *матзенѣ*].
203. *End* — *Jacksfarga* ['part', vrd. mdM *яксярга*, mdE *яксярго*].
204. *Hoen* — *Saras* ['kana', vrd. mdM *сарас, сараз*-, mdE *сараз*].
205. *Haen* — *Otiacks* ['kukk', vrd. mdM *атякиш, атёкиш*, mdE *атякиш*].
206. *Kieken* — *Lejfsk* ['kanapoeg', vrd. mdM *лефкс*, Paasonen mdM *saras-l'efks*, mdE *saras-l'evks* 'Küchel'].
207. *Duij-Gule* ['tuvi', vrd. mdM *гуляня*, mdE *гулькине*, Müller *гулка*].
208. *Kray* — *Krents czalka* [holl 'vares', md ?, vrd. mdM *кранч*, mdE *крени* 'kaaren', mdM *мурд.*, mdE *мурд. чавка* 'hakk'].

209. *Mur* — *Narman* ['varblane', vrd. mdM murd. *нармонь*, kuid mokšamordva kirjakeeles on *нармонь* 'lind'].
210. *Nachtegael* — *Tjocks* ['ööbik', vrd. mdM *цёфкс*, mdE *цёков*].
211. *Kropgans* — *Baka* [holl 'puguhani', md?, vt. nr. 202].
212. *Vliegende muis of vleder-muis* — *Vidren* ['nahkhiir', vrd. mdM *вндряв*, mdM murd. *индряв*].
213. *Kraen* — *Karga* ['(soo)kurg', vrd. mdM *карга*, mdE *карго*].
214. *Wilde gans* — *Virmatsj* ['metshani', vrd. mdM *вирь маци*].
215. *Swaluwe* — *Kertiaks* ['pääsuke', vrd. mdM *кръхтякс*].
216. *Vis* — *Kala* ['kala', vrd. mdM, mdE *кал*].
217. *Groote witte vis* — *Akfikala* [holl 'suur valge kala', md 'valge kala', vrd. mdM *акиша кал*, mdE *ашо кал*].
218. *Steur* — *Ofter* ['samb, tuurakala', vrd. mdM, mdE *осёрп*].
219. *Steur met een lange neus* — *Sevrug* [holl 'pika ninaga tuurakala', md 'sevrjuuga', vrd. mdM, mdE *севрюга*].
220. *Kleine steur of sterled* — *Sterli* [holl 'väike tuurakala ehk sterlett', md 'sterlett', vrd. mdM, mdE *стерлядь*].
221. *Witte zalm* — *Aksikam* [(*Akfikala* ?), holl 'valge lõhi', md 'valge kala', vt. nr. 217].
222. *Braezem* — *Lefed* ['latikas', vrd. mdM, mdE *лещ*].
223. *Snoek* — *Sukal* ['haug', vrd. mdM, mdE *щука*].
224. *Vet van vis* — *Kalavaj* ['kalarasv'].
225. *Rivier* — *Ved* [holl 'jõgi', md 'vesi', vrd. mdM, mdE *ведь*].
226. *Zout-zout* — *Sal* ['sool', vrd. mdM, mdE *сал*].
227. *Zoute poal* — *Sal erke* ['soolajärv', vrd. mdM *сал эрьхке*, mdE *сал эрьке*].
228. *Broot* — *Pche* [(*Ksche*) 'leib', vrd. mdM, mdE *кши*, Wiedemann *kše, kši* 'Brot'].
229. *Bry* — *Jama* ['puder', vrd. mdM *ям*].
230. *Tarwe* — *Tofero* ['nisu', vrd. mdM *тозер*, mdE *товзюро*, Müller *ténzera*].
231. *Geerst* — *Sura* [holl 'oder', md 'hirss', vrd. mdM *сура*, mdE *суро*].
232. *Melk* — *Loftze* ['piim', vrd. mdM *лофца*, mdE *ловсо*].
233. *Rys* — *Janx* [holl 'riis', md 'hirsitangud', vrd. mdM, mdE *ямкс*].
234. *Honing* — *Med*⁴ ['mesi', vrd. mdM, mdE *медь*].
235. *Bier* — *Piva*⁴ ['ölu', vrd. mdM, mdE *пива*, mdE murd. *пия*].
236. *Brandewyn* — *Vina*⁴ ['viin', vrd. mdM, mdE *вина*. Vrd. mdE *ченъгай, ченкъ*, mdM *вина*].
237. *Druiven* — *Inevedsty* [holl 'viinamari', md 'mere(tagune) mari', vrd. Jevsevjev *Иневедь* 'meri', mdM, mdE *кстый* 'maasikas'].
238. *Zy eeten* — *Jartfacht* ['(nad) söövad', vrd. mdM *ярхцайтхь*, mdE *ярсыть*].

⁴ Nr. 234, 235 ja 236 juures on autori märged: *Dere woorden zyn van't Rufch ontleent* 'need sõnad on laenatud vene keelest'.

239. *Zy drinken* — *Symicht* [ʼ(nad) joovadʼ, vrd. mdM *симихть*, mdE *симить*].
240. *Zy speelen* — *Naxicht* [ʼ(nad) mǎngivadʼ, vrd. mdM *налхксихть*, mdE *налксить*].
241. *Zy lachen* — *Pidicht* [ʼ(nad) naeravadʼ, vrd. mdM *неедихть*, mdE *нейдуть*].
242. *Zy schryen* — *Avardiche* [ʼ(nad) karjuvad, nutavadʼ, vrd. mdM *авардихть*, mdE *авардуть*].
243. *Zy zyn vreughdigh* — *Refelat* [(*Veselat*) ʼnad on rōōmsad, lōbusadʼ, vrd. mdM *весьлат*, mdE *весёлат*].
244. *Zy zyn droevigh* — *Kansydy* [holl ʼnad on kurvad, nukradʼ, md ʼ(ta on) kurbʼ, vrd. mdM *канзеди: пейнза канзедихть* ʼta hambad on irvisʼ].
245. *Zyn nuchteren* — *Afyrista* [holl ʼkaine olemaʼ, md ʼmittejoob-nudʼ, vrd. mdM *аф иреџта*, mdE *улемс аволь иреџтэ*].
246. *Dronken* — *Iritsta* [ʼjoobnudʼ, vrd. mdM *иреџта*, mdE *ире-дезэ*].
247. *Zy veehten* — *Turicht* [ʼnad riidlevad, kaklevadʼ, vrd. mdM *тюрихть*, mdE *тюрить*].
248. *Leggen* — *Madicht* [holl ʼmagama heitma, panemaʼ, md ʼheidavad magamaʼ, vrd. mdM *мадомс*, mdE *мадемс*].
249. *Slapen* — *Udicht* [holl ʼmagamaʼ, md ʼmagavadʼ, vrd. mdM *удыхть*, mdE *удыть*].
250. *Staen op* — *Stiaft* [ʼtōusevad ülesʼ, vrd. mdM *стяйхть*, mdE *ститъ*].
251. *Vroeg's morgens* — *Schobdava* [holl ʼvara hommikulʼ, md ʼhommik, hommikulʼ, vrd. mdM *шобдава*].
252. *Middagh* — *Pulkschada* [holl ʼkeskpäev, lōunaʼ, md ?, vrd. mdM *пялеши, п्याльши*, mdE *пельчи*, Müller *нуллуџэ*].
253. *Avont* — *Ilet* [ʼōhtuʼ, vrd. mdM *илядь*].
254. *Nacht* — *Vet* [holl ʼōōʼ, md ʼōōselʼ, vrd. mdM, mdE *ветъ*].
255. *Dagh* — *Schy* [ʼpäevʼ, vrd. mdM *ши*, mdE *чи*].
256. *Uer* — *Cras* [(*Czas*), ʼtundʼ, vrd. mdM, mdE *час, част*].
257. *Maent* — *Ko* [ʼkuuʼ, vrd. mdM, mdE *ков*].
258. *Half jaer* — *Pelykyfa* [ʼpoolaastaʼ, vrd. mdM *пяле киза*].
259. *Jaer* — *Kyfa* [ʼaastaʼ, vrd. mdM *киза*].
260. *Zomer* — *Kiafe* [ʼsuviʼ, vrd. mdM *киза*, mdE *кизэ*].
261. *Winter* — *Tele* [ʼtalvʼ, vrd. mdM *тjala*, mdE *теле*].
262. *Lente of voorjaer* — *Tulda* [(*Tunda*), ʼkevadʼ, vrd. mdM *тун-да*, mdE *тундо*].
263. *Herfst* — *Seks* [ʼsügisʼ, vrd. mdM *сёксе*, mdE *сёксъ*].
264. *Zuyde wint* — *Nuke pelse* [holl ʼlōunatuulʼ, md ?].
265. *Noorde wint* — *Schilstam pelde* [holl ʼpōhjatuulʼ, md ʼpäike-setōusu pooltʼ].
266. *Ooft* — *Schimalne pelde* [holl ʼidaʼ, md ʼpäikeseloojangu pooltʼ].
267. *West* — *Petevei pelde* [holl ʼlääsʼ, md ʼkesköö pooltʼ].

268. *Zee* — *Ineved* [‘meri’, mdE *иневедъ*, Müller *инне-введъ* ‘meri’].
269. *Groote rivier* — *Oczuved* [holl ‘suur jōgi’, md ‘suur vesi’].
270. *Lezen* — *Muraſdk* [holl ‘lugema’, md ‘loe (seda)’; vrd. mdM *Морафтк*].
271. *Schryven* — *Sormat* [holl ‘kirjutama’, md ‘kirjuta’, mdM, mdE *сѣрмадт*].
272. *Zeggen* — *Aſk* [holl ‘üttelema’, md ‘jutusta’, vrd. mdM *азк*].
273. *t’Zamenspraek* — *Korta* [‘jutuaajamine, kōne’, vrd. mdM *корх-тама*, mdE *кортама*].
274. *Ten goeden zeggen* — *Paravalas* [holl ‘head rääkima’, md ‘hea sōna’, vrd. mdM *пара вал*, mdE *паро вал*].
275. *Goede Tydinge* — *Para kuliaf* [‘hea teade’, vrd. mdM *пара куля*, mdE *паро куля*].
276. *Quade tydinge* — *Aſpar kuliaf* [‘halb teade’, vrd. mdM *аф пара куля*, mdE *апаро куля*].
277. *Vroegh* — *Schabdava* [‘vara’, vrd. mdM *шобдава*, mdE *чопо-дава*].
278. *t Is tyt* — *Adaida* [holl ‘on (paras) aeg’, md ?].
279. *Te laet* — *Pozno* [‘hilja’, vrd. mdM *поздна*, mdE *позда*].
280. *Bidden* — *Ofndadaſchkaindi* [holl ‘palvetama’, md ‘palu jumalat’, vrd. mdM *озондода ишкаеньди*].
281. *Swygen* — *Satimata* [holl ‘vaikima’, md ‘vaikige’, vrd. mdM *сетьмода*, mdE *чатъмонеде*].
282. *Spreeken* — *Kortaki* [holl ‘rääkima’, md ‘räägi’, vrd. mdM *корхтак*, mdE *кортак*].
283. *Groot* — *Ozu* [‘suur’, vrd. mdM *оцю*].
284. *Klein* — *Jomla* [‘väike’, vrd. mdM *ёмла*].
285. *Middelmatigh* — *Jodka* [holl ‘keskmine’, md ‘vahemaa asjade vahel’, vrd. Jevsevjev (mokša Ponikedovka, Pošatō Anajevo, Salazgar) *Оцю нинге ляць ётксъ* ‘pikk vahemaa jäi’; *Минь эятама руз ёткаса* ‘meie elame venelaste vahel’; *Маря аци лоткса, сисемь цѣра ёткаса* ‘Marja seisab augus, seitsme poisi vahel’.
Ётка ‘vabaaeg’: *Ётка пингева сувак* ‘vabal ajal astu sisse’; *Теень аф ётка* ‘mul pole (vaba) aega’; *Куцень пенек ланкс эжма* ‘ronisin ahju peale soojendama’; *Ся ёткова оишта сась алязя* ‘sel ajal saabus linnast (minu) isa’; *Рашка ёткован лись* ‘läks mu reite vahelt läbi’.
286. *Wyt* — *Keli* [‘lai’, vrd. mdM *кели*, mdE *келей*].
287. *Lang* — *Kupka* [(*Kurka*), holl ‘pikk’, md ‘sügav’, vrd. mdM *крхка* ‘sügav (reservuaar, auk jne.)’].
288. *Kort* — *Schuan* [holl ‘lühike’, md ‘peenike’, vrd. mdM *шувания*, mdE *човине*].
289. *Een* — *Uke* [‘üks’, vrd. mdM *фкя*, mdE *вейке*, mdM *murd. үфкя*, Müller *вейгке*, Strahlenberg *wäte*].
290. *Twee* — *Kafta* [‘kaks’, vrd. mdM *кафта*, mdE *кавто*].
291. *Drie* — *Colma* [‘kolm’, vrd. mdM *колма*, mdE *колмо*].

292. *Vier* — *Sile* [(*Nile*), 'neli', vrd. mdM, mdE *ниле*].
293. *Vyf* — *Vete* ['viis', vrd. mdM, mdE *вете*].
294. *Zes* — *Kota* ['kuus', vrd. mdM *кота*, mdE *кото*].
295. *Zeven* — *Sifem* ['seitse', vrd. mdM, mdE *сисем*].
296. *Acht* — *Kafxa* ['kaheksa', vrd. mdM *кафкса*, mdE *кавксо*].
297. *Negen* — *Beixa* [(*Veixa*), 'üheksa', vrd. mdM *вейхкса*, mdE *вейксэ*].
298. *Tien* — *Kema* ['kümme', mdM *кемонь*, mdE *кемень*].
299. *Elf* — *Keſkia* ['üksteistkümme', vrd. mdM *кефкие*, mdE *кевейкее*].
300. *Twalef* — *Kemaftua* ['kaksteistkümme', vrd. mdM *кемгафтува*, mdE *кемгавтово*].
301. *Dertien* — *Kemgolmuia* ['kolmteistkümme', vrd. mdM *кемголмува*, mdE *кемголмово*].
302. *Veertien* — *Kemkilia* ['neliteistkümme', mdM *кемнилие*, mdE *кемнилее*].
303. *Vyftien* — *Kevetia* ['viisteistkümme', vrd. mdM *кеветие*, mdE *кеветее*].
304. *Zeftien* — *Kemkotua* ['kuusteistkümme', vrd. mdM *кемготува*, mdE *кемготово*].
305. *Zeventien* — *Kemsifia* ['seitseteistkümme', vrd. mdM, mdE *кемзисемге*].
306. *Achtien* — *Kemgaſxia* ['kaheksateistkümme', vrd. mdM *кемгафксува*, mdE *кемгавксово*].
307. *Negentien* — *Keveſia* ['üheksateistkümme', vrd. mdM *кевейхксые*, mdE *кевейксее*].
308. *Twintigh* — *Kombs* ['kakskümme', vrd. mdM, mdE *комсь*].
309. *Dartigh* — *Colmagemen* ['kolmkümme', vrd. mdM *колмонгемонь*, mdE *колоньгемень*].
310. *Veertigh* — *Silengemen* [(*Nilengemen*), 'nelikümme', vrd. mdM *нильгемонь*, *ниленьгемонь*, mdE *ниленьгемень*].
311. *Vyftigh* — *Vetegemen* ['viiskümme', vrd. mdM *ведьгемонь*, mdE *ведьгемень*].
312. *Zestigh* — *Kotagemen* ['kuuskümme', vrd. mdM *кодгемонь*, mdE *кодгемень*].
313. *Zeventigh* — *Sifemgemen* ['seitsekümme', vrd. mdM *сизьгемонь*, mdE *сизьгемень*].
314. *Tachtigh* — *Kafxagemen* ['kaheksakümme', vrd. mdM *кафксоньгемонь*, mdE *кавксоньгемень*].
315. *Negentigh* — *Veixagemen* ['üheksakümme', vrd. mdM *вейхксоньгемонь*, mdE *вейксэньгемень*].
316. *Hondert* — *Siade* ['sada', vrd. mdM *сяда*, mdE *сядо*].
317. *Twee hondert* — *Kaſtafiade* ['kakssada', vrd. mdM *кафтасятт*, mdE *кавтосядт*].
318. *Drie hondert* — *Colmafiade* ['kolmsada', vrd. mdM *колмасятт*, mdE *колмосядт*].
319. *Vier hondert* — *Pilefiade* [(*Nilefiade*), 'nelisada', vrd. mdM *нилесятт*, mdE *нилесядт*].

320. *Vyf hondert* — *Vetefiade* ['viissada', vrd. mdM *вете сятт*, mdE *ветесядт*].
321. *Zes hondert* — *Kotafiade* ['kuussada', vrd. mdM *кота сятт*, mdE *котосядт*].
322. *Zeven hondert* — *Sifemfiade* ['seitsesada', vrd. mdM *сисем сятт*, mdE *сисемсядт*].
323. *Acht hondert* — *Kafxafiade* ['kaheksasada', vrd. mdM *кафкса сятт*, mdE *кавксосядт*].
324. *Negen hondert* — *Veixafiade* ['üheksasada', vrd. mdM *вейхкса сятт*, mdE *вейксэсядт*].
325. *Tien hondert of duizent* — *Tozian* [holl 'kümme sadat ehk tuhat', md 'tuhat', vrd. mdM *тёжянь*, *тыща*, mdE *тёжа*].

*

Nagu näha, on N. Witseni teoses esitatud 325 hollandi sõna koos tõlgetega mordva keelde. Sõnad pole paigutatud mitte tähestiku, vaid tähenduslaste rühmade järgi. Sõnastikus esinevad rühmad väljendavad objektiivse tegelikkuse kõige erinevamaid mõisteid, näit. puud, taimed, asustus, inimene, inimese omadused, dimensioonid, ruum, aasta, ajad, loomad, sõjariistad jne. Grammatilisest seisukohast on mordva sõnavara selles sõnastikus esindatud peamiselt substantiividena määramata deklinatsiooni (põhideklinatsiooni) nominatiivis. Teistest leksikalisgrammatilistest kategooriatest on kõige täielikumalt haaratud põhiarvsõna. Verbe esitatakse ainult üksikuid indikatiivi ja imperatiivi vormides. Vähesel arvul leidub sõnastikus ka adverbe, adjektiive ja postpositioone.

Mordva keele häälikuid tähistatakse N. Witseni sõnastikus ladina tähtedega. Võib oletada, et autor on teinud suuri pingutusi, et anda mordva sõnade hääldust edasi foneetiliselt võimalikult täpselt. Kuid see pole tal kõikjal õnnestunud. Nähtavasti on N. Witsenit mordva sõnade kirjapanekul mõjustanud väga tugevasti tema emakeele, hollandi keele häälikulised iseärasused. Eriti on häälikute *ts*, *tš* ja *š* puudumine hollandi keeles tõenäoliselt põhjustanud järjekindlusetust nende foneemide edasiandmiseks vajalike tähtede valikus. Nii on teoses näiteks gooti tähega *f* (= ladina *s*) tähistatud järgmisi häälikuid: *z* (näit. *Pifime*¹⁰, *Tofero*²³⁰), *s* (näit. *Pfy*²⁵, *Kfelmed*⁹⁵, *Ofal*¹⁵²), *š* (näit. *Jakfouma*²⁷, *Tife*³⁸). Häälikut *š* märgitakse ka tähtedega *sh* (näit. *shufta*⁴⁰, *Shej*⁵¹), *sch* (näit. *Schoun*¹¹¹, *Schumbas*¹⁹³, *Schuan*²⁸⁸) ja *fh* (näit. *Mefhte*¹¹⁸).

Tähega *s* antakse edasi peamiselt häälikut *s* (näit. *Sterli*²²⁹, *Sevrug*²¹⁹, *Satimata*²⁸¹). Sama märgiga tähistatakse üksikjuhtudel aga ka häälikut *š* (näit. *Scabas*¹, *Si loman*³, *Sobda*²⁹ jne.).

Hääliku *tš* märkimiseks kasutatakse paralleelselt tähti *cz* (näit. *Kaczama*³⁰) ja *sz* (näit. *Ufza*¹⁸²). Häälikul *ts* on samuti mitu tähistamisviisi: *tf* (näit. *Tfocks*²¹⁰), *cz* (näit. *Tuczy*⁵, *Oczuved*²⁶⁹), *tz* (näit. *Tzatka*²³, *Loftze*²³²) ja *ts* (näit. *Kutskan*¹⁹⁷).

Tähega *z* märgitakse peale hääliku *ts* (näit. *Ozuvele*⁵⁹) ka häälikut *z* (näit. *Azir*¹³⁶, *Pozno*²⁷⁹).

Nagu juba öeldud, transkribeeritakse häälikut *z* ka gooti tähega *J* (näit. *Pisimkise*¹⁸, *Kofak*⁹⁰, *Pufir*¹²⁴).

Häälikut *i* tähistatakse kord *i*-ga, kord *y*-ga (näit. *Symicht*²³⁹).

Rõhk on ära märgitud ainult neljal juhul (*Bafné*⁶⁸, *Kamras bré*¹⁶⁶, *Sedopré*¹⁴⁴, *Lichtibepre*⁵⁷), ühenduses peamiselt sõnaga *pré* (*bré*). Sellepärast ei saa N. Witseni sõnastikule toetudes rääkida midagi mordva rõhu iseloomust.

Täielikult märkimata on ka konsonantide palatalisatsioon, mis näiteks hollandi keeles ja ka mitmetes teistes Euroopa keeltes ei oma tegelikult fonemaatilist tähtsust. Mordva keeltes on aga palatalisatsioon abinõuks, mille abil, vastandades peenendamata konsonantidele peenendatuid, saab moodustada iseseisvaid foneeme. Kui siiski arvestada seda, et palataliseeritud konsonandid tänapäeva mordva keeltes on ajalooliselt kujunenud palataliseerimata vastetest ja et nad on kuni tänaseni tunduvalt vähem peenendatud kui näiteks vastavad palataliseeritud konsonandid vene keeles, siis on tõenäoline, et mordva konsonantide palatalisatsioon on XVII sajandil olnud nõrgem kui praegu.

Mordva häälikute märkimise süsteem tervikuna tekitab sõnastiku lugemise juures terve rea probleeme ja kahtlusi. Võib oletada, et küllalt suure hulga sõnade juures pole tegemist mitte ainult autori ebatäpsustega, vaid otse trükitehniliste eksimuste ja hoolestustega.

Suuremal või vähemal määral kindla süsteemi puudumine transkribeerimisel ei võimalda määrata sõnastiku mordva osa murdebaasi. Kindlaks teha, missugused mordva murded on kaasa haaratud sõnastiku koostamisel, on raske ka selletõttu, et teoses puuduvad igasugused märkused uurimisobjektidest ja kohtadest, kust on fikseeritud mordva sõnad.

Ometigi on mordvapoolsetest vastetest näha, et sõnastik on koostatud esmajoones mokša keele alusel. See nähtub sellest, et enamik sõnastikus esitatud mordva sõnu esineb tänapäeva mokšamordva keeles, samal ajal kui ersamordva keeles ei leidu paljudel juhtudel isegi lähedast vastet. Vrd. näit.

sõnastikus	mokšamordva keeles	ersamordva keeles
<i>Ozu</i> ²⁸³	оцю	покиш
<i>Jomla</i> ²⁸⁴	ёмла	вишка, аволь покиш
<i>Atumzara</i> ¹²	атяма	пургине
<i>Ludna</i> ⁴¹	лудна	лопа
<i>Unx</i> ⁴³	ункс	юр, корён
<i>Jonx</i> ⁷³	атямъёнкс	нал чирьке
<i>Stir</i> ⁸⁷	стирь	тейтерь
<i>Id</i> ⁸⁸	идь	эйкакиш
<i>Scholka</i> ⁹⁸	шалхка	судо
<i>Trax</i> ¹⁷⁴	тракс	скал
<i>Orxofta</i> ¹⁹⁶	орксофта	лев
<i>Kutskan</i> ¹⁹⁷	куцкан, сокол	сокол

sõnastikus	mokšamordva keeles	ersamordva keeles
<i>Schobdava</i> ²⁵¹	шобдава	валске
<i>Ufza</i> ¹⁸²	уча	реве
<i>Kelas</i> ¹⁹²	келазь	ривезь
<i>Schumbas</i> ¹⁹³	шумбас	нумоло
<i>Kertiaks</i> ²¹⁵	крѣхтакс	цянав
<i>Ilet</i> ²⁵³	илядь	чокине

ja paljud teised.

Tuleb siiski märkida, et paljud N. Witseni sõnastikus esinevad sõnad on säilinud samal kujul, ilma oluliste muutusteta mõlemas mordva keeles. Vrd. näit.

sõnastikus	tänapäeva mokša keeles	tänapäeva ersa keeles
<i>Moda</i> ²⁰	мода	мода
<i>Ved</i> ²¹	ведь	ведь
<i>Tol</i> ²²	тол	тол
<i>Tarat</i> ⁴⁴	тарад	тарад
<i>Ošch</i> ⁵⁸	ош	ош
<i>Vele</i> ⁵⁹	веле	веле
<i>Nal</i> ⁷⁴	нал	нал
<i>Sifem</i> ²⁹⁵	сисем	сисем
<i>Loman</i> ⁸³	ломань	ломань
<i>Ale</i> ⁸⁴	аля	аля jt.

Mis puutub nendesse ühismordva sõnadesse, mis tänapäeva mordva keeltes on allunud foneetilisele eriarengule ühismordva keelelise ühtsuse kadumise ja mordva keelte hilisema eraldi eksisteerimise tõttu, siis need on sõnastikus samuti esindatud üsna reeglipäraselt mokša keelele omasel häälikulisel kujul. Seda osutab näiteks mõnedes sõnaartiklites esinev partikkel *aʃ* 'ei, mitte'. Vrd. näit.

sõnastikus	tänapäeva mokša keeles	tänapäeva ersa keeles
<i>Ajpar kuliaʃ</i> ²⁷⁶	аф пара куля	яволь паро куля
<i>Ajyrista</i> ²⁴⁵	аф ирецта	а иредезь jt.

Mokša keelele vastav on ka *a* esinemine paljude sõnade lõpul, kus tänapäeva ersa keeles esineb *o*, näit.

sõnastikus	tänapäeva mokša keeles	tänapäeva ersa keeles
<i>Valda</i> ²⁸	валда	валдо
<i>Kota</i> ²⁹⁴	кота	кото
<i>Kolma</i> ²⁹¹	колма	колмо
<i>Shuʃta</i> ⁴⁰	шуфта	чувто
<i>Karga</i> ²¹³	карга	карго
<i>Kurga</i> ¹⁰⁰	курга	курго
<i>Oʃta</i> ¹⁹⁰	офта	овто
<i>Panda</i> ⁵³	панда	пандо jt.

Siiski ei ole võimatu, et viimasel juhul väljendub sõnastikus mõnede tugeva mokša mõju all olevate ersa piirimurrete omapära (näit. Bolšije-Berezniki rajooni territooriumil Mordva ANSV-s).

Peale selle leidub sõnastikus niisuguseid sõnu, mille hääldus on ersa keelele lähedasem kui mokša keelele, näit. *Rudas*¹⁹, *Pifime*¹⁰, *Tofero*²³⁰, *Tele*²⁶¹ ja mõned teised.

Üksikud N. Witseni sõnastikus fikseeritud sõnad on ersa keeles veel tänini aktiivselt kasutusel, kuna aga mokša keeles on nad vene laensõnade poolt välja tõrjutud, näit. *Ure*⁹², *Varda*⁹¹, *Ide lifme*¹⁸⁵, *Tor*⁷⁶ jt.

Sõnavara osas pakuvad erilist huvi sõnad, mis ei esine tänapäeval ei mokša ega ka ersa murretes, näit. *Krackmar*⁵⁰, *Tukdich*⁷⁵, *Valksar*⁸¹, *Vakfiarschamo*⁸², *Ak*¹⁵⁶, *Nuran*¹⁰⁸, *Kondan*¹³⁴, *Babri*¹⁸⁸, *Kaschmarasch*¹⁸⁹, *Koran*¹⁹⁸, *Adaida*²⁷⁸, *Senke*¹¹⁴, *Talmaz*¹²⁹, *Amidu*¹⁵⁰, *Baka*²¹¹, *Nuke pelfe*²⁶⁴ jt.

Nende sõnade päritolu on raske selgitada, sest neil puuduvad vasted teistes soome-ugri keeltes.

Seega siis raskendab N. Witseni poolt kogutud mordva sõnavara ebaühtlus veelgi sõnastiku murdelise baasi kindlaksmääramist. Võib ainult tinglikult oletada, et sõnavaraline materjal on kogutud kustki peateede ümbrusest, mis ühendasid Mordvat tolleaegse Moskva riigiga. Sõnastikus fikseeritud vene laenude põhjal võib oletada, et mordva sõnad on kogutud praeguse Mordva ANSV lõunaosas ja Pensa oblastis elanud mordvalastelt (peamiselt mokšalastelt). On teada, et N. Witseni Venemaale saabumise ajal ehitati mordvalaste territooriumile linnkindlusi Venemaa lõunapiiride kaitseks rändrahvaste röövrünnakute vastu. On tähelepanuväärne, et sõnastikus leiduvates vene laenudes on peamine tähelepanu suunatud mõistetele sõjast, varustusest, sõjavägede juhtimisest ja sõjariistadest, seega kõigele sellele, mis tõenäoliselt oli uus hiljuti ehitatud kindluste ja nende lähikonnas olevate asulate elanikkonnale ning mida iseenesestki mõista ei saanud väljendada mordva keele enda vahenditega, näit. *Val*⁶⁷, *Bafne*⁶⁸, *Palas*⁸⁰, *Oftena*⁶⁶, *Oczupuska*⁷⁰, *Boiar*¹⁴⁰, *Sudja*¹⁴⁵, *Chram*⁶¹, *Sater*⁶⁴ jne.

Sõnastiku mordva osas on ka palju teisi laene vene keelest, millele on üksikjuhtudel tähelepanu juhtinud ka N. Witsen, näit. *Pozno*²⁷⁹, *Pufir*¹²⁴, *Grus*⁴⁹ jt.

Fikseeritud vene sõnade väga suur arv mahult väikeses sõnastikus räägib sellest, et vene keele mõju mordva keelele omandas XVII sajandiks küllaltki suured mõõtmed. Kaheldamatult oli selline mõju rohkem määrav kohtades, kuhu kogunesid suuremad elanikkonna massid, ja nimelt just kindlustes, piiriäärsetes maakondades, mida kaitsti ühiselt nomaadide kallaletungide vastu, ja seal, kus suhtlemisvahendiks eri rahvaste esindajate vahel oli vene keel.

ПЕРВЫЙ МОРДОВСКИЙ СЛОВАРЬ

А. П. ФЕОКТИСТОВ

Резюме

Мокша- и эрзя-мордовские языки, ставшие письменными, а затем литературными лишь после Великой Октябрьской социалистической революции, не располагают древними памятниками письменности. Однако частичная фиксация мордовской речи в виде отдельных слов, фраз, небольших текстов и даже словарей началась уже примерно с конца XVII века.

Впервые мордовская речь была зафиксирована в книге голландского ученого и государственного деятеля Николая Витзена (1641—1717) «Северная и восточная Татария». Этот объемистый труд явился результатом 25-летней работы Н. Витзена над историей народов Российской империи. Материалы собирались автором во время его пребывания в России в составе голландского посольства. Много данных Н. Витзен получил от корреспондентов, которых он имел в различных частях России и даже в других государствах (Японии, Персии и др.). Книга состоит из двух частей; в первой в основном воспроизводятся уже известные высказывания древних историков об описываемых народах, во второй части приводится новый материал по истории и этнографии народов Сибири и Тихого океана, включая описание народов, обитающих по берегам Каспийского и Черного морей, а также народов Поволжья: мордвы, мари, удмуртов и других.

Настоящая заметка посвящена анализу голландско-мордовского словаря, помещенного в книге Н. Витзена, в разделе о мордве. В этом словаре приведено 325 голландских слов с переводом их на мордовский язык. Слова расположены не в алфавитном порядке, а по предметным группам. С грамматической точки зрения мордовская лексика представлена главным образом именами существительными в именительном падеже неопределенного (основного) склонения. Из других лексико-грамматических категорий наиболее полно охвачены количественные числительные, глаголы же приводятся лишь в некоторых формах изъявительного и повелительного наклонений. В небольшом количестве в словаре встречаются также наречия, прилагательные и послелоги.

Отсутствие более или менее четкой системы в употреблении транскрипционных знаков не дает возможности определить диалектную базу мордовской части словаря. В книге не имеется также каких-либо указаний об объектах исследования и координатах тех мест, где была зафиксирована мордовская лексика. Тем не менее из современных мордовских соответствий видно, что мордовская часть словаря была составлена преимущественно на основе мокшанского языка. Это подтверждается тем, что боль-

шинство мордовских слов, приведенных в книге, и теперь бытует в современном мокша-мордовском языке, тогда как в эрзянском во многих случаях для них не находится даже близких соответствий.

Можно условно предположить, что мордовский материал, представленный в книге Н. Витзена, собирался где-то на главных путях, связывавших мордву с тогдашним Московским государством. По заимствованным из русского языка словам, зафиксированным в словаре, можно допустить, что мордовская лексика была собрана среди мордвы (преимущественно мокшан) — жителей южной части современной территории Мордовской АССР и Пензенской области. Известно, что ко времени приезда Н. Витзена в Россию на территории с мордовским населением строились города — крепости для защиты южных границ России от набегов кочевых племен. Примечательно, что в русских заимствованиях, имеющих в словаре, большое внимание отведено передаче на мордовском языке понятий о войске, вооружении, командовании, воинских доспехах, т. е. всему тому, что, по-видимому, являлось новым для населения недавно построенных крепостей и близлежащих к ним поселений и что, само собой разумеется, не могло иметь специального языкового выражения средствами мордовского языка.

Обилие русских заимствований в небольшом по объему словаре говорит о том, что влияние русского языка на мордовскую речь к XVII веку приобрело довольно большие размеры.

ETÜMOLOOGILISI MÄRKMEID MARI KEELEST

GÁBOR BEREZKI

1. mari *lü* - 'tulistama, laskma'

Mari sõnale *lü* - 'tulistama, laskma' vastav sõna mõnedes sugulaskeeltes ei tähenda mitte 'tulistama, laskma', vaid 'lööma' (näit. soome *lyö* - 'lööma', eesti *lööma* 'schlagen, stossen, stechen'¹). Mõnes keeles on sõnal ka kaks tähendust, s.t. 1) 'lööma' ja 2) 'tulistama, laskma' (näit. komi *lyjny* 'schiessen, heftig schlagen, stechen'²).

Kõikide nende sõnade esialgseks tähenduseks oli tõenäoliselt 'lööma'. Nii võib ka mari keeles leida selle tähenduse jälgi, näit.

Лӱйләм, мәжым лӱйләм 'бую шерсть'³ (*мәж* 'vill').

-*l*- on mari sõnas korduva tegevuse sufiks⁴.

Tuleb märkida, et ka ungari keeles on mõned murdelised väljendid verbiga *lő* - 'tulistama, laskma', mis on säilitanud tähenduse 'lööma', näit. *járadt mint a lőtt kutya* 'väsinud nagu lüüasaanud koer'. Antud juhul sõna *lőtt* ei saa tõlkida 'maha lastud', vaid 'lüüa saanud'. Verbi *odalõ* kasutatakse mõnikord ka otseses tähenduses 'lööma'. Need andmed on pärit Békési linnast. J. Szinnyei murdesõnastikus nad ei esine.

2. mari *müγrep* 'kelder'

Eesti ja soome sõnale *maa*, komi ja udmurdi *mu*, hanti *məz, mɪz, mōɣ*, mansi *mā, mā* 'maa' vastav sõna on mari keeles säilinud ainult liitsõnades, näit. *mülandə, mlandə* (*mü-, m- + landə*) 'maa'; *mu-, müj-* : *munö* 'maas, põrandal'; *muγə* 'maha, põrandale'⁵.

Sama tüvi on ilmselt säilinud veel mäemari murdes sõna *müγpen* 'порпёб' = '[kelder]' esimeses pooles, kus **mü* 'maa' asendas rahvaetümoloogia mõjul vene sõnas esimese silbi *no*.⁶

¹ F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa sõnaraamat. [Kolmas trükk], Tartu 1923.

² F. J. Wiedemann, Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen, St. Petersburg 1880.

³ Ёпымарий [В. М. Васильев], Марий мутэр, Моско 1926.

⁴ Ö. Beke, Cseremisiz nyelvtan, Budapest 1911, § 365.

⁵ Vt. Ö. Beke, Cseremisiz szófejtések. — NyK XLV, lk. 346.

⁶ Марийско-русский словарь, Москва 1956.

3. mari *nāmāšte*, *lāmāšte* 'niinekoor'

Y. H. Toivonen ühendab nimetatud mari sõnad soome sõnaga *lehmus* 'tilia ulmifolia', eesti *lõhmus* 'junge linde (welche noch nicht zur bastgewinnung benutzt werden kann)'⁷.

Ö. Beke seevastu oletab, et mari $\approx$ *nimišta* $\approx$ *nīmāštā* $\approx$ *nāmāšte* $\approx$ *ñemēšta* $\approx$ *ñemēsta* $\approx$ *lāmāšte* 'lehántani való fiatal hársfa (= noor koore võtmiseks sobiv pärn)' on liitsõnad ning neid moodustavateks komponentideks on *nīi* $\approx$ *ñi* $\approx$ *nī* 'hársfa-háncs, hársfa (= niin, pärn)' ja *pište* $\approx$ *pistā* $\approx$ *píštā* jne. 'hárs'⁸ (= pärn)'.

Teise komponendi esimene häälik *p* muutub intervokaalses asendis reeglipäraselt β -ks ja viimane üksikuhtudel, mille kohta Beke mainitud artiklis ka teisi näiteid esitab, edasi *m*-iks. *n* $\sim$ *l* vaheldus sõna algul on aga mari keeles tavaline.

Kahest esitatud oletusest osutub õigemaks Beke hüpotees, sest tema poolt eeldatud sõna **nī pište*, **nī pistā*, mida ta ei tunne, vaid ainult oletab, on tõepoolest olemas. Nimelt leidub V. M. Vassiljevi mari-vene sõnaraamatus *ни*-sõna kõrval ka *ни писътэ*⁹.

4. mari *piyol* $\approx$ ungari *ebi* hal 'kulles'

Ö. Beke järgi on ungari *ēb-hal*, *ēbi-hal*, *kutya-hal* 'kulles' (*ēb*, *kutya* 'koer', *ēbi* 'koera'; *hal* 'kala') tõlkelaenud mõnest türgi keelest (vrd. tšuvaši *jāvā-pulli*, *jātpulli* 'békafi, froschwurm [= kulles]'; *jāvā* 'kutya [= koer]', *pulā* 'hal [= kala]')¹⁰.

Võiks oletada, märgib Beke, et tšuvaši sõna on mingi soome-ugri liitsõna tõlge, sest soome-ugri keeltes pole sellelaadilised väljendid haruldased, kuid tema andmete järgi ei ole seda väljendit teistes soome-ugri keeltes peale ungari keele õnnestunud konstateerida.

Ekspeditsioonidel 1954. ja 1955. a. Mari Autonoomse Vabariigi lõunaosas (Volžski ja end. Sotnuri rajoonis) on käesoleva artikli autor mitmes kohas üles tähendanud sõna *piyol* tähenduses 'kulles' (*pi* 'koer', *kol* 'kala').

Sõna esineb ka I. F. Andrejevi, D. I. Ivanovi ja K. F. Smirnovi vene-mari sõnastikus¹¹ sõna *головастик* mari

⁷ Y. H. Toivonen, Wortgeschichtliche streifzüge. — FUF XV, lk. 66.

⁸ Ö. Beke, Cseremisiz szófjétesek. — NyK XLV, lk. 348.

⁹ Ёпымарий, op. cit., lk. 133.

¹⁰ Vt. Ö. Beke, Kisebb közlések. — KSz XIV, lk. 218; vrd. veel Z. Gombocz — J. Melich, Magyar etymologiai szótár X, lk. 1467; vt. ka H. Paasonen, Csuvas szójegyzék, Budapest 1908.

¹¹ И. Ф. Андреев, Д. И. Иванов, К. Ф. Смирнов, Русско-марийский словарь, Йошкар-Ола 1946.

vastena kujul *нигол*. Sama sõna esineb ka teises tähenduses, näit. *нигол* 'рыба вьюн, усач', *пий-кол* 'пискарь'¹².

Mis puutub vaadeldava mari sõna päritollu, siis pole kahtlust, et ka siin on tegemist tõkelaenuga, ja seda nimelt eespool tsiteeritud tšuvaši sõnast tähendusega 'kuller', sest ümbritsevate türgi keelte hulgas tunneb seda sõna mainitud tähenduses ainult tšuvaši keel.

Sõnad tähenduses 'вьюн, усач, пискарь' on aga tatari tõkelaenud, sest seal on *эт балыги* 'вьюн, пеструшка' üldtuntud sõna (*эт* 'koer', *балык* 'kala')¹³. Samuti tatari tõkelaenuga on tegu udmurdi sõna *пуны чорыг* 'вьюн'¹⁴ puhul, sest viimane ühtib nii tähenduselt kui ka koostisosadelt tatari sõnaga.

Vaadeldavate väljendite türgi algupära poolt kõneleb veel seik, et need ei esine mitte ainult Volga-äärseis türgi keeltes, vaid on üsna üldised ka territoriaalselt kaugemais keeltes, nagu näit. usbeki *итбалик*¹⁵, kasahhi *ит балык*¹⁶, nogai *ийт балык*¹⁷, mis kõik esinevad vene *головастик* vastena, niisiis samas tähenduses kui ungari *ebihal*. Nõnda ei tarvitse ungari sõna olla tingimata tõkelaen mingist tšuvaši tüüpi türgi-tatari keelest, vaid võib sama hästi pärineda ühistürgist.

5. mari **piń* 'koer'

Ö. Beke tõestus, et mari *pińeje* $\approx$ *pāńeje* $\approx$ *pāńiye* jne. 'koera-poeg, kutsikas' on liitsõnad, mis on tekkinud sõnade *pĩ(i)* 'koer' + *ń* diminutiivsufiks + *je* 'loomapoeg' liitumisel, ning arvamus, et *ń* kuulub tüvesse, ei ole paikapidavad¹⁸.

Seevastu esineb mari keeles teine liitsõna, milles on püsinud *koera* tähendava mari sõna *ń*-häälik, nimelt rohu nimetuse *пиньшол* 'вязель' esimeses komponendis. Sõna esimene osis (*пинь*) tähendab 'koer', teine aga 'jalakas', mida kinnitab ka rohu venekeelne nimetus (vrd. *вязь* 'jalakas').

Üldse võib mari keeles peale mainitud sõna leida veel rohkearvuliselt näiteid rohu nimetustest, mis on moodustatud *koera* tähendava nimisõnaga, kuid neis ei ole *ń*-häälik püsinud. Näit. *пийвыльыш* 'вьюнок полевой', *пийпöчыж* 'ягоды, уничтожающие оскомину', *пийсоло* 'мышинный горошек'¹⁹.

¹² Ё п ы м а р и й, ор. cit.

¹³ Татарско-русский словарь, Казань 1950.

¹⁴ Удмуртско-русский словарь, Москва 1948.

¹⁵ Русско-узбекский словарь, Москва 1954.

¹⁶ Русско-казахский словарь, Москва 1954.

¹⁷ Русско-ногайский словарь, Москва 1956.

¹⁸ Ö. Beke, Cseremisiz szófejtések, lk. 351 ja Cseremisiz Nyelvtan § 127; vastupidi arvamust vt. H. Paasonen, Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte, Budapest 1917, lk. 24; E. N. S e t ä l ä, Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen. — FUF XII, (Anzeiger), lk. 48 jt.

¹⁹ Марийско-русский словарь, Москва 1956.

6. mari *pöräš* ≈ *pörš* ≈ *pörž* 'härmatis'

Y. Wichmann ühendab eelesitatud mari sõnadega komi *puž* 'reif'; udmurdi *pužmer* 'reif, rost' ~ norra lapi *bicce* 'pruina' jne., seletades mari sõnas esinevat *r*-i rotatsismiga²⁰.

Seletuse teeb kahtlaseks asjaolu, et peaaegu kõigil rotatsismi juhtudel on mari keeles olemas ka samatüveline sõna, milles pole toimunud rotatsismi. Käesoleval juhul aga seesugune sõna puudub ja kui *r* pole rotatsismiga seletatav, siis ei saa mari sõnu etümo- loogiliselt ühendada esitatud sugulaskeelte vastetega.

On võimalik mari sõna teisiti seletada, nimelt laenuna vene sõnast *порюша* 'слѣй только что выпавшего снѣга'²¹, kuigi mari sõna tähendus on pisut erinev.

Mis puutub foneetilisse vastavusse, siis on vene laensõnade o muutumine õ-ks mari keeles küllalt tavaline nähtus, näit. mari *көршөк, көршэк* — vene *горшок*; mari *көстэнэч* — vene *гостинец*; mari *стөл* — vene *стол*²² jne.

Samuti pole haruldane sõnalõpulise rõhutu *a* kadu vene laen- sõnades, nagu näit. mari *причак, пырсак* — vene *присяга*; mari *рам* — vene *рама*; mari *рожамак, рошамак* — vene *росомаха*; mari *шин, шэн* — vene *шина*²³ jne.

Vaadeldavat sõna on võinud mõjustada ka mari keeles väga levinud š- ja äš-sufiksiga substantiivid.

7. mari *š in 'silm'

On üldiselt teada, et mari sõnas *šinžä* ≈ *šinžä* ≈ *sändžä* ≈ *šinžä* ≈ *šinžä* 'silm' ainult esimene osis (*šin-*, *šin-*, *šan-*, *šin-*) vastab samatähenduslikele sugulaskeelte sõnadele, teist poolt võib aga vaadelda kui sufiksit, mis esineb ka teistes mari sõnades²⁴.

On olemas mari sõna *пижшин* 'глазок'²⁵, mille teine pool *-шин* on säilitanud arvatavasti senini tähelepanematuks jäänud sõna 'silm' ilma sufiksita vormi (esimene pool *piž* 'handschuh'²⁶ [= kin- nas]).

Teine sõna, millega *пижшин* on ekvivalentne, on *пижонго*. Nende kahe sõna venekeelne tõlge on 'глазок', millel on palju tähendusi, teiste hulgas ka 'silm (kudumisel)', mis on antud mari sõnade täpseks venekeelseks vasteks. Ülemaal toodud oletust toetab veel asjaolu, et paljudes keeltes on kudumisvõte «silm» seotud sõnaga *silm* (nägemisorgan) (vrd. ka vene *глазок*).

²⁰ Y. Wichmann, Über eine art «rhotazismus» in tscheremissischen. — FUF IX, lk. 119.

²¹ С. И. Ожегов, Словарь русского языка, Москва 1953.

²² Ўпымарий, op. cit.

²³ Vt. sealsamas.

²⁴ Ö. Beke, Cseremisiz nyelvtan, § 127.

²⁵ Vt. Ўпымарий, op. cit. märksõna all «пижонго».

²⁶ M. Szilasi, Cseremisiz szótár, Budapest 1901.

Y. H. Toivonen²⁷, I. N. Sebestyén²⁸ jt. võrdlevad tōsi küll kahtlevalt mari vorme *voč*: *šar-voč* 'anas acta' ≈ *βot's*: *šar-βot's* 'grosse ente, die statt eines schwanzes ganz dünne federn hat', eesti *vaiz* ≈ *väiz* 'sammetente (oidemia fusca), komi *vös* 'pfeifente (anas penelope)' ≈ *vež* 'anas penelope', udmurdi *vo-či* 'wilde ente' jne.

Mari sõna saab vaevalt siduda eespool toodud vormidega. Palju tõenäolisem on, et meil on tegemist juhusliku kokkusattumisega.

Sõna *-βot's* tuleneb sõnast *pot's* 'saba', milles esialgne häälik *p* on seaduspäraselt pärast *r*-i muutunud *β*-ks (vt. näit. *урвоч* ('хвощ' = *yp* 'белка' + *-оч* 'хвост')²⁹).

Peale selle tuleb tähelepanu osutada faktile, et antud linnul on omapärane saba, mida märgivad ka Wichmann (vt. ülal) ja Vasiljev (Упымарий) (sõnas *шарвоч*) — *почышыжо кок шарвырчэ лийэш* 'ta sabas on kaks karva'. Viimase tõestuseks võib veel lisada et sõna *ноч* 'saba' esineb linnu nimetuses, näit. *вүрөжвөч* 'шилохвост', õ sõnas *вөч* on ilmunud *o* asemele eelmiste vokaalide mõjul.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

ГАБОР БЕРЕЦКИ

Резюме

В статье рассматривается этимология восьми слов марийского языка. Указывается, что марийское слово *lū-* 'стрелять' имеет в некоторых родственных языках соответствие, означающее 'бить'. По-видимому, это и было первоначальным значением названного марийского слова.

Слово, соответствующее эстонскому и финскому слову *maa* 'земля', сохранилось в марийском языке лишь в сложных словах, например в горно-марийском диалекте в первой половине слова *мйҥерен* 'погреб', в котором **mū* 'земля' появилось под влиянием народной этимологии, заменив собой первый слог *no-* в русском слове.

В марийском языке имеются слова *nāmāšte* ≈ *lāmāšte* 'луб, лыко'. Следует признать правильным предположение Э. Бэкэ,

²⁷ Y. H. Toivonen, Zur Geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten. — FUF XIX, lk. 166—167 № 301.

²⁸ Vt. I. N. Sebestyén, Zur Frage des alten Wohngebietes der uralischen Völker. — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae I. fasc. 2—4, lk. 301.

²⁹ Упымарий, op. cit.

который считает, что указанные марийские слова являются сложными словами и состоят из компонентов *nîi* $\approx$ *ni* $\approx$ *nî* 'луб, липа' и *pište* $\approx$ *pištâ* $\approx$ *pištâ* 'липа'.

Марийское слово *pijol* 'головастик' является калькой соответствующего чувашского слова, а венгерское *ebihal* 'головастик', возможно, восходит даже к периоду общности тюркских языков.

В марийском языке имеется сложное слово *piñe:ye* $\approx$ *pñe:ye* $\approx$ *pñi:ye* 'щенок'. Исходной формой первой половины слова является *piñ* 'собака', таким образом *ñ* относится к корню, а не является уменьшительным суффиксом, как утверждает Э. Бэкэ. В доказательство вышесказанного можно привести другое сложное слово *пиньшол* 'вязель', в котором звук *ñ* тоже сохранился (*пинь* 'собака', *шол* 'вяз').

Слово *pörâš* $\approx$ *pörš* $\approx$ *pörž* является, по-видимому, заимствованием из русского *пороша* 'слоё только что выпавшего снега'.

В слове *пижшин* 'глазок', во второй его части (-шин) сохранился корень слова 'глаз'. Слово *пижшин* эквивалентно слову *пижонгго* 'глазок'. Оба слова означают 'петлю (при вязании)'.

В слове *šar-βot's* 'вид диких уток' вторая часть его — *-βot's* происходит от слова *pot's* 'хвост'.

SÖNARÕHU ISELOOMUST UDMURDI KEELES

(kümograafi abil saadud andmete põhjal)

UZBĀK BAITŠURA

Udmurdi sõnarõhu uurimine on toimunud nelja diktori poolt hääldatud umbes 600 tähendusega üksiksõna kümograafikurve dešifreerimise abil. Diktor A. Krasnov pärineb Udmurdi ANSV Kiznjari rajoonist, diktor G. Zolotareva Udmurdi ANSV Glazovi rajoonist (Kožili külast), diktorid N. Zahharova ja V. Maksimova Tatari ANSV Kukmari rajoonist. Diktorite vanus on 20—25 aastat. Katsed on teostatud Kaasani linnas. Käesolevas kirjutises esitatakse saadud andmed kahe silbiliste sõnade vokaalide kvantiteedi, helikõrguse ja intensiivsuse kohta.

Vokaalide helilisuse kestvust konsonantide vahel on loetud suukurvi tõusu algusest (heliliste konsonantide puhul) kuni kurvi teatava järsu languseni.

Helikõrgust ja intensiivsust on mõõdetud oraalse kurvi eri võngete põhjal, seejärel on arvutatud keskmised suurused iga sõnas esineva vokaali jaoks. Intensiivsuse näitajaks on võetud amplituudi ja frekventsi suhe, nagu see on tavaliselt kombeks, sest lingvistiliste, füüsikalisest seisukohast küllaltki lihtsate küsimuste lahendamiseks pole olulised mitte absoluutsed, vaid relatiivsed väärtused (seejärel on terminit intensiivsus siin tarvitatud tinglikult).

Arvutuste tulemused on esitatud järgnevates tabelites.

Vokaalide kvantiteet

Nõ	Sõna	Tõlge	Esimese silbi vokaali kestvus (L_1) sigmades	Teise silbi vokaali kestvus (L_2) sigmades	Suhe $\frac{L_1}{L_2}$ protsentides
----	------	-------	---	---	--

A. Mõlemad silbid lahtised

1. Diktor A. Krasnov

1	pipu	(3)	haab	6,8	23,4	29
2	piči	(4)	väike	6,4	18,9	34
3	pučə	(4)	pajuurb	6,6	18,3	36
4	taka	(5)	oinas	7,7	19,1	40
5	gogə	(2)	naba	10,1	23,6	42

Näide	Sõna		Tõlge	Esimese silbi vokaali kestvus (L ₁) sigmades	Teise silbi vokaali kestvus (L ₂) sigmades	Suhe $\frac{L_1}{L_2}$ protsentides
6	papa	(2)	lind	9,0	20,8	43
7	kotfo	(5)	harakas	8,6	18,7	46
8	šudo	(4)	õnnelik	10,2	22,1	46
9	gičə	(4)	rebane	9,0	18,1	50
10	tʃana	(4)	hakk	12,0	18,5	65
11	dʒaʒə	(2)	riiul	16,1	24,4	66
12	vače	(2)	kahekesi	12,8	16,4	78
13	zoro	(4)	vihmane	19,0	19,8	96
14	Keskmine	(43)		10,4	20,1	51

2. Diktor N. Zahharova

1	piči	(2)	väike	5,2	16,6	31
2	gičə	(2)	rebane	6,2	16,0	39
3	šudo	(2)	õnnelik	7,6	19,0	40
4	pipu	(2)	haab	9,6	20,6	47
5	bəčə	(2)	pungad	8,2	15,6	53
6	kotfo	(2)	harakas	11,8	20,4	58
7	tʃana	(2)	hakk	14,0	23,6	59
8	pučə	(2)	pajuurb	9,6	16,0	60
9	papa	(3)	lind	11,7	19,1	61
10	gogə	(2)	naba	15,4	22,4	69
11	vačə	(2)	kahekesi	13,2	19,2	69
12	taka	(1)	oinas	13,2	18,0	70
13	zoro	(1)	vihmane	15,6	21,2	74
14	dʒaʒə	(1)	riiul	20,0	20,0	100
15	Keskmine	(26)		11,5	19,1	59

3. Diktor G. Zolotareva

1	pučə	(3)	pajuurb	3,5	14,7	24
2	kotfo	(2)	harakas	4,2	17,4	24
3	pipu	(2)	haab	7,6	17,2	44
4	taka	(2)	oinas	7,2	16,2	44
5	šudo	(2)	õnnelik	9,1	19,0	48
6	gičə	(2)	rebane	9,4	16,6	57
7	tʃana	(3)	hakk	8,5	11,7	73
8	zoro	(1)	vihmane	15,2	20,8	73
9	Keskmine	(17)		8,1	14,6	48,4

4. Diktor V. Maksimova

1	piči	(1)	väike	10,0	23,2	43
2	pučə	(2)	pajuurb	9,8	19,4	51
3	gičə	(1)	rebane	9,6	18,4	52
4	tʃana	(3)	hakk	13,6	24,9	55
5	šudo	(1)	õnnelik	14,0	25,2	56
6	taka	(1)	oinas	13,6	23,2	59
7	zoro	(2)	vihmane	14,8	24,4	61
8	kotfo	(1)	harakas	16,4	26,0	63
9	m'əčə	(2)	minu pall	17,4	25,4	68
10	Keskmine	(13)		13,2	23,3	56,4

N ₁ N ₂	Sõna		Tõlge	Esimese silbi vokaali kestvus (L ₁) sigmades	Teise silbi vokaali kestvus (L ₂) sigmades	Suhe $\frac{L_1}{L_2}$ protsentides
-------------------------------	------	--	-------	---	---	--

B. Mõlemad silbid kinnised

1. Diktor A. Krasnov

1	bärtton	(2)	sissepistmine	3,8	13,0	29
2	burdtem	(2)	tiivuta	7,7	14,2	54
3	baddžəm	(3)	suur	9,2	17,1	54
4	vatsan	(2)	lisa	9,2	16,6	55
5	badgəm	(5)	suur	9,3	15,1	62
6	bultər	(2)	naiseõde	9,4	13,8	68
7	poskes	(4)	käevõru	9,2	12,7	72
8	borddor	(2)	sein, tara	11,2	13,4	84
9	gərpum	(4)	küünarnukk	11,2	11,9	95
10	vorset	(2)	lukk, riiv	14,2	13,8	103
11	Keskmine	(28)		9,4	14,2	67,6

2. Diktor N. Zahharova

1	šukkon	(2)	löömine	6,0	14,0	43
2	burdtem	(1)	tiivutu	5,6	13,0	43
3	pirteš	(1)	hamba konts	8,0	16,0	50
4	gərpum	(2)	küünarnukk	8,2	12,2	67
5	poskes	(1)	käevõru	12,0	16,0	75
6	bərkət	(1)	kuningakotkas	7,2	8,0	90
7	borddor	(1)	sein, tara	12,4	13,6	91
8	sakton	(2)	koit	10,0	10,6	94
9	zorkot	(1)	vihmane ilm	12,4	12,4	100
10	borget	(1)	lukk, riiv	12,4	11,6	107
11	vatskon	(1)	peitumine	12,0	9,6	125
12	Keskmine	(14)		9,7	12,5	80,5

3. Diktor G. Zolotareva

1	šukkon	(2)	lөөk	3,1	13,0	24
2	pin'tem	(2)	hambutu	6,6	19,4	34
3	gərpum	(2)	küünarnukk	5,2	11,6	45
4	bakčis'	(2)	kogeleja	6,2	10,0	62
5	badgəm	(2)	suur	8,6	12,4	70
6	lulskon	(1)	ohe	19,2	12,0	160
7	Keskmine					
	(nr. 1—5)	(10)		5,9	13,3	47
8	Keskmine					
	(nr. 1—6)	(11)		8,2	13,1	66

N ₀ N ₀	Sõna		Tõlge	Esimese silbi vokaali kestvus (L ₁) sigmades	Teise silbi vokaali kestvus (L ₂) sigmades	Suhe $\frac{L_1}{L_2}$ protsentides
-------------------------------	------	--	-------	---	---	--

4. Diktor V. Maksimova

1	birget	(1)	nööp	12,8	24,8	56
2	poskes	(1)	käevõru	12,8	19,6	65
3	gõrpum	(1)	küünarnukk	11,2	13,2	85
4	badgäm	(2)	suur	10,4	7,8	133
5	Keskmine (nr. 1—3)	(3)		12,3	19,2	69
6	Keskmine (nr. 1—4)	(5)		11,8	16,4	85

C. Esimene silp lahtine, teine silp kinnine

1. Diktor A. Krasnov

1	ukər	(2)	väga	8,0	16,2	49
2	tənad	(4)	sinu	10,2	17,2	60
3	tekit	(3)	tõrv	10,7	15,5	70
4	potiz	(4)	tahtis	10,0	14,0	71
5	višis'	(4)	haige	10,7	14,8	72
6	gədək	(4)	tuvi	10,6	14,1	75
7	tətən	(6)	siin	10,2	13,4	76
8	kežeg	(2)	malaaria	14,0	18,0	80
9	salam	(2)	tervitus	14,2	17,0	84
10	žad'em	(2)	väsimus	13,8	16,6	84
11	čoræg	(2)	kala	17,8	15,6	114
12	Keskmine	(35)		11,8	15,7	76

2. Diktor N. Zahharova

1	tənad	(2)	sinu	6,8	19,4	35
2	višis'	(2)	haige	6,8	16,8	40
3	tətən	(2)	siin	12,5	17,8	70
4	tekit	(2)	tõrv	10,6	13,2	80
5	vožan	(2)	armukadedus	11,2	14,0	80
6	dədək	(1)	tuvi	8,0	10,0	80
7	žad'em	(1)	väsimus	13,2	15,2	87
8	gəgeg	(2)	hani	13,6	15,4	88
9	čarək	(2)	püünis	14,8	15,4	96
10	kežeg	(2)	malaaria	18,2	18,0	101
11	Keskmine	(18)		11,6	15,5	75,7

3. Diktor G. Zolotareva

1	tənad	(1)	sinu	5,2	12,0	42
2	dədək	(2)	tuvi	6,5	10,0	65
3	višis'	(1)	haige	10,8	14,8	73
4	žad'em	(2)	väsimus	12,4	16,0	78
5	tekit	(2)	tõrv	6,3	8,0	79
6	tətən	(2)	siin	7,9	10,0	79
7	gəgeg	(2)	hani	10,6	11,0	96
8	Keskmine (nr. 1—6)	(10)		8,2	11,8	69
9	Keskmine (nr. 1—7)	(12)		8,5	11,7	75

Nr.	Sõna		Tõlge	Esimese silbi vokaali kestvus (L ₁) sigmades	Teise silbi vokaali kestvus (L ₂) sigmades	Suhe $\frac{L_1}{L_2}$ protsentides
-----	------	--	-------	---	---	--

4. Diktor V. Maksimova

1	tənad	(1)	sinu	11,6	24,6	47
2	dušes	(1)	kanakull	12,8	24,8	52
3	kežeg	(1)	malaaria	15,0	24,0	62
4	gəgeg	(2)	hani	14,4	20,2	71
5	potiz	(1)	väljus (tahtis)	17,4	22,7	77
6	višis'	(2)	haige	14,2	17,4	82
7	čarək	(2)	püünis	15,8	15,0	105
8	dədək	(2)	tuvi	18,0	17,0	106
9	salam	(1)	tervitus	20,0	18,0	111
10	tatən	(4)	siin	16,0	12,6	127
11	Keskmine	(18)		15,5	19,6	84

D. Esimene silp kinnine, teine lahtine

1. Diktor A. Krasnov

1	bəčkə	(2)	saag	4,8	19,0	25
2	birtfə	(2)	nööp	8,6	17,4	49
3	viz'mo	(2)	tark	11,4	19,6	58
4	birdə	(2)	nööp	12,9	19,8	65
5	vakči	(3)	lühidalt	10,7	13,7	78
6	Keskmine	(11)		9,7	17,9	55

2. Diktor N. Zahharova

1	bəčkə	(4)	saag	6,6	12,6	52
2	vakčə	(2)	lühidalt	10,0	16,8	60
3	lulpu	(1)	lepp	16,0	18,0	89
4	Keskmine	(7)		10,9	15,8	67

3. Diktor G. Zolotareva

1	birgə	(2)	nööp	6,1	14,8	41
2	vakči	(3)	lühike	6,8	14,9	46
3	lulpu	(2)	lepp	13,4	17,6	76
4	Keskmine					
	(nr. 1—2)	(5)		6,4	14,0	44
5	Keskmine					
	(nr. 1—3)	(7)		8,8	15,8	54

4. Diktor V. Maksimova

1	lulpu	(1)	lepp	12,4	24,8	50
2	bəs'kə	(1)	saag	11,2	20,8	54
3	vakči	(2)	lühike	13,2	19,6	69
4	Keskmine	(4)		12,3	21,7	58

Vokaalide kvantiteedi kombinatoorsed silbi iseloomust sõltuvad muutused

Nr-d	Diktorid	Mõlemad silbid lahtised				Esimene silp kinnine, teine lahtine				Mõlemad silbid kinnised				Esimene silp lahtine, teine kinnine			
		Mõõtmiste arv	L ₁ sigmades	L ₂ sigmades	Suhe L ₁ /L ₂ protsentides	Mõõtmiste arv	L ₁ sigmades	L ₂ sigmades	Suhe L ₁ /L ₂ protsentides	Mõõtmiste arv	L ₁ sigmades	L ₂ sigmades	Suhe L ₁ /L ₂ protsentides	Mõõtmiste arv	L ₁ sigmades	L ₂ sigmades	Suhe L ₁ /L ₂ protsentides
1.	A. Krasnov	45	10,4	20,1	51	11	9,7	17,9	55	28	9,4	14,2	68	35	11,8	15,7	76
2.	G. Zolotareva	17	8,1	14,6	48	7	8,8	15,8	54	11	8,2	13,1	66	12	8,5	11,7	75
3.	H. Zahharova	26	11,5	19,1	59	7	10,9	15,8	67	14	9,7	12,5	80	18	11,6	15,5	76
4.	V. Maksimova	13	13,2	23,3	56	4	12,3	21,7	58	5	11,8	16,4	85	18	15,5	19,6	84
5.	Nr-te 1—2 keskmine	62	9,2	17,4	50	18	9,2	16,8	50	39	8,8	13,6	67	47	10,2	13,7	76
6.	Nr-te 3—4 keskmine	39	12,4	21,2	58	11	11,6	18,8	62	19	10,8	14,4	83	36	13,6	17,6	80
7.	Keskmine	101	10,8	19,3	52	29	10,4	17,8	58	58	9,8	14,0	75	83	11,8	15,6	78

Märkus: L₁ märgib esimese, L₂ teise vokaali kvantiteeti väljendatuna sigmades.

Vokaalide helikõrgus

№№	Sõna	Tõlge	Keskmine helikõrgus hertsides		Intervall		
			Esi- mese silbi vokaal	Teise silbi vokaal	Hertsides	Tooni- des	Muusikalise skaala ühikutes $a^1 = 435 \text{ Hz}$

1. Diktor A. Krasnov

1	taka	oinas	116	111	5	0,5	(Ais — H) — (A — Ais)
2	taka	oinas	118	115	3	$\frac{1}{4}$	(Ais — H) — Ais
3	dädäk	tuvi	114	112	2	$\frac{1}{4}$	Ais — (A — Ais)
4	dädäk	tuvi	116	116	—	—	(Ais — H) — (Ais — H)
5	tatən	siin	111	118	—7	$-\frac{1}{2}$	(A — Ais) — (Ais — H)
6	tənad	sinu	121	116	5	$\frac{1}{3}$	H — (Ais — H)
7	ģičā	rebane	99	116	—17	—1,5	(G — Gis) — (Ais — H)
8	gārpum	kūūnarnukk	97	120	—23	—4	G — H
9	Keskmine		112	116	—4	$-\frac{1}{3}$	(A — Ais) — (Ais — H)

2. Diktor G. Zolotareva

1	taka	oinas	213	200	13	$\frac{1}{2}$	(gis — a) — (g — gis)
2	dädäk	tuvi	233	217	16	$\frac{1}{2}^+$	(ais — h) — a
3	dädäk	tuvi	227	222	5	$\frac{1}{6}$	(a — ais) — (a — ais)
4	tatən	siin	217	213	5	$\frac{1}{6}$	a — (gis — a)
5	ģičā	rebane	217	233	—16	$-\frac{1}{2}^+$	a — (ais — h)
6	gārpum	kūūnarnukk	238	208	30	$1\frac{1}{4}$	(ais — h) — (gis — a)
7	bākčīs	kogeleja	217	227	—10	$-\frac{1}{3}$	a — (a — ais)
8	Keskmine		223	217	6	$\frac{1}{3}$	(a — ais) — a

3. Diktor N. Zahharova

1	taka	oinas	217	200	17	$\frac{3}{4}$	a — (gis — a)
2	dädäk	tuvi	256	244	12	$\frac{1}{2}^-$	(h — c ¹) — h
3	tatən	siin	250	227	23	1	(h — c ¹) — (a — ais)
4	bārkāt	kuningakotkas	222	213	9	$\frac{1}{2}^-$	(a — ais) — (gis — a)
5	bāčkā	saag	227	200	27	1	(a — ais) — (g — gis)
6	bāčkā	saag	213	196	17	$\frac{3}{4}$	(gis — a) — (g — gis)
7	ģičā	rebane	227	217	10	$\frac{1}{3}$	(a — ais) — a
8	bāčā	pung	205	205	—	—	gis — gis
9	bāčā	pung	192	222	—30	$-\frac{1}{4}$	(fis — g) — (a — ais)
10	Keskmine		223	114	9	$\frac{1}{2}$	(a — ais) — (gis — a)

4. Diktor V. Maksimova

1	taka	oinas	238	185	53	$2\frac{1}{4}$	(fis — g) — (ais — h)
2	dädäk	tuvi	244	204	40	$1\frac{1}{2}$	h — gis
3	dädäk	tuvi	217	192	25	1	a — g
4	Keskmine		233	194	39	$1\frac{3}{4}$	(ais — h) — g

Vokaalide intensiivsus

№№	Sõna	Tõlge	Keskmine intensiivsus		Maksimaalne intensiivsus		Suhe I ₁ /I ₂ protsentides	
			I silbi vokaal (I ₁)	II silbi vokaal (I ₂)	I silbi vokaal (I ₁)	II silbi vokaal (I ₂)	Keskmine	Maksimaalne

1. Diktor A. Krasnov

1	taka	oinas	1,34	0,86	1,74	1,14	156	153
2	taka	oinas	1,87	1,74	2,48	2,37	107	105
3	dədək	tuvi	2,06	2,35	3,60	3,65	88	99
4	dədək	tuvi	3,22	2,65	4,44	4,38	122	101
5	tatən	siin	1,61	2,43	2,00	3,14	66	64
6	tənad	sinu	2,03	1,58	2,79	1,85	128	151
7	gičə	rebane	0,77	2,60	1,23	3,84	30	32
8	gərpum	küünarnukk	2,39	1,65	3,95	2,29	145	172
9	Keskmine		1,91	1,98	2,78	2,83	105	110

2. Diktor G. Zolotareva

1	taka	oinas	0,72	0,53	0,82	0,70	136	117
2	dədək	tuvi	1,07	0,94	1,24	1,19	138	104
3	dədək	tuvi	0,95	1,03	1,14	1,22	92	94
4	tatən	siin	0,70	0,61	0,79	0,91	115	87
5	gičə	rebane	0,66	0,65	0,91	0,92	102	99
6	gərpum	küünarnukk	1,19	0,62	1,35	0,81	192	167
7	bəkčis'	kogeleja	0,59	0,82	0,73	1,24	72	59
8	Keskmine		0,84	0,74	1,00	1,00	121	104

3. Diktor N. Zahharova

1	taka	oinas	0,98	0,85	1,24	1,08	115	115
2	dədək	tuvi	1,54	1,26	1,79	1,52	122	118
3	tatən	siin	1,62	1,37	2,05	1,62	118	127
4	bərkət	kuningakotkas	0,81	0,66	0,95	0,79	123	120
5	bəčkə	saag	0,75	0,60	0,91	0,90	125	101
6	bəčkə	saag	0,57	0,60	0,70	0,87	95	80
7	gičə	rebane	0,65	0,70	0,78	1,00	93	78
8	bəčkə	pungad	0,61	0,56	0,80	0,68	109	118
9	bəčkə	pungad	0,58	0,59	0,68	0,79	98	86
10	Keskmine		0,90	0,80	1,10	1,03	111	103

4. Diktor V. Maksimova

1	taka	oinas	0,93	0,51	1,10	0,68	182	162
2	dədək	tuvi	1,21	0,77	1,43	1,04	157	138
3	dədək	tuvi	1,15	0,69	1,43	0,88	167	162
4	Keskmine		110"	066"	134"	087"	169	154

Rõhu komponentide kombinatsioonid kahe silbilistes sõnades

Nr-d	Sõna	Tõlge	A. Krasnov		G. Zolotareva		N. Zahharova		V. Maksimova	
			I silbi vokaal	II silbi vokaal	I silbi vokaal	II silbi vokaal	I silbi vokaal	II silbi vokaal	I silbi vokaal	II silbi vokaal
1	taka	oinas	t, I	L	t, I	L	t, I	L	t, I	L
2	taka	oinas	t, I	L						
3	ģičā	rebane		t, I, L	(I)	t L	t	I, L		
4	bāčā	pung					I	t L		
5	bāčā	pung					—	— (I) L		
6	bāškā	saag					t, I	L		
7	bāškā	saag					t	(I) L		
8	gārpum	küünarnukk	I	t L	t, I	L				
9	bakčīš	kogeleja				t, I, L				
10	bārkət	kuningakotkas					t I	(L)		
11	dādāk	tuvi	t	I, L	t, I	L	t, I	L	t, I, L	
12	dādāk	tuvi	— I	— L	t	(I) L			t, I	L
13	tātən	siin		t, I, L	t I	L	t I	L		
14	tənad	sinu	t, I	L						

Esitatud numbriline materjal lubab teha järgmised järeldused udmurdi keele rõhu iseloomust kaheasilbilistes sõnades.

1. Teise silbi vokaali kvantiteet on esimese silbi vokaali kvantiteedist tunduvalt suurem. Erandeid on väga vähe ja nad on tingitud täiendavatest kombinatoorsetest faktoritest, mis pikendavad esimese silbi vokaali kestvust, ja nimelt helilisest naabrusest eriti spirantide ja sonoorsete konsonantidega. Vastupidi, helitus ja naaberkonsonantide klusiilne iseloom soodustab vokaali kestvuse relatiivset lühenemist, sama mõju on teise silbi vokaali kestvuse pikenemisel¹.

Kõrged vokaalid lühenevad rohkem kui madalad. Vokaalide kvantiteet sõltub silbi iseloomust: kinnistes silpides vokaalid lühenevad, lahtistes pikenevad. Suurim absoluutne ja relatiivne pikkus on vokaalidel kahe lahtise silbiga sõnade absoluutses lõpus; vähem — esimeses kinnises silbis, kui teine silp on lahtine. Teise silbi vokaali suhteline pikenemine *ata*-tüüpi sõnades vastupidiselt *atta*-või *tapta*-tüüpi sõnadele seletub sellega, et viimases kahes sõnas suureneb häälikute hulk (silpide arvu säilimisel), see aga on faktor, mis lühendab sõna üksikute häälikute kestvust.

2. Keskmise helikõrguse tõusu sõnades *taka* 'oinas', *dədək* 'tuvi' võib nentida kõigi nelja diktori materjalide põhjal (12 mõõtmist). Suurim intervall esimese ja teise silbi vokaali keskmise helikõrguse vahel tuleb ilmsiks diktor V. Maksimova juures (Tatari ANSV): 1 kuni $2\frac{1}{4}$ tooni, keskmine $1\frac{3}{4}$ tooni; vähim — A. Krasnovi juures (Udmurdi ANSV): 0 kuni $\frac{1}{2}$ tooni, keskmine $\frac{1}{4}$ tooni. Teised kaks diktorit annavad keskmisi näitajaid: N. Zahharova (Tatari ANSV) — $\frac{1}{2}$ kuni $\frac{1}{4}$ tooni, keskmine $\frac{5}{8}$, ja diktor G. Zolotareva (Udmurdi ANSV) — $\frac{1}{6}$ kuni $\frac{1}{2}$, keskmine umbes $\frac{1}{3}$ tooni.

Tatari ANSV-st pärinevate diktorite materjalide põhjal langeb muusikaline rõhk esimesele silbile vaadeldud sõnade kõigis tüüpides. Udmurdi ANSV-st pärinevate diktorite häälduses on tooniline rõhk esimesel silbil väljendatud nõrgemini ega esine nähtavasti fonoloogilise faktorina. Selle tulemusena oleneb vokaalide keskmine helikõrgus kombinatoorsetest muutustest, kusjuures faktoriteks, mis põhjustavad helikõrguse suhtelist tõusu, võivad olla: silbi kinnisus, helitus, klusiilsus, naabruses asuvate peamiselt eelnevate konsonantide tõhus hääldamine, vokaali lühenemine (kuni teatava piirini). Esimese silbi madalad vokaalid säilitavad muusikalise rõhu sagedamini kui kõrged vokaalid. Need põhitooni kõrguse kombinatoorsed muutused esinevad ka teiste diktorite juures, kuid alati on neil relatiivne iseloom, kattudes enamasti muusikalise pearõhuga esimesel silbil.

¹ Naabersilpide vokaalide kestvuse inversne olenevus on ehk tingitud sõna kvantitatiivse võrdsuse tendentsist: energia hulgal, mis kulutatakse ühe sõna või häälikulise kompleksi hääldamiseks, on tendents muutuda suuruseks, mis pürgib piirväärtuse poole, ja see põhjustabki ühe komponendi kestvuse lühendamise teise komponendi kestvuse pikenemisel. Nähtavasti on öeldu teataval määral maksev ka vokaalide intensiivsuse ja helikõrguse kohta.

3. Dünaamiline rõhk ühtib üldiselt muusikalise rõhuga ja langeb reeglipäraselt esimesele silbile kõigi diktorite juures, kuigi esimese silbi vokaali keskmise intensiivsuse kasv on üldiselt väike (ainult diktor V. Maksimov Tatari ANSV-st on registreeritud suurenemist 57—82%-ni).

Eranditeks on sõnad *ğičä* 'rebane' (A. Krasnov ja N. Zahharova), *tatən* 'siin' (A. Krasnov), *bakčis* 'kogelega' (G. Zolotareva)² ja neid võib seletada teiste põhjuste kõrval juhuslike faktoritega või vokaali intensiivsuse kombinatoorsete muutustega sõltuvalt foneetilisest positsioonist. (Viimase tähtsus on seda suurem, mida nõrgemini rõhk on väljendatud antud keeles.) Seejuures vokaali intensiivsuse kombinatoorne kasv sõltub samadest faktoritest kui helikõrguse positsiooniline tõus.

4. Dünaamiline ja muusikaline rõhk langeb udmurdi keeles enamasti kahesilbilise sõna esimesele silbile (see väljendub eriti selgesti diktoritel, kes on pärit Tatari ANSV Kukmori rajoonist), kusjuures vokaali kvantiteet teises silbis suureneb tunduvalt (poolteist kuni kaks korda). Kuna rõhk väljendub suhteliselt nõrgalt, suureneb foneetilise positsiooni tähtsus, millest olenevalt on võimalik vokaali intensiivsuse ja põhitooni teatav tõus või langus.

Esimese silbi vokaali intensiivsuse märgatav suurenemine (rohkem kui poolteist korda) ja helikõrguse kasv (poolteist tooni) võib tingida esimese silbi vokaali kvantiteedi suurenemist (sõna *dədək* 'tuvi' nr. 2 diktor V. Maksimova häälduses).

Eespool esitatud tabel illustreerib järeldusi rõhu iseloomust udmurdi keeles. Tähed *t*, *l*, *L* märgivad vastavalt helikõrguse kasvu, vokaali intensiivsuse ja kvantiteedi suurenemist. Sulgdesse on asetatud antud komponendi tähtsusetu kasvu juhud. Sidekriips näitab esimese ja teise silbi vokaali helikõrguse võrdsust.

Udmurdi ja naabruses asuvate türgi keelte vastastikuse mõjustuse võimaluse selgitamise eesmärgil on huvitav eespool esitatud andmeid võrrelda tatari, baškiiri ja tšuvaši sõnarõhu uurimise tulemustega, mis oleme fikseerinud sama meetodiga. (Kõigi diktorite vanus on umbes 20 aastat.)

Kaasani tatari murdes langevad dünaamiline ja muusikaline rõhk tavaliselt kahesilbilise sõna viimasele silbile, kuna kvantiteet on tunduval määral iseseisev. Täheldatavad on aga toonilise ja ka dünaamilise rõhu esimesele silbile nihkumise teatavad juhud Agrōzi, Labini ja Buini rajooni tatarlaste murrakutes, mis võib olla tingitud soome-ugri keelte ja eriti udmurdi keele mõjust.

Ufaa baškiiri murdes on kaasani tatari murdega analoogiline olukord. Meie diktori materjalide järgi võib siin nentida kahesilbilise sõna teise vokaali intensiivsuse ja põhitooni tunduvat tõusu.

² Sõnu *dədək* 'tuvi' (A. Krasnov, G. Zolotareva), *bəčkə* 'saag' (N. Zahharova) — kesk-tatari *pəçqə* 'saag' — me ei loe eranditeks, sest esimese silbi vokaali keskmine intensiivsus ületab (iga sõna kahe mõõtmise põhjal) teise silbi vokaali intensiivsuse.

16 mõõtmise põhjal on märgitud põhitooni kõrgenemist keskmiselt $1\frac{3}{4}$ tooni võrra: H — (d — dis) ³. Mäebaškiiri murrakutes aga langeb muusikaline rõhk esimesele silbile ja dünaamiline rõhk teisele silbile ⁴.

Ülemtsuvaši murdes langeb muusikaline rõhk esimesele silbile kahesilbiliste sõnade kõigis tüüpides, olenemata silbi iseloomust või vokaalide kvaliteedist. Diktori nr. 1 materjalide järgi langeb dünaamiline rõhk esimesele silbile mitte ainult sõnades, mille teise silbi vokaal on lühike («redutseeritud»), vaid ka sõnades, mille teise silbi vokaal on pikk ⁵. Erandi moodustavad sõnad, mille esimeses silbis on kõrge, teises aga madal vokaal: *pičke* 'tünn' ja *kürše* 'naaber' (oletatavasti laenud tatari keelest — NB!), kus dünaamiline rõhk langeb teisele silbile. Suhe on 1) 86,3%, 2) 53,8%. Teise diktori materjalide põhjal (Tšuvaši ANSV Kanaši raj.) langeb dünaamiline rõhk pikkade vokaalidega kahesilbilistes sõnades viimasele silbile.

Alamtšuvaši murdes ületab teise silbi vokaali intensiivsus ja kvantiteet tavaliselt esimese silbi vastavad näitajad, kusjuures muusikaline rõhk võib langeda nii teisele kui ka esimesele silbile.

Suurt huvi pakub võrdluseks mišar-tatari murre.

Esimese diktori materjalide põhjal (Tatari ANSV) Kzöl-Armeiski rajoon) võib nentida teise silbi vokaali keskmise helikõrguse tõusu esimese silbi vokaali suhtes tooni võrra (d¹ — fis¹) — 7 mõõtmise põhjal; esimese ja teise silbi vokaali keskmise helikõrguse intervall kõigub ühest [(d¹ — dis¹) — f¹] kuni kahe ja poole toonini [d¹ — (g¹ — gis¹)]. Seejuures ületab esimese silbi vokaali keskmine intensiivsus tervikuna teise silbi vokaali keskmise intensiivsuse 20% võrra — 7 mõõtmise põhjal (erandeid pole).

Teise diktori andmete järgi (Tatari ANSV Tšistopoli rajoon) on mišar-tatari murdes esimese silbi vokaali keskmine intensiivsus ja põhitooni kõrgus suurem teise silbi vokaali vastavatest näitajatest, kui esimene silp on kinnine, teine aga lahtine [sõnades *atta* (2)

³ Intensiivsuse ja helikõrguse maksimaalse väärtuse kokkulangemise tulemusena teises silbis esineb rõhuelsete vokaalide tugev reduktsioon ufaa baškiiri ja kaasani tatari murdes ning seepärast osutub võimalikuks hääldus *kše* 'inimene', *blām* 'tean', *pçaq* 'nuga' jms., kuna mäebaškiiri murdes esineb tavaliselt *kāsā*, *bēlām*, *basaq* samade tähendustega. Võimalik on ka osaline kvalitatiivne reduktsioon, kui hääldatakse *balda* 'oli, hakkas', *bala* 'on, võib' sõnade *bulda*, *bula* asemel jms., Tatari ANSV Bondžuži rajoonis, aga ka läänepoolses Baškiirias.

⁴ Teise baškiirist diktori materjalide järgi ületab esimese silbi keskmine helikõrgus teise silbi vokaali keskmise helikõrguse $\frac{3}{4}$ tooni võrra: A — (G — Gis) — 31 mõõtmise põhjal, kusjuures teise silbi keskmine intensiivsus ületab esimese silbi vastava mõõtarvu umbes poolteist korda — 11 mõõtmise põhjal.

⁵ Meie kahe diktori materjalide alusel on keskmise helikõrguse intervall üks toon: 1) (d — dis) — cis, 2) fis — (d — e) — 14 mõõtmise põhjal. Esimese silbi vokaali keskmise intensiivsuse ja teise silbi vokaali vastava väärtuse suhe on 149,4% — 12 mõõtmise põhjal (diktori nr. 1), diktori nr. 2 häälduses on see aga 62,1%.

'hobusel', *takta* (2) 'laud; tahvel' on intervall 2 tooni: (A — H) — (d — dis) vokaalide intensiivsuse suhe on 172,2%]. Kui mõlemad silbid on kinnised, on olukord enamasti samasugune, kuid vahel on võimalik dūnaamilise ja ka muusikalise rõhu nihkumine teisele silbile. Sõnades *batkak* (2) 'tūma', *appak* (2) 'lumivalge' on intensiivsuste suhe 1) 132,7%, 2) 78,8%, 3) 136,6%, 4) 118,7%, keskmine 116,7%. Esimese vokaali helikõrgus ületab teise keskmiselt rohkem kui $\frac{1}{4}$ tooni võrra. *apa* — 'tädi' ja *kadak* — 'nael' tüüpi sõnades keskmise intensiivsuse ja helikõrguse tõus langeb teisele silbile, kuigi see on väljendatud küllaltki nõrgalt. Sõnas *apa* (2) on intervall 0,5 tooni, intensiivsuse suhe on 94,6%; sõnas *kadak* peaaegu puudub intervall — 1,4 Hz, intensiivsuse suhe on 77,7%. *baka* — 'konn' tüüpi sõnades, kus esimesele vokaalile eelneb konsonant, esineb dūnaamiline rõhk esimesel silbil, muusikaline — teisel [intervall on umbes üks toon: A — (Ais — H), intensiivsuse suhe on 121%]. Nii võib rõhk mišar-tatari mõningates murrakutes teataval määral sõltuda vokaali foneetilisest positsioonist sõnas.

Neil juhtudel, kui (vastavalt teise diktori andmetele) muusikaline rõhk langeb esimesele silbile, on see tugevam kui helikõrguse tõustes teises silbis. Sama on kehtiv ka intensiivsuse kohta.

Mišar-tatari ja ka tšuvaši ning baškiiri hääldamise loetletud erijooned võiksid olla ühendatavad soome-ugri (sealhulgas udmurdi) substraadiga või soome-ugri rahvaste mõne teise mõjustusega, kui need ainult pole türgi või altai aluskeelee iidse struktuuri peegelduseks.

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ УДАРЕНИЯ В УДМУРТСКОМ ЯЗЫКЕ

(по материалам кимографических записей)

УЗБЕК БАЙЧУРА

Резюме

Исследование удмуртского словесного ударения проводилось путем расшифровки кимограмм около 600 изолированных значащих слов в произношении четырех дикторов. Возраст дикторов — от 20 до 25 лет. Запись производилась в г. Казани при соблюдении общепринятых условий эксперимента.

В статье приводятся полученные данные о сонорной длительности, высоте тона и интенсивности гласных в двусложных словах. Сведенный в таблицу цифровой материал позволяет сделать следующие выводы о характере удмуртского ударения в двусложных словах: 1) сонорная длительность второго гласного значительно превышает сонорную длительность первого гласного.

Исключения крайне редки; 2) повышение средней высоты тона первого гласного в словах *taka* 'баран', *dədək* 'голубь' наблюдается по данным всех четырех дикторов; 3) силовое ударение в общем совпадает с тоническим и приходится, как правило, на первый слог у всех дикторов, хотя в целом увеличение средней интенсивности гласного первого слога сравнительно невелико.

Общий вывод: силовое и тоническое ударения в удмуртском языке приходятся большей частью на первый слог двусложного слова.

EMAKEELE SELTSI TÖÖST AASTAL 1958

HEINO AHVEN

I. Liikmeskond. Seltsi organid ja töötajad

1958. aasta lõpuks tõusis Emakeele Seltsi tegevliikmete arv ülesaja. Liikmete koguarv oli 31. detsembril 1958 — 171, neist auliikmeid 1, tegevliikmeid 109 ja kirjavahetajaliikmeid 61. Murdekorrespondente oli 70. Aruandeaasta jooksul on võetud vastu 11 uut tegevliiget, neist Tallinnast 6, Tartust 2, Viljandist, Jõgeva rajoonist ja Rakvere rajoonist igaühest 1.

Kirjavahetajaliikmeid on aasta jooksul vastu võetud 23. Nendest enamik (arvult 20) olid vastuvõtmise momendil üliõpilased Tartu Riiklikus Ülikoolis. Osa on vahepeal ülikooli lõpetanud ja asuvad nüüd eri kohtades.

Alljärgnevalt mõningat statistikat seisuga 31. detsember 1958. Statistika aluseks on au- ja tegevliikmete koguarv — 110. Sellest koguarvust elas Tartus 50 liiget ehk 45,5%, Tallinnas 42 liiget ehk 38%, teistes linnades ja rajoonides kokku 18 liiget ehk 16,5% (nendest kaks liiget Mari ANSV-s ja üks Riias).

Kui vaatleme liikmete asukoha aspektist kolme viimast aastat, siis näeme avalduvat tendentsi, et liikmete arv on Tartus kasvanud aeglasemalt kui mujal. Selle tõttu on Tartus asuvate liikmete protsent langenud. Tallinnas on see püsinud enam-vähem samal tasemel, mujal suurenenud. Võrdleme järgmisi andmeid:

	Tartus	Tallinnas	Teistes linnades ja rajoonides
1956. a.	55% koguarvust	38%	7%
1957. a.	48,5%	38,5%	13%
1958. a.	45,5%	38%	16,5%

Liikmete tööala järgi on pilt järgmine. Kõrgemates koolides ja teaduslikes asutustes töötas liikmetest 61%, sealhulgas Keele ja Kirjanduse Instituudis 30% liikmete koguarvust (33 liiget) ja Tartu Riiklikus Ülikoolis 19% (21 liiget). Pedagooge, s. o. keskkooli- ja 7-klassiliste koolide õpetajaid on liikmete koguarvust 27% (30 liiget), muudel kutsealadel töötajaid (toimetajaid, korrektoreid, raamatukogutöötajaid jt.) kokku 12%.

Kõrgema haridusega liikmeid oli 1958. aasta lõpul 96%, sealhulgas akadeemikuid, professoreid, teaduste doktoreid ja kandidaate 34% au- ja tegevliikmete koguarvust. Lõpetamata kõrgema haridusega või keskkharidusega liikmeid oli sellest arvust 4%.

Emakeele Seltsi tööd juhtis 1958. aastal 7-liikmeline juhatus järgmises koosseisus:

esimees — akadeemik Johannes Voldemar Veski,
esimehe asetäitjad — professor Arnold Kask ja akadeemik Paul Ariste,
sekretär — fil.-kand. Mari Must,
sekretäri abi — dots. Juhan Peegel,
laekur — dots. Paula Palmeos,
laekuri abi — fil.-kand. Eeva Ahven.

1958. aastal toimus 11 juhatuse koosolekut. Koosolekute päevakorras oli nii teadusliku töö ja seltsi publikatsioonide kui ka organisatsioonilise ja majandusliku iseloomuga küsimusi.

Seltsi revisjonikomisjoni kuulusid aruandeaastal seltsimehed Juhan Tõlpe esimehena ja Erich Rait ja Rudolf Karelson liikmetena.

1958. aastal suurenes Emakeele Seltsi koosseisuliste töötajate arv kahelt kolmele. Vastavalt seltsi juhatuse taotlusele sai selts 1. septembrist 1958 juurde vanembibliograafi koha, millele asus 1958. a. kevadel Tartu Riikliku Ülikooli lõpetanud eesti filoloog Helju Kall.

Seltsi vastutava sekretäri kohal töötas edasi Heino Ahven ja vanemlaborandi kohal Helga Mägi.

Vastutava sekretäri ülesandeks on seltsi kogu teadusliku töö ja tegevuse koordineerimine juhatuse üldjuhtimisel, seltsi büroo töö juhtimine ja osavõtt seltsi väljaannete toimetamisest. Vanembibliograafi hooleks on jooksva keelise bibliograafia koostamine, raamatukogu korrashoidmine ja murdekorrespondentide võrgu juhtimine. Vanemlaborant aitab kaasa nii käsikirjade trükiks ettevalmistamisel kui ka korrespondentide kaastööde korraldamisel jne.

II. Ettekanded koosolekul ja konverentsidel

1958. a. teadusliku töö plaanis oli vähemalt 8 ettekande esitamine seltsi koosolekuil. Tegelikult korraldas selts Tartus ja Tallinnas kokku 9 koosolekut, kus on esitatud 14 ettekannet.

Emakeele Seltsi koosolekuil esitatud ettekanded olid järgmised:

1. Heino Ahven — Emakeele Seltsi tööst ja lähematest ülesannetest.
13. V Tallinnas.
2. Heino Ahven — Muljeid suvisest Ungarist. 16. XI Tartus.
3. Paul Ariste — Metanalüüsi tähtsus keele arenemises. 16. II Tartus.
4. Paul Ariste — Sama. 30. III Tallinnas.
5. Paul Ariste — Genitiivi lõpu *n* säilimise juhud G. Mülleril¹.
14. XII Tartus.

¹ Selle ettekandega märgiti 350 aasta möödumist Georg Mülleri surmast.

6. Valmen Hallap — Märkmeid keeleuurimismatkalt Mordva ANSV-sse 1957. a. suvel. 30. III Tallinnas.
7. Valmen Hallap — Külas Ungari keeleteadlastel. 16. XI Tartus.
8. Kaarel Hermlin — Kriitilisi märkmeid N. Remmeli, J. Valgma ja E. Riik-
oja õpiku «Eesti keele grammatika keskkooli VIII—X klassile» kohta.
27. IV Tartus.
9. Kaarel Hermlin — Sama. 30. XI Tallinnas.
10. Arnold Kask — Eesti muutkondade süsteemi kujunemisest. 2. XI Tartus.
11. Paula Palmeos — Märkmeid murdealaselt nõupidamiselt Jerevanis 27. sep-
tembrist kuni 1. oktoobrini 1958. 2. XI Tartus.
12. Juhan Peegel — Nikolai Nolcken keelemehena ja folkloristina.
6. IV Tartus.
13. Ants Viires — Hädas suure ja väikese algustähega. 13. IV Tallinnas.
14. Eduard Vääri — Mõnede sõnaliikide piirist ja funktsiooni muutumisest.
6. IV Tartus.

Seega esitati Tartus 9, Tallinnas 5 ettekannet. Keskmine koos-
olekust osavõtjate arv oli 34.

Ettekannetega on esinenud Emakeele Seltsi nimel ka väljaspool
seltsi.

23.—27. juunini 1958 toimus Tartu Riiklikus Ülikoolis üleliidu-
line soome-ugri keelte murdealane konverents, millest võttis osa ka
Emakeele Selts. Seltsi vastutav sekretär H. Ahven esines konve-
rentsil ettekandega «Emakeele Seltsi murdekorrespondentide võrgu
tööst» (25. juunil).

Akadeemik Johannes Voldemar Veski 85. sünnipäeva tähistam-
iseks korraldatud pidulikul koosolekul Tartus 27. juunil esines
juubilar ettekandega «Eituspartiklitest eesti keeles» ja prof.
A. Kask ettekandega «J. V. Veski ja ühise eesti kirjakeele taot-
lused».

Karksi-Nuia keskkoolis esinesid 22. oktoobril õpilastele ettekan-
netega «Keele ja Kirjanduse Instituudi ning Emakeele Seltsi tööst
murdeainestiku kogumisel» ja «Emakeele Seltsi korrespondentide
võrgu ülesannetest» vastavalt Salme Tanning ja Helju Kael.

Nii on 1958. aasta jooksul esitatud seltsi poolt mitmesugustel
koosolekutel ja konverentsidel kokku 19 ettekannet.

III. Publikatsioonid

1958. aastal ilmusid kaks esimest teost seltsi uues — «Ema-
keele Seltsi Toimetiste» sarjas. Esimeseks raamatuks oli «Johan-
nes Voldemar Veski keelelisi töid», mis sisaldab 57 kirjutist
J. V. Veski sulest ajavahemikust 1900—1957, ülevaate J. V. Veski
elust ja keelelisest tegevusest ning tema keeleliste tööde bibliograa-
fia (raamatu suurus on 20,70 arvutuspoognat, 318 lk.). Teose ilmu-
misega II kvartalis tähistati omalt poolt J. V. Veski 85. sünni-
päeva. Teose valmistas trükiks ette neljaliikmeline toimetuskollee-
gium: prof. A. Kask (esimees), dots. J. Peegel, dots. H. Rät-
sep ja H. Ahven (sekretär).

«Emakeele Seltsi Toimetisena» nr. 2 ilmus III kvartalis prof.
A. Kase teos «Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi

eesti kirjakeeles» (töö suurus 16,95 arvutuspoognat, 215 lk.). Raamatu toimetajaks oli dots. P. P a l m e o s.

Kolmanda publikatsioonina nägi trükivalgust IV kvartalis «Kogumistöö juhendaja eesti keele alal» nr. 7 (toimetaja H. A h v e n, suurus 1,9 arvutuspoognat). Brošüür sisaldab uusi küsitluskavu murdekorrespondentidele, ülevaate 1957. a. murdekogumise võistlusest ja juhendeid kaastöölisele.

Kahjuks ei jõudnud 1958. aastal ilmuda trükist «Emakeele Seltsi Aastaraamat» IV, 1958. Aastaraamatu käsikiri anti kirjastusele üle küll juba märtsikuu keskel, kuid trükikoda asus raamatu ladumisele alles oktoobrikuu lõpus.

1958. aastal hakati trükiks ette valmistama kolme uut teost: «Emakeele Seltsi Aastaraamatu» V, 1959. a. köidet, kolmandat valimikku korrespondentide murdetekstidest (saarte murde alalt) ja tegevliikme G. V i l b a s t e kapitaalset tööd «Rahvapäraseid taimenimesid Eesti NSV-s» (käsikiri umbes 50 autoripoognat). Viimati mainitu kavatsetakse välja anda seltsi «Toimetiste» sarjas.

1958. a. oli Emakeele Seltsi trükitoodang ligi 40 arvutuspoognat, s. o. rohkem kui eelmistel aastatel.

IV. Töö korrespondentide võrguga

Töös korrespondentide võrguga oli kesksel kohal järjekordne murdeainestiku kogumise võistlus, mis kuulutati välja kevadel. Tähtajaks 1. novembriks saabus 16 tööd. Võistlustööd vaatas läbi viieliikmeline žürii koosseisus: esimees prof. A. K a s k, liikmed filoloogiakandidaadid M. M u s t, P. P a l m e o s ja A. U n i v e r e ning ajalookandidaat A. V i i r e s.

Võistluse käigus esitati seltsile nii sõnavaralisi kui ka tekstilisi töid ja üks kohaliku murde grammatiline ülevaade, kokku 4246 sedeli ja 779 lehekülje ulatuses (1957. aastal saadi 5095 sedelit ja 1273 lk.). Võistlustöid oli 1958. a. arvuliselt vähem kui 1957. a., kuid tööde tase oli ühtlasem ja märksa kõrgem.

Arvestades võistlustööde taset otsustas žürii väljakuulutatud kolme auhinna asemel anda kümme auhinda ja ühe ergutuspreemia. Anti välja 5 esimest auhinda à 600 rubla, 4 teist auhinda à 400 rubla, üks kolmas auhind 300 rubla ja ergutuspreemia 100 rubla.

Auhinnad anti järgmistele töödele:

I a u h i n d

1. «Kihnu murde häälikud» (202 lk.), autor Theodor S a a r Kihnust;
2. «Leib» (murdetekstid Pöidelt, 129 lk.), autor Aadu T o o m e s s a l u Kingissepa rajoonist;
3. «Puhtusest ja kodu korrashoiust» (murdetekstid Jõhvist, 100 lk.), autor Endel M e t s Kiviõlist;

4. «Murdesõnu Hanila kihelkonnast» (898 sedelit), autor Ida A a v e k u k k Lihula rajoonist;
5. «500 murdesõna ja -väljendust Kihnust» (525 sedelit), autor Theodor S a a r.

II a u h i n d

1. «Leib» (murdetekstid Jõhvist, 101 lk.), autor Endel M e t s;
2. «Näärisokk ja jõuluhani» (murdetekstid Pöidelt, 73 lk.), autor Aadu T o o m e s s a l u;
3. «Vanad jutud» (murdetekstid Jõhvist, 79 lk.), autor Endel M e t s;
4. «Ühe külanõukogu piirkonna kohanimed» (Suure-Jaanist, 1060 sedelit + 2 kaarti), autor Vello L õ u g a s Tartust.

III a u h i n d

1. «500 murdesõna ja Maidla k.-n. piirkonna kohanimed» (Lüganuselt, 506 sedelit ja 2 lk.), autor Aino K ä l l o Maidlast.

Ergutusauhind määrati tööle «Iisaku külanõukogu piirkonna kohanimed» (210 sedelit), autor Alli V e t e k a ja Iisakust.

Zürri ettepanekul saadeti kõigile võistlusest osavõtjaile Ema-keele Seltsi väljaanded «Johannes Voldemar Veski keelelisi töid» ja A. Kase «Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles».

Võistlus oleks tõenäoliselt andnud veel paremaid tulemusi, kui võistluse organisatoorne külg oleks olnud parem. Selgitus ajakirjanduses ja raadios jättis soovida. Õigel ajal ei ilmunud trükist järjekordne «Kogumistöö juhendaja» uute küsitluskavadega ja juhenditega kaastööks.

Lisaks võistlustöödele saadi 1958. aastal veel mitmesuguseid kaastöid (kohanimesid, koduloomade nimesid, vastuseid keeleliste ülesannetele jne.). 1958. aasta jooksul saabus kaastöid kokku 2458 lehekülje ja 5612 sedeli ulatuses (1957. a. — 2106 lk. ja 12 702 sedelit).

Korrespondentide jaoks koostati 1958. aastal kaks keelelist ülesannet: nr. 15 «Omadussõnadest», koostanud Helmi V i i r e s, ja nr. 16 «Leivast», koostanud Hella K e e m.

«Kogumistöö juhendajas eesti keele alal» nr. 17 ilmus kaks uut küsitluskava Hella K e e m a l t («Leib» ning «Puhtusest ja kodu korrashoiust») ning üks sõnavaraline küsitluskava «Sünonüüme» August Annistilt. Samas brošüüris ilmus veel korrespondendi Marta M ä e s a l u kirjutis oma kogemustest murdematerjali kogumisel.

1958. aastal jätkus korrespondentide võrgu reorganiseerimine. Jätkati n.ö. surnud nimede väljaselgitamist ja nende kustutamist nimekirjast. Kui aasta algul oli nimekirjas 109 kaastöölist, siis aasta lõpuks jäeti nimekirja ainult 70 korrespondenti. Seejuures võeti korrespondentide võrgu liikmeks vastu 3 uut kaastöölist.

Kaastööliste juhendamine kirja teel toimub pidevalt aasta läbi. Seoses sellega, et seltsis on viimastel aastatel suuremat tähelepanu pööranud publikatsioonidele, on samal ajal nõrgenenud isiklik kontakt korrespondentidega. Kuid et selts on saanud juurde uue koosseisulise töötaja, on jälle võimalik seda kontakti uuendada ja tugevdada. Septembris 1958 käis H. K a a l Kuusalus tutvumas kohaliku kaastöölise V. Lindströmi tööga. Oktoobrikuus käisid S. T a n n i n g ja H. K a a l Karksi-Nuias, kus nad kohtusid kohaliku korrespondendi Ed. Jonasega ja võtsid osa keskkoolis korraldatud instrueerimiskoosolekust keelehuvilistele õpilastele (osavõtjaid 17).

Mitmed aktiivsemad korrespondendid (A. Toomessalu, E. Mets, T. Saar, M. Mäesalu, I. Aavekukk jt.) on käinud Tallinnas Emakeele Seltsis juhendeid saamas oma tööks. Seltsi murdekorrespondente on hea nõuga alati abistanud Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektori töötajad.

Aktiivsemaid kaastöölisi 1958. aastal premeeris juhatus Emakeele Seltsi väljaannetega. Need kaastöölised olid:

1. Priidu T a m m e p u u Elvast,
2. Theodor S a a r Kihnust,
3. Endel M e t s Kiviõlist,
4. Aadu T o o m e s s a l u Pöidelt,
5. Vello L õ u g a s Tartust,
6. Ida A a v e k u k k Lihula rajoonist,
7. Marta M ä e s a l u Häädemeestelt,
8. Aino K ä l l o Lüganuselt.

V. Teaduslik-organisatsiooniline tegevus

Järgnevalt nimetame veel üksikuid momente Emakeele Seltsi tööst a. 1958.

Emakeele Selts on püüdnud säilitada ja arendada sidemeid teiste teaduslike asutuste ja organisatsioonidega. On päris loomulik, et seltsil on kõige tihedam kontakt Keele ja Kirjanduse Instituudi ja Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri ning soome-ugri keelte kateedriga. Selts võttis osa TRÜ-s korraldatud soome-ugri keelte dialektoloogia alasest konverentsist². Konverentsi puhul oli ülikoolis organiseeritud keelealane näitus, kus väljapanekutega esinesid TRÜ eesti keele kateeder ja soome-ugri keelte kateeder, TA Keele ja Kirjanduse Instituut ning Emakeele Selts. Selts eksponeeris näitusel paremaid murdekorrespondentide töid (murdetekste, grammatilisi ülevaateid ja sõnavarakogusid), üliõpilaste auhinnatöid, seltsi poolt koostatud juhendeid murdekogujatele, seltsi väljaandeid jne.

² Konverentsist lähemalt vt. R. K a r e l s o n i kirjutist «Üleliiduline keele-
teaduslik konverents Tartus». — Keel ja Kirjandus 1958, lk. 571—573.

Omal ajal olid Emakeele Seltsil tihedad sidemed TRÜ Üliõpilaste Teadusliku Ühingu eesti keele ringiga. Hiljem need katkesid. Möödunud aastal hakati sidemeid jälle taastama, rida eesti keele ringi liikmeid võeti vastu seltsi kirjavahetajaliikmeteks. Paraku aga suuremat lähenemist pole siiski olnud ja ülalöelduga ongi kõik piir-
dunud.

Ka rahvusvahelisi sidemeid on Emakeele Selts mõnevõrra edasi arendanud. Ühekordne kontakt on olnud Hiina Rahvavabariigi Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudiga, kelle poole Emakeele Selts pöördus palvega selgitada, kuidas tuleks hiina pärisnimesid kirjutada ladina tähestikus. Hiina teadlased vastasid abivalmilt meie kirjale.

Rea asutuste ja organisatsioonidega välismaal on Emakeele Selts väljaannete vahetuses. Selts on saatnud 1958. aastal oma väljaandeid Soome, Norrasse, Rootsi, Ungarisse, Lääne-Saksa-
maale ja Ameerika Ühendriikidesse.

Emakeele Selts on 1958. aastal saanud väärtuslikke keeleteadus-
likke väljaandeid Soomest, Rootsist, Ungarist ja Lääne-Saksa-
maalt. Eriti rohkesti on keeleteaduslikku kirjandust saatnud Ema-
keele Seltsile Helsingist Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Suoma-
lais-ugrilainen Seura ja Kotikielen Seura («Virittäjä»). Emakeele
Selts on tänulik kõikidele, kes on seltsi raamatukogu rikastanud
hinnatavate väljaannetega.

Möödunud aasta veebruaris võttis Emakeele Selts oma esi-
daja kaudu osa läti tuntud keeleteadlase akadeemik J. Endzelini
85. sünnipäeva tähistamisest Riias. Seltsi esindajaks olid prof.
A. K a s k ja M. M u s t.

Keskseks sündmuseks Nõukogude Eesti keeleelus oli Eesti NSV
teenelise teadlase ENSV TA akadeemiku Joh. V. V e s k i
85. sünnipäeva tähistamine 27. juunil Tartus. Pidulikust koos-
olekust Tartu Riikliku Ülikooli aulas võtsid meie üldsuse esindajate
kõrval osa ka paljude sugulaskeeli kõnelevate rahvaste esindajad
NSV Liidust, kes olid saabunud Tartu soome-ugri keelte konve-
rentsile. Külalisdelegatsioon oli saabunud Riiaist. Juubilar tervit-
tasid ja andsid talle üle väärtuslikke kingitusi partei, valitsuse
ja nõukogude asutuste esindajad, samuti teaduslike asutuste,
ühiskondlike organisatsioonide, koolide esindajad jt. Emakeele
Seltsi poolt anti juubilarile seltsi aukiri. Juubilar tervitasid
kirja teel paljud teaduslikud asutused ja organisatsioonid ning
üksikisikud kodu- ja välismaalt.

10.—15. juulini korraldas Emakeele Selts TA Presiidiumi autoga
Saaremaal ekspeditsiooni, millest võtsid osa vastutav sekretär
Heino A h v e n ning juhatuse liikmed Mari M u s t ja Eeva
A h v e n. Saaremaal liitus nendega veel korrespondent Aadu
T o o m e s s a l u. Ekspeditsiooni peamiseks ülesandeks oli illustra-
tiivse materjali kogumine järjekordse murdetekstide valimiku jaoks
ja ühtlasi avaldamisele tuleva materjali kontrollimine. Ringsõidul
Saaremaal külastati ka kohalikke korrespondente ja anti neile

juhendeid edaspidiseks tööks. Keele ja Kirjanduse Instituudi fonoteegi jaoks lindistati murdekõnet Pöidel ja Kaarmas.

27. septembrist kuni 1. oktoobrini toimus Jerevanis IV üleliiduline dialektoloogiaalane koordineerimisnõupidamine, millest Emakeele Seltsi esindajätena võtsid osa juhatuse liige dots. P. P a l m e o s³ ja vastutav sekretär H. A h v e n³.

Emakeele Seltsi tegevust arutati 19. veebruaril Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumis. Aruandega esines esimehe asetäitja prof. A. K a s k, täiendavate seletustega vastutav sekretär H. A h v e n. Teaduste Akadeemia Presiidium märkis oma otsuses tunnustavalt Emakeele Seltsi saavutusi keeleteadusliku kirjanduse publitseerimisel. Selle kõrval nimetas TA Presiidium ka puudujääke töös korrespondentide võrguga. Oma otsuses juhtis akadeemia presiidium seltsi juhatuse tähelepanu sellele, et seltsi tööle tuleb kaasa tõmmata mitte üksnes teaduslikke töötajaid Tallinnast ja Tartust, vaid eesti keele õpetajaid, ajakirjanduse alal töötajaid jt. ka teistest linnadest ja rajoonidest. Seltsi juhatus on Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsust arvestanud.

О РАБОТЕ ОБЩЕСТВА РОДНОГО ЯЗЫКА В 1958 ГОДУ

ХЕЙНО АХВЕН

Резюме

В 1958 году Обществом родного языка было проведено в Тарту и Таллине всего 9 открытых заседаний, на которых было прочитано 14 научных докладов. С докладами выступали академик АН ЭССР П. Аристэ, Х. Ахвен, кандидат исторических наук А. Вийрес, доцент Э. Вяари, профессор А. Каск, доцент П. Пальмеос, доцент Ю. Пеэгель, кандидат филологических наук В. Халлап и К. Хермлин. Доклады были посвящены общим вопросам лингвистики, проблемам истории эстонского литературного языка, вопросам научной грамматики, орфологии, содержали научную информацию и т. д. Общество родного языка участвовало в состоявшейся 23—27 июня в Тартуском государственном университете конференции по вопросам диалектов финно-угорских языков, на которой был зачитан доклад о работе сети местных корреспондентов Общества родного языка (Х. Ахвен).

Общество родного языка принимало также участие в IV все-союзном совещании по координации диалектологических исследований, состоявшемся в г. Ереване с 27 сентября по 1 октября.

³ Koordineerimisnõupidamisest lähemalt vt. M. Musta kirjutist «Üleliiduline dialektoloogiaalane nõupidamine Jerevanis». — Keel ja Kirjandus 1958, lk. 775—776.

Значительным событием было празднование 85-летия старейшего эстонского языковеда заслуженного учёного Эстонской ССР академика АН ЭССР Йоханнеса Вольдемара Вески. На торжественном заседании, состоявшемся 27 июня в Тарту, были заслушаны научные доклады юбиляра и профессора А. Каська.

В 1958 году вышли из печати две первые книги из новой серии Общества — «Известия Общества родного языка». Первая книга — «Статьи Йоханнеса Вольдемара Вески об эстонской орфографии и орфологии» содержит 57 статей, написанных И. В. Вески в 1900—1957 гг., обзорную статью о жизни и лингвистической деятельности И. В. Вески и библиографию его трудов по языкознанию. Том был подготовлен к печати редакционной коллегией в составе четырех членов: проф. А. Каск (председатель), Х. Ахвен (секретарь), доц. Ю. Пезгель и доц. Х. Рятсеп. Второй том «Известий Общества родного языка» содержит труд проф. А. Каська «Борьба между старой и новой орфографией в эстонском литературном языке в XIX веке» (редактор доц. П. Пальмеос).

Кроме того, Обществом была издана брошюра «Руководство по сбору эстонских диалектных материалов» № 7 (редактор Х. Ахвен), предназначенная для местных корреспондентов — собирателей диалектной лексики.

В работе с сетью местных корреспондентов на центральном месте был конкурс по сбору диалектных материалов, давший хорошие результаты. В порядке конкурса Обществу были к сроку (1 ноября) представлены как лексические работы, так и диалектные тексты и одно описание грамматики местного диалекта, — всего 4246 карточек слов и 779 страниц текста.

Жюри выдало пять первых премий (по 600 рублей каждая), четыре вторых премий (по 400 рублей), одну третью премию (300 рублей) и одну поощрительную премию (100 рублей).

Две первых премии получил председатель Кихнуского сельсовета Т. Саар за обзор «Звуковой состав кихнуского диалекта» и за собрание лексики «500 диалектных слов и выражений с острова Кихну». Первую премию получили также: плотник А. Тоомесалу с острова Саарема за диалектный текст «Хлеб», Э. Метс из Кивиыли за диалектный текст «О чистоте и порядке в доме» и преподавательница И. Аавекукк из Лихулаского района за собрание лексики «Диалектные слова из Ханила».

За 1958 год от местных корреспондентов было получено всего 2458 страниц текста и 5612 карточек слов. К концу года Общество имело 70 местных корреспондентов.

В 1958 году число штатных сотрудников Общества родного языка, имевшего до сих пор две штатные единицы, возросло до трех человек. 1 сентября в штате прибавилось место старшего библиографа.

В 1958 году членами Общества родного языка состояло 171 человек, из них почетных членов — 1, действительных членов — 109 и членов-корреспондентов — 61.

Состав правления Общества был следующий:

председатель — академик И. Вески,

заместители председателя — академик П. Аристэ и проф.

А. Каськ,

члены правления — кандидаты филологических наук Э. Ахвен,

М. Муст, П. Пальмеос и Ю. Пеэгель,

ответственный секретарь — Х. Ахвен.

KEELELIST BIBLIOGRAAFIAT (1957. A.)

KOOSTANUD ELLEN UUSPÖLD

I. Raamatud

1. Koguteosed

1. Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi. Tln., ERK, 1957. 175 lk. 4000 eks.
2. Emakeele Seltsi Aastaraamat. III, 1957. Tln., ERK, 1957. 245 lk. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Selts). 1000 eks.

2. Keelelisi käsitusi

Pikamae, A. Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles. Trt., 1957. 50 lk. (Tartu Riikliku Ülikooli Toim. Vihik 50). 500 eks. — Resümee vene keeles.

3. Murdeuurimine

Pajatusi põhjarannikult. Valimik korrespondentide murdetekste. II. Tln., 1957. 240 lk., 6 kleebiga (Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Selts). 1500 eks.

4. Õpikud

1. Aver, H., Altko, L. ja Raigna, H. Eesti keele õpik. III klassile. Tln., ERK, 1957. 139 lk. 14 000 eks.
2. Bachman, H. ja Rebane, S. Eesti keele õpik ja lugemik. I klassile. Tln., ERK, 1957. 272 lk.; 7 lehte illustr. 16 000 eks.
3. Jõulma, H. Suulise ja kirjaliku kõne õpetus. Tln., ERK, 1957. 83 lk. 3000 eks.
4. Ordlik, V. Eesti keele õpik. IV klassile. Tln., ERK, 1957. 186 lk., illustr. 15 000 eks.
5. Ordlik, V. ja Valgma, J. Eesti keele grammatika. VI klassile. Tln., ERK, 1957. 227 lk.; 1 leht tab. 13 000 eks.
6. Praakli, K. Eesti keele grammatika. V klassile. Tln., ERK, 1957. 194 lk. 15 500 eks.
7. Rimmel, N., Valgma, J. ja Riikoja, E. Eesti keele grammatika. Keskkooli VIII—X klassile. Tln., ERK, 1957. 340 lk. 25 000 eks.
8. Seledets, M. Eesti keel. Vene õppekeelega koolidele. I õppeaasta. Tln., ERK, 1957. 112 lk.; 14 lehte illustr. 15 000 eks.
9. Valgma, J. Eesti keele grammatika. VII klassile. Tln., ERK, 1957. 255 lk.; 3 lehte tab. 13 000 eks.
10. Абен, К. Учебник эстонского языка. Для высш. учебн. заведений. Таллин, Эстгосиздат, 1957. Ч. 1. Начальный курс. 293 с. 3000 экз.

5. Sõnaraamatud

Sepamaa, H. Väike esperanto-eesti ja eesti-esperanto sõnaraamat. Tln., ERK, 1957. 160 lk. 10 000 eks.

6. Ortograafia küsimusi

Juhis eesti pärisnimede kirjutamise kohta vene keeles. Tln., 1957. 22 lk. (ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut). 1000 eks. Paralleeltekst vene keeles.

Valgma, J. Eesti keele õigekirjutus ja kirjavahemärkide tarvitamine. Tln., ERK, 1957. 56 lk. 15 000 eks.

II. Koguteostes ja ajakirjades ilmunud artiklid

1. Üldisi soome-ugri keelte küsimusi

1. Ariste, P. Soome-ugri keelte uurimise minevikust ja tänapäevast. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2, lk. 208—209.
2. Pajusalu, E. Soome-ugri *t*-käänetest. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 159—172. — Resümee vene keeles.
3. Serebrennikov, B. Mõningaid kaudseid andmeid kaasaegsete soome-ugri keelte üksikute rühmade kujunemise ajast. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 153—158. — Resümee vene keeles.

2. Eesti keel

A. Tänapäeva eesti keele küsimusi

1. Elisto, E. Head ja halba õigekeelsuses. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 1, lk. 93—100.
2. Juhised hiina nimede kirjutamiseks eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 3/4, lk. 350—354.
3. Kull, R. Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamise reeglitemisest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2, lk. 204—207.
4. Kure, K. Sõnaühendi olemus ja liigid ning suhted sõnade vahel sõnaühendis. Teaduslikud Toimetised (Ed. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut), 1. kd., 1. anne, 1956, lk. 159—173. — Resümee vene keeles.
5. Lehari, V. Sõnaliikide küsimus eesti keeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 47, 1957, lk. 34—47. — Resümee vene keeles.
6. Nurm, E. Deklineerimise üksikküsimusi. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 36—48. — Resümee vene keeles.
7. Nurm, E. Eesti pärisnimede kirjutamisest vene keeles. (Vastuseks E. Elis-tole). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 3/4, lk. 343—347.
8. Peegel, J. Tingiva kõneviisi tähenduslikest funktsioonidest ja kohast eesti kõneviiside süsteemis. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 49—71. — Resümee vene keeles.
9. Rajet, E. Kaheasilbilise kolmandavärtelise nimetavaga *er*-lõpuliste sõnade käänamisest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 3/4, lk. 347—350.
10. Rätsep, H. Aspektikategooriast eesti keeles. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 72—81. — Resümee vene keeles.
11. Veski, J. V. Ääremärkusi nimisõnade liitmise kohta eesti kirjakeeles. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 21—35. — Resümee vene keeles.

B. Ajaloolise grammatika ja sõnavara küsimusi

1. Ariste, P. Kohanimest *Mahtra*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2, lk. 163—165. — Resümee vene ja saksa keeles.
2. Ariste, P. *Pandivere, Pandja ja Pandju*. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 130—133. — Resümee vene keeles.
3. Hallap, V. Lõuna-Eesti verbaaltuletussufiksist *-se*, *-sa*, *-sä*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 1, lk. 56—64. — Resümee vene ja saksa keeles.
4. Kont, I. Eesti nominaalsufiksi *-sk* päritolust ja semantikast. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 104—115. — Resümee vene keeles.
5. Laugaste, E. Mõningaid sõnatähenduslikke küsimusi seoses Kreutzwaldi «Kalevipojaga». Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 116—129. — Resümee vene keeles.
6. Masing, U. *Osmi* olemusest. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 134—152. — Resümee vene keeles.
7. Peegel, J. Mõnede «Kalevipojas» esinevate morfoloogiliste nähtuste ning vormide taustast. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 53, 1957, lk. 145—162. — Resümee vene ja saksa keeles.
8. Vilbaste, G. Taimenimed «Kalevipojas». Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 53, 1957, lk. 163—194. — Resümee vene ja saksa keeles.

C. Kirjakeele ajaloo küsimusi

1. Ariste, P. F. J. Wiedemanni uurimisretked. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 51, 1957, lk. 52—66. — Resümee vene ja saksa keeles.
2. Kask, A. C. R. Jakobson ja keeleküsimused. Rmt.: C. R. Jakobson ja tema ajastu. Tln., 1957, lk. 128—143.
3. Kask, A. Kreutzwaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel. Rmt.: Fr. R. Kreutzwaldi maailmavaade ja tegevus. Tln., 1953, lk. 154—186.
4. Kask, A. Mõningaid täiendavaid andmeid eesti völdete käsitlese ajalooat. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 51, 1957, lk. 3—14. — Resümee vene ja saksa keeles.
5. Kask, A. Võitlus eesti kirjakeele normide ühtlustamise eest 1886. aastal. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 3—20. — Resümee vene keeles.

D. Eesti keele metoodika küsimusi

1. Janno, E. Eesti keele kabinet. Rmt.: Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi. Tln., 1957, lk. 55—60.
2. Janno, E. Eesti keele ring koolis. Rmt.: Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi. Tln., 1957, lk. 61—67.
3. Janno, E. Mõnedest küsimustest seoses ortograafia käsitlemisega. Rmt.: Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi. Tln., 1957, lk. 23—54.
4. Janno, E. Õpilaste kõne arendamise küsimusi. Rmt.: Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi. Tln., 1957, lk. 3—22.
5. Jõulma, H. Kirjandite ettevalmistusest algkoolis. Nõukogude Kool, 1957, nr. 3, lk. 170—174.
6. Kuusik, H. ja Luha, H. Õpilaste iseseisev töö eesti keele tunnis liitklassis. Nõukogude Kool, 1957, nr. 7, lk. 438—447.
7. Ruubel, H. Käänamise õpetamisest 7-klassilises koolis. Rmt.: Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi. Tln., 1957, lk. 68—94.
8. Valgma, J. Küsimusi süntaksi õpetamise metoodikast. Rmt.: Eesti keele õpetamise metoodika küsimusi, Tln., 1957, lk. 95—174.

E. Murdeuurimine

1. Koit, E. Jooni kihelkonna murraku sõnavarast. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 51, 1957, lk. 35—51. — Resümee vene ja saksa keeles.
2. Nigol, S. Afrikaadid hargla murrakus. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 82—103. — Resümee vene keeles.
3. Viires, H. Jäädvustame koduümbruse kohanimed. Rmt.: Koduümbruse uurimine matkadel ja ekskursioonidel, Tln., 1957, lk. 65—70.

F. Kõrvutava grammatika küsimusi

Хольм, Х. Беспредложное глагольное управление в русском и эстонском языках. Учен. записки Тартуского гос. ун-та, вып. 47, 1957, с. 99—118.
— Резюме на эстон. яз.

3. Läänemeresoome keeled

1. Aben, K. Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 199—216. — Resümee vene keeles.
2. Ariste, P. Valtjalaisten nykyisyydestä. Virittäjä, Helsinki 1957, lk. 119—124.
3. Kokla, P. Mõnedest vepsa keele derivatsioonisufikeist. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 47, 1957, lk. 48—56. — Resümee vene keeles.
4. Liiv, G. Pronoomenist *itš'e ~ itšē* vepsa keeles. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 47, 1957, lk. 17—33. — Resümee vene keeles.
5. Pajusalu, E. Ulevaade läänemere keelte ablatiivi funktsioonidest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 2, lk. 133—153. — Resümee vene ja saksa keeles.
6. Palmeos, P. Märkmeid karjala valdai murdest. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 180—198. — Resümee vene keeles.
7. Vilbaste, G. Vadja taimenimesid. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 173—179. — Resümee vene keeles.

4. Kaugemad sugulaskeeled

1. Galkin, I. Märkmeid verbi tuletussufiksiste vokalismist mari keeles. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 224—230. — Resümee vene keeles.
2. Pall, V. Negatsioonist mordva keeles. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 217—223. — Resümee vene keeles.
3. Галкин, И. Общефинно-угорские суффиксы с л-овым элементом в современном марийском языке. Учен. записки Тартуского гос. ун-та, вып. 51, 1957, с. 67—80. — Резюме на эстон. и нем. яз.

III. Koguteostes ja ajakirjades ilmunud ülevaated ja bibliograafiad

1. Ahven, H. Emakeele Selts. Rmt.: Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat. Tln., 1956, lk. 209—212.
2. Ahven, H. Emakeele Seltsi tööst aastal 1956. Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 231—236. — Resümee vene keeles.
3. Ambur, P. 175 aastat J. H. Rosenplānteri sünnist. Looming, 1957, nr. 8, lk. 1278—1279.
4. Ariste, P. Kaks nädalat Norras. Märkmeid 8. rahvusvaheliselt keeleteadlaste kongressilt. Looming, 1957, nr. 12, lk. 1876—1884.

5. Miller, A. Ajalehekeele puudustest. Looming, 1957, nr. 1, lk. 128—141.
6. Päll, E. Filoloogiateadused. [Keele ja Kirjanduse Instituudi tööst.] Rmt.: Kümme aastat Eesti NSV Teaduste Akadeemiat. Tln., 1956, lk. 160—172.
7. Riikoja, E. Eesti murrete uurimisele pühendatud teaduslik konverents. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1957, nr. 1, lk. 101.
8. Uuspõld, E. Keelelist bibliograafiat (1956. a.). Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat. III. Tln., 1957, lk. 237—241.
9. Ахвев, Х. Ф. Общество родного языка. В сб.: Десять лет Акад. наук Эстон. ССР. Таллин 1956, с. 242—246.
10. Пялл, Э. Н. Филологические науки. [О работе Ин-та языка и литературы.] В с.: Десять лет Акад. наук Эстон. ССР. Таллин, 1956, с. 186—200.
11. Смирнов, С. Первый языковед-марксист в Эстонии. К 90-летию со дня рождения проф. Д. Н. Кудрявского. Эстония, 8, 1957, с. 231—235.

IV. Kaitstud kandidaadiväitekirjad

- Pikamae, A. Tüveline astmevaheldus läänemeresoome keeltes ja lapi keeles. Kaitstud 1957. a. Tartu Riiklikus Ülikoolis.
 Autoreferaat: Чередование ступеней согласных в основе слова в прибалтийско-финских и саамском языках. Тарту 1956. 14 lk. (Тартуский гос. ун-т). 100 eks.

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

(seisuga 1. oktoober 1959)

a) Auliikmed:

1. Veski, Johannes Voldemar Tartu

b) Tegevliikmed:

1. Aben, Karl Tartu
2. Ahven, Eeva Tallinn
3. Ahven, Heino Tallinn
4. Alekõrs, Richard Tallinn
5. Ambus, Ada Tallinn
6. Annist, August Tartu
7. Ariste, Paul Tartu
8. Brambat, Benita Tallinn
9. Elisto, Elmar Tallinn
10. Erleman, Aili Kiviõli
11. Galkin, Ivan Joškar-Ola (Mari ANSV)
12. Hallap, Valmen Tallinn
13. Hermlin, Kaarel Jõgeva
14. Heuer, Helju Tartu
15. Jõulma, Hilda Tapa
16. Jürman, Hans Tallinn
17. Kaal, Helju Tallinn
18. Kaalep, Ain Elva
19. Karelson, Rudolf Tartu
20. Kask, Arnold Tartu
21. Keem, Hella Tartu
22. Kiindok, Aino Tartu
23. Kindlam, Magnus Tallinn
24. Kinks, Liina Rakvere
25. Koit, Enn Viljandi
26. Kokla, Paul Tallinn
27. Kokla, Tiit Tallinn
28. Kont, Ilse Tallinn
29. Kont, Karl Tallinn
30. Kristian, Maimo Tallinn
31. Kull, Rein Tallinn
32. Kure, Kristjan Tallinn
33. Kuuse, Kersti Vana-Kariste
34. Kõiva, Otilie Tartu
35. Laanest, Arvo Tallinn
36. Laugaste, Eduard Tartu
37. Laugaste, Gerta-Marie Tartu

38. Lehari, Valdar Tartu
39. Leppik, Eduard Väike-Maarja
40. Leppik, Juta Tallinn
41. Liimets, Heino Tartu
42. Liiv, Georg Tallinn
43. Lindeberg, Hilja Moskva
44. Lubi, Manivald Tartu
45. Lutrik, Helve Tartu
46. Lõhmus, Salme Tartu
47. Lõpp, Felix Tallinn
48. Madise, Alli Tartu
49. Madisson, Helmi Tartu
50. Masing, Uku Tartu
51. Mihkla, Karl Tallinn
52. Miller, Arnold Tallinn
53. Must, Mari Tallinn
54. Mäger, Mart Tallinn
55. Mägi, Udo Tartu
56. Neetar, Helmi Märjamaa
57. Nigol, Salme Tartu
58. Noot, Ellen Tallinn
59. Normann, Erna Tartu
60. Norvik, Madis Viljandi
61. Nurkse, Rein Tallinn
62. Nurm, Ernst Tallinn
63. Nurmekund, Pent Tartu
64. Ottas, Helmi Tallinn
65. Pajusalu, Elna Tallinn
66. Palgi, Daniel Tartu
67. Paljak, Joosep Tallinn
68. Pall, Valdek Tallinn
69. Palmeos, Paula Tartu
70. Parmas, Oskar Luunja
71. Peegel, Juhan Tartu
72. Pikamäe, Arnold Tallinn
73. Pukits, Märt Tartu
74. Puusepp, Priidu Tartu
75. Põld, Enda Tartu
76. Päll, Eduard Tallinn
77. Rage, Silvia Riia (Läti NSV)
78. Raiet, Erich Tallinn
79. Rannut, Lehte Tallinn
80. Raud, Liisi Tartu
81. Raudsep, Loreida Tallinn
82. Riikoja, Elli Tallinn

83. Ruubel, Hans Tartu
84. Rätsep, Huno Tartu
85. Rääk, Elisabeth Tartu
86. Saar, Juta Tartu
87. Silvet, Johannes Tartu
88. Soll, Johannes Tartu
89. Sööt, Bernard Tallinn
90. Sööt, Marta Tartu
91. Tael, Evi Tallinn
92. Tanning, Salme Tallinn
93. Tedre, Ülo Tallinn
94. Tonts, Ülo Tartu
95. Turu, Ellen Tartu
96. Tõlp, Juhan Tartu

97. Univere, Aili Tallinn
98. Uuspõld, Ellen Tartu
99. Vaide, Leonhard Märjamaa
100. Valgma, Johannes Tallinn
101. Valmet, Aino Tartu
102. Vassikova, Liidia Joškar-Ola
(Mari ANSV)
103. Veski, Asta Tartu
104. Vihma, Helgi Tartu
105. Viidalepp, Richard Tallinn
106. Viires, Ants Tallinn
107. Viires, Helmi Tallinn
108. Vilbaste, Gustav Tallinn
109. Vääri, Eduard Tartu

LÜHENDITE NIMESTIK

a) Väljaannete lühendid:

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki.
 KSz = Keleti Szemle, Budapest.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények, Budapest.
 SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki.
 SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki.
 VÖS = Väike õigekeelsuse sõnaraamat, Tallinn 1953.

b) Teisi lühendeid:

Amb = Ambla
 Ann = Anna
 Ans = Anseküla
 Aud = Audru
 e = eesti keel
 eL = lõuna-eesti murded
 Emm = Emmaste
 eP = põhja-eesti murded
 eR = kirde-eesti rannikumurre
 h = handi keel
 Hag = Hageri
 Han = Hanila
 Har = Hargla
 Hel = Helme
 Hii = Hiiumaa
 HJn = Harju-Jaani
 Hlj = Haljala
 Hls = Halliste
 I = eesti keele idamurre
 Iis = Iisaku
 is = isuri keel
 isH = isuri keele heva murre
 isR = isuri keele rosona murre
 isS = isuri keele soikola murre
 isÜL = isuri keele Luuga ülemjooksu murre
 Jaa = Jaani
 JJn = Järva-Jaani
 JMd = Järva-Madise
 Juu = Juuru
 Jõe = Jõelähtme

Jõh = Jõhvi
 Jäm = Jämaja
 Jür = Jüri
 k = komi keel
 K = eesti keele keskmurre
 Kaa = Kaarma
 Kad = Kadrina
 Kam = Kambja
 Kan = Kanepi
 Kei = Keila
 Khk = Kihelkonna
 Khn = Kihnu
 Kir = Kirbla
 KJn = Kolga-Jaani
 Kod = Kodavere
 Koe = Koeru
 Kos = Kose
 kP = permikomi keel
 Kra = Kraasna
 krj = karjala keel
 Krj = Karja
 KrJA = karjala keele aunuse murre
 krJK = karjala keele kaliinini murre
 krjL = karjala keele lüüdi murre
 krjP = päris- (põhja-)karjala murre
 krjV = karjala keele valdai murre
 Krk = Karksi
 Krl = Karula
 Kse = Karuse
 Ksi = Kursi
 Kul = Kullamaa
 Kuu = Kuusalu
 Kõp = Kõpu
 Kãi = Käina
 Kär = Kärla
 L = eesti keele läänemurre
 Lai = Laiuse
 Lei = Leivu
 Lih = Lihula
 lms = läänemeresoome keeled
 LNg = Lääne-Nigula
 lp = lapi keel
 lpLä = lapi keele läänemurded
 Lut = Lutsi
 lv = liivi keel
 lvI = liivi keele idamurre
 lvL = liivi keele läänemurre

lvS = liivi keele salatsi murre
 Lüg = Lüganuse
 M = mulgi murre
 Mar = Martna
 md = mordva keel
 mdE = ersamordva keel
 mdM = mokšamordva keel
 Mih = Mihkli
 MMg = Maarja-Magdaleena
 mns = mansi keel
 mr = mari keel
 Muh = Muhu
 Mus = Mustjala
 Mär = Märjamaa
 Nai = Naissaare
 Nis = Nissi
 Noa = Noarootsi
 Nõo = Nõo
 Ote = Otepää
 Pai = Paide
 Pal = Palamuse
 Pee = Peetri
 Pha = Püha
 Phl = Pühalepa
 Pil = Pilistvere
 PJg = Pärnu-Jaagupi
 Plt = Põltsamaa
 Plv = Põlva
 Pst = Paistu
 Puh = Puhja
 Pär = Pärnu
 Pöi = Pöide
 Rak = Rakvere
 Ran = Rannu
 Rap = Rapla
 Rei = Reigi
 Rid = Ridala
 Ris = Risti
 Ruh = Ruhnu
 Rõn = Rõngu
 Rõu = Rõuge
 Ráp = Rápina
 S = eesti keele saarte murre
 Saa = Saarde
 Sam = samojeedi keeled
 samO = ostjaki keel
 San = Sangaste

Se = Setumaa
 Sim = Simuna
 SJn = Suure-Jaani
 sm = soome keel
 smE = soome keele edelamurded
 smH = soome keele häme murded
 smK = soome keele kemijõe murded
 smNR = soome keele naa- ja raisin-
 vuona murre
 smS = soome keele savo murded
 smT = soome keele torniojõe murded
 T = tartu murre
 Tln = Tallinn
 TMr = Tartu-Maarja
 Tor = Tori
 Trm = Torma
 Trt = Tartu
 Trv = Tarvastu
 Tõs = Tõstamaa
 TÜR = Türi
 udm = udmurdi keel
 ung = ungari keel
 Urv = Urvaste
 V = võru murre
 Vai = Vaivara
 Var = Varbla
 Vas = Vastseliina
 vdj = vadja keel
 Vdjl = vadja keele idamurre
 vdjKk = vadja keele kukkusi murre
 vdjKr = vadja keele kreevini murre
 vdjL = vadja keele läänemurre
 Vig = Vigala
 Vil = Viljandi
 VJg = Viru-Jaagupi
 Vll = Valjala
 VMr = Väike-Maarja
 VNg = Viru-Nigula
 Vor = Vormsi
 vps = vepsa keel
 vpsI = vepsa keele idamurre
 vpsK = vepsa keele keskmurre
 vpsL = vepsa keele lõunamurre
 vpsP = vepsa keele põhjamurre
 Võn = Võnnu
 Vän = Vändra
 Äks = Äksi

SISUKORD

X Arnold Kask — K. A. Hermann «Eesti keele grammatikast»	3
XX Erna Normann — Vanasõnad J. Ch. Clare eesti-saksa sõnaraamatus . .	18
X Eduard Leppik — Lause pealiikmete inversioonist eesti kirjakeeles . .	41
Lehte Rannut — Seesütlev ja alalütlev ajamääruse käänatena	55
X Ellen Turu — Kahesilbiliste e-tüveliste verbide imperfektist eesti murretes	78
Juhan Peegel — Venepäraste eesnimede mugandumisest Ida-Saaremaa murdekeeles	97
Paula Palmeos — Kahe lõuna-eesti murdesõna päritolust	102
Mart Mäger — Paar etümoloogilist märkust seoses linnunimetustega . .	108
Mari Must — Põimik lääne-eestilisi murdesõnu	110
Helmi Viires — Murdenäiteid Annast	118
Karl Kont — Eriarenguist totaal- ja partsiaalobjekti kasutamises läänemeresoome keeltes	132
Rudolf Karelson — Pronoomenitüvedest <i>ko-</i> ja <i>ku-</i> pärinevad sidesõnad läänemeresoome keeltes	151
X Eduard Vääri — Liivi keele uurimise ajaloost	190
X Huno Rätsep — Liivi fraseoloogiat	226
Madis Norvik — Isuri ja vadja keele sufiksi <i>-zikko</i> päritolust	244
Helmi Neetar — Ühest partitiivi funktsioonist karjala valdai murdes . .	251
Paul Ariste — Mõningaid märkmeid komi keele foneetika alalt	253
Boriss Serebrennikov — Frekventatiivse sufiksi <i>-l</i> tarvitamise sõltuvusest foneetilistest tingimustest mordva ja mari keeles	257
Valdek Pall — Märkmeid mordva keelte konjugatsioonist	261
X Aleksander Feoktistov — Esimene mordva sõnastik	268
Gábor Bereczki — Etümoloogilisi märkmeid mari keelest	288
Üzbäk Baitšura — Sõnarõhu iseloomust udmurdi keeles	294
Heino Ahven — Emakeele Seltsi tööst aastal 1958	308
Ellen Uuspõld — Keelelist bibliograafiat (1957. a.)	318
Emakeele Seltsi liikmete nimestik	323
Lühendite nimestik	325

РЕЗЮМЕ

А. Каск — О «Грамматике эстонского языка» К. А. Херманна	17
Э. Норман — Пословицы в эстонско-немецком словаре И. Х. Кларэ . .	39
Э. Леппик — Инверсия главных членов предложения в эстонском литературном языке	52
Л. Раннут — Инессив и адессив как падежи обстоятельства времени . .	74
Э. Туру — Об имперфекте двусложных глаголов с основой <i>-e</i> в эстонских диалектах	95
Ю. Пээгэль — Об ассимиляции русских имен в диалекте восточной части острова Саарема	100
П. Пальмеос — О происхождении двух слов в южноэстонском диалекте	107

М. Мягер — Некоторые этимологические заметки в связи с названиями птиц	109
М. Муст — Подбор западноэстонских диалектных слов	116
Х. Вийрес — Образцы аннаского говора	130
К. Конт — О различных путях развития в употреблении тотального и парциального дополнений в прибалтийско-финских языках	148
Р. Карелсон — Союзы в прибалтийско-финских языках, образовавшиеся от местоименных корней <i>ko-</i> и <i>ku-</i>	187
Э. Вяари — Об истории исследования ливского языка	224
Х. Рятсеп — Примеры ливской фразеологии	242
М. Норвик — О происхождении суффикса <i>-zikko</i> в ижорском	249
Х. Неэтар — Об одной из функций партитива в валдайском диалекте карельского языка	252
П. Аристэ — Некоторые заметки по фонетике коми языка	255
Б. А. Серебренников — О зависимости употребления многократного суффикса <i>-л</i> от фонетических условий в мордовском и марийском языках	260
В. Палль — Заметки о спряжении глаголов в мордовских языках	266
А. П. Феоктистов — Первый мордовский словарь	286
Г. Берецки — Этимологические заметки о марийском языке	288
У. Байчура — К вопросу о характере ударения в удмуртском языке	294
Х. Ахвен — О работе Общества родного языка в 1958 году	308

ЕЖЕГОДНИК ОБЩЕСТВА РОДНОГО ЯЗЫКА V

На эстонском и русском языках

Эстонское Государственное Издательство

Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja P. Ariste

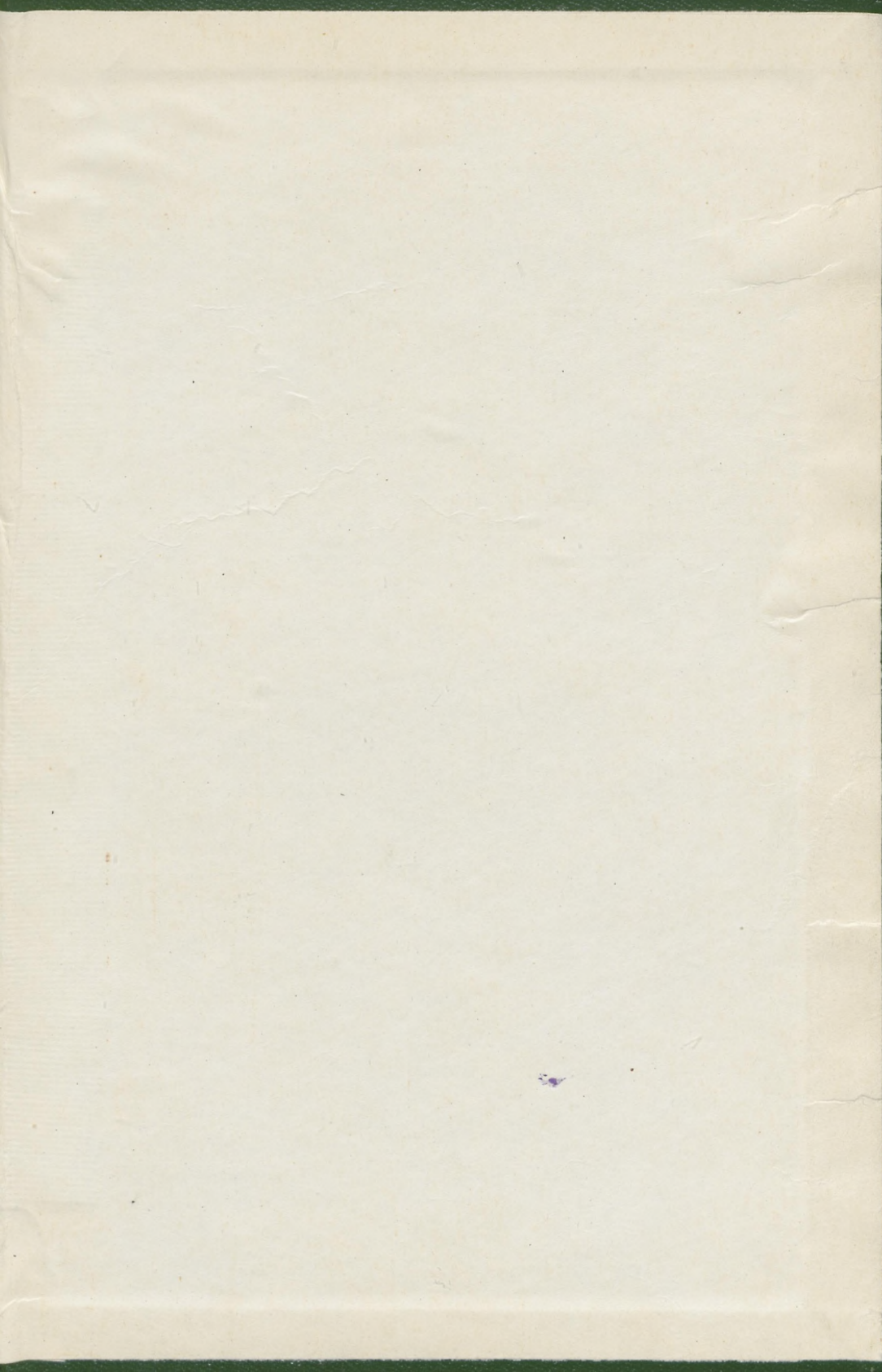
Tehniline toimetaja I. Vahtre

Korrektor Ü. Rattur

Ladumisele antud 22. VIII 1959. Trükkimisele antud 2. XI 1959. Paber 60×92, 1/16. Trüki-poognaid 20,5. + 1 kleebis. Arvutuspoognaid 23,86. Trüklärv 1000. MB-08173. Tellimise nr. 2427.

Hans Heidemanni nimeiline trükkikoda, Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rbl. 18.75

www.books2ebooks.eu